

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

19. YÜZYIL SONLARINDAN GÜNÜMÜZE
ERMENİ SİYASİ DÜŞÜNCESİ
VE SİYASİ PARTİLER

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Erdal AÇIKSES

HAZIRLAYAN
Nagif HAMZAYEV

ELAZIĞ - 2018

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

**19.YÜZYIL SONLARINDAN GÜNÜMÜZE ERMENİ SİYASİ
DÜŞÜNCEİ VE SİYASİ PARTİLER**

DOKTORA TEZİ

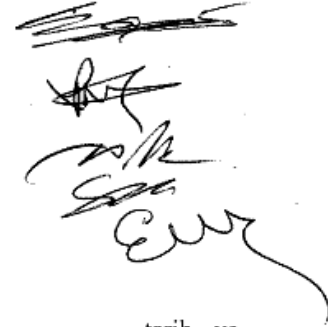
DANIŞMAN
Prof. Dr. Erdal AÇIKSES

HAZIRLAYAN
Nagif HAMZAYEV

Jürimiz 21/12/2018 tarihinde yapılan tez savunması sonunda bu doktora tezini
oy birliği / oy çokluğu ile başarılı bulmuştur.

Jüri Üyeleri

1. Prof. Dr. Erdal AÇIKSES
2. Prof. Dr. Rahmi DOĞANAY
3. Prof. Dr. Ali YILDIRIM
4. Doç. Dr. Savaş SERTEL
5. Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA

F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun.....tarih ve
.....sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Ömer Osman UMAR
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET**Doktora Tezi****19. Yüzyıl Sonlarından Günümüze Ermeni Siyasi Düşüncesi ve Siyasi Partiler****Nagif HAMZAYEV****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****Tarih Ana Bilim Dalı****Türkiye Cumhuriyeti Tarihi****Elazığ- 2018, Sayfa: X+311**

Bu çalışma, 19. yüzyılın sonlarından günümüze Ermeni siyasi düşüncesi ve siyasi partiler konusunu ele almaktadır. Çalışmada 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı ve Rusya İmparatorluğu'nda yaşanan siyasi, ekonomik ve güvenlik olaylarına açıklık getirilmiştir. Bu dönemde, Ermeni siyasi düşüncesinde kilisenin rolü, önemi ve faaliyetleri, Ermeni siyasal düşüncesinde milliyetçilik, sosyalizm ve terör anlayışının ortaya çıkması ve 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin siyasallaşma sürecini başlatmalarına paralel olarak devlete karşı isyan ve kalkınmalarına değinilmiştir. Bu dönemde kurulan ilk siyasi partiler olan Armenekan Partisi'nin, Hınçak (Sosyal Demokrat Hunçakyan) Partisi'nin, Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun) Partisi'nin kurulması süreci araştırılmıştır. 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan yeni siyasi gelişmelere, sosyalist ideolojisinin Avrupa ve bölge devletlerinde daha geniş yayılmasına, bunun Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan gayrimüslim olarak bilinen Ermeniler üzerindeki etkisine, onların siyasi olarak örgütlenme sürecine değinilmiştir. Bundan başka, I. Dünya Savaşı ve sonrasında Osmanlı Devleti'nin doğusunda, Rusya'nın güney sınırlarında yaşanan olaylar üzerinde durulmuş, Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı tutumlarına açıklık getirilmiştir.

Çalışmada ayrıca; Birinci Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulması ve sonrasında yaşanan siyasi mücadele, Ermenistan Cumhuriyeti'nin dış ve güvenlik politikası, Türkiye ve Azerbaycan politikası incelenmiştir.

Çalışmada, 1918-1920 yılları arasında Güney Kafkasya'daki siyasi ve askeri durum, Ermenistan Cumhuriyeti'nin Bolşevik Rusya tarafından işgal edilmesi, Sovyet Ermenistan'da Komünist yönetim, Sovyet Ermenistan'ın ekonomik durumu ve dönemin siyasi gelişmeleri ayrıntılı şekilde araştırılmıştır. Çalışmanın ana konusu olan 20. yüzyılda Ermenistan'ın bağımsızlığının ilan edilmesi ve çok partili sisteme geçiş süreci, Ermenistan'da iktidar uğrunda mücadele ve Ermenistan'da siyasi partilerin kurulması ve faaliyetleri araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Ermeniler, kilise, terör, siyasi partiler, Armenakan, Taşnaksutyun, Hınçak

ABSTRACT**Doctorate Thesis****Armenian Political Thought and Political Parties From the Late 19th Century to
the Present****Nagif HAMZAYEV****University of Firat****The Institute of Social Science****The Department of History****Republic of Turkey's History****Elazığ- 2018, Page: X+311**

In this work; Armenian political thought and political parties in the end of the 19th century to the present were discussed. In the thesis were clarified political, economic and security events in the Ottoman and Russian Empire at the end of the 19th century. In the thesis were discussed the role of the church in Armenian political thought, its importance and activities, nationalism, socialism and terrorism in Armenian political thought and also in parallel with the beginning of the process of politicization of Armenians in the Ottoman Empire, the revolt against the state and its development since the second half of the 20th century. Also in the thesis were investigated the first political parties which were established during this period, as the Armenian Revolutionary Federation (Tashnaksutyun), the Hınçak (Social Democrat Hunchakyan), the Armenian Revolutionary Party (Hınçak), the Armenian Revolutionary Party (Hınçaksutyun) etc. Also were discussed the new political developments emerged at the end of the century, the expansion of socialist ideology in European and regional states, the effect of this on the non-Muslim Armenians living within the borders of the Ottoman Empire, and their political organization process.

Other than was clarified period after II World War, the events of the Ottoman Empire on the Eastern and southern borders of and the attitude of the Armenians

towards the Ottoman Empire. Another issue of the study is the establishment of the First Republic of Armenia and the political struggle after the establishment of the First Republic of Armenia, the foreign and security policy of the Republic of Armenia, Turkey and Azerbaijan policy have been examined.

In this study were investigated, the political and military situation in the South Caucasus between 1918-1920, the occupation of the Republic of Armenia by Bolshevik Russia, the communist administration in the Soviet Armenia, the economic situation of the Soviet Armenia and political developments in detail.

The main subject of the study was the declaration of independence of Armenia in the 20th century and the process of transition to a multi-party system, the struggle for power in Armenia and the establishment of political parties in Armenia and its activities.

Key Words: Ottoman, Armenians, church, Terror, political parties, Armenakan, Tashnaksutyun

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT.....	IV
İÇİNDEKİLER	VI
ÖN SÖZ	VIII
KISALTMALAR	IX
GİRİŞ	1
I. Tezin Amacı	1
II. Tezin Önemi.....	3
III. Tezin Kuramsal Çerçevesi	6
IV. Kavram ve Terimler.....	6
V. Tezdeki Varsayımlar	8
VI. Tezin İçeriği.....	10

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ERMENİ TOPLUMUNUN SİYASALLAŞMA SÜRECİ VE ERMENİ SİYASİ PARTİLERİN KURULMASI	15
1.1. Ermeni Toplumunda Kilise Devlet Modeli, Önemi ve Faaliyetleri.....	15
1.2. Ermeni Siyasal Düşüncesinde Milliyetçilik ve Terör	31
1.3. Ermeni Siyasal Partilerin Kurulması ve Faaliyetleri	43
1.3.1. Armenakan Partisi.....	43
1.3.2. Hınçak (Sosyal Demokrat Hınçakyan) Partisi	47
1.3.3. Taşnaksutyun Partisi	55

İKİNCİ BÖLÜM

2. BİRİNCİ ERMENİSTAN CUMHURİYETİ'NİN KURULMASI, İÇ, DIŞ VE BÖLGE POLİTİKASI	68
2.1. Birinci Ermenistan Cumhuriyeti'nin Kurulması (28 Mayıs 1918).....	68
2.2. Ermenistan Cumhuriyeti'nin İç ve Dış Politikası	77
2.3. Ermenistan Cumhuriyeti'nin Güvenlik Politikası.....	87
2.4. Ermenistan Cumhuriyeti'nin Türkiye Politikası.....	97
2.5. Ermenistan Cumhuriyeti'nin Azerbaycan Politikası	105

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SOVYET İŞGALİNDEN SONRA İKİNCİ ERMENİSTAN CUMHURİYETİ'NİN KURULMASI	119
3.1. 1918-1920 Yıllarında Güney Kafkasya'da Siyasi ve Askeri Durum	119
3.2. Ermenistan Cumhuriyeti'nin Bolşevik Rusya Tarafından İşgal Edilmesi.....	128
3.3. Sovyet Ermenistan'da Komünist Yönetim	141
3.4. Sovyet Ermenistan'ın Ekonomik Durumu ve Siyasi Gelişmeler.....	147

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. ERMENİSTAN'IN BAĞIMSIZLIĞINI İLAN ETMESİ VE ÜÇÜNCÜ CUMHURİYET	171
4.1. Ermenistan'ın Bağımsızlığının İlan Edilmesi ve Çok Partili Sisteme Geçiş Süreci	171
4.2. Ermenistan'da İktidar Uğrunda Mücadele.....	179
4.3. Ermenistan'da Faaliyet Gösteren Siyasi Partiler	220
SONUÇ	239
KAYNAKÇA.....	260
EKLER	297
Ek 1. Orijinallik Raporu.....	297
Ek 2. Ermenistan Devlet Başkanları	298
Ek 3. Ermenistan Başbakanları	299
Ek 4. Ermenistan'da Siyasi Partiler	300
Ek 5. Ermenistan'da Hükümetler ve Bakanlar	302
ÖZ GEÇMİŞ	311

ÖN SÖZ

Türkiye’de son yüz yılda Ermeni sorunu üzerine yüzlerce kitap, makale, yüksek lisans ve doktora tezleri yazılmış, konu çeşitli açılardan incelenmiştir. Aynı zamanda özellikle son yıllarda direk bu konuyla ilgili düşünce merkezleri kurulmuş, bazı düşünce kuruluşları kendi bünyesinde Ermeni sorununu araştıran birimler oluşturmuştur. Bu durum elbette takdir edilmelidir. Zira Türkiye’nin son yüz yıllık tarihinde sözde Ermeni soykırımını gündemden düşmemiştir ve halen devam etmektedir.

Bu doktora tezinde Ermeni meselesi başka bir açıdan incelenmiştir. Tezin yazılmasında Türkçe, Azerbaycan Türkçesi, Rusça ve İngilizce kaynaklar kullanılmış, çeşitli kaynaklara başvurulmuş, değerlendirmeler yapılmıştır.

Lisans eğitimime Bakü Devlet Üniversitesinin Tarih Fakültesinde başladım, daha sonra bu üniversitede yüksek lisans eğitimimi tamamladım. Tarih konusunda akademik eğitimime devam etmek için Fırat Üniversitesi’nde girdiğim doktora sınavını kazandım. Doktora eğitimimde üniversitenin değerli hocalarından ders aldım.

Eğitim dönemi ve doktora çalışmaları süresince benden desteğini esirgemeyen, bilimsel açıdan beni yönlendiren değerli Hocam Prof. Dr. Sayın Erdal Açıkse’s’e en içten saygı ve hürmetlerimi sunarım. Doktora eğitimini tamamladıktan sonra da akademik çalışmalarında Sayın Hocamın bana verdiği desteğin devam edeceği inancındayım.

Nagif HAMZAYEV

ELAZIĞ – 2018

KISALTMALAR

AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AKPA	: Avrupa Konseyi Parlamento Asamblesi
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
EVP	: Ermeni Vatanseverler Birliği
EC	: Ermenistan Cumhuriyeti
EKPMK	: Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi
ESSC	: Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
EK(B)PMK	: Ermenistan Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi
EUH	: Ermeni Ulusal Hareketi
RK(B)P	: Rusya Komünist (Bolşevik) Partisi
RSFSC	: Rusya Sovyet Federasyonu Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
ZSFSC	: Zakafkasya Sovyet Federasyonu Sosyalist Cumhuriyeti
ARDA	: Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi)
ARMAİ	: Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi (Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Arşiv İdaresi)
ГАРФ	: Государственный Архив Российской Федерации (Rusya Federasyonu Devlet Arşivi)
ГАППОДАР	: Государственный архив политических партий и общественных движений Азербайджанской Республики (Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler ve Sosyal Hareketler Devlet Arşivi)
НАА	: Национальный Архив Армении (Ermenistan Ulusal Arşivi)
ПСТГУ	: Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета (Svyato-Tikhonovski Provaslav Üniversitesi)

- РАН ИНИОН** : Российская Академия Наук Институт Научной Информации По Общественным Наукам (Rusya Bilimler Akademisi Sosyal Bilimler üzere Bilimsel Enformasyon Enstitüsü)
- РГИА** : Российский Государственный Исторический Архив (Rusya Devlet Tarih Arşivi)
- ЦГАЛП** : Центральный Государственный Архив Ленинский Партии (Lenin Partisi Devlet Merkez Arşivi)
- ЦГАОР** : Центральный Государственный Архив Октябрьской Революции (Ekim Devrimi Devlet Merkez Arşivi)
- ЦГА НР** : Центральный Государственный Архив Нахичеванской Республики (Nahçıvan Cumhuriyeti Devlet Merkez Arşivi)
- ЦГАПП** : Центральный Государственный Архив Политических Партии (Siyasi Partiler Devlet Merkez Arşivi)
- ЦГИА** : Центральный Государственный Исторический Архив (Devlet Merkezi Tarih Arşivi)
- ЦГИА РА** : Центральный Государственный Исторический Архив Республики Армении (Ermenistan Cumhuriyeti Devlet Merkez Tarih Arşivi)

GİRİŞ

I. Tezin Amacı

XIX. yüzyılın sonları genellikle Avrupa kıtasında köklü değişikliklerin yaşandığı ve dünyayı I. Dünya Savaşı'na sürükleyen olaylar zincirinin yaşandığı dönemdir. Doğal olarak Osmanlı Devleti hemen yanı başında cereyan eden ve birçok konularda genellikle kendisi ile doğrudan bağlantısı olan bu konulardan kendisini soyutlayamadı. Hatta konuyu başka bir açıdan ele alırsak, Avrupa'da yaşanan olayların birçoğu Osmanlı Devleti'nin yıkılması üzerine kurulan senaryolardı ve genellikle azınlıkların insan hakları, demokrasi, ulusların kendi mukadderatının belirlenmesi ile ilgiliydi.

XIX. yüzyılın sonları, XX. yüzyılın başları Osmanlı İmparatorluğu için oldukça sancılı geçti. Çöküş döneminin son yıllarını yaşayan, İmparatorluğun Afrika ve Asya kıtasında toprak kaybeden devlet, bu dönemde aynı zamanda Anadolu'da yaşayan gayrimüslimlerin ayrılıkçı hareketleri ile karşılaştı, hatta bugünkü Türkiye sınırları içerisinde kalan bölgeleri kaybetmek tehlikesi ile de karşı karşıya kaldı.

Osmanlı ve Rusya arasında 1878'de imzalanan antlaşma savaşı durdursa da, Osmanlı sınırları içerisinde bulunan Balkanlarda yaşayan halkların bağımsızlık mücadelesini tetikledi. Berlin Antlaşması'ndan bekledikleri imtiyaz ve hakları elde edemeyen Bulgaristan uzun bir mücadeleden sonra 1908'de bağımsızlığını kazandı ve Balkanlarda etkili oldu. Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından 1908'de ilhak edilmesi üzerine Sırbistan da bağımsızlık mücadelesine başladı. Rusya Bulgaristan ve Sırbistan'ın çıkarlarının çatışmaması için 1912'de bu devletlerarasında arabuluculuk ve düzenleyicilik yapmaya başladı. Daha sonraki yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kurulan ittifakta Yunanistan Krallığı ve Karadağ Krallığı da yer aldı.

Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki varlığına son vermek isteğine Yunanistan, Sırbistan Bulgaristan ve Karadağ karşılık verdi. Trablusgarp Savaşı ayrılıkçı güçleri daha da cesaretlendirdi.

Berlin Antlaşması'nın imzalanmasıyla, Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan en uyumlu gayrimüslim tebaa olarak bilinen Ermeniler de devlete karşı uzun yıllar devam eden siyasi ve terör eylemlerine başladılar. Aslında Ermeniler Berlin Antlaşması sonucunda Osmanlı Devleti'nin ve Avrupa'nın siyasi sahnesinde müzakere konusu olmadı. Ermeniler Osmanlı-Rus Savaşı'ndan önce de Osmanlıya karşı ayaklandıkları,

silahlı isyan çıkardıkları ve Avrupa devletleri nezdinde destek arayışı içinde olduklarından dolayı Berlin Antlaşması'nda Ermeni sorunu yer aldı.

Tezin amacı XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı'da yaşayan Ermenilerin devlete karşı ayaklanmalarına, Berlin Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Avrupa devletlerinden aldıkları siyasi destekle hayata geçirdikleri silahlı isyanlar ve terör eylemlerine ve özellikle siyasi partiler kurma konularına açıklık getirmektir. Tezde ayrıca; Ermenilerin XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti sınırları içerisinde ve yurtdışında kurdukları siyasi partiler hakkında bilgi verilmekte, onların ideolojik altyapısı, tüzüğü, faaliyetleri, devlete karşı ayaklanmaları, yabancı devletlerle yaptıkları işbirliğine değinilmektedir. I. Dünya Savaşı yıllarında ve daha sonraki yıllarda gelişmeler ele alınmakta, Güney Kafkasya'da yaşanan siyasi ve askeri gelişmeler değerlendirilmekte, Birinci Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulması, bölge devletlerine yönelik hayata geçirdiği politikalar, Türkiye'ye karşı savaşıması, ülke dâhilinde ve bölgede yaşanan gelişmeler araştırma konusu olarak ele alınmaktadır.

Bu çalışmada aynı zamanda Birinci Ermenistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının tanınması için Paris Barış Konferansı çerçevesinde Ermenilerin verdikleri mücadeleye açıklık getirilmektedir.

1920'de Birinci Ermenistan Cumhuriyeti'nin Bolşevik Rusya tarafından işgal edilmesinden sonra 1980'li yılların sonlarına kadar Sovyet Ermenistan'da yaşanan olaylar, ekonomik ve siyasi gelişmeler üzerinde durulmaktadır.

Daha sonra 21 Eylül 1991'de Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra iktidar uğrunda yaşanan mücadele, ülkede yeni siyasi partilerin kurulması, faaliyetlerine değinilmekte, siyasi partiler hakkında geniş bilgi verilmektedir.

Tezin başlıca amacı yukarıda belirtilen konulara bilimsel olarak açıklık getirmek, konuyu araştırırken ilgili kaynaklardan yararlanarak olayları daha dolgun şekilde açıklamak, özellikle Rus kaynaklarında yer alan ama Türkçe siyasi ve tarihî kaynaklarda değinilmemiş konular üzerine yoğunlaşarak incelemektir.

Tezin amacına uygun olarak yukarıda belirtilen konular çerçevesinde tarafsız, akademik, kaynaklara dayanarak, çeşitli dillerdeki tarihi kaynaklardan yararlanarak, arşiv belgelerine istinat ederek, XIX. yüzyılın sonları, XX. yüzyılda Ermenilerin siyasallaşma sürecine açıklık getirilmektedir.

II. Tezin Önemi

Ermeni meselesi XIX. yüzyılın sonlarından XX. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı İmparatorluğunu, 1923 yılından bu güne kadar Türkiye Cumhuriyeti'ni ilgilendiren, zaman zaman dış ve güvenlik politikasında yer alan bir konudur. Ermeni sorununun ortaya çıkışını, hayata geçirdikleri silahlı isyan ve terör eylemlerini soğukkanlı şekilde değerlendirilmesi ve Ermenilerin yüz yıldan fazladır devam eden asılsız iddialarına cevap verilmesi bakımından bu dönemdeki siyasi gelişmeleri akademik olarak araştırmak ve değerlendirmek zarureti ortaya çıkmaktadır. Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı tutumları, terör örgütlerinin kurulması, daha sonraki yıllarda siyasi partiler kurmaları ve silahlı ayaklanmaya paralel olarak siyasi mücadeleye başlamalarını, siyasallaşma sürecini, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devletine karşı tutumlarını, Birinci Ermenistan Cumhuriyeti'nin, Sovyet Ermenistan'ın, daha sonra ise Üçüncü Ermenistan Cumhuriyeti'nin Türkiye politikasını anlamak bakımından önemlidir.

Tezin omurgasını Ermenilerin kurdukları siyasi partilerin faaliyetlerinin araştırılması, siyasi partilerin ideolojik anlayışı, tüzük ve programları, iktidar uğrunda verdikleri mücadele ve diğer konular teşkil etmektedir.

XIX. yüzyılın sonları, XX. yüzyılın başlarında kurulan Ermeni siyasi partiler genellikle Avrupa'da ortaya çıkan milliyetçilik ve sosyalist felsefesi üzerinde inşa edildi. Ama ilginç bir noktaya dikkat etmekte yarar vardır; Osmanlı ve Avrupa'da kurulan Ermeni siyasi partilerin siyasi ideolojisi genellikle sosyalist görüş üzerinde kurulsa da, program ve tüzüklerinde milliyetçilik ideolojisi hâkimdi. Rusya'nın güneyinde-Güney Kafkasya'da kurulan Ermeni siyasi partilerin neredeyse tamamı XX. yüzyılın başlarında Rusya'da etkili olan Halkçılık siyasi düşüncesinden etkilenmelerine rağmen aşırı milliyetçi uygulamalarda bulundular. Genel olarak değerlendirmek gerekirse, XIX. yüzyılın sonları, XX. yüzyılın başlarında kurulan Ermeni siyasi partiler milliyetçi görüşe daha çok yakındılar.

Ermeni siyasi mücadelesinde siyasi partilerin yeri ve rolünü, hayata geçirdikleri silahlı isyan ve terör eylemlerinin içeriği, bu siyasi partilerin Ermeni halkı ile ilişkileri, halk nezdinde destek almaları, halkı mücadeleye başlamaları için propaganda stratejinin öğrenilmesi, incelenmesi ve belli bir sonuca varması bakımından önemlidir.

Konu araştırılırken aynı zamanda Ermeni siyasi partilerin Osmanlı ve daha sonraki yıllarda Türkiye Cumhuriyeti'ne yönelik politikalarına, Avrupa devletleri ile

olan ilişkilerine, I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlıya karşı sergiledikleri tutuma, özellikle Doğu Cephesi'nde Ruslarla işbirliği yapmalarına açıklık getirilmektedir.

Ermeni siyasi partilerin Osmanlı sınırları içerisinde ve Güney Kafkasya'da en etkili olduğu dönem I. Dünya Savaşı ve daha sonraki yıllardır. Bu süreç Birinci Ermenistan Cumhuriyeti'nin Bolşevik Rusya tarafından işgal edildiği 1920 yılına kadar devam etmiştir.

Ermeni siyasi partileri 1918 yılına kadar devlet mekanizmasına sahip olmadan Osmanlı Devleti'ne karşı mücadele ettiler. Bu dönemde Avrupa devletlerinden siyasi ve askeri yardım alsalar da, 1918'de Birinci Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra bölge ve uluslararası alanda mücadeleleri daha da genişledi ve talepleri daha çok karşılık gördü.

Tezde Ermenilerin bağımsızlık mücadelesi, silahlı isyan çıkarmaları ve siyasallaşma süreci kronolojik olarak araştırılmakta, bu bağlamda Avrupa devletlerinden ve Rusya'dan aldığı desteğin de incelenerek bir takım sorulara açıklık getirilmektedir. Aynı zamanda 1918 yılına kadar Ermeni siyasi partilerin, 1918-1920 yıllarında Birinci Ermenistan Cumhuriyeti'nin, 1920-1991 yıllarında Sovyet Ermenistan'ın ve nihayet Üçüncü Ermenistan Cumhuriyeti'nin siyasi mücadelelerinin benzer ve farklı yönlerinin tespit edilerek incelenmesi bakımından önemlidir.

Ermenilerin bağımsızlık mücadelesinin başlaması ve siyasi partilerin (özel olarak Taşnaksutyun Partisi'nin) kurulması sürecini ele alan Eduard Oganesyanyan'ın yazdığı iki ciltlik "Mücadele Asrı" (Оганесян, Эдуард Век Борьбы, Том 1, Мюнхен-Москва, Институт армянских проблем, Издательство, Феникс, 1991; Оганесян, Эдуард Век Борьбы, Том 2, Мюнхен-Москва, Институт армянских проблем, Издательство, Феникс, 1991) adlı kitabında XIX. yüzyılın sonları, XX. yüzyılın başlarında Ermenilerin siyasallaşma sürecine açıklık getirilirken, Ermeni halkının kahraman olduğu belirtilerek mücadelelerine haklılık kazandırılmaktadır. Oganesyanyan Ermeni siyasi partilerin ve Komitecilerin yaptıkları katliamları övmekte, Osmanlı Devleti'ne karşı nasıl ayaklandıklarından, I. Dünya Savaşı'nda devlete nasıl ihanet ettiklerinden, hatta Taşnaksutyun Partisi'nin siyasi mücadele yöntemlerini yanlış bularak destek vermeyen Ermeni burjuvazisi temsilcilerine karşı yapılan suikastlardan bile övgüyle bahsettiğini görmekteyiz. Örneğin, Oganesyanyan Osmanlı Sultanına sadakatle hizmet eden Maksut Simon Beyin, Sultan'ın İstihbarat Başkanı Artaşek'in,

Jandarma komutanı Adisi Tigran'ın, eski Piskopos Mambre Benlyan'ın ve cerrah M. Tutunciyev'in Taşnaklar tarafından katledilmesini takdir etmektedir.

Çarlık Rusya Polisinin aldığı istihbarat sonucunda elde edilen bilgilerle yazılan “Taşnaklar” (Дашнаки, (из материалов департамента полиции), Баку 1990) adlı kitapta Taşnaksutyun Partisi'nin yapısı ve faaliyeti geniş şekilde değerlendirilerek, partinin militan bir yapıya sahip olduğu bildirilmektedir.

Profesör Nersisyan tarafından basılan “Eski Çağlardan Günümüze Kadar Ermeni Halkı Tarihi” (Нерсисян, М. Г, История Армянского народа с древнейших времён до наших дней, Издательство Ереванского Университета, Ереван-1980) adlı kitapta da Ermenilerin siyasi mücadelesine geniş yer verilmektedir. Ama kitap Sovyetler Birliği döneminde yazıldığından aşırı derecede Sovyet ideolojisinin izlerini bulmak mümkündür. Buna rağmen kitapta Ermeni siyasi partilerin ve Komitecilerin Osmanlı Devleti'ne karşı yaptıkları isyan ve terör eylemlerine hak kazandırılmaktadır.

Tezin yazılması aşamasında öğrenilen kaynaklar içerisinde en objektif olanı Ermenistan'ın ilk Başbakanı olan Ovanes Kaçaznuni'nin “Taşnaksutyun Partisi'nin Yarasağı Bir Şey Kalmadı” (Ованес Качазнуни, Армянской революционной партии Дашнакцутюн больше нечего делать, Вена, 1923) adlı kitabını örnek olarak göstermek mümkündür. Aslında bu bir kitap değildir, Ovanes Kaçaznuni'nin 1923'te Ermeni meselesi ile ilgili Taşnaksutyun Partisi'nin Bükreş'te yapılan toplantısında sunduğu bir rapordur, daha sonra kitap olarak basılmıştır. Rapor özeleştirisi üzerinde kurulmuştur ve Taşnaksutyun Partisi'nin faaliyetini eleştirmektedir.

Zohrabyan “1920 Ermeni-Türk Savaşı ve Büyük Devletler” (Зохрабян, Э. А, Армяно-турецкая война 1920 г. и державы, Ереван, 1997) adlı kitabında Ermenistan hükümetinin Türkiye'ye yönelik politikasını değerlendirirken, Türkiye'nin güney bölgesinin tamamının Ermenilere ait olduğundan, Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı savaşının haklılığından ve tarihi gerçeklikleri yeniden temin etmesi gerektiğinden bahsetmektedir.

Mıkırtıç Nersisyan'ın “Osmanlı Türkiye'sinde Ermeni Soykırımı” (М. Г. Нерсисян, Геноцид армян в Османской Турции, Ереван, 1983) adlı kitapta da olaylar tarihi bakımdan incelense de objektiflik bakımından ciddi eksiklikleri vardır. Kitapta Osmanlı Devleti suçlanırken, konuyla ilgili bağımsız araştırmalar yapan bilim adamlarının çalışmalarından, Avrupa devletlerinin arşivlerinde bulunan belgelerden kesinlikle bahsedilmemektedir.

Genellikle Ermeni bilim adamlarının yazdıkları kitap ve makalelerin neredeyse tamamında Ermeni siyasi partiler ve Komitecilerin devlete karşı silahlı isyan ve terör eylemlerine hak kazandırıldığı gözlemlenmektedir.

III. Tezin Kuramsal Çerçevesi

Tezin kuramsal çerçevesi XIX. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyılın sonlarına kadar olan dönemde Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı verdikleri siyasi mücadeleyi ve siyasallaşma sürecini kapsamaktadır. Aynı zamanda tezin daha dolgun ve tamamlanmış olması ihtiyacı ortaya çıktığından XXI. yüzyılın başlarına kadar yaşanan siyasi olaylara da açıklık getirilmektedir. Tezde Ermeni siyasi partilerinin kurulması sürecini tetikleyen iç ve dış etkenler üzerinde durulmakta, Ermeni Kilisesinin, Hristiyanlığın, milliyetçilik ideolojisinin ve yabancı devletlerin desteği incelenmektedir. Tezde aynı zamanda Birinci Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Avrupa devletlerine, Rusya'ya, Türkiye'ye ve Azerbaycan'a yönelik uygulanan siyaset araştırılmaktadır.

Ermenistan'ın Bolşevik Rusya tarafından işgal edilmesinden sonra bölge devletlerine yönelik izlenen dış ve güvenlik politikasına açıklık getirilmekte, 1991 yılına kadar yaşanan ekonomik ve siyasi gelişmeler üzerinde durulmaktadır.

Son bölümde ise Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra iktidar uğrunda mücadele, siyasi partilerin kurulma süreci ve ülkede faaliyet gösteren siyasi partilerle ilgili değerlendirme yapılmaktadır.

IV. Kavram ve Terimler

Siyasi partilerin felsefi ve pratik tanımına ortak bir anlayış getirilmese de bu güne kadar verilen tanımların birçok ortak özellikleri vardır. Bu ortak özellikleri kısaca özetlemek gerekirse; siyasi partiler devletlerin kanunları çerçevesinde buluş yaşına ermiş (bu yaş ülkelere göre değişebilir) kişilerin gönüllülük esasında bir araya gelerek örgütlenmesidir; siyasi partilerin faaliyetleri kanunlarla düzenlenir; her hangi bir ülkede faaliyet gösteren siyasi partinin yönetiminde yabancı ülke vatandaşı bulunamaz, yabancı bir devletten mali yardım alamaz; iktidar uğrunda mücadelede yasal bir araçtır; siyasi partiler yasaları kabaca ihlal ederlerse faaliyetine son verilebilir; aynı zamanda yasaları ihlal etmeseler bile antidemokratik ve baskıcı rejimlerde hukuk dışı veya siyasi nedenlerle de faaliyetlerine son verilebilir.

Siyasi partiler devlet yönetimine katılabilmek, devletin yönetim şeklini, amaç ve içeriğini oluşturabilmek maksadıyla bireylerin ve toplumların oluşturduğu örgütlerdir. Siyasi partiler çoğulcu parti yönetiminin vazgeçilmez ögesidir. Bir devlet yapılanmasında, yönetiminde ve genel olarak ülkede birden çok parti varsa ancak o zaman demokrasiden söz etmek mümkündür. Çok parti demek çok seslilik demektir. Halkın temsili bir şekilde devlet üzerinde söz sahibi olması, yine halk tarafından başa başa getirilen siyasi partilerle mümkündür.

Siyasi partilerin kurulma amacı iktidara gelmek, parlamentoda ve yerel yönetimlerde temsil olarak ülkenin kalkınmasına ve demokratik yönetimine katkı sağladığı gibi, yürütmenin denetlenmesi ve hesap sorması bakımından da önem taşımaktadır.

Günümüzün siyasi partileri, modern siyasal alanın en önemli unsurlarındandır. Tarihsel süreç içerisinde hizipler, çıkar ve baskı grupları gibi ilk oluşumlar Yunan ve Roma dönemine kadar dayandırılrsa da, siyasal partilerin varlığı daha yakın bir tarihe tekabül eder.¹

XIX. yüzyılda siyasi partiler ABD ve Avrupa'nın büyük devletlerinde faaliyet gösterecekler de çağımızda siyasi partiler neredeyse bütün devletlerde kuruldu ve iktidar uğrunda mücadelenin esas aktörleri oldular. İlk siyasi parti 1795-1800 yılları arasında ABD'de kurulan Cumhuriyetçi Parti'dir. İngiltere'deki ilk siyasi parti de 1877'de kurulan Ulusal Liberal Federasyonudur.²

Fransız Devrimi sonrasında modern anlamda ilk siyasi partiler kuruldu. İlk olarak ABD ve Avrupa, daha sonra da dünyanın birçok devletlerinde çeşitli siyasi görüşlere sahip kişilerin yasalar çerçevesinde bir araya gelip örgütlenerek kuruldu ve yapılan seçimlerde bu örgütlerin topluca ülkelerin yönetiminde söz sahibi olmaya başladılar. Türkiye'nin ilk partisi İttihad-ı Osmani adıyla 1889 yılında kuruldu. Daha sonraları İttihat ve Terakki Cemiyeti adını alan bu örgüt, 1908'de II. Meşrutiyet ile birlikte siyasi parti haline geldiğini ilan etti.

Siyasi felsefesine göre çeşitli ideolojileri benimseyen partiler vardır. Örneğin; Muhafazakâr Parti, Milliyetçi Parti, İslamcı Parti, Yeşil Parti, Sosyal Demokrat, Sosyalist Parti, Komünist Parti, Faşist Parti, Anarşist Parti, Feminist Parti, Liberteryen Parti vs.

¹ Ergun Özbudun, *Siyasi Partiler*, İkinci Baskı, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, No: 409, Ankara, 1977.

² Ali Öztekin, *Siyaset Bilimine Giriş*, 5. Baskı, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2007.

Türkiye’de kurulan Ermeni siyasi partilerinin felsefesi ve ideolojisinde kilisenin, milliyetçiliğin, sosyalizm ve terörün büyük etkisi oldu. Türkiye’de ilk kurulan Ermeni siyasi partiler Armenakan (1885), Hınçak (1890) ve Taşnaksutyun partileridir (1890).

V. Tezdeki Varsayımlar

Bu tezde Ermeni siyasi partilerinin kurulması sürecinde aşağıdaki varsayımlar sorgulanmaktadır:

- Ermeni siyasi düşüncesinin oluşumunda kilisenin, milliyetçiliğin ve terörün önemli yeri vardır ve bu faktörler siyasi partilerin kurulmasında da etkili olmuştur;
- Ermeni siyasi partilerin kurulmasında Fransız Devrimi’nden sonra Avrupa kıtasında yaşanan demokrasi, insan hakları, sosyal eşitlik ve diğer nedenler yer almaktadır;
- Türkiye’de Ermeni siyasi partilerin kurulmasında iç ve dış etkenlerin rolü vardır;
- Türkiye ve Güney Kafkasya’da kurulan Ermeni siyasi partilerinin neredeyse tamamı sosyalist ideolojisi çerçevesinde şekillense de, uygulamada milliyetçilik, tedhiş, isyan ve terörden yararlandılar;
- Ermeni siyasi partileri arasında işbirliğinden daha çok rekabet ön planda olmuş, hatta zaman zaman bu rekabet karşı cephede bulunanlara yönelik terör eylemlerinin yapılması ile sonuçlanmıştır;
- Türkiye’de kurulan Ermeni siyasi partilerin hiç biri ilk faaliyetlerine yasal olarak başlamadılar;
- Türkiye’de faaliyet gösteren siyasi partilerin hiç biri devlete sadık kalmadı, yabancı güçlerle iş birliği yaparak hükümetin en zor dönemlerinde ihanet ettiler;
- Türkiye’de ve Güney Kafkasya’da kurulan siyasi partilerin tamamı Rusya ve Avrupa devletleri tarafından kullanıldı;
- Ermeni siyasi partilerin tamamı Türkiye’ye karşı isyan çıkardı ve terör eylemleri düzenledi;
- Ermeni siyasi partiler zaman zaman Rus hükümet temsilcilerine karşı terör eylemleri gerçekleştirdi;
- Ermeni siyasi partilerin hiç biri kapsayıcı olmadı ve tüm Ermeni halklarının güvenini kazanamadı;

- Ermeni siyasi partiler mensubu oldukları kendi halklarının önde gelen temsilcilerine karşı da terör eylemleri gerçekleştirdi;
- Ermeni siyasi partiler I. Dünya Savaşı yıllarında ve daha sonraki yıllarda bölge ve uluslararası alanda yaşanan gelişmeleri doğru değerlendiremediler;
- Özellikle I. Dünya Savaşı'ndan sonra Ermeni siyasi partiler arasında ideolojik ve uygulama alanında yaşanan farklılık derinleşti;
- Birinci Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulması Ermeni siyasi partilerin mücadelesinin sonucundan daha çok bölge ve uluslararası alanda yaşanan olaylarla ilgilidir;
- Birinci Ermenistan Cumhuriyeti döneminde kısa ve orta vadeli iç, dış ve güvenlik politikası oluşturulamadı;
- Birinci Ermenistan Cumhuriyeti 1918-1920 yıllarında bölgedeki tüm komşu devletlerle savaş durumundaydı, iç güvenliği temin edemediği gibi, dış güvenlik konularında da ciddi bir başarı elde edemedi;
- Birinci Ermenistan Cumhuriyeti'nde iktidarda olan Taşnaksutyun Partisi'nin iç, dış ve güvenlik politikası karmaşıktı, genellikle duruma göre karar verilmekteydi ve barışçıl politika izlenmemekteydi;
- Taşnaksutyun Partisi Birinci Ermenistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının korunması ve tanıtılması konusunda yetersiz kaldı;
- Taşnaksutyun Partisi iktidarda olduğu yıllarda komşu devletlere yönelik yayılmacı politika izledi;
- Taşnaksutyun Partisi aynı zamanda Rusya, İngiltere, Almanya ve ABD'nin desteğini almaya çalıştı;
- Taşnaksutyun Partisi Bolşevik Rusya tehdidinden daha çok Osmanlı/Türkiye tehdidini ön plana çıkardı ve beklenmedik bir şekilde Rusya tarafından işgal edildi;
- İkinci Ermenistan Cumhuriyeti'nde Bolşeviklerin/Komünistlerin tek partili sistemi hâkim oldu ve diğer siyasi partiler kısa sürede kapatıldı veya ülkeden sürgün edildi;
- Ermenistan'da Bolşevik hâkimiyeti kurulduktan sonra Taşnakların askeri kalkışmaları sonuç vermedi ve kısa sürede bastırıldı;
- Bolşevik Ermenistan kısa sürede I. Dünya Savaşı'nın sonuçlarını ortadan kaldırmaya çalıştı ve bu yönde ciddi başarılar elde etti;

- Sovyet Ermenistan'ı dönemin planlı ekonomik gelişmelerinden yararlandı, 1940'lı yıllarda 1913 dönemi ekonomik seviyesine ulaştı;
- 1960-1980'li yıllarda Sovyet Ermenistan'ında muhalif fikirli kişiler ve küçük gruplar ortaya çıktı;
- 1991 yılında Ermenistan bağımsızlığını ilan ederek yeni dünya düzeninde kendine yer edindi, ülkede çok partili sistem kuruldu, yeni siyasi partiler ve teşkilatlar ortaya çıktı, Anayasa kabul edildi, yeni seçim kanunu ve siyasi partilerin faaliyetini düzenleyen kanun ve diğer kanunlar kabul edildi;
- Ermenistan'da iktidar uğrunda ciddi sorunlar yaşandı, siyasi terör eylemleri gerçekleştirildi;
- Bağımsızlığının ilk yıllarında demokrasi ve insan haklarının korunması ve geliştirilmesi yönünde ciddi adımlar atılsa da, daha sonraki yıllarda bu süreç sekteye uğradı;
- Ermenistan'da bu gün de siyasi mücadele genelde yasalar çerçevesinde verilmemektedir, siyasi partilere karşı ciddi baskılar devam ediyor ve zaman zaman bazı muhalif partiler yasadışı şekilde kapatılıyor.

VI. Tezin İçeriği

Tez, Giriş ve Sonuç bölümleri dışında dört bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında tezin amacı, tezdeki varsayımlar ve kısaca tezin içeriği üzerinde durulmuştur.

Birinci bölümde Ermeni toplumunun Hristiyanlığı kabul etmesinden sonra kilise devlet modeli, önemi ve faaliyetleri hakkında bilgi verilirken Kilisenin genel olarak toplumsal hayatta yeri ve önemine değinilmektedir. Özel olarak ise Ermeni toplumunda dinin (Gregoryen mezhebi) bıraktığı izler, dini felsefi görüşleri, dinin sosyal, siyasi hayattaki yeri, Ermeni toplumunun siyasallaşma sürecinde dinin konumu üzerinde durulmaktadır. Dinin Ermeni toplumu için genellikle bütünleştirici ve koruyucu faktör olması çeşitli kaynaklara istinat edilerek belirtilmektedir. Aynı zamanda geleneksel Hristiyanlık mezheplerinden farklı mezhebe sahip olmaları Ermenileri tarihin bazı dönemlerinde Hristiyan dünyasından soyutlamıştır.

Ermeniler tarih boyunca bilinen klasik anlamda bir devlete sahip olmadıklarından Kiliseyi devlet olarak gördüler ve yüzyıllar boyunca Kilisenin egemenliğini kabullendiler.

Daha sonra Ermeni siyasal düşüncesinde milliyetçilik ve terör anlayışının neden ve nasıl yer edindiği konusuna açıklık getirilmekte, XIX. yüzyılda bölgede ve uluslararası alanda yaşanan siyasi gelişmelerin ve ideolojilerin Ermeni toplumu tarafından nasıl benimsendiği ve uygulandığı konularına değinilmektedir.

Osmanlı'da Ermeni toplumunun milli uyanış hareketi XIX. yüzyılın ortalarında yaşanan aydınlanma ve milliyetçilik dönemine tesadüf ettiğinden bu bağlamda Ermeni siyasi partilerin kurulma sürecine etki eden konulara açıklık getirilmektedir.

Osmanlı'da kurulan ilk Ermeni siyasi parti olan Armenakan hakkında bilgi verilmekte, partinin kuruluş amacı ve uygulamaları üzerinde durulmaktadır. Partinin program ve tüzüğü araştırılmakta, faaliyeti hakkında bilgi verilmektedir. Aynı zamanda bu dönemde Osmanlı'da Ermeni toplumunun siyasallaşma sürecinde hükümete karşı tutumlarına da açıklık getirilmektedir.

Daha sonra 1887'de İsviçre'nin Cenevre kentinde kurulan, Osmanlı'da ve İran'daki ilk sosyalist parti olarak bilinen Hıçak Partisi'nin kurulması sürecine değinilmekte, partinin tüzüğü, programı ve faaliyetleri araştırılmaktadır.

Krisdapor Mikaelyan, Simon Zavaryan ve Stepan Zoryan tarafından 1890 yılında Tiflis'te kurulan Taşnaksutyun Partisinin (Ermeni Devrimci Federasyonu) amacının Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeniler için özerk bir bölge kurulmasını sağlayarak, Ermeni yerleşimlerini muhtemel saldırılara karşı korumak ve bu doğrultuda çalışan Ermeni fedai gruplarını tek çatı altında toplamaktan ibaret olduğu tespit edilmektedir. Partinin Osmanlı Devleti'ne karşı izlediği politika çeşitli açılardan ele alınmaktadır. Taşnaksutyun Partisi Osmanlı Devleti'ne karşı sürekli isyanlar çıkardı, devlet yetkililerine karşı terör eylemleri gerçekleştirdi.

Tezin ikinci bölümünde Birinci Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulması, iç, dış ve bölge politikası ele alınmakta, bölgede ve uluslararası alanda cereyan eden olaylara açıklık getirilmekte, komşu devletlere yönelik ve uluslararası alanda hayata geçirdiği siyaset araştırılmaktadır.

Ermenilerin I. Dünya Savaşı zamanı Güney Kafkasya'da yaşanan olaylar, Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Osmanlı-Rusya arasındaki ilişkiler, Müttefik Devletlerin bölgeye yönelik siyaseti değerlendirilmektedir.

1918-1920 yıllarında Ermenistan hükümetinin iç politikası, mülteciler sorunu, hükümetin Rusya ve Avrupa devletleri arasında manevra teşebbüsleri üzerinde durulmaktadır.

Ermeniler 28 Mayıs 1918'de bağımsızlıklarını ilan ettiklerinde ciddi sorunlarla karşı karşıya kaldılar, sınırları net olarak belli değildi, Osmanlı Devleti, Gürcistan ve Azerbaycan ile savaş halindeydi, ekonomisi ve bütçesi yoktu, dış ve iç politikada ciddi sıkıntıları vardı. Bu olumsuzluklara rağmen Ermenilerin sınırlarını paylaştığı Osmanlı, Gürcistan ve Azerbaycan'dan toprak koparma girişimlerine değinilmektedir.

Ermenistan'ın bağımsızlığının tanınması yönünde Paris Barış Konferansı ve San Remo Konferansı sonrası hayata geçirdikleri politikaya açıklık getirilmektedir.

Ermenistan Cumhuriyetinin güvenlik politikası araştırılırken, hükümetin Rusya, Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye politikalarına açıklık getirilmekte, güvenlik mekanizmasının ne kadar kırılgan yapıda olduğu tespit edilmekte ve sonuçta iki yıllık bağımsızlık sürecinde Taşnaksutyun hükümetinin başarısız politika izlediği kanaatine varılmaktadır.

Ermenistan Cumhuriyeti'nin Türkiye politikası araştırılırken hükümetin Türkiye'ye karşı Bolşevik Rusya ve Avrupa devletleri ile olan ilişkilerinden yararlanarak destek arayışı içerisinde olduğu anlaşılmaktadır.

Azerbaycan politikasında ise Taşnaksutyun hükümetinin ve Bolşevik Ermenilerin ortak hareket ettikleri, Azerbaycan'ın Nahçıvan, Zangezür ve Dağlık Karabağ üzerinde hak ilan etmelerinin nedenleri üzerinde durulmakta, Bakü, Guba, Şemahı, Nahçıvan ve diğer bölgelerde Müslüman Azerbaycan Türklerine karşı yaptıkları katliamlar hakkında bilgi verilmektedir.

Üçüncü bölümde 1918-1920 yıllarında Güney Kafkasya'daki siyasi ve askeri durum değerlendirilmekte, Sovyet işgalinden sonra İkinci Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulması sürecine açıklık getirilmektedir. Aynı zamanda Bolşeviklerin Ermenistan'ı işgal etmesi süreci üzerinde durulmakta, işgal sonrası ülkedeki sosyal, siyasi ve güvenlik ortamına açıklık getirilmektedir.

Bolşevik işgalinden sonra Taşnakların ayaklanması, Bolşeviklere karşı verdiği mücadele ele alınmakta ve bu mücadelede yenik düşmelerinin nedenlerine açıklık getirilmektedir.

Bolşeviklerin hâkimiyetini korumasından ve Taşnaksutyun Partisi'nin son silahlı güçlerini ülkeden kovduktan sonra ülkenin karşılaştığı ekonomik ve siyasi sorunları çözüme girişimleri araştırılmakta, toprağın ve bütün sanayi tesislerinin devletleştirilmesi konusuna açıklık getirilmektedir. 1930'lu yıllara kadar Bolşeviklerin tarım ve sanayi

alanında ciddi başarı elde edememelerinin nedenleri üzerinde durulmakta, tarım, sanayi ve ekonominin diğer alanlarındaki sorunlar incelenmektedir.

Sovyet Ermenistan'ı 1930'lu yıllarda ekonomik ve sosyal sorunların halledilmesinde, tarım ve hayvancılığın, sanayi üretiminin kalkınmasında bazı başarılar elde etti. Özellikle beş yıllık kalkınma planının nasıl uygulandığı, hangi alanlarda daha çok başarı elde ettikleri konusuna açıklık getirilmektedir.

Sovyet Ermenistan'ın ekonomisi 1930'lu yılların sonlarına doğru yeni canlanmaya başladığı dönemde II. Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle diğer Sovyet ülkelerinde olduğu gibi Ermenistan ekonomisi de savaş düzenine uygun hale getirildi. Ermenistan'ın savaşa katılımı, sanayi ve ekonominin diğer alanlarında savaşa yaptığı katkılar üzerinde durulmaktadır.

II. Dünya Savaşı'nın bitmesinden sonra Ermenistan ekonomisinde ve siyasi hayatında yaşanan canlanma, yeni ekonomik alanların oluşturulması konuları da araştırmaya dâhil edilmiştir.

Tezin dördüncü bölümünde Ermenistan'ın bağımsızlığının ilan etmesinden sonra iktidar uğrunda mücadeleye açıklık getirilmekte, çok partili sisteme geçiş sürecine ve siyasi partilerin kurulma sürecine değinilmekte, siyasi partilerin faaliyetini düzenleyen kanunlar ele alınmaktadır.

Ermenistan'ın 1988-1991 yıllarında verilen bağımsızlık mücadelesine ve 21 Eylül 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmesinden sonraki yıllarda kurulan değişik siyasi görüşlere sahip örgütler ve partiler siyasi partiler hakkında bilgi verilmektedir. Bağımsızlık mücadelesinin liderliğini yapan Karabağ Hareketi (Ğarabağı Şarjum) ve Ermeni Ulusal Hareketi-EUH (Hayots Hamazgayin Şarjum) ve değişik siyasi grupların mücadelesinin önemine açıklık getirilmektedir.

Ermenistan Yüksek Sovyeti'ne ilk çok partili seçimlerin yapıldığı Mayıs ve Temmuz 1989 seçimlerinde EUH'un siyasi mücadelesine açıklık getirilmekte ve seçimleri kazandıktan sonra iç ve dış politikada hayata geçirdiği siyaseti hakkında bilgi verilmektedir.

Bağımsızlık sonrası Ermenistan'da kurulan siyasi partilerin ideolojileri, hakim parti ile olan ilişkileri, bu dönemde iktidar mücadelesinin ana hattını teşkil eden faktörler ele alınmakta, planlı ekonomiden serbest Pazar ekonomisine geçiş süreci incelenmektedir.

Ermenistan’da iktidar uğrunda mücadelenin en ciddi dönemi olan parlamento ve devlet başkanlığı seçimleri değerlendirilmekte, Anayasa’nın kabul edilmesinden sonra iç ve dış politikada yaşanan olaylara açıklık getirilmektedir.

Ermenistan’da iktidar uğrunda mücadelede geleneksel olarak terör eylemlerinden vaz geçilmediği, aynen 1918-1920 yıllarında olduğu gibi, 90’lı yıllarda da Ermeni siyasi parti liderlerine ve devlet yöneticilerine karşı terör eylemleri gerçekleştirildiği tespit edilmiştir.

Dördüncü bölümde aynı zamanda siyasi partiler hakkında ayrı ayrı bilgi verilmekte, onların tüzüğü, programı ve Ermeni toplumsal hayatında tuttuğu yer araştırılmaktadır.

Ekler bölümünde Ermenistan Cumhuriyeti’nin Devlet Başkanları, Başbakanları ve siyasi partileri hakkında kısa bilgi verilmektedir.

Tezin sonuç bölümünde yukarıda kısaca bahsedilen konuların genel değerlendirilmesi yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ERMENİ TOPLUMUNUN SİYASALLAŞMA SÜRECİ VE ERMENİ SİYASİ PARTİLERİN KURULMASI

1.1. Ermeni Toplumunda Kilise Devlet Modeli, Önemi ve Faaliyetleri

Din, tarihin hiçbir döneminde siyasetten kenarda kalmadı, devlet yönetiminde etkili oldu ve halen de olmaktadır. Din ve devlet ilişkileri tarih boyunca devlet ve toplum ilişkilerinin en kritik ve tartışmalı konularından birini oluşturmaktadır. Her toplumun kendi iç dinamikleri ve koşullarına bağlı olarak bu konunun hassasiyeti değişmektedir. Günümüzdeki uygulamalar incelendiğinde de din ve devlet ilişkilerindeki tartışmalara çözüm olabilecek bir modelden söz etmek mümkün değildir.³

En eski toplumlardan itibaren dini inancı olmayan bir toplum olmadığı gerçeğini de ele alırsak, din ile devlet arasında ilişkinin tarihin ilk zamanlarından beri var olduğunu söylemek zor olmayacaktır. İnsan toplumsal bir varlık olarak, inandığı dinin emir ve yasaklarını, inandığı dinin tavsiye ettiği davranış biçimlerini, toplum içerisinde ortaya koymaktadır.⁴

Din ilk çağlarda genellikle sosyal hayatı kontrol etmekle yetinse de daha sonraki yüzyıllarda dinin ekonomik ve siyasi hayat üzerinde de esasen etkin olduğunu görmekteyiz. Dinin ekonomik ve siyasi hayat üzerinde etkinliği temin etmesi ona XV.-XVI. yüzyıla kadar toplum üzerinde egemenliğini korumaya yardımcı oldu.

Din, insan varlığının en etkili ve dominant bir özelliğidir. İnsan toplumlarında dinin önemli roller oynamadığı bir dönem bulmak çok zordur, örnekleri varsa da çok nadirdir. Din gibi devlet de insan toplumlarının hâkim bir özelliğini oluşturmaktadır. Siyasi konular veya politik çerçevelerden yoksun bir insan toplumu bulmak çok zordur.⁵

Ran Hirschl, dünya üzerindeki din ve devlet ilişkilerine dair modelleri; ateist devlet (Sovyetler Birliği, Çin ve Etiyopya), ısrarcı/zorlayıcı sekülerizm (Fransa ve Türkiye), devletin dine karşı tarafsızlığı (ABD), zayıf dini kurumsallaşma (Almanya, İngiltere, Norveç, Danimarka, Finlandiya ve İzlanda), şekli ayrılık ama fiili durumda bir mezhep/dinin üstünlüğü (İtalya, İspanya, Filipinler, Polonya, Malta), çok kültürlü

³ Hüdayi Şencan, Bazı Avrupa Ülkelerinde Din ve Devlet İlişkisi, TBMM Araştırma Merkezi, Kasım 2011, Ankara, s.1.

⁴ Ejder Okumuş, *Meşruiyet Ekseninde Din ve Devlet*, İstanbul, 2003, Pınar Yayınları, s.128.

⁵ Stephen V.Monsma, J.Christopher Soper, *Çoğulculuğun Meydan Okuması, Beş Demokraside Kilise ve Devlet*, Çev: Bilal Sambur, Ankara, s. 5.

birliktelikte din/devlet ayrımı (Kanada ve Güney Afrika), dini cemaatlerin kendi içinde kapalı iç hukuka tabi olması (Nijerya, Kenya, Malezya, Hindistan ve İsrail), güçlü kurumsallaşma-dinin anayasal düzeyde yasama unsuru olması (İran, Pakistan, Mısır, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri ve Suudi Arabistan) şeklinde sekize ayırmaktadır.⁶

Bazı farklı özellikler taşımasına rağmen Ermenistan'ı sonuncu kategoriye dahil etmek mümkündür. Ermeni toplumu XX. yüzyılın başlarında devlet kursa da Kilisenin toplumsal hayatta yeri ve önemi zayıflamadı, bilakis bazı kritik dönemlerde arttı. Bu dönemleri Ermenilerin bağımsızlık mücadelesi verdiği yıllar (XIX. yüzyılın sonları-XX. yüzyılın başları), II. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllar (1945-1953), Ermenistan'ın bağımsızlık elde ettiği ve Dağlık Karabağ sorununun ortaya çıktığı yıllar (1988-1991) olarak tasnif etmek mümkündür.

Sekülerizm üzerinde çalışmalarıyla bilinen Steve Bruce, bir toplumsal durum olarak sekülerleşmenin üç boyutta ortaya çıktığına dikkat çekmektedir. Birincisi, dinin devlet ve ekonomi gibi roller ve kurumlar üzerindeki etkinliğinin azalması; ikincisi, dini roller ve kurumların toplumsal açıdan öneminin azalmasıdır. Üçüncü boyut olarak ise dini eylemlere yönelimde, dini inançların yerine getirilmesinde ve toplum hayatının inançlar çerçevesinde şekillendirilmesindeki irade azalmasıdır.⁷

Kilisenin devletten ayrılması zarureti her zaman hissedilse de bunun gerçekleşmesi için XVI. yüzyıla kadar beklemek gerekti. İtalya'da XV. ve XVI. yüzyıllarda başlayan Rönesans, daha sonra diğer Avrupa ülkelerine yayılan edebiyat, sanat, düşünce ve bilim alanındaki büyük yenilik, gelişme ve anlayışlara vesile oldu, dinin toplumsal hayatta yerinin ve konumunun sorgulanmasını da beraberinde getirdi. Rönesans hareketinin başlamasında etkili olan olayları kısaca aşağıdaki gibi özetlemek mümkündür:

- Güncel bilimsel çalışmalar, yönetim sistemindeki bozulmalar ve yeni oluşumlar;
- Eski Yunan ve Roma uygarlıklarına ait eserlerin incelenmesi, okutulması ve matbaa aracılığıyla yeni buluş ve düşüncelerin kolayca yayılması;
- Coğrafi keşiflerle Avrupa'nın zenginleşmesi ve yaşam kalitesinin yükselmesi sonucunda fikir ve sanat eserlerine değer veren sınıfının ortaya çıkması;

⁶ Robert Audi, *Democratic Authority and The Separation of Church and State*, Oxford University Press, Inc., New York, 2011, p. 3.

⁷ Steve Bruce, *God is Dead*, Cornwall, 2003, p. 3; H. Şule Albayrak, "Batı Ülkelerinde Din-Devlet İlişkilerindeki Alternatif Modeller ve Türkiye Örneği", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt-Sayı 48, Haziran 2015, s. 185-198.

- Avrupa’da üstün yetenekli sanatkârların yetişmesi ve bu sanatkârları koruyan kişi ve düzenlemelerin bulunması.⁸

Bilimin yaygınlaşması, sanat ve kültürün sade halka ulaşımında kolaylık, yeni coğrafyalara açılma ve sanayi alanında yaşanan teknolojik gelişmeler zamanla Kiliseyi devlet yönetiminden uzaklaştırdı. Ama bu tür bir gelişme Kilise ile birlikte devlet geleneğini koruyan milletler için geçerli olmaktadır. Dinleri/Kiliseleri olmasına rağmen devletleri olmayan toplulukların tarihinde Kilisenin farklı bir yeri oldu. Ermeni topluluğu örneğinde olduğu gibi Kilise Ermenilerin yaşadıkları coğrafyada asimile olmalarının önüne geçen en önemli sosyal ekonomik ve siyasi aygıt oldu. Ermeni Kilisesi bu özelliğini halen korumaktadır.

Ermenilerin Hristiyanlık öncesi dini inanç sisteminde kendilerine özgü tanrılarının yanı sıra Sümer-Akad, Suriye-Fenike, İran, Hint, Yunan ve Roma kökenli tanrıları da vardı.⁹

Hristiyanlıkta, Katolik, Protestan, Provaslav, Gregoryen mezheplerine ait kiliseler genellikle kadimlik kazanmaları bakımından kendilerini Hz. İsa’ya veya onun Havarilerine bağlamaya çalışmaktadırlar. Gregoryen Ermeni Kilisesi, bu “kadimlik” ve “orijinallik” iddiasında bulunan kiliselerden biridir.¹⁰

Ermeniler Hristiyanlığı kabul etmeden önce yaşadıkları coğrafyada Hristiyan vaizler faaliyet göstermekteydi. Hristiyanlık inancı esasen iki yönde Ermenilere etki etti: Suriye’nin güneyinde-Edesa’dan ve Yunanistan’ın batısında-Doğu Roma İmparatorluğunun eyaletlerinden.

Edesa Çarı Abgar VI. Manu (71-91) döneminde Havari Faddey ve Varfolamey tarafından Hristiyanlık yayıldı. Çar IX. Abgar zamanında Edes ve Adiaben’den Hristiyan vaizler Ermenilerin yaşadıkları bölgeye geldi ve propaganda yaptı. Çar IX. Abgar¹¹ (179-214) zamanında Hristiyanlık hâkim sülalenin dini oldu.¹² Arşakid Çarı I. Trdat (54-88) zamanı Hristiyan vaizler Çarlığın güney bölgelerinde etkili oldu. Ermeniler Hristiyanlığı vaiz Grigor Parfya’nın, daha sonraları Grigor Lusavoriç (aydınlaticı, aydınlatan) olarak anılan Hristiyan misyonerinin propagandası sonucu 301

⁸ Rönesans ve Reform Hareketi ve Kiliseye Etkileri, Haz: M. Orhan Pıçaklar, http://www.incil-turk.com/Calvinizm/ronesans_ve_reform_kiliseye.htm (Erişim tarihi: 21.03.2018).

⁹ Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ocak Yayınları, Ankara, 1996, s. 12.

¹⁰ Abdurrahman Küçük, “Gregoryen Ermeni Kilisesi’nin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu”, *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1996, 35. cilt, s. 117-154.

¹¹ Адонц Н, *Армения в эпоху Юстиниана*. Ереван, 1971, стр. 347.

¹² Арутюнова-Фиданян В. А, “Сирийцы в Тароне” (По данным “Истории Тарона”), *Вестник ПСТГУ*, III: Филология, 2007. Вып. 1 (7), стр. 7-8.

yılında Çar I. Trdat zamanında kabul ettiler.¹³ Ermeniler Hristiyanlığı ilk kabul eden topluluk olduklarını iddia etseler de bunu aksini savunan birçok görüşler vardır.¹⁴

III. yüzyılda Ermeni toplumu İran devletinden ve kültüründen etkilendi, Ermeniler İran'ın Müslümanlıktan önceki geleneklerinin koruyucuları idiler. Ermenilerin kültürleri, dinleri, sanatsal duyguları İran kültürü çerçevesinde şekillendi.

Ermenilerin Hristiyanlığı kabul etmesi Roma ile yakınlaşmalarına neden oldu. Ermeni Kilisesi sadece etnik grubu bir araya getirmede, aynı zamanda onların devlet kurmalarına da yardımcı oldu. Bununla da Ermeniler ilk önce Roma, daha sonra da Bizans ile ilişkiler kurdu ve geliştirdi.¹⁵ Roma ve Bizans ile ilişkilerde sadece Çar değil, Kilise de rol oynadı. 324 yılında Çar III. Trdat, Grigoriy Lusavoriç başkanlığında Roma'ya özel yetkilerle donatılmış Büyükelçi gönderdi. Roma'ya varan heyet İmparatoru düşmanlarına karşı kazandığı zaferi ve Hristiyanlığı kabul etmesi nedeniyle kutladı. I. Büyük Konstantin ve Papa Silvestr (314-335) ile görüşen heyet paganlara karşı "ebedi ittifak" imzaladı. İmparator, heyete üzerinde haç ve Peygamberin adı yazılı olan yeni bayraklarını hediye etti.

İmparator 325 yılında Nikey'de bütün Kilise temsilcilerinin katıldığı I. Ekümenlik Konseyi'ni topladı.¹⁶ Başpiskopos Aristakes, Grigoriy Lusavoriç'in oğlu, Başdiyakoz Daniil Ermenileri temsilen Konseye katıldılar. İmparator Konstantin Ortodoksları destekliyordu, uzun tartışmalardan sonra Ariya'nın eğitimi paganizm olarak kabul edildi ve bu akımın kurucusunun sürgüne gönderilmesi hakkında karar aldılar. I. Ekümenlik Konseyi'nde "Nikey inanç sembolleri" kabul edildi ve bu sembolleri Başpiskopos Aristakes kendisiyle getirdi.¹⁷

Ermeni tarihçi Movses Horanatsi, Aziz Grigori'nin inanç sembollerine bazı eklemeler yaptığını bildiriyor. Bazı disiplin kuralları I. Nerses döneminde Aştişat'ta kabul edildi. Bu kurallar çeşitli Kilise müesseselerinin, hastane ve okulların faaliyetlerini düzenlediği gibi, Ermenilerin evlenme, kurban kesme ve paganizmden kalma defnetme kurallarını düzenlemekteydi. Daha sonraları Ermeni Kilisesi ikinci (381), üçüncü (431) Ekümenlik Konseyi'nin kararlarını kabul etti. V. yüzyılda Nikey ve

¹³ Магаки Орманян, *Армянская Церковь*, Финляндия 2006, стр. 17.

¹⁴ Esmе Özdaşlı, "Alban Kültür Mirası Üzerine İnşa Edilmiş Tarih: Ermenilerin Hristiyanlığı Kabul Etmiş "İlk Devlet" Oldukları Miti Üzerine Bir Araştırma", Süleyman Demirel Üniversitesi, *İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Y.2016, C.21, S.2, s. 557-566.

¹⁵ Иоанн Мамиконян, *История Тарона*, Венеция, стр. 80

¹⁶ Setton K. M, *Christian Attitude toward the Emperor in the Fourth Century*. N. Y, 1941.

¹⁷ Zekiyan L. B, "Elišē as Witness of the Ecclesiology of the Early Armenian Church", *East of Byzantium. Dumbarton Oaks Symposium*, N. G. Garsoian, ed. Washington, 1982. p. 187-197.

Efes Ekümenlik Konseyi'nin kararları Ermeniceye çevrildi. Bu kararlara Katogigos Büyük Saak'ın 55 kuralı da eklendi.¹⁸

Hristiyanlığın kabul edilmesiyle Ermeniler Kilise etrafında toplandılar, Kilise kültürel ve sosyal hayata dair bazı yenilikler getirdi. Nitekim IV. yüzyıla kadar Ermeniler diplomasi, ticaret ve eğitimde Süryani ve Yunan dillerini ve alfabelerini kullanıyordu. Ermenilerin Hristiyanlığı kabul etmelerinden sonra kendilerine ait alfabe ihtiyacı ortaya çıktı. Grigoriy Lusavoriç, Hristiyanlığın daha etkili propagandası için İncil'in ana dilde öğretilmesi gerektiğini anlasa da bu dönemde Ermeni alfabesinin hazırlanması mümkün olmadı.¹⁹ Zira Çarlık Sarayı ve Ermeni aristokrasisi Süryani ve Yunan diline eğitim alıyor, kültürel hayatlarına bu dil çerçevesinde devam ediyorlardı. Çarlık Sarayı'nın ve aristokrasinin bu dillerde eğitim alması Ermenilerin alfabe oluşturma sürecini uzattı.²⁰

I. Nerses (353-372) tarafından 356 yılında toplanan I. Kilise Konseyi ruhban sınıfı ve sade vatandaşlar arasında sosyal ve ekonomik ilişkileri düzenleyen kanunlar ve kararlar kabul etti. Bu kanunlarda aynı zamanda pagan merasimler reddedildi. I. Nerses Süryani ve Yunan dillerinde eğitim veren okullar açtı.²¹ Ama Hristiyanlığın Ermeniler arasında daha geniş yayılması, dinin propagandası, milli alfabenin hazırlanmasını zorunlu kılıyordu. Ermeni alfabesinin hazırlanması daha çok Hristiyanlığın propagandası için önemliydi.

Ermeni alfabesini hazırlayan Mesrop Maştoç ilk eğitimini Katolikos I. Nerses tarafından açılan Yunan okulunda tamamladı, daha sonra Hatip Libaniya'nın okulunda eğitimine devam etti. 391 yılında Horespiskop görevine yükselen Mesrop batı bölgesinde Hristiyanlığı yaymak için görevlendirildi. Bu görev ve daha önce Mesrop'un Çarlık Sarayı'nda görevde bulunması kendisine milli alfabenin hazırlanması sorumluluğunu yükledi.²² Nihayet Mesrop tarafından 36 harfli Ermeni alfabesi

¹⁸ *Армянская Апостольская Церковь*, Т. 3, стр. 329-355.

¹⁹ Мурадян П. М., "Кавказский культурный мир и культ Григория Просветителя," *Кавказский культурный мир и Армения*, Мурадян С. П, сост. и ред. Вып. II. Ереван, 2012. стр. 8-10.

²⁰ Саркисян Г. Х., "К предыстории армянской письменности," *Кавказ и Византия*, 1980, Вып. 2. стр. 15-27; Мурадян П. М. "К предыстории литературного полиглотизма в средневековой Армении," *Кавказский культурный мир и Армения*, С. П. Мурадян, сост. и ред. Ереван, 2012, Вып. II. стр. 228, 242-243.

²¹ Арутюнова-Фиданян Вида Артуровна, "Христианизация на цивилизационном пути Армении," *Вестник ПСТГУ* Серия III, Филология, 2016. Вып 4 (49). стр. 9-23

²² Тер-Саркисянц А. Е., *История и культура армянского народа с древнейших времен до начала IX в.*, М, 2005, стр. 199-206.

hazırlandı.²³ Edebiyat dili Ostan diyalekti temelinde, yani Arşakitlerin Artaşat ve Valarşapat kentlerinde konuşulan dil üzerinde gelişti. V. yüzyılın birinci yarısında Ostan diyalekti temelinde Grabar (Nakharar) dili gelişti.²⁴ Dolayısıyla, Ermeni alfabesinin hazırlanmasında Çarlıktan daha çok Kilise uğraştı ve sonunda bunu başardı.

Ermeniler kendilerine ait alfabeleri olduğunu iddia etseler de, bazı tanınmış bilim adamları Ermeni alfabesinin Etiyopya alfabesinin temel alınarak hazırlandığını bildirmektedir. MÖ. IX yüzyılda Etiyopya alfabesinin mevcut olduğu dikkate alınırsa, MS. 405 yılında oluşturulan Ermeni alfabesinin Etiyopya alfabesine neredeyse aynen benzemesi, Ermeni alfabesinin iddia edildiği gibi orijinal olmadığını kanıtlamaktadır. Dilbilimci D.A. Olderogge, bu konuda görüşlerini şu şekilde açıklamaktadır: “Maştoç ayrı ayrı harflerin çizgilerini çizerken, Etiyopya alfabesinin temelinde olan ve fonksiyonel önem taşıyan harf çizgilerinin şeklen değiştirilmesi prensibinden yararlanmıştı... Bu bakımdan şu kanaate gelmek mümkündür. Maştoç, Etiyopya alfabesinin forma çizgilerinden yararlanmışsa, artık IV.-V. yüzyıllarda aynı prensiplere dayalı elyazmaları mevcut olmuştur ve bunu daha eski elyazmaları onaylamaktadır.”²⁵

Bilim adamları, Ermeni dilini yazıdan önceki ve yazıdan sonraki dönem diye ikiye ayırmaktadır. Yazıdan önceki dönem Ermeni dilinin Hint-Avrupa dil grubundan ayrılarak bağımsız dil olduğu dönemi, yazı tarihi ise 405 yılından sonraki dönemi kapsamaktadır. İkinci dönem de kendi içinde üç ayrı döneme ayrılır. Birincisi, eski dönem Ermenice IV-XI. yüzyıl, ikincisi, orta dönem Ermenice XII-XVI. yüzyıl, üçüncüsü, yeni dönem Ermenice XVI. yüzyıldan bu güne kadar olan süreyi kapsamaktadır.²⁶

8 Ekim 451 tarihinde toplanan Kadıköy Konsili’nde Hz. İsa’nın ilahi ve dünyevi kimliği tartışmaya açılmış ve neticesinde Ermeni Kilisesi, Hz. İsa’nın ilahi kimliğe

²³ Манандян Я. Л, *Месроп Маішоц и борьба Армянского народа за культурную самобытность*, АРМФАН 1941, Ереван,

²⁴ Манук Абебян, *История древнеармянской литературы*, Том 1, Издательство Академии Наук Армянской ССР, Перевод: К. А. Мелик-Оганджяна, Ереван 1948.

²⁵ *Первый Всесоюзный Туркологический Съезд*, 26 февраля-5 марта 1926 г. (Стенографический отчет) Баку-АССР, 1926.

²⁶ Овсепян Л. С, “Армянский язык и диалекты,” *Армяне*, Серия народы и культуры, Отв. редак. Варданян Л. М, Сарксян Г. С, Тер-Саркисянц А.Е, Москва, Наука 2012, стр. 76-77.

sahip olduğu Monofizit dini görüşü kabul ederek Gregoryenlik²⁷ mezhebini seçmiş ve Papa'nın dini otoritesini tanımamıştır.²⁸

Bu tarihten itibaren Ermeni Kilisesinin dini felsefi, pratik ve ayinler bakımından başka Hristiyan Kiliselerden ayıran özellikler şunlardır:

- Gregoryen Ermeni Kilisesi millidir. Kilisenin ruhani başkanı ve dini otoritesi, “milletin temsilcisi” anlamına gelen “Katogigos” olarak adlandırılmaktadır;
- Ermeni Kilisesinin birinci derecedeki merkezi, bugünkü Ermenistan'da Erivan yakınlarındaki Eçmiadzin Kilisesidir. Eçmiadzin Kilisesinin yerinin Hz. İsa'nın kendisi tarafından belirlendiğine inanılmaktadır;
- Otorite olarak Roma'nın üstünlüğünü ve dini egemenliğini kabullenmezler;
- Ermeni Kilisesi, ilk üç Konsili olarak İznik, İstanbul ve Efes Konsillerini kabul etmektedir. Kadıköy Konsili'nin ve Kadıköy Ruhani Meclisinin aldığı kararları kabul etmezler;
- İsa'da iki tabiatı inkâr ederler, kendisinde baba ile aynı nitelik ve öz, bir kişilik ve Tanrısallık görürler;
- A'raf'a (Purgatoire) inanmazlar;
- Papa'nın günah çıkarma gücüne ve yetkisine inanmazlar;
- Madağ adı verilen hayvan kurbanı ve çok eski zamanlardan kalma bazı dini tören ve ayinleri korurlar.²⁹

Ermeni Kilisesi'nin Yunan Kilisesi'nden ayrılmasından sonra kilise, devlet fonksiyonunu üstelenerek Ermeni toplumunun dünyevi ve dini işlerini yönetti. Bununla ilgili Ermeni milli Kilisesinin katedral kanonik (kural, standart) kararlar almasını örnek göstermek mümkündür. V-VIII. yüzyıllarda Ermeni Kilisesi'nin aldığı bir dizi kural ve

²⁷ Mahmut Niyazi Sezgin, *Ermenilerde Din, Kimlik ve Devlet*, Platin Yayınları, Ankara 2005, s. 34; Иоанн Казарян, *Краткий очерк истории Армянской Церкви с I по VIII века*, http://orthodoxengland.org.uk/pdf/armenia/a_kratkiy.pdf, s. 2. (Erişim tarihi: 12.09.2008).

²⁸ Ermeni kilisesi, tek, kutsal, (surp), apostolik (arakelakan), Katolik (gatogige) Ermeni kilisesi (Hayots ekeğeci) adlandırılmaktadır. Bu tanıma göre: kilise tektir, çünkü dini kurum olan kilise Hz. İsa tarafından kurulmuştur. Kilisenin tek olmasının başka anlamı da Ermeni kilisesinin kökünde, amaçta, araçta, inançta, öğretilerde, ibadette ve idari yapılanmada bir olduğudur. Bkz: Malachia Ormanian, *The church of Armenia*, gözden geçirilmiş 2. bs., çev. G.Marcar Gregory, Yayına hazırlayan Tereing Poladian, A.R. Mowbray & co. Olimited, Londra, 1995, ss.138-139; Hratch Tchilingirian, “The Armenian apostolic orthodox church”, <http://www.sain.org/armenian.church/intro.txt>, (Erişim tarihi: 21.05.2011). Гералдин Фейган, Александр Шипков, “Армянской конкордат,” *Независимая газета*, 26.09.2001.

²⁹ Zeynep İskefiyeli, “Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hıristiyanlık, Kilise ve Misyonerler,” *Akademik İncelemeler*, Cilt: 2 Sayı: 1 Yıl: 2007, s. 231-255.

kararlar Kilisenin devlet yetkilerini kullandığını göstermektedir.³⁰ Ermeniler yüzyıllar boyunca bağımsız devlete sahip olmadıkları için tebaası oldukları devletlerde asimile olmamaları, milli birlik ve beraberliklerini korumak amacıyla Ermeni Kilisesi etrafında toplandı ve Kilisenin devlet fonksiyonları üstlenmesini kabullendiler. Buna rağmen bazı Ermeni araştırmacılar Kilisenin tarihin her döneminde Ermeni devletinin korunması için uğraşmadığını iddia ederek geleneksel görüşe karşı çıkmaktalar. Hamlet Davtyan, V. Yüzyıla kadar Kilisenin Ermeni devletinin güçlenmesi ve Çar ailelerinin korunması ile ilgili ciddi bir iş görmediğini bildirmektedir.³¹

Kilise tarafından Ermeni toplumunun dünyevi ve dini hayatını düzenleyen kural ve kararların kabul edilmesi zamanla bu kural ve kararların tasnif ihtiyacını da beraberinde getirdi. İlk defa İoann III. Odzneçi (717-728) tarafından bu kural ve kararların tasnifi yapıldı ve bu eseri ‘Kanonagirk’ (Kurallar/Kanunlar kitabı) olarak bilinmektedir.

Ermeni Kilisesi, dini görevlerine ilave olarak, kendisini milli bir otorite olarak düşündü. Bu sebeple, tarihi süreç içinde Ermeni toplumunun hayatında sürekli aktif bir rol oynadı.³² Ermeni dini otoriteler kendilerine, Ermenice “milletin temsilcisi” anlamına gelen Katogigos unvanını verdiler. Katogigoslar, dini liderlerlik vazifelerini yürütmenin yanında, siyasal alanda da büyük roller oynadılar.³³

Ermeni toplumu tarihinde Kilise ve devlet arasında dünyevi ve dini ilişkileri düzenleyen antlaşmalar imzalandığı bilinmektedir.³⁴ Bazı Ermeni araştırmacılar Kilise toplum ilişkilerini değerlendirirken, Ermeni milli dini değerlerinin korunması ve yayılmasında Ermeni Kilisesi’nin koruyucu rolü olduğunu, Ermeniliğin yapısal olarak, milli devlet, ideolojik ve sosyal teşkilatlanmasının önderliğini yaptığını bildirmektedir.³⁵

³⁰ Сурен Аревшатыан, *Шаапиванские каноны-древнейший памятник Армянского права*, с. 334. [http://hpj.asj-oa.am/47/1/59-2\(334\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/47/1/59-2(334).pdf), (Erişim tarihi: 28.02.2018).

³¹ Hamlet Davtyan H. *Battle of Vartanantz Unknown to Us: Armenian Apostolic Church and Our Historical Process*, Yerevan, 2007; Оганнес Оганнисян, “Церковь-постсекулярная или постсакральная?,” *Pro et Contra*, 2013 май-август, стр. 60-61.

³² Erdal İlter, “Ermeni Kilisesi ve Terör,” <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale46.html>, (Erişim tarihi: 17.02.2015).

³³ I.-VIII. Yüzyıl Ermeni Kilisesi tarihi hakkında daha geniş bilgi için bkz: Иоанн Казарян, *Краткий очерк истории Армянской Церкви с I по VIII века*, http://orthodoxengland.org.uk/pdf/armenia/a_kratkiy.pdf, (Erişim tarihi: 19.12. 2015).

³⁴ Гагик Тертерян, “Государство-церковь-общество: вопросы духовной безопасности,” <http://www.noravank.am/ru/?page=analitics&nid=1405>, (Erişim tarihi:20.10.2008).

³⁵ Гагик Тертерян, “О проблемах духовной безопасности,” <http://www.noravank.am/ru/?page=theme&thid=8&nid=36>, (Erişim tarihi: 03.06.2005).

İlginç olan bir durum da tarihin bazı dönemlerinde Ermenilerin monofizit dini görüşlerini gizlemeye çalışmalarıdır. Rusya’da yaşayan Ermeni Piskoposu İosif, 1799 yılında yayımlanan “Ermeni Kilisesi’nin Hristiyan Mezhebi” adlı kitabında Rus Kilisesi’nin desteğini almak için monofizit görüşlerini gizlemeye çalıştı. Anianskiy ise 1900’de yayımlanan “Ermeni Kilisesi’nin Tarihi” adlı çalışmasında Ermenilerin monofizit görüşlerini yaklaşık 200 yıl gizleyebildiklerini ifade etmektedir.³⁶ Kadıköy Konsili’nde Ermeni Kilisesinin geleneksel Hristiyanlık anlayışından uzaklaşarak Gregoryen mezhebini kabul etmesi ve bu nedenle Hristiyan dünyası tarafından dışlanması Ermenilerin din ve milliyetçilik duygularını kenetledi.³⁷

Ermeni Kilisesi’nin geleneksel Hristiyanlık anlayışından uzaklaşarak Gregoryenliği kabul etmelerini kendilerinden nüfus ve arazi olarak daha büyük bir yapı, devletleri ve imparatorlukları olan Yunan-Roma Kilisesi içerisinde erimemeleri için bilinçli olarak yapıldığını da iddia etmek mümkündür.

Kilisenin faaliyetleri Ermenilerin milli kimliklerinin ve değerlerinin korunmasında büyük önem taşımaktadır. XI. yüzyıla kadar “Ermenistan Katogigosluğu” unvanına sahip olan kilise, Ermenilerin Orta Doğu ve Kafkasya’ya göç etmesinden sonra etnik grubu ifade eden “Ermeni Katogigosluğu” unvanını aldı. Ermeniler, kendi devletleri olmadığı için kiliseye bir anlamda devlet statüsü verdiler ve kilisenin her kararını tartışmasız kabul ettiler.³⁸

Ermeni toplumunun milli kimliğinin oluşumunda kilisenin büyük bir rol oynadığı şüphesizdir. Ermeni devleti fikrini doğuran Ermeni Kilisesi olduğundan Ermenilerde din ile milliyet, kilise ile Ermeni kenetlendi. Ermeni Kilisesi de dini görevleri ve sorumluluklarını yürütmenin yanında, kendisini Ermeni milleti için milli ve siyasi bir otorite olarak kabul etti. Kuruluşundan günümüze kadar geçen tarihi süreçte kilise ve başında bulunan din adamları Ermenilerin toplumsal hayatına şekil ve yön veren en büyük güç oldular.³⁹

Nitekim Ermeni toplumu ve Kilise arasında manevi bağları Ermeni tarihçi H. Pastırmacıyan “Ermeni Kilisesi, Ermeni milletinin kilise tarafından can verilen ruhunun,

³⁶ Василь Львович Величко, *Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы*, Баку, Элм 1990, стр. 80.

³⁷ Sedat Laçiner, “Ermenistan Dış Politikası ve Belirleyici Temel Faktörler”, *Ermeni Araştırmaları*, Ankara, Bahar 2002, sayı: 5, s. 183.

³⁸ Левон Абрамян, “Армения и Армянская диаспора: расхождение и встреча,” *21-й БЕК*, № 2, 2005 г. стр. 137-155.

³⁹ Zeynep İskefiyeli, “Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü,” s. 237.

yeniden dünyaya gelmek için yaşadığı vücuttur,” İstanbul Ermeni Patriği M. Ormanyan “Kayıp ülkenin (Ermenistan’ın) görünen ruhu,” olduğunu kaydetmektedir. Ermeni yazar Dikran H. Boyacıyan ise “Ne kadar geniş olursa olsun Ermeni Kilisesi’ni aynı ölçüde ele almayan her hangi bir Ermeni tarihi, Ermenilerin gerçek hayatını ortaya koymayı başaramaz. Ermeni Kilisesi ile Ermeni Milleti o derece iç içedir ki, birisi olmadan diğerini düşünmek mümkün değildir” şeklinde ifade etmektedir.⁴⁰

Kilise ile Ermeni toplumu arasındaki ilişkileri değerlendiren Louise Nalbandian ise “Bu nasyonalist çabada en büyük rol, bazı müstesna liderleri ve belli başlı manastırları vasıtasıyla hem dini, hem entelektüel bir kuvvet olarak çalışan Ermeni Kilisesi tarafından oynanmıştır... Siyasi bağımsızlığın yokluğunda, Katogigos, milletin emellerini temsil etmiş ve diaspora Ermenileri ile anavatandaki Ermeniler arasında bir bağ haline gelmiştir” diye tanımlamaktadır.⁴¹

Ermeni toplumunu ve Gregoryenliği tehdit edecek kadar tehlikeli düzeyde mezhep ayrılığı genellikle XIX. yüzyılın ortalarından itibaren başladı. İngiltere’nin baskıları sonucunda 1842 yılında Kudüs’te Protestan Kilisesi açıldı. Osmanlı sınırları içerisindeki geniş çaplı misyoner faaliyetleri sonucunda⁴² Ermenilerin geleneksel Gregoryenlik mezhebinden ayrılarak Protestanlığı ve Katolikliği kabul etmelerini engelleyemedi. Daha doğrusu asli dini görevini yerine getirmek yerine siyasi faaliyete daha çok önem veren Ermeni Kilisesi, Ermeni toplumu arasında mezhepleşmenin önüne geçemedi. Nitekim Mayevski, bu durumu şöyle ifade etmektedir: “Ermeni ruhani liderlerinin din konusunda çalışmaları neredeyse yok gibidir. Ancak buna karşılık milliyetçilik fikirlerini yaymak için çok çalışmışlardır”.⁴³

Osmanlı’da faaliyet gösteren misyonerler Yahudilere yönelik ciddi başarı elde edemeyince, hükümeti rahatsız etmemek için Müslümanlara yönelik faaliyetlerini kısıtladıkları için Ermenilere yönelik propagandalarını genişlettiler. Öyle ki artık misyonun resmi adı bile Ermeni Misyonu oldu.⁴⁴

⁴⁰ Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. V.

⁴¹ Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1967, p. 30-31.

⁴² Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz: Eldar Açıkse, “Osmanlı Devleti’ndeki Misyonerlik Faaliyetleri ile İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler),” *Yeni Türkiye*, Ermeni Özel Sayısı II, Mart-Nisan 2001, yıl: 7, sayı: 38, s. 935-947.

⁴³ Mayewski, *Ermenilerin Yaptıkları katliamlar*, (nşr. A. Süslü), Ankara 1986, s. 14.

⁴⁴ Kocabaşoğlu Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan misyoner okulları*, İstanbul: Arba, 1989, s. 75.

Protestan misyonerlerin amaç ve faaliyetlerini şu ortak noktalarda toplamak mümkündür:

- Okul idarecileri, Islahat Fermanı ile birlikte Müslümanların üstü kapalı da olsa din değiştirebileceklerinin kabul edilmesiyle birlikte Müslüman aile çocuklarının Protestan okullarına alınması için kolaylıklar göstermelidir. Amerikan Protestan okullarında Müslüman çocukların Hristiyanlaştırılması faaliyetlerinin artırılmasına, Müslüman çocuklarının okullarda yapılan Hristiyan ayinlerine, Pazar günleri de dâhil olmak üzere devam etmeleri için zorlanmasına, din değiştirmemekte direnenlerin ise dini ve milli duygularının zayıflatılmasına çalışılmalıdır;

- Mahalli gruplar içinden din adamları ve liderler yetiştirmişlerdir. Yerli Hristiyanlara yetiştirdikleri din adamları yoluyla tesir ederken, Müslümanlara da yetiştirdikleri liderlerle tesir edecekler;

- Okul müfredat programları ve ders kitaplarındaki fen bilgisi, tarih vs. gibi derslerde de konular Hristiyan inancına uygun olarak ve İslam peygamberi aleyhinde tertip ediliyordu;

- Öğretmenlerin de misyoner olmaları ve misyonerlik yolunda hizmet edeceklerine dair yazılı yemin vermeleri şarttı;

- Misyonerler, siyasi misyonlarla işbirliği yaparak Osmanlı imparatorluğundaki Müslümanlarla Hilafet makamı arasındaki manevi bağları zayıflatmak ve koparmak suretiyle isyan ve kargaşa çıkarmak, bu yolla devlet otoritesini yıpratmak, nihayetinde Osmanlı devletine bağlı ülkeleri ele geçirme gayesini gütmüşlerdir;

- Osmanlı tebaası olan Hristiyanların millet ve müstakil devlet olarak tarih sahnesine çıkmalarını temin için ellerinden gelen her türlü gayreti sarf ettiler. Çeşitli faaliyetlerle hazırlanan ortamda isyanlar çıkarıldı ve yabancı devletlerin müdahaleleri ve siyasi baskıları sağlandı.⁴⁵

Türk bilim adamı İlber Ortaylı, Kilise ve Ermeniler hakkında şu şekilde değerlendirmede bulunmaktadır. “Osmanlı’da Ermenilerin dini cemaat olarak kabul edilmesi Fatih Sultan Mehmet Han dönemine rastlamaktadır. Onun döneminde İslam’ın tanıdığı farklı inanç topluluklarından her birine “millet”, zımmî statüsü verildi. Ermeniler, Hristiyan toplumu olarak Osmanlı milletler ailesi içinde yerini aldı ve Ermeni milleti olarak tanındı. Sultan Fatih, imparatorluktaki Helen nüfusuna karşı, onların tarihi nefret içinde oldukları, aynı zamanda da iktisadi ve sanayi kabiliyetleri ve

⁴⁵ Nahid Dinçer, “Yabancı Özel Okullar”, *Milli Eğitim ve Dini Hayatı*, İstanbul 1981, s. 57-60.

üretkenlikleri dolayısıyla vazgeçemeyeceği Ermeni unsurunu ele almak ihtiyacı hissetti ve İstanbul'da bir Ermeni patrikliği inşa etti. Bu patriklik, dini bakımdan Eçmiadzin'deki, Akdamar'daki ve Kozan'daki Katalikosların gerisindedir. Fakat ona Ermeni milletini mahalli, idari, hukuki, kültürel yönden idare yetkisini ve amirliğini verdiği için, İstanbul Patrikliği, idari ve sosyal bakımdan Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Osmanlı Ermeni patrikliği olarak onların üstüne çıktı. İstanbul Ermeni Patrikliği, nüfusu çok azalmış olmasına rağmen Ermeni dünyasında halen çok önemli rolü olan bir ruhaniliktir."⁴⁶

Fatih Sultan Mehmet tarafından imzalanan Ermeni Patrikhanesi'nin kurulması hakkındaki fermanda, Patriğin Osmanlı topraklarında yaşayan bütün Ermenilerin ruhani, cismani lideri olduğu, Ermenilerin dini ve toplumsal işlerini yürütme, şikâyetlerini araştırma, cemaate ait malları idare ve bunların gelirlerini toplamakla yükümlü olduğu bildirilmekteydi.⁴⁷

Ortaylı, Osmanlı'da Müslüman toplumu ile Ermenilerin ilişkilerinin yüksek düzeyde olduğunu, zamanla bu durumun Osmanlı Devleti'nin memuriyet sistemine de yansıdığını, Ermenilerin mimarlık, kuyumculuk ve diğer işlerle birlikte yüksek düzeyde devlet memuru olarak çalıştıklarını kaydetmektedir. Ermenilerin devlet memuriyetinde çalışmaları özellikle II. Abdülhamid döneminde daha da arttı, Ermeniler sanat ve kültür alanında gayet rahat şartlarda çalıştıkları gibi bakan, büyükelçi, vali gibi görevleri de yürüttüler. Ortaylı, diğer İmparatorluklarda azınlıkların belli bir yere kadar devlet görevinde çalışmalarına rağmen Osmanlı'da olduğu gibi diğer devletlerde azınlık temsilcilerinin hiçbir zaman yüksek görevlerde bulunmadıklarını yazmaktadır.⁴⁸

Konuyla ilgili resmi Ermeni kaynakları ise bu durumu farklı şekilde açıklamaktadır. Ermeni Patrikliğinin Sis'ten Eçmiadzin'e taşındığı dönemde Türkler Konstantinopol'ü fethetti. Yunan Kilisesi mağlubiyete rağmen halen güçlüydü ve İstanbul'da büyük yunan nüfusu vardı. Türk devleti dini temelde yönetildiğinden İstanbul'da Yunanları ya zorla Müslümanlaştırmalı ya da onlara dini temelde sosyal hayatı yönetecekleri şekilde özerklik vermeliydi. Osmanlı, Yunan Kilisesi'ne sadece sivil yönetim alanında dini temellere dayalı özerk yönetim hakkı tanıdı. Tabii ki bu arada İstanbul'da bulunan az sayıda Ermenilerin de yönetim sorunlarını halletmek

⁴⁶ İlber Ortaylı, "Osmanlı Devleti'nden Günümüze Ermeniler," http://dunyasavasi.ttk.gov.tr/upload/files/-Ermeni_Kulliyat/3-Cilt/11-IlberORTAYLI.pdf, (Erişim tarihi: 21.05.2018) s. 193-194.

⁴⁷ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 2. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul 1976, s. 149.

⁴⁸ İlber Ortaylı, "Osmanlı Devleti'nden Günümüze Ermeniler," s. 195.

gerekirdi. Osmanlı, Yunan nüfusunu siyasi ve güvenlik bakımından kontrol etmek için Ermenileri kullandı. Osmanlı'nın çeşitli eyaletlerinden Ermeniler İstanbul'un kenar mahallelerine ve daha sonra kale içerisine göç ettirildi.

Osmanlı Ermenilerini dini bağlamda Yunan Kilisesi'nden bağımsız kılmak için Bursa'da faaliyet gösteren Küçük Asya Ermeni Piskoposu Ovakim özel yetkilerle donatılarak İstanbul'a davet edildi. Yunan Kilisesi de bu yetkileri 1461 yılında tanıdı. Böylece, Yunan ve Ermeni Patrikhanesi Doğu'da iki büyük Pravoslav mezhebi olarak tanındı.⁴⁹ Bu ayırım etnik temele değil, insanların dini inançlarına dayanmaktaydı. Bütün Provoslav Deofizistler-Yunanlar, Bulgarlar, Albanlar, Vlahlar, Moldovanlar, Romenler, Hırvatlar, Karamanlılar, Suriyeliler, Melkhitler ve Araplar yöneticileri ile birlikte Yunan Patrikhanesine, Provoslav Monofizistler-Ermeniler, Suriyeliler, Haldeyler, Koptiler, Gürcüler ve Abisinler yöneticileri ile birlikte Ermeni Patrikhanesine bağlandılar. Bu dönemde Yahudilerin böyle yetkili kurumu yoktu, Roma Katolikleri veya Levitanlar ise yabancı olarak kabul edilmekteydi.

Sonuçta Roma-Katolik mezhebinde olanlar kendilerinin dini ayinlerini hayata geçirmek için hukuki statü alamadılar ve bu durum 1830'lu yıllara kadar böyle devam etti. Ermeni Patrikliği bu dönemden itibaren Kilise mensuplarının sosyal hayatını iç işlerinde merkezileştirmekle meşgul oldu. Zamanla İstanbul Patrikliğinin dini etkisi bölgelere doğru yayıldı, Sis, Akhtamar ve Kudüs'e kadar ulaştı.

Avrupa devletlerinde XVII. yüzyılda Kilisenin konumu zayıflarken Ermeni Kilisesi'nde bazı gelişmeler yaşandı. Bu dönemde Patrik Movses III. Tatevaçi İstanbul Patrikliğinin nüfusunun artmasından rahatsız olarak Eçmiadzin Kilisesinin faaliyetini genişletmeye ve canlılık kazandırmaya çalıştı. Daha Patrik seçilmeden önce Eçmiadzin Kilisesinin tamiri ile ilgilenen III. Movses Patrik seçildikten sonra (1629-1632) İran hükümdarı ile müzakerelerde Kiliselerin yağmalanmasının önüne geçilmesi ve vergilerden muaf tutulması konusunda anlaştı. Kilise kanunlarının uygulanması ve dini eğitim genişletildi. Daha sonraki Patrikler zamanında bu ıslahatlara devam edilmese de, Pillipos Albakeçi Patrikliği döneminde (1633-1655) Eçmiadzin Kilisesi yeniden canlandı. Patrik Albakeçi Osmanlı Devletini ziyaret ederek İstanbul ve Kudüs Patrikliklerinin işlerinin düzenlenmesine yardımcı oldu. Albakeçi Kudüs Patrikliğinde 1651 yılında Ekümenlik Konseyi'ni toplayarak Sis ve Eçmiadzin Kilisesi arasında yıllardır yaşanan bazı anlaşmazlıkları halletti, Sis Kilisesi'nin Merkezi Kilise ile olan

⁴⁹ Магаки Орманян, *Армянская Церковь*, стр. 71-73

ilişkilerini düzenledi. Albakeçi, aynı zamanda Eçmiadzin Kilisesinin topraklarında tarımın geliştirilmesi için bazı girişimlerde bulundu.

Patrik Albakeçi'nin ölümünden sonra Patrik seçilen Akop IV. Culfaeçi (1655-1680) ıslahatlara devam etti. İstanbul patrikliğinde yaşanan olay IV. Culfaeçi'nin dikkatini çekti. Klement Galan liderliğinde Roma misyonerlerinin propagandası sonucunda İstanbul Ermenilerinin bir kısmını etkileyerek Tovmas Beriaçi'nin Patrik seçilmesini temin etti ama bu görevde fazla kalmadı, İstanbul Ermenileri onu bu görevden zorla uzaklaştırdılar. Genellikle İstanbul Patrikliği ve Eçmiadzin Kilisesi arasında siyasi mücadele hiçbir zaman dinmedi ve bu mücadele günümüze kadar devam etmektedir. Eçmiadzin Kilisesi kendisini dünya Ermenilerinin dini lideri olduğunu iddia ederek, İstanbul Patrikliğini Kudüs, Sis ve Akhtamar Kilisesinin dini otoritesini tanımaya zorlamaktadır.⁵⁰

Osmanlı'da Ermeni ayrılıkçı hareketi Mıgırdiç Hırimyan'ın 1869 yılında Patrik seçilmesi ile başladı. Patrik seçilmeden önce Ermeni toplumunun eğitimine büyük önem veren Hırimyan, 1858 yılında Van'da Varak Manastırı'nda kurduğu matbaada "Van Kartalı", 1863 yılında Muş'ta St. Garabed Manastırı'nda da "Muş Kartalı" adlı gazeteler yayımladı.⁵¹ Hırimyan, Patrik seçildikten sonra "Nizamname-i Millet-i Ermeniyan" belgesini vilayetlerin arzusuna ve ihtiyaçlarına göre yeniden tetkik ve tadil ederek İstanbul Ermenilerinin, Meclisin ve hükümetin gözlerini Ermenistan'a çevirmeyi hedefledi.⁵² Hırimyan, Ermeni Milli Meclisi'nde yaptığı bir konuşmasında, "Ben Ermenistan'ın acı çeken bir temsilcisiyim. Benden öncekilerin derman aramak için hükümete ne şekilde başvurduklarını biliyorum. Fakat ben daha etkili, acı bir müdahalede bulunacağım"⁵³ demiştir.

Ermeni toplumunun birlik ve beraberliğini korumaya çalışan Kilise XIX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan Ermeni ayrılıkçı hareketinde de ön planda oldu. 1874 yılında Nerses Varjebetyan'ın Patrik seçilmesinden sonra İstanbul Ermeni Patrikliği siyasi faaliyetlerine daha çok önem verdi ve örgütlenme sürecini hızlandırdı. Nerses'in, Ermeni Kiliselerine gönderdiği 5 Mayıs 1879 tarihli mektubunda "Okullardaki çocukların fikirlerini dahi Ermenistan meselesi ile doldurun. Okulu

⁵⁰ Hovhannisyan H, *Analysis of Relationships of Mother See Holy Etchmiadzin and Catholicosate of the Great House of Cilicia at the Second Half of 20th Century*, Yearbook C, Yerevan, 2008, p. 316-338.

⁵¹ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 417.

⁵² Kemal H. Türközü, *Türkmen Ülkesi (Doğu Anadolu) Adı ve Emperyalizmin Etkileri*, Ankara 1985, ss. 1-12

⁵³ Mikael Varandian, *Origins of the Armenian Movement*, Vol. II, Geneve 1913, p. 49.

olmayan ve öğretmen tutmaya gücü yetmeyen Ermeni köylerinde hiç değilse papazlar erkek ve kız çocuklarına imza atmalarını öğretmelidir. Zira bu, işlerde bize lazım olacaktır”⁵⁴ yazması Kilisenin siyasallaşması ve Osmanlı’ya karşı tutumunu gözler önüne sermektedir.

Mektubunda Patrik Nerses Varjabetyan Ermenilerin siyasi örgütlenmesinin zaruretini vurguladı, eğitime önem verilmesi gerektiği ifade etti, Avrupa devletlerinin Osmanlı’daki sefaret ve konsoloslukları ile iş birliği yapma çağrısında bulundu, Ermenilerin doğu eyaletlerde çoğunluk olmaları, Berlin Konferansı’nın 61. maddesini konsolosluklara sıkça hatırlatılması, Osmanlı’ya seyahat eden Avrupalılarla özellikle ilgilenilmesi gerektiğinin hatırlattı. Bu mektupla Kilisenin Ermeni siyasi hayatına müdahalesinin ve yönlendirmesinin etkisinin büyüklüğü anlaşılmaktadır. Ermeni tarihçi Nalbantyan ise kilise-siyaset ilişkilerini bu şekilde tespit etmiştir: “Bu milliyetçi çabada en büyük rol, bazı müstesna liderleri ve belli başlı manastırları vasıtasıyla hem dini hem de entelektüel bir kuvvet olarak çalışan Ermeni Kilisesi tarafından oynandı. Siyasi bağımsızlığın yokluğunda, Katogigosluk, milletin emellerini temsil etti ve diaspora ile ana vatandaki Ermeniler arasında bir bağ haline geldi”⁵⁵.

Harutyun Vehabedian 1885’te Patrik seçildikten sonra diğer Patriklerden farklı olarak hükümete yönelik olumsuz siyasete devam etmedi. Ermenilerin durumunun iyileşmesi yönünde Avrupa’dan umut ve medet beklemenin faydası olmadığına inandı. Kilise, Vehabedian’ın Patrikliği döneminde siyasi ve silahlı mücadelede ikinci plana geçti, buna karşılık ihtilal komitelerinin ayrılıkçı talepleri daha da arttı.⁵⁶

Ermeni Kilisesi’nin genel propaganda sürecine dikkat edildiğinde Osmanlı Devleti’ne karşı düşmanlık propagandasının XVIII. yüzyıldan itibaren süreklilik arz ettiğini görmekteyiz. 1828 Rusya-İran Savaşı’nda İran’ın mağlup edilmesinden sonra imzalanan Türkmençay anlaşması ile elde ettiği Revan ve Nahçıvan hanlıklarını birleştirerek Ermeni vilâyetini kurdu, 1829 yılında yapılan Edirne Antlaşması’yla Osmanlı Devleti’nin Kafkaslardaki toprakları Ruslara terk etmesiyle Rusya Güney Kafkasya’ya tamamen hâkim oldu. Rusya hükümetinin Kafkasya’da yeni oluşturduğu vilayete İran’da ve Osmanlı Devleti’ne ait Doğu Anadolu topraklarında yaşayan Ermenileri göç etmeye teşvik etti. Ayrıca Rus hükümeti 1816 yılında Moskova da

⁵⁴ Gültekin Ural, *Ermeni Dosyası*, İstanbul, Kamer Yayınları, 1998, s.107-108.

⁵⁵ Ural, *Ermeni Dosyası*, s.107-108

⁵⁶ Louise Nalbandyan, *The Armenian Revolutionary Movement*, University of California Pres, Berkeley and Los Angeles, 1963, p.104.

Ermeni Şark Dilleri Enstitüsünü açarak Ermeniler üzerinde siyasi, dini ve kültürel denetimini sağlayabilmek için önemli avantajlar elde etti.

Rusya'nın 1836 yılında Katagigos Ohannes'in zamanında Ermenilerin dini ve kültür hayatlarını sınırlayan "Pologenia" isimli bir kanununa göre Eçmiyazın Katagigosu bütün dünya Ermenilerinin Katagigosu olarak kabul ediliyor. Yabancı memleketlere göndereceği delegeler eliyle Eçmiadzin Kilisesine Katagigos seçilmesini kabul ediliyor; ancak Çar'ın bu seçimi onaylamasıyla seçim tamamlanmış oluyordu. Rusya, buradaki Sinod Meclisi'ne atadığı hükümet memurunun izni olmadan Sinod Meclisi'nin hiçbir karar alamayacağı kanunla hükme bağlandı. Böylece Katagigos'un yetkileri sadece ruhani işlere ait hale dönüştürüldü ve Ruslar, Ermenilerin dini ve kültürel alanlardaki işlerini kontrol altına aldılar.⁵⁷ Ermeni Kilisesi Rusya'nın dünya Ermenilerinin dini merkezini bu kadar aşağılamasına rağmen hiçbir zaman Rusya'ya karşı düşmanca propaganda yapmadı, velhasıl, Rusya'nın yanında olarak Osmanlı'ya karşı tutum sergiledi.

Osmanlı hükümetinin Ermenilerin ayrılıkçı taleplerini karşılamayacağını anlayan Ermeni Kilisesi hedeflerine ulaşmak için yabancı devletlerin siyasi desteğine ihtiyaç duydu. Berlin Antlaşması'ndan sonra hukuken bu meseleyi önemli derecede halletmiş olsalar da bu özerklik veya bağımsızlık taleplerinin karşılanmasında yetersiz kaldı. Avrupa devletlerinin ilgisini çekecek ve daha ciddi ses getirecek eylemlere başvurmak gerekliydi. Bu nedenle de sivil mücadeleden daha çok silahlı mücadeleye önem vermeye başladılar. Zira bu konuda siyasi ve maddi destek almak çok daha kolaydı.

Ermeni Kilisesi XIX. yüzyılın başlarına kadar İngiliz ve Fransız misyonerlerinin Protestanlık ve Katolikliği propaganda etmelerine ve Gregoryen Ermeni cemaatinin mezhep değiştirmesine rağmen Ermeni toplumunu bir arada tuttu, bu tarihten sonra ise özellikle Osmanlı'ya karşı milli mücadelenin önünde yer aldı. Ama XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Ermeni burjuvazisi ve aydınlarının aktif olarak bu mücadelede yer almasıyla, Kilise siyasi ağırlığının bir kısmını burjuvazi ve aydınlarla paylaşmak zorunda kaldı.

Ermeni patrikane ve kiliseleri, Ermenilerin her devirde bir cemaat olarak yaşamalarını sağlamıştır. Kilise onlar için daima birleştirici ve toparlayıcı bir rol

⁵⁷ Ahmet Kolbaşı, "1878 Berlin Kongresi Sonrasında Osmanlı Ermenilerinin Siyasi Kimlikleşmesi Sürecinde Rus ve İngiliz Etkisi," *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Yıl: VII Sayı: 14, Eylül 2009, s. 27-38.

oynamıştır. Bunun neticesinde kiliseler, önceleri beyin yıkama, silahlı eğitim ve isyanlar için bir nevi harekât üssü, sonraları da silah deposu olarak kullanılmışlardır. Patrikane olarak Ermeni toplumunu Osmanlı Devletine karşı ayaklandırmak için komiteler kurulmasına, okullarda Türk-İslam düşmanlığını körüklemeye, gazete ve dergilerle propagandaya, tiyatro, şiir ve diğer eserlerle isyan ve kan dökme düşüncesini yaymak için ellerinden geleni esirgememişlerdir. Ayrıca kuruluş olarak Ermeni papazları beyin yıkama faaliyetleri yanında çeteleri saklamak, silah depolarını korumak, yabancı devletler için casusluk yapmak, hatta diğer devletlere Ermenilerin katledikliklerini yazarak isyanların çıkmasında önemli rol oynamışlardır.⁵⁸

Kiliseler din maskesi altında birer cephanelik ve silah depoları haline dönüştürülmüştür. Öyle ki, yapılan komite buluşmaları, kaçakçıların saklanması, gizli yapılan toplantılar ve alınan eylem kararları kiliselerde din faaliyetlerini gölgede bırakmıştır.⁵⁹

1.2. Ermeni Siyasal Düşüncesinde Milliyetçilik ve Terör

Ermeniler Osmanlı'dan özerklik veya bağımsızlık taleplerini siyasi ve terör eylemleri ile paralel olarak yürüttüler ve her iki mücadele taktiğini de Osmanlı'ya karşı kullandılar. Bu mücadelede hangi taktiğin öncelik arz ettiğine açıklık getirmek kolay değildir, her ikisi genellikle paralel yürütüldü, bazı dönemlerde özellikle 1890-1920 yıllarında terör ve silahlı mücadele ön planda oldu.

Terör eylemleri siyasi nedenlerle yapılan bir eylem türüdür. Terör eylemlerini hayata geçiren bir örgüt, hedef alınan bir kitle ve bu eylemleri dışarıdan veya içeriden destekleyen güçler mutlaka vardır, aksi takdirde terör eylemlerinin sonuç alma ihtimali neredeyse mümkün değildir. Nitekim Ermeni siyasi partilerin ve komitecilerin terör eylemleri içeriden kilise ve Ermeni toplumu, dışarıdan ise Batı devletleri tarafından desteklendi.

1789-1799 yıllarında gerçekleşen Fransız Devrimi sadece Fransa sınırlarında etkili olmadı, Avrupa'nın diğer ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan Hristiyan azınlıkları da harekete geçirdi. Osmanlı'ya karşı ayaklanan azınlıkların tek başına mücadeleleri beklenen sonucu vermeyecekti. Osmanlı'yı yok

⁵⁸ Ergünöz Akçora, "Anadolu'dan Azerbaycan'a Ermenilerin Türklere Yaptığı Katliam (Azerbaycan-Karabağ-Hocalı)," *Türk Dünyası Araştırmaları*, Mart Nisan 2006, Sayı 161, s.16.

⁵⁹ Ergünöz Akçora, "Harput'ta 20. Yüzyıl Başlarına Kadar Türkler ile Ermeni Toplumunun Sosyo-Ekonomik Durumu ve Ermeni İsyamları" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Şubat 1989, Sayı 58, s.193.

etmeye çalışan devletler ile Osmanlı'dan ayrılmak isteyen azınlıkların siyasi çıkarları ortak paydada buluşunca sonuç kaçınılmaz oldu. Bu süreçte Osmanlı İmparatorluğunun ve sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'nin yakın tarihinde derin izler bırakan ve günümüze kadar devam eden, büyük bir ihtimalle bundan sonra da devam edecek olan konulardan en önemlisi, Osmanlı Ermenilerinin siyasallaşma süreci, ayrılıkçı talepleri, büyük devletlerin konuya yaklaşımları ve Ermeni terörü ve sözde soykırım iddialarıdır.⁶⁰

1856 yılında ilan edilen Hatt-ı Hümayunu Osmanlı İmparatorluğunun Müslim ve gayri Müslim bütün uyruklarının yasa önünde eşitliğini getirirse de bunun Anadolu eyaletlerinde pratik bir uygulaması yoktu.⁶¹

Osmanlı Ermenileri açısından XIX. yüzyılın ikinci yarısında ciddi gelişmeler yaşandı. Ermeniler kendilerini yönetmek için anayasa ile toprağa dayalı bağımsızlık yolunda çalışmalara başladılar ve bu işe her zaman olduğu gibi Kilise önderlik yaptı. Kilise önderliğinde Ermeniler 1850 yılında Milli Nizamname hazırlanması için bir encümen oluşturdular. 1857, 1859 ve 1860 tarihlerinde Ermeni Patrikhanesinde toplanan encümen, sorunun halledilmesi için araştırma ve müzakereler yaptı.⁶² Serviçen, Odyan, Arslanyan, Rosinyan ve diğerlerinden oluşan Sivil Meclis'in kurduğu komite Ermeni Milli Nizamnamesinin ilk tasarısını hazırladı. Hazırlanan tasarı Ermeni Genel Meclisi tarafından 5 Haziran 1860 tarihinde kabul edildi.⁶³

1860 ve 1863 tasarı metinleri arasında bazı farklılıklar vardı. 1863 Nizamname-i Millet-i Ermeniyan, Ermeni cemaati idaresindeki yürütme gücünün İstanbul Ermeni Patriği, marhasalıklar, cemaat meclisleri ve komisyonlar arasında yetkilerin net olarak belirtilip paylaşılmasını öngörüyordu.⁶⁴

Nizamname, yetki ve sorumlulukların bir organda toplanmasını değil, değişik organlara verilmesini ıslahatın ilk şartı gibi değerlendirdi; yönetim ve denetleme makamlarını ayrı cemaat otoriteleri arasında paylaştı. İstanbul ve Kudüs Patriklerinin cemaat liderlerinin seçimi, Ruhani ve Cismani meclislerin yetki alanlarını aşan meselelerin halledilmesi ile ilgili iki meclisin gözetimi, nizamnamedeki ilkelerin korunması, Patrikhane Genel Meclisi'nin sorumluluğuna aitti. Nizamname şartlarına

⁶⁰ Hatem Cabbarlı, "Ermeni Siyasal Düşüncesinde Terörizm," *Ermeni Araştırmaları*, 2013, Sayı 45, s. 143-175.

⁶¹ Krikorian M. K, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire*, Londra, 1978, p. 3-5.

⁶² Ahmet Hulki Saral, *Ermeni Meselesi*, Ankara, 1970, s.50.

⁶³ Zeynep İskefiyeli, "Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü," s. 441.

⁶⁴ Aylin Koçunyan, "Nizamname-i Millet-i Ermeniyan Anayasa Mıydı?," *Toplumsal Tarih*, Sayı: 216, Aralık 2011, s.46-52.

göre Genel Meclis'te, İstanbul ruhban sınıfı tarafından seçilmiş yirmi ruhani, diğer bölgelerden seçilmiş kırk ve İstanbul mahalleleri tarafından seçilmiş seksen kişi temsil edilecekti.⁶⁵

Ruhani ve Cismani meclisler dışında nizamnamede, uzmanlık alanlarına göre, Cismani Meclis'in altında çalışan Maarif Komisyonu, İktisat Komisyonu, Yargı Komisyonu, Manastırlar Komisyonu gibi alt organlar da öngörülüyordu. Taşra genel meclisleri, taşra Ruhani ve Cismani meclisleri İstanbul'daki cemaat yönetiminin taşradaki temsilcileriydi. Sonuç itibarıyla nizamnameye göre kurulan her alt organ üstüne karşı sorumluluk taşımaktaydı.

Encümenin 1860 yılında hazırladığı tasarıda cemaat yönetiminin birinci organı olarak Genel Meclis kabul edilirken, 1863 yılında hazırlanan tasarıda yönetim hiyerarşisinde İstanbul Ermeni Patriği ilk sırada, Genel Meclis ise son sıradaydı. Her iki tasarıda İstanbul Ermeni Patriği'ni Ermeni cemaat meclislerinin başkanı ve bu meclislerin yürütme gücünün temsilcisi olarak kabul etmekle birlikte 1863 yılı tasarısı İstanbul Ermeni Patriğinin özel durumlarda Osmanlı hükümetinin emirlerinin yerine getirilmesinde bir aracı rolü üstleneceğini de belirtmekteydi. 1860 yılı tasarısı Patriğin seçilmesi şartlarını ayrı bir bölümde ele alırken, 1863 yılı tasarısı bu şartları İstanbul Ermeni Patriği'nin görev ve sorumluluklarından önce ele aldı.⁶⁶

İstanbul Ermeni Patrikliği din adamları tarafından hazırlanan "Nizamname-i Millet-i Ermeniyan," belgesi 24 Mayıs 1860'da Patrik tarafından onaylandı. 1862 yılında Babiâli nizamnameyi padişahın onayına sundu. Padişah 29 Mart 1862'de nizamnameyi onayladı.⁶⁷ Babiâli, Patriğe gönderdiği 17 Mart 1863 tarihli emirnameyle nizamnamenin yürürlüğe girdiğini bildirdi.⁶⁸

Osmanlı'da Ermeni toplumunun siyasallaşmasında en ciddi faktörlerden biri 17 Mart 1863'te yürürlüğe giren "Nizamname-i Millet-i Ermeniyan" belgesi oldu. Belge, Osmanlı Ermeni cemaatinin elini daha da güçlendirip onlara bazı ilave imtiyazlar tanıyor, Ermenilerin kendilerini yönetmeleri konusunda özerklik getiriyordu. Bu belgenin kabul edilmesiyle Osmanlı Ermenileri "devlet içinde devlet" olarak, siyasi ve diğer bazı devlet konularında bağımsız hareket etme fırsatı kazandı. Nitekim Ermeni

⁶⁵ "Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin İlanı (1863) ve Sonuçları," http://obivankenobe.tripod.com/arm/tr/-1b_1_3.html, (Erişim tarihi: 21. 06.2018).

⁶⁶ Aylin Koçunyan, "Nizamname-i Millet-i Ermeniyan," s. 48-50.

⁶⁷ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 159.

⁶⁸ Murat Bebiroğlu, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*, Ohan Matbaası, İstanbul 2003, s. 76.

yazar Kagik Ozanyan bu nizamnamenin, Ermenilerde ihtilal ruhunu uyandırdığını ve Ermeni Meselesinin masa üzerine konulduğunu ifade etmektedir.⁶⁹

“Nizamname-i Millet-i Ermeniyan” belgesinin hazırlanma ve kabul edilmesi süreci değerlendirilirken, 1856 yılında kabul edilen Islahat Fermanı’nın ve Ermenilerin sadık millet olmasının etkili olduğunu söylemek mümkündür. Osmanlı Devleti’nin ilk Anayasası Kanun-ı Esasi’den 13 yıl önce kabul edilen ve Ermeni Anayasası olarak da anılan nizamname, Ermenilere önemli ayrıcalıklar kazandırdı. Patriğin atanması ve nizamnamenin onaylanması konularında Padişahın onayı şart olsa da, Ermeniler, din işlerinden başka sosyal hayatlarında, eğitim, sağlık, vakıflar, vergi ve kısmen yargıda işlerini nizamnameye göre seçilecek komisyonlar aracılığı ile hayata geçirmeye başladılar. Nizamname daha önceleri patrik ve asiller arasında paylaşılan iktidarın Ermeni cemaatine yayılması ile sonuçlandı ve Ermeni toplumu kendilerine ilişkin kararları kendileri alabilecek konuma geldiler. 1856 Fermanının getirdiği avantajlı ortamın doğurduğu nizamnamenin, Ermenilerde muhtariyet düşüncesini tetiklediğini söylemek mümkündür. Osmanlı Devleti bu nizamnameyle millet-i sadıka diye nitelenen Ermenilere bir güzellik yapmışsa da özellikle 1878’den sonraki süreçte nizamnamenin tanıdığı ayrıcalık ortamından yararlanan Ermeniler dernekler ve ihtilal komiteleri kurdular. Nizamnamenin Ermeni sorununun oluşmasında önemli rolü olduğuna kuşku yoktur.⁷⁰

Ermeni tarihçi Krikorian Osmanlı Devleti’nin ıslahatlarının çağdaş bulunduğunu ama bu ıslahatların sadece İstanbul Ermeni rahiplerin ve burjuvazinin işine yaradığını bildirerek şöyle yazmaktadır: “Millet Nizamnamesi” ile “Millî Meclis” gerçek reformlar olmasına karşılık, bunlardan asıl yararlananlar İstanbul’daki Ermeni rahiplerle burjuvaziydi. Ermeni köylülüğünün kaderi, bütün Anadolu köylülüğününki gibi kötüleşmeye devam etti.⁷¹

Ermeni tarihçi Anaide Ter-Minassian değişik bir iddia ortaya atarak Osmanlı’da Ermeni sorununun ortaya çıkmasının bir diğer nedeninin de tarım konusu olduğunu bildirmektedir. “Merkezileşmiş Osmanlı bürokrasisi ve yeni bir vergi sistemi, taşra vilâyetlerinde süregelen arkaik vergi toplama usullerini, “feodal rantı” yolsuzlukları ve

⁶⁹ İlder, “Ermeni Kilisesi ve Terör,”

⁷⁰ Fehmi Akın, “1863 Tarihli ‘Nizamname-İ Millet-İ Ermeniyan’ Bağlamında Osmanlı Devletinin Ermenilere Yönelik Tutumu,” Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, Cilt-2, İlk Basım, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, 22-24 Mayıs 2008, Ocak 2009 s. 167-214.

⁷¹ Krikorian M. K, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire*, p. 3-5.

anarşiyi ortadan kaldırmadan mali baskıyı artırmıştı. Her zaman keyfiliğe maruz bırakılmış ve borca batmış durumda olan Ermeni köylüleri harmanlarının ve topraklarının, mültezimler, (çoğu Ermeni ağalar olan) murabahacılar ve büyük Müslüman toprak sahipleri tarafından ellerinden alındığını gördüler.”⁷² Ter-Minassian bu durumu açıklarken Rusya’nın Gürcistan’ı işgal etmesinden sonra 1864 yılında yaklaşık yarım milyon Kafkasyalı Müslümanın (Çerkesler, Abhazlar, Ubıhlar vb.) Osmanlı İmparatorluğu’na gelmelerini, bu insanların sınır bölgelerine ve Kilikya’ya kadar olan bölgelere yerleştirildiğini kaydetmektedir. Ter-Minassian daha sonra Avrupalı muhacirlerin de geldiklerini ve her iki grubun çoğu kez Ermeni reayanın topraklarında iskân edildiğini ifade etmektedir.

“Denizden denize Ermenistan” (Tsoviç tsov Hayastan) kurulmasını öngören Hay Dat (Ermeni Davası) doktrininin, Ermenilerin milli bilincinde korunması ve yaşatılmasında Ermeni Kilisesi’nin özel bir yeri oldu. Bu dönemde Ermenilerin bağımsızlık mücadelesinin arkasındaki gücün Kilisenin olduğu hakkında çeşitli görüşler dile getirilmektedir.

“Nizamname-i Millet-i Ermeniyân” belgesi imzalandıktan sonra Ermeniler, onlara verilen bu haklardan yararlanarak Osmanlı toplumu ile bütünleşmektense, kilise daha sonraki yıllarda ise siyasi parti ve komiteciler önderliğinde organize olarak Osmanlı’ya karşı ayaklandılar.

Ermeni siyasi ideolog ve doğu bilimci S. Nazaryan Ermenilerin siyasi mücadelelerinin sonuç vermesi için bağımsızlık elde etmelerini milletin siyasi organize olması ve egemen devlet kurması ile mümkün olduğunu bildirmektedir. Nazaryan’a göre devlet milletin en büyük fikirlerinin hayata geçirilmesi için toplumsal organize olmanın işlevsel koludur. Devlet, ruhun ve gücün iç içe geçmesidir, devlet, milletin maddi ve düşünsel mutluluğunu temin etmek için çalışır.⁷³ Milli mutluluk Nazaryan’a göre siyasi ailede mümkündür ve buna göre siyasi hayatın büyüklüğü milli başarı halkların sosyal hayatta gururudur.⁷⁴ Yalnızca devlet milletlerin bütün hayatını ayarlayabilir, bölünmüş güçleri birleştirebilir ve bütün olarak organize ettikten sonra toplumsal hedefe doğru götürebilir.⁷⁵ Nazaryan’ın devlet hakkında fikirlerine dikkat edildiği zaman millet kavramını izah ederken dil ve kültürün ilk sırada geldiğini görmek

⁷² Anaide Ter- Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi’nde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912)*, Çev: Mete Tunçay, İletişim Yayınları, 1992 (1 baskı), s.16.

⁷³ Назарян С, “Юсисапайл”, 1859, т. 1, стр. 6.

⁷⁴ Назарян С, “Юсисапайл”, стр. 5.

⁷⁵ Назарян С, “Юсисапайл”, стр. 6.

mümkündür.⁷⁶ Maddi zenginlik ise gelişmenin temelidir ve halkı açlıktan kurtarmaktadır.⁷⁷

Ermeni tarihçi Spandaryan ise bu konuyu farklı açıdan değerlendirmektedir. Ermeni siyasi düşüncesi ve edebiyatında devlet anlayışı Ermeni milletini bir araya getiren mekanizma olarak gelişmektedir. Devletin kurulması için ise temel faktör tek bir milletin yaşadığı topraktır. Millet temsilcilerinin yaşamadığı, toprağın olmadığı zaman millet de yoktur, yalnızca milli topraklar olduğu zaman milli bütünleşme ve bağımsızlığın temeli olan dili ve kültürü geliştirmek mümkündür.⁷⁸ Spandaryan bu konuda görüşlerini daha uç noktaya kadar ilerleterek, eğer Ermeniler hiç değilse köle olarak bile bir bölgede yaşasalardı, her halde onların belli başlı bir geleceği olurdu. Buna göre de henüz Ermenilerin vatanı yoktur, onların birey ve millet olarak yaşamları yoktur. Eğer Ermenilerin vatanı yoksa demek ki hiçbir şeyleri yoktur. Vatansız millet, millet değildir⁷⁹ şeklinde bildirmektedir.

Bu fikirlerle beslenen Ermeniler, bağımsızlık elde etmek amacıyla Osmanlı Devleti'ne karşı mücadele etmek için uygun fırsatı beklediler. XIX. yüzyılın ikinci yarısında bu fırsat ortaya çıktı.

Ermeni siyasi fikrine göre konu Osmanlı İmparatorluğu olduğunda Rusya Osmanlı hükümeti karşısında “Batı Ermenistan” toprakları Ermenistan olarak tanınmalı, bu bölgeler Ermenilerin ana yurtları ve haklarının kaynağı olarak kabul edilmelidir. Osmanlı’da yaşayan Ermenilerin refahının Ermenistan dışında aranmaması gerektiği ve konuya bütün Ermenilerin bu açıdan yaklaşması gerektiği görüşü hâkimdi.⁸⁰

Aynı dönemde Anadolulu’daki misyonerler, Amerika ve Avrupa’nın merkezlerine yazdıkları yalan yanlış raporlar ve imzasız mektuplarla oradaki kamuoyunu Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtıp Ermenileri mazlum, Türkleri ise cani göstermeye çalışmışlardır. Hatta bu çalışmaya Amerikan basın-yayını da destek vermiş ve neticede dünya kamuoyunda mazlum bir Ermeni milleti ifşa edilerek çeşitli yardım

⁷⁶ Назарян С, “Юсисапайл”, 1860, стр. 309.

⁷⁷ Назарян С, “Юсисапайл”, 1860 г, стр. 317.

⁷⁸ Ананун Д, Рус асаракакан заргацуме, Т. II, Эчмиадзин, 1922, стр. 203, Aktaran, Эдуард Оганесян, *Век Борьбы*, Том 1, Мюнхен-Москва, Институт армянских проблем, Издательство, Феникс, 1991, стр. 43.

⁷⁹ “Мишак”, 1877 г, № 57.

⁸⁰ “Порц”, 1876 г. II, стр. 406-407.

kampanyaları başlatılmıştır. Zaman içerisinde ABD ve Avrupa'dan toplanan paralarla silahlar alınmış ve Anadolu'ya getirilmiştir.⁸¹

93 harbi diye anılan Osmanlı-Rus Savaşı'nı (1877-1878) bitiren Yeşilköy (3 Mart 1878) Antlaşması ile Osmanlı toprak kaybetmekle beraber iç işlerine müdahale edilmesine izin verecek kadar zayıfladı, Ermeni sorunu ortaya çıktı ve siyasileşti. Osmanlı'nın hayata geçirdiği ıslahatlar sonucunda Müslümanlar ve gayrimüslimler hukuken eşit statüye getirilince ayrıcalıklarını kaybeden Ermeniler, Osmanlı'nın savaşta yenilgisinden yararlanarak yeni haklar talep etti ve yabancı devletler nezdinde destek aradılar. Osmanlı'nın zayıflamasını ve yok olmasını isteyen devletler de buna karşılık verince, Ermeni sorunun günümüze kadar devam eden süreci başladı. Ermeni Patriği Nerses Varjabedian başkanlığında toplanan Ermeni Meclisi, Yeşilköy Antlaşması'nın imzalanacağı sırada Rusya'yı kurtarıcı gibi görerek Rus çarına başvurdu. Osmanlı ve Rusya arasında 31 Mart 1878 tarihinde yapılan barış görüşmelerinde Ermenilerin gündem konusu olmaması üzerine Başpiskopos Ermenilerin çıkarlarının korunması için Rahip Kevork Vartabet Rusjukliyan ve Osmanlı murahhas heyetinde bulunan Stephan Aslanyan Paşa ve Hovannes Efendi'yi konuyla ilgilenmeleri için görevlendirdi.⁸²

Rus Murahhas Heyetindeki Eski İstanbul Elçisi Kont İgnatief, Ermeni Heyetindeki Edirne murahhas vekili Kevork Rusjukliyan'a, Osmanlı topraklarında "Ermenistan" diye bir bölgenin olmadığını bildirdi. İgnatief, "Henüz Ermeniler Bulgaristan'ın alacağı bağımsızlığı alamayacak, çünkü Ermeniler buna hazır değildir ve Ermenistan'da ölü ögedirler"⁸³ diyerek Ermenileri isyan ve silahlı saldırılara başlamaya tahrik etti.

Yeşilköy'de barış görüşmeleri devam ederken Nerses ve bazı Ermeni ileri gelenleri, Rus murahhas heyeti başkanı ve aynı zamanda Çar'ın kardeşi olan Grandük Nikola ile görüşerek, antlaşmaya Ermenilerle ilgili bir madde koydurmayı başardılar. Grandük'ün evinde misafir olduğu meşhur Ermeni ailesi Dadyan Arakel'in kızı da Nikola'dan bu konuda ricada bulunması da etkili oldu.⁸⁴

Savaş yıllarında büyük devletlerin İstanbul Büyükelçilikleri Ermenilere çeşitli konularda telkinde bulunmaktaydılar. Ermeni Milli Meclis'in temsilcileri gayri resmi

⁸¹ Erdal Açıkşes "Ermeni Sorununun Ortaya Çıkmasında Amerikan Basın-Yayın Faaliyetlerinin Rolü" II. *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu*, 6-8 Mayıs 2015, Erzurum, Türkiye.

⁸² Едуард Оганесян, *Век Борьбы*, стр. 53.

⁸³ Bilal Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, (Türkçesi: Şinasi Orel), Ankara 1986, s. 22.

⁸⁴ Bilal Şimşir, a.g.e., s. 203; Едуард Оганесян, *Век Борьбы*, стр. 51.

olarak büyükelçiliklerden Ermeni meselesinde destek arayışı içerisindeydiler. Ermeni kaynakları bunun Saffet Paşa'nın bilgisi dâhilinde yapıldığını iddia etmektedir.⁸⁵

Yeşilköy'de yapılan müzakerelerde Ermenilerin başarı elde edememesinden sonra İstanbul Ermeni Patriği Kevork Rusjukliyan'ın yerine Ermeni Milli Meclisi'nin iki sekreterini görevlendirdi. Sekreterlerden biri askeri doktor, diğeri ise Osmanlı Kızılay temsilcisiydi. Patrik adına Rus heyetin Başkanı İgnatyev ile görüşerek Ermeni meselesinin antlaşmada yer almasını talep edeceklerdi. Bu işte yardım eden birisi de Osmanlı Dışişleri Bakanlığı Sekreteri, Bakan Müşaviri Amalçıyan idi. Ermeni temsilcilerin Ruslarla temasta olduğunu ve müzakere edilen konuların neler olduğunu Osmanlı hükümeti biliyordu. Müzakerelerde Osmanlı heyetinin Rus heyetine kendilerinin arkasından Ermenilerle görüştiklerini ve bu konuyla ilgili detaylı bilgileri dile getirmeleri Rusları oldukça şaşırttı.

Müzakereler sonucunda ortaya çıkan birinci taslak antlaşma metninin 16. maddesinde Rusların ısrar ettiği konu şuydu: “Sultan, Çarlık Rusya karşısında Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde; Erzurum, Muş, Van, Sebastiya, Diyarbakır ve diğer bölgelerde özerk yönetim yükümlülüğü kabul edilsin ve bu yönde ıslahatlara reel teminatlar verilsin.”⁸⁶ Tabii ki Sultan'ın böyle bir yükümlülüğü kabul etmesi imkânsızdı. Antlaşmanın ikinci taslak metninde 16. madde şu şekilde değiştirildi: “Rus Ordusu'nun Ermenistan'da olan bölgelerden geri çekilmesinden sonra bu bölgelerin Osmanlı'ya devredileceği dikkate alındığında iki devlet arasındaki ilişkileri zedeleyen olaylar yaşanabilir. Osmanlı, bu bölgelerde en hızlı şekilde reformlar yaparak, Ermenileri Kürt ve Çerkezlerle karşı koruyacaktır.”⁸⁷

İngiltere, Yeşilköy Antlaşması'nı değiştirmek ve İngiliz menfaatlerini korumak için Rusya ile gizli görüşmelere başladı ve 30 Mayıs 1878 tarihinde Rus-İngiliz antlaşması imzalandı. Bu antlaşmayla İngiltere, Yeşilköy Antlaşması'nda kendi menfaatlerine aykırı bulunduğu maddeler üzerinde istediği değişiklikleri de yaptı.⁸⁸

Yeşilköy Antlaşması'nın 16. maddesi, Berlin Antlaşması'nda 61. maddesinde yer aldı. “Babıâli, Ermenilerin oturdukları vilayetlerin mahalli şartları dolayısı ile

⁸⁵ Кегамян, *Айери азатакракан шаржуме*, Баку, 1915, стр. 341. Актаран, Едуард Оганесян, *Век Борьбы*, стр. 51.

⁸⁶ Кегамян, *Айери азатакракан шаржуме*, стр. 353-354.

⁸⁷ Роллен-Жекмен, “Армения, армяне и трактаты,” Положение армян в Турции, сборник статей, М., 1896, стр. 36-37.

⁸⁸ Yusuf Sarıнай, “Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918),” *Akademik Bakış*, Cilt 1, Sayı 2, Yaz 2008, s. 77.

muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri gecikmeden yapmayı ve Kürtler ile Çerkezlerle karşı emniyet ve huzurlarını korumayı taahhüt eder ve bu konuda alacağı tedbirleri sırası geldikçe devletlere tebliğ edeceğinden, adı geçen devletler de bu tedbirlerin tatbikine nezaret edeceklerdir”⁸⁹

Böylece “Ermenistan” ve Ermenilerden ilk defa bahseden uluslararası belgedeki bu madde ile siyasi amaçları açısından önemli bir mesafe kat eden Ermeniler, “Ermenistan” denilen bir bölgenin varlığını ve bu bölge idaresinin reforma muhtaç olduğunu Osmanlı hükümetine resmen kabul ettirdiler.⁹⁰ Osmanlı Devleti, Antlaşma şartlarına göre sadece Rusya’ya karşı sorumluydu.

Berlin Konferansı başlamadan önce harekete geçen Ermeniler Hrimyan Mkrtiç-Ayrik, Horen Harbey ve Minas Çeraz Papazyan’ı temsilci olarak Berlin’e gönderdiler. Berlin’e gitmeden önce Ermeniler bir araya gelerek konferansta nasıl bir tutum sergileyeceklerini müzakere ettiler. Bu toplantıda Hrimyan’dan Ermeniceden başka bir dil bilmediğini ve konferansta hangi dilde konuşacağını sorduklarında, “Ben gözyaşları dilinde konuşacağım” diye cevap verdi. Ermeni siyasi partileri ve liderleri Ermeni toplumu karşısında iki seçenek koydular. Birincisi, gözyaşları ile gelişmiş ülkelerin kamuoyunu etkilemek amacıyla propaganda, çeşitli kampanya ve diplomatik faaliyet. İkincisi, “Batı Ermenistan”da kılıçların konuşması-silahlı birlikler oluşturmak, silahlı isyanlar çıkarmak.⁹¹ Her iki seçeneği hayata geçirmeleri için Berlin Konferansı’ndan sonra uygun ortam oluştu.

1863 yılında kabul edilen Ermeni Patrikliği Nizamı, Berlin Antlaşmasınının 61. maddesi Ermeniler lehine bazı düzenlemeler getirse de bu onları prensip olarak tatmin etmedi. Uluslararası diplomasiyi genel prensiplerini anlamakta zorluk çeken Ermeniler, istenilen sonuçları alamamalarında isyan çıkarmamaları, halkların şikâyetlerle bağımsızlık elde edememeleri, bununla kamuoyunun ve diplomatların dikkatini çekememeleri ile açıkladılar.⁹²

⁸⁹ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasal Tarih Metinleri: Osmanlı imparatorluğu Antlaşmaları*, Cilt: I, Ankara 1953, s. 403-424.

⁹⁰ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul, 1986. s. 5.

⁹¹ Едуард Оганесян, *Век Борьбы*, стр. 59.

⁹² Лео, *Анциалци*. Тифлис, 1925, стр. 29.

Uluslararası hukuk profesörü olan Rollen-Jekmen ise 1889 yılında Ermenilere yol göstererek, isyan çıkarmak yerine sadece şikâyet etmekle sorunlarını halledemeyeceklerini hatırlatmaktaydı.⁹³

Rusya'nın Osmanlı Devleti karşısında askeri zaferler elde ettiği bir dönemde Osmanlı Ermenileri uluslararası tartışmalara dâhil olma süreci başladı. Emperyalist devletler dağılma sürecinde olan Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Ermenileri kullanma fırsatının ortaya çıktığını görerek onları destekledi.⁹⁴ Rusya'nın, Ermenileri tek başına kullanma girişimi, İngiltere'nin doğudaki sömürgeler dünyasına yönelik kaygılarını tetikleyince bir rekabet sorununun uluslararası nitelik kazanma süreci başlamış oldu.⁹⁵

Büyük devletler, Ermeniler lehindeki talep ve zorlamalarını Berlin Konferansı'ndan sonra 1920'li yıllara kadar aralıksız olarak sürdürdüler. Ermeniler de başta Rusya olmak üzere bir çok Avrupa devletlerinin desteğini alarak konuyu sürekli gündemde tutmayı başardılar.⁹⁶ Batı, Osmanlı'ya karşı baskılarını artırdı, Ermeniler ise siyasi açıdan örgütlenmeye ve eğitime önem verdiler. Fransa ve İngiltere Rusya'nın konuyla yakinen ilgilenmesinden rahatsız oldu, bu konuyu Rusya'nın tekelinden çıkarmak için Ermeni toplumu ile daha yakından ilgilendiler ve örgütlenmelerine yardımcı oldular. Doğu Anadolu'daki İngiliz konsolosluklarının sayısı hızla arttı, ayrıca bölgeye çok sayıda Protestan misyonerler gönderildi, okullar açıldı ve propaganda süreci canlılık kazandı.

Osmanlı'da Ermeni siyasi hareketinin başlamasında iç etkenlere paralel olarak dış etkenler de büyük rol oynadı. Nitekim XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Rusya'nın Karadeniz ve Hazar Denizi'ne doğru ilerlemesi İran ve Osmanlı Ermenilerinin bu devlete olan ilgisini artırdı, ilginç bir Rusya hayranlığı ve sevgisi ortaya çıktı. Bu durumu İslâmiyet karşısında evrensel (ekümenik) bir Hristiyanlık bilincinin belirtileri olarak açıklayan bazı Ermeni tarihçiler, Ortodoks Çar'ın hayırhâh himayesine güvenen sıradan Ermenilerin Rus ordusunun her ortaya çıkışında (1829, 1854-56 ve 1877-78) onları sevinç gösterileriyle karşıladıklarını kaydetmekte.

Güney Kafkasya'nın Rus İmparatorluğu'na katılmasından sonra (1801-1829), oraya yönelen hayli kalabalık göçmen Ermeni kabileleri izledi. Bu türden tutumlar ve

⁹³ Роллен-Жекмен, “Армения, армяне и трактаты,” стр. 16.

⁹⁴ James Long, *The Position of Turkey in Relation to British Interests in India*, East India Association, London, 1876, p. 9-13.

⁹⁵ Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi*, (1877-1914), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 53, Ankara, 2001, s. VII.

⁹⁶ Cabbarlı, “Ermeni Siyasal Düşüncesinde Terörizm,” s. 143-175.

Rus diplomasisine, Küçük Asya'daki emperyalist stratejisinin araçları olarak Ermenileri kullanma niyetinin yakıştırılması o vakte kadar Türklerin "millet-i sadıka" saydıkları Ermeni cemaatinin konumunu tehlikeye soktu.⁹⁷

Ermeni tarihçiler Osmanlı'da Ermeni toplumunun tarihinden bahsederken II. Abdülhamit (1876-1908) dönemini en zor ve baskıların arttığı dönem olarak değerlendirmektedir. İstanbul istisna olmakla diğer bölgelerde yaşayan Ermenilere karşı siyasi ve ekonomik baskıların arttığını, Kürtlerin Ermenilere yönelik silahlı saldırılarının hükümet tarafından desteklendiğini iddia etmektedirler.⁹⁸

İttihat ve Terakki'nin 1908 yılında gerçekleştirdiği devrim Ermeni Komitelerinin hükümetten daha çok ayrıcalıklar alma umudunu artırsa da, daha sonra Ermenilerin batı devletlerinden siyasi ve askeri destek alma girişimleri üzerine istenilen sonucu vermedi. İttihat ve Terakki başta Taşnaksutyun Partisi olmakla diğer Ermeni siyasi partilerine güvenmenin imkânsız olduğunu anladı. Ermeni siyasi partiler mümkün ölçüde hükümetle işbirliği yaparak taleplerinin karşılanması için mücadele etseler de, batı ile de ilişkilerini geliştirip, Osmanlı hükümetine karşı baskı uygulanmasını talep etmekteydiler.

XIX. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı'da Ermeni siyasi partiler kurulmadı. Hükümete karşı düzenlenen isyan ve terör eylemlerinin arkasında birçok durumlarda Kilise durdu.

İstanbul'da kamu binalarını ve bir şekilde Avrupa ile ilişkili diğer kurumları hedef alan saldırıların arka planında, Ermeni taleplerinin Osmanlı hükümetine ve Avrupa'ya bildirilmesi amacı vardı. Komite üyeleri tarafından da gizlenmeyen bu gerçek,⁹⁹ 1895 yılındaki Bâbüâli yürüyüşü ile ilgili olarak dönemin Patriği İzmirliyan Avrupalı gazeteci George Coulis'e verdiği mülakatta şöyle dedi: "Biz umutsuz milletlerdeniz. Bütün araçlara müracaat ederek savaşıyoruz. Bu arada bazen suçsuz kimseler de zarar görüyorlarsa da bunun önemi yok!"¹⁰⁰

Görevi barış ve hoşgörüyü insanlara aşılama olan Patriğin olayları bu denli sert ve soğukkanlı açıklaması Kilisenin Osmanlı'ya karşı mücadelede nerede durduğu konusuna net olarak açıklık getirmektedir. Bununla birlikte gösterinin amacına

⁹⁷ Anaide Ter- Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm*, s. 18.

⁹⁸ История Армении. Национальное движение и армянский вопрос, <http://russia-armenia.info/node/33545>, (Erişim tarihi: 27.11.2016).

⁹⁹ Kemalettin Kuzucu, "Ermeni Terörünün 19. Yüzyılda İstanbul'daki Son Hamlesi: 1897 Olayları ve Düşündürdükleri," *Yeni Türkiye*, 60/2014, s.3.

¹⁰⁰ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 478.

ulaşmaması, sonraki tarihlerde Ermenileri payitahtta ve taşrada yeni isyanlar çıkarmaya sevk etti.

Ermeniler siyasi mücadeleye paralel olarak silahlı mücadeleye de üstünlük verdi. İlk silahlı eylemler Hınçaklar tarafından başlatıldı, Erzurum Olayı, Kumkapı Gösterisi, Sasun İsyanı, Bâbîâli Olayı ve Zeytun İsyanı Hınçaklar tarafından gerçekleştirildi. Taşnakların organize ettiği başlıca olaylar ise, Osmanlı Bankası Baskını, II. Sasun İsyanı ve Yıldız Suikastıdır. Ermeniler, büyük çaplı bu olayların dışında özellikle 1895-96 yılları arasında Hınçak ve Taşnakların öncülüğünde Anadolu'nun hemen hemen her bölgesinde birçok olaylar çıkardı.¹⁰¹

Ermeni siyasi parti ve Komitecilerin Osmanlı'nın her yerinde örgütlenmeleri, çeteleri silah ve mühimmatla temin etmeleri, Avrupa devletlerinin desteğini almaları onlara daha rahat faaliyet göstermelerine imkân sağladı. Taşnaksutyun Partisi'nin bu konuda Zeytun Ermenilerine yönelik ciddi planları vardı. Nitekim Zeytun Ermenileri sürekli olarak devlete karşı ayaklanmışlardı. Zeytun Ermenilerinin, 1836, 1840 ve 1842 yıllarında isyan çıkarmaları bölgede durumu daha da ağırlaştırdı. Hükümet, Zeytun Ermenilerinin isyan nedenlerini merak ederek olayları araştırdığında Zeytun'da çıkan isyanların vergi meselesinden ibaret olmadığı ve konunun siyasi boyutunun olduğu ortaya çıktı.¹⁰²

Taşnak ve Hınçak örgütlerinin terör faaliyetlerinin ilk döneminde (1905-1922) Ermeniler arasında terörü özendirdi, geliştirdi, daha geniş alanlara yayılmasını ve hedeflerinin çeşitlenmesini sağladı, terör tim ve grupları oluşturdu ve yeni örgütlenme çabalarına psikolojik destek verdiler.¹⁰³

Taşnaksutyun ve Hınçak partileri Osmanlı'ya karşı siyasi ve silahlı mücadelede kendilerine maddi destekte bulunmayan ve Bâbîâli'yle iş birliği yaptıklarını düşündükleri Ermeni bankerleri ve zenginlerini suikastlarla öldürdüler. 1896 yılında Osmanlı Bankası'nın hedef olarak seçilmesi de aynı stratejinin ürünü gibi değerlendirmek mümkündür. Nitekim Osmanlı hükümetinin yanında olan, Sultana sadakatle hizmet eden Maksut Simon Bey, Sultan'ın İstihbarat Başkanı Artışek,

¹⁰¹ Haluk Selvi, "Terör Eylemlerine Tarihsel Bir Yaklaşım: Osmanlı Devleti'nde Ermeni Terör Eylemleri ve Yurtdışı Bağlantıları", *Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi*, Cilt: 2 (1), s. 47.

¹⁰² Nejla Günay, *Maraş'ta Ermeniler ve Zeytun İsyanları*, IQ Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 230-231

¹⁰³ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, TTK, 3. bas. Ankara 1985, s. 128-134.

Jandarma komutanı Adisi Tigran, eski Piskopos Mambre Benlyan ve cerrah M. Tutunciyev Taşnaklar tarafından katledildiler.¹⁰⁴

Ermeni bilim adamı Jirayr Liparityan'a göre Ermeni teröristler tarafından üç yılda (1904-1906) 56'sı Ermenilere, 32'si Ruslara, Türklere ve Azerbaycan Türklerine karşı olmakla toplam 105 terör eylemi gerçekleştirilmiştir.¹⁰⁵

Ermenilerin 1890 yılında Erzurum'da gerçekleştirdikleri ilk isyanı, sırasıyla Kumkapı gösterisi, 1892-93 yıllarında Kayseri, Yozgat, Çorum ve Merzifon olayları, 1894 yılında Sasun ve Zeytun isyanı takip etti. Daha sonra bu olayları Bâbîâli gösterisi, 1896 yılında Van isyanı ve Osmanlı Bankası'nın işgali, 1904 yılında ikinci Sasun isyanı, 1905 yılında Sultan Abdülhamid'e suikast girişimi, 1914 yılında Zeytun, 1915 yılında Van ve nihayet 1909 yılında gerçekleşen Adana isyanı izledi.¹⁰⁶

1.3. Ermeni Siyasi Partilerin Kurulması ve Faaliyetleri

1.3.1. Armenakan Partisi

Osmanlı'da Ermeni milli uyanış hareketi XIX. yüzyılın ortalarında yaşanan aydınlanma ve milliyetçilik dönemine tesadüf etmektedir. Balkan halkları ile aynı tarihte siyasi mücadeleye başlamalarına rağmen Ermeni siyasi mücadelesi daha uzun ve kanlı oldu, sonuçları günümüze kadar devam etti.¹⁰⁷ Ermenilerin Osmanlıya karşı mücadelesinin ilginç özelliklerinden biri de siyasi olarak değil, silahlı çeteler kurarak mücadele etmeleri, daha sonraki yıllarda siyasallaşma sürecini başlatmalarındır. Bu sürecin yaşanmasında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı etkili oldu, aynı zamanda silahlı mücadeleleri de yeni döneme girdi.

XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı'nın çöküş süreci hızlandı. Hükümet, İmparatorluğun Avrupa yakasını kontrol edemediği gibi, Anadolu'da da Ermeniler sürekli isyan çıkarmaya başladılar. Ermeniler Osmanlı Devleti'nde hayata geçirdikleri ses getiren silahlı eylemlerinin sonuçlarını siyasi çizgide savunmakta yetersiz kalmaktaydı. Bu sorun üzerine yoğunlaşan Ermeniler siyasallaşma sürecini hızlandırdılar. Mikırtiç Hrimyan, Mikırtiç Portukalyan ve Konstantin Kamsarakan 1879

¹⁰⁴ Едуард Оганесян, *Век борьбы*, стр. 87.

¹⁰⁵ Jirayr Libaridian, *Armenian allegations: Myth and Reality, A handbook of facts and Documents*, Washington 1987, p. 479.

¹⁰⁶ Ermeni isyan ve katliamları, <http://www.ermenisorumu.gen.tr/turkce/katliamlar/index.html>, (Erişim tarihi: 12.07. 2009)

¹⁰⁷ Hovannisian Richard G, *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*, Palgrave Macmillan, 1992, p. 129.

yılında Viyana’da Siyah Haç adlı ulusal özgürlük için mücadele eden gizli örgüt kurdular.¹⁰⁸

Osmanlı hükümetinin Portukalyan ve Hrimyan’ı sürgün ettikten, Kamsarakan’ın ise görev yerini değişmesinden sonra örgüt zayıfladı ve dağıldı. Marsilya’ya sürgün edilen Portukalyan 20 Temmuz 1885 tarihinde “Armenia” adlı gazete çıkardı.

1885 yılında Siyah Haç gizli örgüt üyeleri, Grigoris ve Mıkırtiç Terlemezyan kardeşlerinin girişimleri ile yeniden bir araya geldiler. Van’da askeri sıkıyönetim uygulandığından gizli görüşmek oldukça zordu. Gizi görüşmeler genellikle Terlemezyan’ın bağındaki ambarda gerçekleşmekteydi. Ambara toplanan örgüt üyeleri burada siyasi konuları tartıştı ve partinin temelleri atıldı.¹⁰⁹

Bu gizli görüşmeler sonucunda 1880 yılında kurulan Ermeni Yurttaşlar Birliği adlı gizli Ermeni derneğinin de kurucusu olan Mıgırdiç Portukalyan tarafından Van’da 1885 yılında Armenakan Partisi kuruldu.¹¹⁰

Partinin tesis toplantısına Gevond Hancyan, Grigor Acemyan, Grigor ve Mıkırtiç Terlemezyan kardeşleri, Ruben Şatvoryan, Grigor Peozikyan, Gevorg Otyan, Maknos Barutçıyan ve Garegin Bageşçıyan katıldı.¹¹¹

Partinin ilk üyeleri de bu kişiler oldu, daha sonra Portukalyan tarafından Van’da açılan lisenin öğrencileri bu partiye katıldılar. Daha sonraki yıllarda partinin Van, Muş, Bitlis, Trabzon ve İstanbul’da gizli örgütleri kuruldu. Aynı zamanda Güney Kafkasya, Bulgaristan, Mısır, ABD ve İran’da da partinin temsilcilikleri vardı.

Armenakan, Ermeniler tarafından kurulan ilk Ermeni ihtilalci siyasi partisidir. Ermenilerin ihtilal yoluyla kendi kendini idare hakkını elde etmesini sağlamak amacıyla kuruldu. Parti amacına ulaşmak için, bütün milliyetçi Ermenileri bir araya getirerek ihtilalci fikirleri yaydı, üyelere silah kullanmayı ve askeri disiplini öğreterek gerilla kuvvetleri oluşturdu ve bu yolla halkı genel bir harekete hazırladı. Ayrıca bir merkez örgütü oluşturdu, bölgelerde komiteleri kuruldu. Potukalyan’ın yurtdışında yaptığı faaliyetlerinden özellikle Rusya Ermenileri olmak üzere birçok Ermeni etkilendi.¹¹²

¹⁰⁸ Özdemir İnce, “Dünü ve bugünü ile 1915 olayları,” <https://hyetert.org/2003/06/30/ozdemir-ince-dunu-ve-bugunu-ile-1915-olaylari-4-hurriyet/>, (Erişim tarihi: 21. 02. 2018).

¹⁰⁹ Сурен Саргсян, “Армянское национально-освободительное движение и партия Арменакан,” *Регион и мир*, 2010, 2, стр. 7-8.

¹¹⁰ Осерская Э, “Роль армянских политических партий в эволюции национально-освободительного движения армян в Османской империи (1878 г.- начало XX в.),” *Историческая и социально-образовательная мысль*, 2011. № 5, стр. 30-32.

¹¹¹ Пеозикян Г, “Циновний дом,” *Арцив Васпуракани*, 1941, изд. 4, стр. 2.

¹¹² Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul, s. 806-807.

Partinin günümüze kadar ulaşan ilk programı 1894 yılında yazıldı. Gizlilik nedeni ile programın matbaa basılı örneği yoktur. El yazısı ile 7-8 örneği günümüze kadar korunmuştur. Bu örnekler partinin Merkezi ve yerel meclislerinde vardı. Programda dönemin ekonomik, sosyal ve siyasi durumu ifade edilmişti.

1890 yılına gelindiğinde dönemin siyasi gelişmeleri programa bazı değişikliğin yapılmasını zorunlu kıldı. Mikırtıç Terlemezyan'ın başkanlığında kurulan komisyonda programa bazı konular eklendi. Parti programı ilk defa 1907 yılında Yerkri Dzayn (Vatan Sesi) dergisinde yayımlandı.¹¹³

Programın içeriğini kısaca şu şekilde özetlemek mümkündür:

- Silah ve para elde etmek, silahlı gruplar oluşturmak;
- Dışarıdaki durumu dikkate alarak diğer devletlerin tutumları uygun ortam oluşturduğunda genel isyana kalkışmak;¹¹⁴
- Kendi güçleri ile veya dışarıdan destek alarak silahlı yolla Batı Ermenilerini kurtarmak.

Genel isyana kalkışma için üç yönde faaliyetleri genişletmek gerekmektedir:

- Halkın entelektüel gelişmesi, ilk önce insanların beyinlerini, daha sonra ise ellerini silahlandırmak; geniş kitleleri kapsayacak şekilde eğitim vermek;
- Propaganda faaliyetlerini genişletmek; halkı silahlandırmak;
- İnsanları bir ideoloji ve perspektif etrafında birleştirmek.¹¹⁵

1894 yılında kabul edilen programda ciddi değişiklikler olmasa da 1905-1907 Rusya Devriminden sonra parti Başkanı Ervand Keosyan (Sepug) tarafından bazı değişiklikler yapıldı.¹¹⁶

Ermeni siyasi kaynaklarda Armenakan Partisi'nin Osmanlı'da kurulan ilk siyasi Parti olmadığı, ilk siyasi teşkilatın Ermeni Vatanseverler Birliği (EVP) olduğu hakkında bazı iddialar var. Hatta bazı tarihçiler Armenakan Partisi'nin Ermeni Vatanseverler Birliği'nin temelinde kurulduğunu bildirmektedir.¹¹⁷ Ermeni tarihçi Djon Kirakosyan Armenakan Partisi'nin ideolojik temelini Portukalyan'ın siyasi fikirleri ve "Ermenistan" gazetesi oluşturduğunu, ancak partinin Ermeni Vatanseverler Birliği temelinde kurulması iddiasının esassız olduğunu bildirmektedir.¹¹⁸ Vatanseverler

¹¹³ Екарян А, *Воспоминания Арменака Еваряна*, Бейрут, 1985, стр. 149.

¹¹⁴ Екарян А, а.г.е., стр. 149.

¹¹⁵ Екарян А, а.г.е., стр. 137.

¹¹⁶ Саргсян, "Армянское национально...", стр. 11.

¹¹⁷ Лео, *Революционная идеология турецких армян*, Том А, Париж, 1934, стр. 44.

¹¹⁸ Джон Киракосян, *Буржуазная дипломатия и Армения*, Ереван, 1980, стр. 245.

Birliği'nin esas amacı "Ermenistan" gazetesinin dzenli olarak basılması ve b6lgelere ulaştırılması idi. Darbinyan da Portukalyan'ın "Ermenistan" gazetesine paralel olarak Ermeni Vatanseverler Birliği'ni kurduğunu ifade etmekte ve partinin bu Birlik temelinde kurulmadığını yazmaktadır.¹¹⁹ Vaçe Kazaryan ise tarihe belli olan kaynaklarda Ermeni Vatanseverler Birliği'nin 1885 yılında R. Patkanyan'ın "Vardapetaran" kitabındaki siyasi fikirlerinden esinlenerek Armenakan Partisi'nden sonra kurulduğunu vurgulamaktadır.¹²⁰ Kazaryan, Armenakan Partisi'nin Osmanlı'da daha rahat faaliyet g6stermesi için Ermeni Vatanseverler Birliği'nin adını kullanmasının m6mk6n olduğunu ifade etmektedir.

Armenakan Partisi Van'da kurulsa da daha sonraki yıllarda Rusya, Avrupa, İran ve ABD'de¹²¹ parti teşkilatları kuruldu.¹²² 6zellikle İran'da faaliyet g6steren teşkilatlar daha g6l6yd6. Aynı zamanda Galust Aslanyan başkanlığında Selanik, Ayrapet ankulyan başkanlığında Muş, Bitlis, Armen şitanyan başkanlığında Bulgaristan'ın Plovdiv kentindeki teşkilatlar da geniş faaliyet g6stermekteydi. Ama bu b6lgelerdeki parti teşkilatları hiçbir zaman Van'da olduğu kadar etkili olamadılar.

Van İşyanında Armenakan Partisi ciddi kayıplar verdi, parti lideri M. Avetisyan 6ld6r6ld6. Van İşyanından sonra parti oldukça zayıfladı ve birkaç yıl kendisini toparlayamadı. Daha sonra parti 6yelerinden A. Erkaryan, G. Peozikyan, G. Bakhekhyan, G. Ararakyan, E. Gontakyan, G. Khancyan, R. şatvoryan partinin yeniden faaliyetlere başlaması için çaba harcadılar. Avetisyan'ın 6l6m6nden sonra partinin Başkanlığına Egişe Gontakyan seçildi ve partinin 6lke genelinde faaliyetinin genişletilmesi için ciddi işler g6rd6, parti programında bazı değişiklikler yaptı.¹²³ Egişe Gontakyan'ın hastalıktan 6lmesinden sonra Grigor Aemyan parti başkanlığına seçildi. Gontakyan'ın başkanlığı d6neminde Van'da partinin siyasi ağırlığı yeniden arttı, Ermenice eğitim veren Merkezi Lise açıldı, ruhani okulun y6netimi parti 6yesi Artak Darbinyan'a verildi.

Armenakan Partisi h6k6mete karşı çeşitli isyanlar çıkararak, silahlı saldırıda bulunsa da daha sonraki yıllarda kurulan Hınçak Partisi ve Ermeni Devrimci

¹¹⁹ Дарбинян А, *Из истории армянского освободительного движения*, Париж, 1947, стр. 121.

¹²⁰ Казарян В, *Партия Арменакан*, Бейрут, 1985, стр. 10.

¹²¹ ABD'nin Ermeni meselesinine yaklaşımının Osmanlı-ABD ilişkilerine etkisi hakkında bkz: Erdal Açıkses, "T6rk-Amerikan M6nasebetlerinin Değerlendirilmesi," *T6rkler*, XIII, Yeni T6rkiye Yayınları, Ankara 2002.

¹²² Казарян В, а.г.е, стр. 36.

¹²³ Дарбинян А, *Из истории армянского освободительного движения*, стр. 102.

Federasyonu Taşnaksutyun Partisi ile rekabet edemedi. Hatta zaman zaman Taşnaksutyun Partisi Armenakan Partisi'nin faaliyetine engel oldu ve baskı uyguladı.

Birinci Van isyanı sonrasında Armenakan Partisi'nin teşkilat yapısı zayıfladı. Osmanlı'da 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet'ten sonra yaşanan gelişmelerden sonra Anayasal düzen ile birlikte değişime uğrayıp Ramgavar (Demokrat), 1921 yılından sonra ise Ramgavar Azadagan (Liberal Demokrat) adıyla daha politik bir tarzda faaliyet gösterdi.¹²⁴

1.3.2. Hınçak (Sosyal Demokrat Hınçakyan) Partisi

XIX. yüzyılın sonlarında sosyalizm ideolojisi Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı'da da kurulan Ermeni siyasi partilerin programında yer aldı ve hükümete karşı mücadelede ana ideoloji akım haline geldi. Nitekim bu dönemde Osmanlı Devleti'nde ve Rusya'nın kontrolünde olan Güney Kafkasya'da kurulan partilerin büyük çoğunluğu bu ideoloji üzerinde kuruldu. Sosyal Demokrat Hınçak Partisi böyle bir dönemde kurulan, en eski ikinci Ermeni siyasi partisidir. Hınçak, Ermenice Çan anlamına gelmektedir. Partinin kurulmasında Rus sosyalizm anlayışı da etkili oldu,¹²⁵ Rusların etkisi altında Ermenilerin sosyal, siyasi haklarının savunucusu olarak aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir cephe olarak örgütlendi.¹²⁶ 1887 yılında Marksist ideolojiyi siyasi mücadelelerinin ana hattı olarak benimseyen Avetis Nazarbekyan, Meryem Vardanyan, Kevork Haraciyen, Ruben Han-Azat, Hristofor Ohanyan, Gabriel Kafyan ve Manuel Manuelyan adlı öğrenciler tarafından Hınçak Partisi İsviçre'nin Cenevre kentinde kuruldu, Osmanlı'da ve İran'daki ilk sosyalist parti olarak tarihe geçti.¹²⁷ Genellikle Doğu Anadolu'da faaliyet gösteren parti, daha sonra merkezini İsviçre'den Londra'ya taşıdı.

Parti doğal olarak Osmanlı Devleti'nde de örgütlenmeye önem verdi, 1890'da Rusya tebaası Tiflis'ten Şimavon, Trabzon'dan Rus Rupen Hanazad, Batum'dan H. Megavoryan ve İran'dan S. Danielyan'ın iki ay süren çalışmaları sonucunda partinin İstanbul'da merkezi kuruldu. Partiye birkaç ay içerisinde İstanbul'dan 700 kişi üye oldu.

¹²⁴ Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, (Çev. Mariam Arpi-Nairi Arek), Peri Yayınları, İstanbul 2003, s. 50.

¹²⁵ Спирин Л. М., *Крушение помещичьих и буржуазных партии в России (начало XX в.-1920 г.)*, М., 1977, стр. 40.

¹²⁶ *Большая российская энциклопедия*, в 35 т, гл. ред. Ю. С. Осипов, 2004-2017, т. 7.

¹²⁷ Hagop Turabian, "The Armenian Social-Democratic Hentchakist Party," http://www.hunchak.org.au/aboutus/historical_turabian.html, (Erişim tarihi: 12.09.2017).

Ermeni komiteci Mihran da İstanbul teşkilatına üye oldu, kısa süre içerisinde cemiyet içerisinde önemli bir konuma geldi. Partinin yurt dışındaki en önemli iki merkezi Atina ve Tiflis'ti. Parti, yurt dışındaki merkez ve şubeleriyle bağlantılarını bu iki merkez aracılığıyla hayata geçirmekteydi. Cenova, Romanya, Amerika, İngiltere ve Marsilya'da da örgütlenen partide Mihran, Atina örgütlenmesinde önemli görevler aldı, partinin Avrupa ve Anadolu bağlantılarını yürüttü. Hınçak Partisi programının yöntem kısmında siyasi mücadele ile beraber teröre geniş yer verildi. Hınçak Partisi'nin programı hem sosyalist hem milliyetçi ideoloji çerçevesinde şekillendi. Louise Nalbandian'ın da belirttiği gibi, parti programının tamamı Rus ihtilalci fikirlerin etkisi altındaydı. Hınçak programının üçüncü bölümünde yer alan yöntemler Rus Narodnaya Volya'nın programına oldukça benzemektedir. Narodnaya Volya'nın programda olduğu gibi Hınçak programında da propaganda, isyan ve terör ana hattı teşkil ediyordu.¹²⁸

Karl Marx'ın Komünist Manifestosunun esas siyasi görüşleri partinin prensiplerini teşkil etmektedir. Partinin faaliyeti genellikle Rusya Ermenilerinin dikkatini çekti, parti yönetiminde etkili oldular. Partinin Hınçak isminde bir de yayın organı vardı. Partinin amacı, "Batı Ermenistan"ı Osmanlı Devleti'nden kopararak Rus ve İran Ermenistan'ı ile birleştirmek, bu suretle Büyük Ermenistan'ı kurmak idi. Bunun için silahlı saldırılar düzenleyerek ve isyanlar çıkararak amaçlarına ulaşabilmeyi hedeflemişlerdi.

Hınçaklara göre onları Osmanlıya karşı mücadeleye şartlandıran faktörler aşağıdaki gibidir:

- Ermeni toplumunun büyük bir kısmı-üçte ikisi Osmanlı'da yaşıyor ve buradaki toprakları ana vatanlarıdır;
- Berlin Antlaşması'nın 61. maddesiyle Ermeni toplumunun büyük bir kısmı artık uluslararası hukukun konusu oldu ve büyük devletler tarafından tanındı;
- Osmanlı'nın karşılaştığı ağır siyasi, ekonomik ve maliye sorunları onun sonunu yaklaştırıyor, Avrupa devletlerinin Osmanlı'ya yönelik politikaları buna uygun ortamı hazırlıyor. Bu durumda Osmanlı bölünebilir ve Ermeniler bundan faydalanmalı, "Batı Ermenistan" Osmanlı'dan koparılmalı ve başka bir devletin hamiliğini kabul etmelidirler.

Bütün bu faktörlerden yararlanmak için parti örgütsel olarak şu şekilde yapılanmayı öngörmüştür:

¹²⁸ Haluk Selvi, "Terör Eylemlerine Tarihsel Bir Yaklaşım," s.43.

- Sadece terör eylemleri yapacak terör örgütleri kurmak;
- Köylüler arasında geniş devrim örgütlenmesi propagandası yapmak;
- Köylüler ve sanayi işçileri arasında devrimci askeri (silahlı) örgütlenmeye önem vermek.¹²⁹

Hınçak Partisi Osmanlı Devletine karşı nasıl bir eylem içerisinde olacaklarını belirleyerek yakın hedeflerini belirledi. Bu yakın hedefler şunlardır:

- İhtilal çıkarmak;
- Mutlakiyet yönetiminin egemen sınıflarını yok etmek;
- Ermenileri kölelikten kurtarmak;
- Politik işlere karışmak için Ermenilere güç vermek;
- Ekonomik ve kültürel ilerlemelerine etki yapan engelleri kaldırmak;
- İşçi sınıfının istek ve eğilimlerini açıkça söyleyecekleri ortamı hazırlamak;
- Ağır çalışma koşullarını düzeltmek;
- Kendilerine özel siyasi bir varlık halinde örgütlenmeleri için sınıf hakkında bilgi sağlamak;
- Halkın çalışmalarını kolaylaştırmak ve onların uzak hedeflere doğru ilerlemesine yardım etmek;
- Bütün bu düşüncelere uygun olarak Hınçak Komitesinin yakın hedefi, mutlakiyet yönetimlerini ve sınıflarını yıkmak;

Bunun için çalışmak ve bunları demokrat, meşruti rejimlerle değiştirmektir.

Bunun da ana koşulları şunlardır:

- Halkın temsili için, her kesimin doğrudan doğruya oylarını kullanmak suretiyle yapılacak seçimle bir teşrii (kanun yapıcı) meclis kurulmalı. Bu meclis, memleketin politik ekonomik ve bütün işlerini ve kanunlarını inceleyerek bunlar hakkında karar verme yetkisine sahip olmalı;
- Vilayetlere geniş bir muhtariyet verilmeli;
- Halk için tam bir hürriyet sağlanmalı;
- Halk, hükümet memurlarını, kamu hizmetlerinde çalışan bütün şahısları, güvenlik memurlarını, eğitim ve adliye işlerinde çalışan memurlarını seçebilmeli;

¹²⁹ Кочар Мери, *Армяно-турецкие общественно-политические отношения и Армянский вопрос в конце XIX начале XX веков*, Ереван, 1988, стр. 74.

- Milliyet ve sınıf farkı gözetmeden her reşit vatandaş gerek vilayetler ve gerek muhtar idareler için temsilci seçilmeye yetkili olmalı;
- Bütün vatandaşlar kanun önünde, milliyet ve din farkı gözetilmeksizin eşit olmalı;
- Basın, söz, vicdan, toplanma, dernek kurma ve seçim mücadelesi için tam serbestlik verilmeli;
- Her vatandaşın şahsı ve evi, saldırılara karşı korunmuş olmalı;
- Kiliseler, hükümetten ayrılmalı; bütün dini kuruluşlar, yalnız kendilerinden olan ve buralara devam eden şahısların yardımlarıyla varlıklarını korumalı;
- Bütün halk, askerliğini barışta milis örgütleri şeklinde yapmalıdır;
- Laik ve zorunlu bir eğitim düzeni uygulanmalı; hükümet, fakirlere yardım etmelidir;

Halkın ekonomik durumunun ıslahıyla ilgili olduğu için, yukarıda sözü edilen siyasi hakları elde ederek o ilkelere dayanmak suretiyle aşağıdaki koşulların yerine getirilmesi gereklidir:

- Mevcut vergi sistemi kaldırılmalı, yerine belirli bir güç ve ödeme kabiliyetine göre ileri bir vergi sistemi konulmalı;
- Dolaylı vergiler tamamen kaldırılmalı;
- Köylüler, her türlü borçlardan kurtarılmalı;
- Halkın veya hükümetin yardımlarıyla ziraat makineleri sağlanmalı bunların kullanılması öğretilmeli ve bunlar halka verilmeli;
- Halk arasında ziraat ortaklıkları kurulmalı, bu ortaklığın amacı, ziraat ürünlerinin satışı, tohum, hububat ve benzeri gibi şeylerin satın alınması ve yönetimi olmalı;
- Her cins ulaştırma ve haberleşme aracı sağlanmalı;
- Hükümet, çalışanların sömürülmesini önlemek için yardım etmeli ve bunları korumak için kanunlar çıkarmalı.¹³⁰

Hınçaklar genellikle diğer siyasi parti ve komitelerden bağımsız olarak faaliyet gösterdi. Hınçak silahlı çetelerinin hükümete karşı silahlı eylemleri sonucunda Şubat 1893 yılında Merzifon Mahkemesi'nde parti üyelerinin birçoğu tutuklandı ve silahlı

¹³⁰ Ermeni Komiteleri, Hınçak, <http://www.ozelburoistihbarat.com/Content/images/archieve/ermeni-komiteleri-hincak-13f36432-b571-43e3-b677-efeb261cfe7f.pdf>, (Erişim tarihi: 21.05.2018).

çete üyesi 18 kişi idam edildi. Hınçaklar İstanbul Patriği Mıkırtıç'ı propaganda yapması için Avrupa'ya kaçırmayı planlasalar da Patrik buna karşı çıktı.¹³¹

Hınçaklar tarafından 1893 yılında çıkarılan Sasun isyanı, sırf yabancı devletlerin müdahalesini temin etmek amacıyla ve Murad (Aamparsun Boyacıyan) vasıtasıyla hayata geçirildi. Avrupa devletlerinin Osmanlı'nın iç işlerine müdahale etmelerine imkân veren bu isyan hareketi, Ermeni komiteleri ve Kilise vasıtasıyla her tarafa pek kanlı ve heyecanlı bir şekilde duyuruldu. Avrupa'nın çeşitli başkentlerinde Ermeniler lehine mitingler, parlamentolarda açıklamalar yapıldı.¹³²

Partinin ilk programı 1888 yılında hazırlandı ve aynı yıl yayımlandı. Parti programını kısaca şu şekilde özetlemek mümkündür:¹³³

- Daimi halk temsilciliği, tüm halkın katılımı ile beraber, gizli, doğrudan seçilen yasama organı; Yasama organının siyasi, ekonomik ve toplum sorunlarını müzakere etmek hakkı olmalıdır; geniş yetkilerle donatılmış eyalet yönetimi ve özyönetim; toplum kendisinin sahibidir ve yönetim ve toplumsal görevlere kendi istediği adamları seçebilir;
- Yetişkin olan her kişi cinsiyetine ve dinine bakılmaksızın eyaletin yasama ve özyönetim organlarına seçilebilir, milliyetine ve dinine bakılmaksızın bütün insanlar kanun karşısında eşittir;
- Basın, ifade, vicdan, toplanmak ve seçim propagandası tam serbest olmalıdır, herkesin şahsiyeti ve mülkiyeti dokunulmazdır;
- Kilise devletten ayrılmalıdır ve giderleri kiliseyi ziyaret edenler hesabına karşılanmalıdır;¹³⁴
- Ordu ve kolluk kuvvetleri savaş zamanı halkın genelinden, barış zamanı milislerden oluşur;
- Mevcut vergi sisteminin değiştirilmesi, eğer gelir belli miktarın üzerinde ise gelir vergisinin alınması, dolaylı vergilerin tamamen kaldırılması.

¹³¹ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 471-477; Тунян В. Г, “Армянская церковь: материалы еженедельника “Овив,” 1906-1910. Ереван, 2009, стр. 58.

¹³² Гюрюн К, *Армянское досье*, Баку, 1993, стр. 94

¹³³ *Программные документы национальных политических партий и организаций России (конец XIX в-1917 г.)*, Сб. документов/РАН. ИНИОН, Отд. ист. Наук, М.:ИНИОН, 1996, Вып. 1; *Геноцид армян в Османской Турции*. Под ред. М. Г. Нерсисяна. Ереван, 1983, N 21, стр. 67.

¹³⁴ Рубен Хуршудян, “К вопросу о программе партии ‘Гнчак,’” [http://raber.asj-oa.am/2313/1/1979-2\(43\).pdf](http://raber.asj-oa.am/2313/1/1979-2(43).pdf), (Erişim tarihi: 19. 04.2017).

Partinin amaçlarını anlamak için program ve tüzüğünün bazı maddelerine bakmak yeterlidir. Partinin ilk ve yakın hedefi Osmanlı Ermenistan'ının politik ve milli bağımsızlığını sağlamaktır.¹³⁵

İşçi ve üretici sınıf, insan toplularının büyük bir çoğunluğunu oluşturur. Bu sınıfın sermaye sahibi, zengin ve egemen bir azınlık sömürsünden kurtarılması, üreticinin bütün üretim kuvvet ve araçlarına, toprağa, fabrikalara, madenlere, ulaştırma vasıtalarına sahip olmasıyla gerçekleşir. Üretici sınıfın bağımsızlığı, bütün insanlığın kurtarılması, genel ve ekonomik ferahlık demektir.¹³⁶

Bu amaca ulaşabilmek ve onu fiilen uygulayabilmek için, bütün uygar memleketlerdeki üretici sınıf, kendine özgü bir şekilde örgütlenmeli ve emrindeki bütün politik olanakları harekete geçirerek, bütün ülkelerle birlikte komünist ihtilalini yapmalıdır. Bu sayede diğer sınıflar ortadan kalkar ve üretici sınıf, sosyalist bir düzen kurar. Bu kuruluşta halk, kendi kanunlarını kendisi yapar ve kudretini gösterir.

Hınçakların hükümete karşı faaliyetlerini araştıran Trabzon'daki İngiliz Konsolosu, 28 Ekim 1899 yılında Büyükelçiliğe gönderdiği telgrafta şunları yazmaktaydı: “Hınçaklar dışarıdan idare ediliyorlar ve kendileri tamamen emniyet içinde buldukları halde Osmanlı'daki ırkdaşlarına hayatı dayanılmaz hale getiriyorlar. Amaçları, Hristiyanlara karşı kışkırtmak ve katliamlar çıkararak memleketi dehşet içinde bırakmaktır. Bütün dünyaca bilinmelidir ki bu örgütün anarşik bir yapısı vardır.”¹³⁷

Hınçak Partisi'nin 1892 yılında yapılan toplantısında Osmanlı'da legal faaliyet gösteren şubelerinden temsilciler de katıldı. Bu toplantıda Osmanlı'da isyan çıkarmaları, davalarına ihanet eden hainlere, devlet adamlarına ve ordu mensuplarına karşı suikastlar hazırlanması, Ermeni komitacılara silah ve mühimmat gönderilmesi, silah ve siyasi eğiminin genişletilmesi hakkında karar alındı.¹³⁸

Dönemin Robert Koleji Müdürü Dr. Hamlin, Hınçak Partisi'nin faaliyeti ile ilgili olarak Boston'daki bir dergiye yazdığı mektupta Hınçak Partisi'nin “Rus altını ve zekâsı ile idare edildiğini” kaydetmekteydi.¹³⁹

Osmanlı'da ihtilal yoluyla gerçekleştirilecek hedeflere ulaşmak için kullanılacak metotlar; propaganda, tahrik, tedhiş, teşkilatlanma ile köylü ve işçi hareketleridir.

¹³⁵ Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 130

¹³⁶ İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara 1984, s. 76-87.

¹³⁷ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 442.

¹³⁸ Cemal Anadol, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*, İstanbul. 1982, s. 98.

¹³⁹ Cemal Anadol, a.g.e, s.100.

Propaganda, hükümete karşı isyanın temel sebeplerini halka münasip zamanlarda anlatmakla olacaktır. Tahrik ve tedhiş ise halkın cesaretini artırmak için gereklidir. Hükümete karşı gösteri yapmak, vergileri ödememek, ıslahat istemek, aristokrat sınıfa karşı nefret yaratmak tahrikin başlıca yollarıdır. Tedhiş ise halkı korumak ve Hınçak programına itimatlarını elde etmek için başvurulacak bir metottür. Parti, tedhişi Osmanlı hükümetine karşı kullanmayı hedeflemiştir, fakat hedef sadece hükümet değildir. Hükümeti destekleyen Türk ve Ermeni kişiler, casus ve muhbirler de hedefler arasındadır. İhtilali gerçekleştirmek için en uygun zaman Osmanlı'nın harbe girdiği dönem olacaktır. Süryaniler, Kürtler, Türklere karşı mücadelede kazanılacaktır.¹⁴⁰

1890'lı yılların sonlarında Sargis Kukunyan'ı girişimleri ile Osmanlıya karşı mücadele eden Ermeni siyasi parti ve komitelerin birleştirilmesi fikri ortaya atılsa da, bu konuda ortak paydaya gelineemedi, siyasi partiler ve komiteler bağımsız faaliyet gösterdi.¹⁴¹

Parti, Osmanlı Devleti'ne karşı Kumkapı (1890)¹⁴² ve Bâbîâli (1895)¹⁴³ olaylarını organize etti. Kumkapı Ermeni Kilisesinde toplanan Hınçak üyeleri hükümet aleyhtarı konuşmalardan sonra Bâbîâli'ye yürümek istediler ancak güvenlik güçleri buna imkân vermedi. Hınçak Partisi'nin Osmanlı Ermenilerini ayaklandırma girişimlerini istenen hızda ve başarıyla devam ettiremediğini gören bazı militan Ermeni grupları yeni arayışlar içerisine girdiler.¹⁴⁴

Daha sonraki yıllarda parti liderleri arasında görüş ayrılıkları ortaya çıktı ve 1897 yılında parti ikiye bölündü. Bir kısmı, Asıl Hınçaklar (Nazarbekyan grubu), öbür kısmı da Yenilikçi Hınçaklar (Arpiyar Arpiyaryan grubu-Veragazmıyal Hınçaklar) adını aldı.¹⁴⁵

¹⁴⁰ Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 130.

¹⁴¹ Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 1022. оп. 1, д. 60. 4, Aktaran; Тунян В. Г., *Армянский Вопрос: Мифотворческий Аспект*, Ереван Издательство ЕГУ, 2015, стр. 105.

¹⁴² Vahdettin Engin, "Osmanlı Başkentinde Ermeni Terörü," *Popüler Tarih*, Mayıs 2001, s.34-38; Mustafa Turan, "Doğu Anadolu'da Yapılan katliamlar Karşısında Batılı Devletlerin Tutumları," *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu*, "Azərbaycan və Şərqi Anadoluda Türk-Müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları 1914-1920", mövzusunə həsr olunmuş II beynəlxalq elmə konfransın materialları, 2015, s. 310.

¹⁴³ Nurettin Birol, "1890-1901 Ermeni Olayları ve Halil Rıfat Paş," *Yeni Türkiye*, 60/2014, ss. 1-43; Servet Avcı, "Ermeni Sorunu ve Türkiye", http://journals.manas.edu.kg/mjst/oldarchives/Vol01_Issue02_2001/250-576-1-PB.pdf, (Erişim tarihi: 03.12. 2017).

¹⁴⁴ Rövsən Alizadə, "Ermeni Terör Faaliyetlerine Dair," *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 5, Mayıs 2015, s. 107.122.

¹⁴⁵ Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.191.

Her iki komite de belli bir prensip ve programa göre değil, yöneticilerinin görüş ve davranışlarına göre hareket ederek şahsi çıkarlarını ön planda tuttular. 1902 yılında parti içi hesaplaşma oldukça arttı her iki tarafa bağlı birçok parti üyesi İngiltere, Rusya, Mısır, Bulgaristan, Kafkasya ve İran'da öldürüldü. Daha sonraki yıllarda partiye muhalif görüşler bildiren, desteklemeyen, maddi yardımda bulunmayan, parti sıralarını terk eden Ermenilere yönelik terör eylemleri uygulandı.¹⁴⁶

1908 yılında gerçekleşen Jön Türkler darbesinden sonra durum değerlendirmesi yapan parti, program taleplerinde bazı değişikliğe gitti ve Anayasal muhalefet olarak Jön Türklere karşı mücadele yolunu seçti.¹⁴⁷ 1912 yılında "Batı Ermenistan"da reform sorunu ortaya çıktığında ilk önce Rusya'nın garantisi altında Osmanlı'da özerk Ermenistan'ın kurulmasını talep eden Hınçaklar, daha sonra diğer devletlerin desteğini almak için Avrupa'nın himayesiyle özerk Ermenistan kurulmasını gündeme getirdi. Jön Türklerden beklenen desteği alamayan Hınçaklar 1912 yılından sonra yeniden silahlı eylemlere ve isyanlara başladılar.¹⁴⁸

Hınçak Partisi'ne üye olmayan Erzurum ve Bitlis Ermeni murahhasları da olaylarla ilgileri olmadığını valilere bildiriyor, ama ihtilal fikrini destekliyor ve teşvik ediyorlardı. Patrikhaneye gönderdikleri mektuplarda ise olayların çok acı olduğunu ve Ermenilerin katledildiğini bildiriyorlardı.¹⁴⁹

Hınçakların Eylül 1913 tarihinde düzenledikleri kurultayda Jön Türklere karşı mücadelenin devam edilmesi ve Avrupa devletlerinin kontrolünde özerk Ermenistan'ın kurulması için siyasi ve silahlı faaliyete devam edilmesi hakkında karar kabul edildi.¹⁵⁰

Hınçak Komitesi, programı ve yöntemlerine rağmen geniş Ermeni toplumu hitap edemedi. XX. yüzyılın başlarından itibaren birçok komite taraftarı Birleşik Krallık, Rusya, Kafkasya'da öldürülünce konumlarının zayıflamasına rağmen yine de I. Dünya Savaşı sürecinde Ruslarla iş birliği yapmak yoluyla eylemlerine devam ettiler.

¹⁴⁶ Ergünöz Akçora, "Ermeni Sorunu ve Türklere Yaptıkları Katliamlarda Ermeni Komitelerinin Yeri", *Yeni Türkiye*, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, Sayı 38, s.758.

¹⁴⁷ Ermeni siyasi partilerin İttihat ve Terakki Partisi ile ilişkileri için bkz: Erdem Karaca, "1914 Seçimleri Sürecinde İttihat ve Terakki Partisi'nin Ermenilerle Uzlaşma Çabalarının Osmanlı Basınına Yansıması," *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 10, Sayı 19, (Bahar 2014), s. 77-104.

¹⁴⁸ Социал-демократическая партия 'Гнчакян,' <http://www.armenianarthall.com/index.php?newsid=85>, (Erişim tarihi: 28. 02.2017).

¹⁴⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), YMTV (Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı), 196/ 10; 206/33.

¹⁵⁰ Сапах-Гюлян С, *Ответственные*, Провиденс,1916, стр. 323-330.

1.3.3. Taşnaksutyun Partisi

Avrupa’da olduğu gibi XIX. yüzyılın sonları XX. yüzyılın başları Rusya’da başta sosyalist ideolojisi olmakla çeşitli siyasi ideolojilerin, yayılmaya başladığı bir dönem oldu. Rusya’da ortaya çıkan birçok partilerin ideolojik temeli Avrupa menşeliydi, Marksizm siyasi görüşü Vladimir İliç Lenin tarafından bir az daha geliştirildi. St. Petersburg ve diğer büyük sanayi kentlerinde ortaya çıkan bu ideolojiler daha sonra eyaletlerde de geniş destek buldu. Rusya’nın Güney Kafkas yönetiminin idari merkezi olan Tiflis’te de sosyalist, halkçı, Marksist, liberal, milliyetçi ve diğer devrimci ideolojiler geniş ölçüde yayıldı. Halk İradesi örgütü bu yıllarda Tiflis’te en çok destek gören ve en çok üyesi olan siyasi örgüt oldu ve özellikle devrimci gençler için bu örgütün ideolojisi daha cazipti.

Değişik ideolojik görüşler ve örgütler nezdinde mücadele edenlerin büyük bir kısmı enternasyonalist idi ve Çarlık rejiminin sonunun yaklaştığı, devrimlerle baş edemeyip yıkılacağı takdirde bütün sömürülen halklara eşit hak ve özgürlük verileceği görüşü hâkimdi. Sosyalizmden farklı olarak milliyetçilik çok yaygın değildi. Daha sonraki yıllarda Güney Kafkasya ve Osmanlı’da ortaya çıkan Ermeni devrimci gruplar Ermenilerin desteğini almak ve yaşanan olayların da etkisiyle milliyetçilik çizgisine kaydılar. Devrimci siyasi örgütler Ermenilerin özgür olması ve devlet kura bilmesi için Osmanlı topraklarında mücadelenin daha uygun olacağı kanısına vardılar ve siyasi faaliyetlerini Osmanlı’da yoğunlaştırdılar.¹⁵¹

1880 yılında Tiflis’te faaliyet gösteren “Genç Ermenistan” adlı örgüt M. Markaryan ve Ovsep Argutyanyan’ı Osmanlı Ermenilerinin durumu öğrenmek amacıyla Osmanlı’ya gönderdi. Daha sonra bu gruba Arşak Barhudaryan da katıldı. Osmanlı Ermenilerinin isyan ve silahlı eylemleri gözlemcilerin dikkatini çekti, burada devrim hareketinin başlaması için uygun şartların oluştuğu kanaatine vardılar. Bu grup Osmanlı’da durum tespiti yaparken eyaletlerde Grigor Arçruni önderliğinde yeni milliyetçi partinin kurulacağı, Ermenilerin ileri gelenlerinin ve burjuvazisinin partiye her türlü maddi ve manevi destek vereceği hakkında fikirler dile getirildi. Kısaca Taşnaksutyun Partisi olarak bilinen Ermeni Devrimci Federasyonu (Hay Heğapohagan Taşnagsütün) Krisdapor Mikaelyan, Simon Zavaryan ve Stepan Zoryan tarafından 1890 yılında Tiflis’te kuruldu. Partinin kuruluş amacı Osmanlı Devleti’nde Ermeniler için

¹⁵¹ Bilal Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi Yayınevi, 4. basım, Temmuz 2007, Ankara, s. 12.

özerk bir bölge kurulmasını sağlamak, Ermeni yerleşimlerini muhtemel saldırılarına karşı korumak ve bu uğurda çalışan Ermeni fedai gruplarını bir çatı altında toplamaktı. XIX. yüzyılın sonlarında kurulan diğer siyasi partiler gibi Taşnaklar da Rusya'da o dönem faaliyet gösteren ve büyük ilgi gören Halkçı (Narodnik) hareketin ideoloji ve örgütlenme modelinden etkilendiler.

Taşnaksutyun Partisi 1890 yılında kurulduğu zaman yayım organı olarak Droşak (Bayrak) adlı dergi yayıma başladı. Taşnaklar genellikle Tiflis'te faaliyet gösteren çeşitli Ermeni dernek ve örgütleri kendi çatısı altına aldı. Bu süreçte Hınçak Partisi de Taşnaklarla iş birliğine gitti ama daha sonra parti tüzüğüne ve siyasi görüşünün sosyalist ideolojiye ters düştüğünü bildirerek Taşnaklardan ayrıldılar.

Taşnaksutyun Partisi 1890 yılında kurulmasına rağmen faaliyetini düzenleyen programı kabul edilmedi. Uzun süren müzakerelerden sonra partinin programı 1894 yılında kabul edildi. Partinin programında Marksizm, liberalizm, halkçılık ve küçük burjuvazi ideolojilerinden oluşan karmaşık bir yapı ortaya çıksa da esas hedef 'Osmanlı Ermenistan'ının kurtarılması idi. Aynı zamanda Taşnaksutyun Partisi'nin programında partinin amaçlarını gerçekleştirmek için iş birliği yapacakları devletler ve örgütler belirlendi. Öncelikle, Avrupa'da İngiltere, Kuzeyde Rusya diplomasisi olmak üzere Avrupa diplomasisi, devrimci ve sosyalist hareketleri ile ortak hareket etmek amaçlandı.

Bundan başka Rusya'da faaliyet gösteren devrimci hareketler, Türk muhalif ve devrimci hareketleri ile de temas kurmayı planladı. Bu olgulara dikkat edildiğinde Taşnakların kabul ettikleri bu ilkelerin birbiri ile çeliştiği görülmektedir. Her ne şekilde olursa olsun devrimci hareketlere karşı çıkan İngiltere ve Rusya diplomasisinden yararlanmak, diğer taraftan da bu devletlerde faaliyet gösteren devrimci sosyalist hareketlerle iş birliği içerisinde olmak bu çelişkiyi göstermesi bakımından çarpıcıdır. Taşnaklar aynı zamanda 1907 yılında II. Enternasyonal'e üye oldular.

Partinin ilk kurulma aşaması tamamlandıktan sonra Ermeni burjuvazisinin ve köylülerinin partiye katılımı ve desteği ile ilgili ciddi sorunlar ortaya çıktı. Karmaşık bir ideolojiye sahip olan parti, Ermeni burjuvazisi ve köylüsü için cazip değildi ve bu kesimin dikkatini çekmek için etkili bir ideolojiye ihtiyaç duyulmaktaydı. Bunun bir sonucu olarak partinin önde gelen isimleri ve ideologları Ermenilerin milliyetçi duygularını istismar ettiler, Osmanlı'da Ermenilere zulüm yapıldığını, baskı uygulandığını ve katledildiğini öne sürerek sömürülen Osmanlı Ermenilerinin kurtarıcısı olduklarını savundular. Osmanlı Ermenilerini zulüm ve sömürgeci

kurtarmak için de öncelikle Ermenilerin örgütlenmesinin ve silahlanmasının şart olduğunu bildirdiler.¹⁵² Eğer bu fikirler hayata geçirilirse, Ermenilerin kendi topraklarında bağımsız olarak yaşayacakları vurgulanmaktaydı. Taşnaksutyun Partisi sosyalist ideoloji çerçevesinde kurulsada günümüze kadar hiçbir zaman sosyal ve siyasi propaganda ile yetinmedi, sadece Osmanlı Devleti ve memurlarına karşı değil, aynı zamanda bu isyan ve silahlı mücadelede onların yanında olmayan kendi halkının temsilcilerine karşı da terör eylemleri düzenlediler.

1900'lü yılların sonlarında Batıda, Osmanlı Devleti'nde, Rusya'da ve Güney Kafkasya'da, yaşanan olaylar gündemdeki siyasi konuları değiştirdiği gibi, siyasi mücadele önceliğinde ve ideolojisinde de etkili oldu. XIX. yüzyılın sonlarında Taşnaksutyun Partisi'nde milliyetçilik sosyalist ideolojiden bir hayli öne çıktı. Partinin faaliyetinde sosyal meseleler de milli mesele olarak ele alındı.

Taşnaksutyun Partisi kurulduğu sırada ve daha sonraki yıllarda hedeflerinin ne olacağı konusu ciddi tartışmalara neden oldu. Bu konudaki müzakere ve tartışmalar esasen Güney ve Kuzey Numaraları adlandırılan iki grup arasında yaşandı. Sosyalist ve Eserlerden oluşan gençler Güney kesimi temsil etmekteydiler. Onlar köylüler için toprak ve özgürlük talep ederek Ermeni burjuvazisine karşı çıktılar.

Orta yaşlı ve yaşlı devrimcilerden oluşan Kuzey kesim ise muhafazakâr kesimi temsil etmekteydi. Kuzey Numarası mensupları Ermenilerin devrimle özgürlük elde etmeleri gerektiğini savunsalar da kurulacak Ermenistan'ın kanunlarının Batı Avrupa'da olduğu gibi Ermeni burjuvazinin çıkarlarına hizmet etmesi gerektiğini düşünmekteydi.

Güney ve Kuzey kesimler arasında yaşanan ideolojik mücadelede ortaya çıkan kavramların daha sonra parti tüzüğünde de yer aldığı görülmektedir. Buna göre; partinin hedefi devrim yoluyla 'Osmanlı Ermenistan'ının siyasi ve ekonomik özgürlüğünün elde edilmesi oldu. Partinin birinci genel toplantısında ciddi tartışmalardan sonra birinci program niteliğinde olan bildiri onaylandı. Birinci Genel Toplantıda aynı zamanda partinin merkezileştirilmiş yönetim yapısının ve merkezi organının kurulması karara bağlandı.

Parti'nin merkezi yayım organı olan Droşak Dergisi'nde partinin programına şu şekilde açıklık getirilmekteydi: "Bizim parti, hedeflerimizin sadece diplomasi yoluyla hayata geçirilmesi gerektiğini savunanlarla hemfikir değil. Çünkü diplomasi hümanizmle hesaplaşmıyor. Bizim diplomatlar kendi çıkarları doğrultusunda güçlünün

¹⁵² *Дашнаки* (из материалов департамента полиции), Баку 1990, стр. 9.

hukukunu savunmaktadır. Avrupa bizim için değildir, Ermeniler bilmelidirler ki Ermeni toprakları kana doymadan hiçbir şey elde edemeyecekler. Diğer taraftan parti Avrupa’da olduğu gibi Ermenistan’ın özgürlüğünü işçi sınıfı ile elde edileceğini savunanlarla hemfikir olamaz. Çünkü Osmanlı’da işçi sınıfı yoktur ve toplum genellikle köylülerden oluşmuştur ve Avrupa sosyalizminden bahsedilemez. Ekonomik sorunları tartışırken ülkenin genel kültürü, ulusal ve tarihi özellikleri dikkate alınmalıdır. Toprak onu kullananlara ait olmalıdır.”¹⁵³

Droşak Dergisi’nde parti programları bölümler olarak yayınlandı, daha sonra 1894 yılında birinci program kabul edildi ve tam olarak yayınlandı.

1882 yılında Cenevre’de gerçekleştirdikleri birinci kurultayda faaliyetleri hakkında durum değerlendirmesi yapan partinin 32 temsilcisi tam bağımsız cumhuriyet kurmak ve geliştirmek için aşağıdaki konularla ilgili karar kabul ettiler:

- Silahlı isyan, bunun için Ermenileri isyana hazırlamak ve gerekli araçlara sahip olmak;
- Sadece Ermenilerin değil, sömürü altında olan diğer halkların da devrimci ruhunu korumak;
- Ermenileri silahlandırmak ve teşkilatlandırmak;
- Devlet adamlarına ve kurumlarına karşı terör eylemleri gerçekleştirmek ve yıkıcı eylemlerde bulunmak.¹⁵⁴

Parti yönetimi özerk yönetim hakkı olan komiteler ve iki bürodan oluşmaktaydı. Oldukça sert bir düzen vardı, parti programını ve kararlarını değiştirmek neredeyse imkânsızdı.

Viyana’da 1907 yılında düzenlenen kurultayda Taşnaksutyun Partisi’nin minimum programı kabul edildi. Programı şu şekilde özetlemek mümkündür:

I. Siyaset ve hukuk alanlarında

A. Osmanlı Ermenistan’ı için:

- Bütün Osmanlı sınırları içerisinde özerk ve federasyon esasında siyasi ve ekonomik özgürlük talebi;

¹⁵³ Эдуард Оганесян, *Век борьбы*, стр. 82.

¹⁵⁴ Дашнаки, стр. 9.

- Merkezi Osmanlı hükümeti Anayasal ve demokratik çerçevede devletin bütün işlerini yürütür-dış politika, ordu, maliye, gümrük, posta, telgraf ve demiryolları-diğer bütün devlet fonksiyonlarını özerk bölgelere devrediyor;
- Osmanlı Ermenistan'ı devlete bağlı kalmakla iç işlerinde tamamen bağımsız olma hakkından yararlanmalıdır. Osmanlı Ermenistan'ının bütün bölgeleri ve komunalar (toplumlar) özerklik çerçevesinde bütün haklardan yararlanmalıdır;
- Merkez ve eyaletlerde bütün yasama ve yürütme organları genel, beraber, doğrudan, gizli, orantılı seçim sistemi ile millet, din ve cinsiyet ayrımı yapılmadan hayata geçirilmelidir.

B. Güney Kafkasya için:

- Güney Kafkasya Demokratik Cumhuriyet olarak Rusya'nın bir parçasıdır-federal cumhuriyettir. Bu, kurumlar arası ilişkiler dış politika, para ve gümrük sistemi ile alakalıdır;
- Güney Kafkasya bütün iç konularında bağımsızdır; onun genel, beraber, doğrudan, gizli, orantılı seçim sistemi ile seçilen kendi parlamentosu vardır.
- 20 yaşını tamamlamış bütün vatandaşlar seçme ve seçilme hakkına sahiptir;
- Güney Kafkasya, genel seçimlerle seçilen temsilcilerini Rusya parlamentosuna gönderir;
- Güney Kafkasya Cumhuriyeti yerel özerklik hakkına sahip kantonlara ayrılır, komunalar eşit haklardan yararlanır;
- Kantonların sınırları belirlenirken homojen eğitim verilmesi için etnik özellikleri dikkate alınmalıdır;
- Yasama, yürütme ve yargı organlarının temsilcileri yukarıda belirtilen şekildeki seçim sistemi ile seçilmelidir;
- Doğrudan yasama, girişimcilik ve referandum hakkına sahiptir.

C. Her iki taraf için genel olan:

- Vicdan, konuşma, basın, toplanma, birlik ve grev özgürlüğü;
- Kilisenin devletten ayrılması;
- Halkların kendi geleceğini belirlemesi, bütün milletlerin ve dini grupların tam eşitliği, sınıf ayrıcalıklarının kaldırılması;
- Genel, zorunlu ve parasız ilk eğitim, bütün kilise okullarını dünyevi okula dönüştürülmesi, ana dilde eğitim;

II. Ekonomik alanda

- Toprakların köylülere verilmesi, toprak artık özel mülkiyet olmayacaktır ve satılması yasaklanıyor;
- İşçilerin kazalardan, hastalıklardan, yaşlılık ve işsizlikten dolayı devlet ve iş yeri sahipleri tarafından sigorta edilmesi;
- Parasız sağlık hizmeti vermek;
- İş bulma kurumları oluşturmak vs.¹⁵⁵

Program değerlendirildiğinde bazı uyuşmazlıkların olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı Ermenileri için talep edilen ekonomik, özyönetim ve siyasi konuların Kafkasya Ermenileri için ettikleri taleplerden daha geniş olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum; Taşnakların İttihat ve Terakki örgütü ile iş birliği yapma fırsatından, İttihat ve Terakki'nin iktidara geldiklerinde daha çok taviz talep etme fikrinden ileri gelebilir.

Programda Güney Kafkasya bölgesinde kurulması planlanan devletin Ermeniler, Azerbaycan Türkleri ve Gürcülerden olmakla kantonlara ayrılması temelinde federasyon olması belirtilse de, Osmanlı'da yaşayan Ermeniler için yerel özerklik taleplerinin olduğu görülmektedir. Güney Kafkasya Federasyonu ise sadece Ermenileri değil, Azerbaycan Türklerini ve Gürcüleri de kapsamaktaydı.¹⁵⁶

Sosyal alanda ise ciddi farkın olmadığı, genellikle Taşnakların programının dönemin siyasi ve ekonomik anlayışı çerçevesinde şekillendiği görülmektedir.

Taşnaksutyun Partisi 1880 yılında kurulsun da 1884 yılına kadar programı, 1907 yılına kadar ise tüzüğü yoktu. Parti tüzüğü 1907 yılında yapılan genel toplantıda kabul edildi. Parti tüzüğü değerlendirilirken, siyasi partiden daha çok militan ve hatta terörist örgüt olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim parti faaliyetine dikkat edildiğinde militan ve terör stratejisi çizgisinde faaliyet gösterdiği belli olmaktadır. Parti tüzüğü hakkında kısaca aşağıda bilgi verilmektedir:

Parti üyeliği:

1. Partiye üye olmak isteyen herkes partinin program ve taktiğini olduğu gibi kabul etmeli, tüzükten ileri gelen yükümlülükleri kabul etmeli ve hayata geçirmeye çalışmalıdır.

¹⁵⁵ Центральный государственный архив Октябрьской революции, высших органов государственной власти и государственного управления, ЦГАОР СССР, ф. 102, оп. 253, ед. хр. 280, лл. 1-2 об.

¹⁵⁶ Оганисян Р. С, “Формирование политической доктрины партии “Дашнакцутюн” в 1890-1920 гг”, *Вестник Московского Университета*, Сер. 12, Политические Науки, 2011 № 1. стр. 56.

2. Partiye iki temel üzerinde üye olunmaktadır: a) Partinin herhangi bir organında temsil edilen ve aylık kazancının %2'si kadar üyelik bedeli ödemekle faaliyet gösterenler, b) Partinin programını kabul eden ve maddi olarak destekleyen ama Partinin kural ve taktiğine uyma yükümlülüğü olmayan yardımcı üye statüsünde faaliyet gösterenler. Yardımcı üyelerin seçme ve seçilme hakkı yoktur.

Parti içerisinde faaliyet gösterenler de aşağıdaki şekilde tasnif edilmektedir:

a) Propaganda alanında faaliyet gösterenler;

b) Temsilci statüsünde faaliyet gösterenler;

Partinin organizasyon şeması da farklılık göstermektedir. Daha çok silahlı terör örgütü şeklinde organize olduğu belli olmaktadır.

Grup:

Grup, yedi ve daha artıktan oluşur, siyasi, askeri, profesyonel, köy ve Kızıl Haç bölümleri olarak ayrılır. Her bir grubun kendi tüzüğü ve iç düzeni vardır. Yeni üyeler grup üyelerinin karşılıklı anlaşması üzerine alınır.

Alt Komite:

Üye sayısı 50'den fazla olan bölgelerde alt komiteler kurulur. Alt Komite üyeleri oyçokluğuyla seçilir, bölgede parti faaliyetini yürütür, grup ve daha yukarı organların ilişkilerini koordine eder.

Komite:

Herhangi bir ilde 200'den çok Taşnak üyesi varsa, komite kurulur. Komite üyeleri gruplar veya onların temsilcileri tarafından seçilir ve her iki durumda 2/3 katılım şarttır. Komite üyeleri 5 kişiden az olmamalıdır. Komite yerel sorunları bağımsız olarak halleder, ama Genel Toplantı'nın hayata geçirilmesine karar verdiği ve projelendirdiği konularda Merkezi Komite'nin, sorumlu organın veya temsilcinin onayı gerekmektedir. Komite önceden bilgi vererek üyelik parasını, bağışları Merkezi Komite'nin kasasına gönderir. Komite'nin mührü yoktur.

Merkezi Komite:

Herhangi bir ilde Taşnaksutyun Partisi'nin en az 1000 kişi üyesi varsa, Merkezi Komite oluşturulabilir. Merkezi Komite il genelinde üyelerin temsilcilerinin katıldığı toplantıda seçilir. Temsilciler toplantısı partinin üye sayısına göre her ilden seçilen temsilcilerin katılımından oluşur. Her bir il temsilci grubuna bu ilden olan oyları sayma hakkı verilir.

Merkezi Komite en az beş üyeden oluşur. Merkezi Komite kendisinin minimum ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra arta kalan parayı Büro'nun kasasına veya Büro'nun belirlediği müessiseyse teslim etmelidir. Buna Genel Toplantı karar verir ve imzayla onaylanır.

Sorumlu Organ:

Genel Toplantı tarafından seçilir, belirli il teşkilat yönetimi ve sanayi tesislerinden sorumludur. Sorumlu Organ'ın sayını ve yerleşeceği bölgeyi Genel Toplantı belirlemektedir. Sorumlu Organ üçü Genel Toplantı'nın seçtiği, ikisi Merkez Komite'nin seçtiği en az beş kişiden oluşur ve. s.

Büro:

Batı ve Doğu Bürosu olmak üzere iki Büro vardır. Büro, il toplantılarının kararlarını ve organizasyonun kurallarına uymayı denetlemekle sorumludur. Sadece Büro'nun mühür hazırlama ve gerekli görülen yere verme yetkisi vardır. Sadece Büro ve Merkez Komite'nin özel yaka nişanı taşıma yetkisi vardır.

Doğu Bürosu'nun faaliyet alanı Giresun, Harput, Diyarbakır hattının doğusu ile Kafkaslar, Rusya ve İran'ı kapsamaktadır. Doğu Bürosu en az yedi kişiden oluşur, beş kişi Genel Toplantı tarafından, ikisi ise yerleştikleri ülkenin Sorumlu Organları tarafından seçilir. Doğu Bürosu'nun yerleşeceği kenti Kafkasya il toplantısı belirlemektedir. Doğu Bürosu üyelerinden en az üç kişi devrim faaliyetleri ile ilgilenmeli, bunun için gerekli araçlar temin edilmelidir. Önemli sorunları halletmek için Doğu Bürosu olağanüstü il toplantısı düzenleyebilir.

Batı bürosu ise, Giresun, Diyarbakır hattının batısı ile Balkanlar, Amerika, Mısır ve diğer coğrafyada faaliyet gösterir. Batı Bürosu en az beş kişiden oluşur, üç kişi Genel Toplantı, ikisi ise Batı bölgesinin sorumlu organı tarafından seçilir. Büro, Droşak adlı dergi, Ermeni sorunu ile ilgili çeşitli yabancı dillerde kitaplar yayımlayabilir, yurtdışında propaganda yapabilir. Çalışmalarına yardım için diğer üyeleri davet edebilir. Davet edilen kişiler Büro üyeleri ile aynı hakka sahiptirler, oy hakları ise sadece onların yardımından yararlandıkları konularla ilgilidir.

İl Toplantıları:

İl Toplantıları Büyük Ermenistan, Kafkasya ve Batı bölgesinden oluşmaktadır. İl Toplantıları gerekli görüldüğünde toplanır ama Kafkasya bölgesi İl Toplantıları yılda en az bir defa yapılmalıdır.

Birlik Konseyi:

Birlik Konseyi Batı ve Doğu Bürolarından, Sorumlu Organlardan, Bürolar tarafından seçilen temsilcilerden (Doğu Bürosu'ndan iki, Batı Bürosu'ndan bir temsilci olmakla) oluşmaktadır.

Genel Toplantı:

Genel Toplantının yapılması tarihi genel toplantılar zamanı, olağanüstü durumlarda ise Birlik Konseyi tarafından belirlenir. Genel toplantılarda Büro, Sorumlu Organ, İl Toplantıları Merkez Komitesi katılabilir. Temsilciler oylarını kendi görüşlerine göre kullanırlar.

Büro daha önceden özel komisyon aracılığı ile Genel Toplantıda tartışılacak konuları belirler. Her bir temsilci parti içinde sadece çoğunluğun değil, azınlığın da görüşlerini bildirmelidir.

Sınırlı talepler:

Merkez Komiteler için bin üye olması gerekir. Yıllık en az 20 bin Frank geliri olmalıdır. Her yıl 50 silahlı kişi hazırlamalıdır.

Nakit para akımı:

Üyelerin aylık gelirlerine göre % 2 ile % 10 arasında toplanan aylık aidyet, bağış, dergi ve gazetelere abone olmak, tesadüfi gelirler vs.

Savaş grupları:

Teşkilat devrim hareketleri için Taşnaklar arasından her grubun 10 kişi olması şartıyla savaş grupları oluşturur. Her savaşçı partinin projesi ile ilgili bilgi edinmeli ve hayata geçirmeye çalışmalıdır. Savaş grupları Büronun ve yerel organların talimatı gereğince hareket eder. Her bir savaşçı kendi işi ile uğraşmalı, kendisinin silahı olmalıdır. Savaşçı aktif göreve başlarken günlük ihtiyaçlarını teşkilat karşılar.

Terör:

Terör iki türlü olmalıdır; siyasi ve organize. Terör eylemine karar verme sadece Merkez Komite ve sorumlu organların yetkisindedir ve bu karar oybirliği ile alınmalıdır. Parti içinde işlenen kural hataları (silahların ve paraların zimmete geçirilmesi) ve ağır suçlar (ihamet, vatan hainliği, adam öldürme) olayları yaşandığında bu suçu işleyene karşı terör eylemi yapmak için diğer organların (Merkez Komite için bu onayı sorumlu organ veya Büro, sorumlu organ için ise Büro'nun) onayı olmalıdır.

Devrim basını:

Taşnak basını teşkilatın projelerine tamamen uymalı ve projenin temeli sayılan ideolojileri yaymalıdır. Partinin resmi yayım organı olan Droşak Dergisi Genel

Toplantının kurallarına ve verilerine göre yayım yapar. Genel Toplantının belirlediği çerçeveden çıkmamak şartıyla il toplantıları da resmi yayım organı oluşturabilir. Merkez Komiteler de resmi veya yarı resmi olması tayin edilmeyen yazılı listeler yayabilir.

Disiplin:

Eğer herhangi bir organ üyesi veya azlıkta olanlar çoğunluğun kararı ile hemfikir değilse, bu zaman hemfikir olmayanlar ya tarafsızlığını korumalı ya da kendilerinin faaliyet göstermesi için başka yer bulmalıdırlar.

Herhangi bir organ üyesi sadece faaliyet arkadaşlarının çoğunluğunun onayı ile yaşadığı ve faaliyet gösterdiği yeri uzun zaman terk edebilir. Hiçbir organ kendisinin faaliyet gösterdiği coğrafya dışında o bölgede bulunan organın haberi onayı olmadan faaliyet gösteremez.

Mahkeme:

Birliğin her bir organı kendi üyesine disiplin cezası uygulayabilir. Uygulanacak ceza üyelerin 2/3'nin oyu ile gerçekleştirilir. Ciddi bir kural ihlali veya cinayet işlendiğinde organlar bu suçu işleyeni üyelikten çıkarabilir ve bu konuda üst kuruma bilgi verir. İl Merkez Komitesi üyeliğinden çıkarılan kişi Büro veya başka yetkili organ tarafından onay verilmediği sürece başka bir ilde partiye üye olamaz.¹⁵⁷

Taşnaklar, devlete karşı Osmanlı Bankası Baskını, II. Sasun İsyanı ve Yıldız Suikastını organize ettiler. Bundan başka özellikle 1895-96 yıllarında Anadolu'da Hınçak ve Taşnakların öncülüğünde Ermenilerin birçok olaylar çıkardılar.¹⁵⁸

Taşnak Partisi, Osmanlı'ya karşı yapılan Ermeni isyanlarında aktif olarak yer aldı, birçok silahlı isyanları da organize etti. Taşnaklar, Doğu Anadolu'da Kürt aşiretleri ve çeteleriyle de savaşıyordu. Taşnakların Osmanlı dönemindeki parolası, "Türkü ve Kürdü, nerede ve hangi şartlarda görürsen öldür. Gericileri, sözünden dönenleri, Ermeni hafiyelerini, hainleri öldür, intikam al." şeklindedir.¹⁵⁹

Osmanlı'da Ermeni Komitecilerin örgütlenmeleri, silah ve mühimmat elde etmeleri, Avrupa devletlerinin onlara destek vermeleri faaliyetlerini devam etmelerine

¹⁵⁷ Центральный государственный архив Октябрьской революции, высших органов государственной власти и государственного управления, ЦГАОП СССР, ф. 102, оп. 253, ед. хр. 280, лл. 1-2 об.

¹⁵⁸ Haluk Selvi, "Terör Eylemlerine Tarihsel Bir Yaklaşım," s. 47.

¹⁵⁹ Sedat Laçiner, "Ermeni İddiaları ve Terör," <http://www.usakgundem.com/ders-notu/3/ermen-i-%C4%B0ddialar%C4%B1-veter%C3%B6r.html>, (Erişim tarihi: 06.07.2014).

imkân sağladı. Taşnaksutyun Partisi, Zeytun Ermenilerinin hükümete karşı ayaklanmaları ile ilgilendi ve destekledi.

Sürekli olarak devlete karşı ayaklanan bu bölgede Taşnaklar rağbet gördü, Rusya ve İran'dan elde ettikleri silahlarla Zeytun Ermenilerini silahlandırdılar. Zeytun Ermenilerinin 1895 yılı sonbaharında başlattıkları isyan sonucunda Zeytun Kışlası Ermenilerin eline geçti. Osmanlı hükümeti bu duruma sert tepki göstermek istese de büyük devletlerin arabulucu rolünü üstlenmeleri buna engel oldu.¹⁶⁰

Taşnakların ses getiren en büyük terör eylemlerinden biri Osmanlı Bankası baskını oldu. Papken Syuni'nin liderliği altında altmış kişilik Taşnak çetesi 26 Ağustos 1896'da Osmanlı Bankasına saldırdı.¹⁶¹ Terörist grubun lideri Syuni ve Ermeni komitecilerden üç terörist ilk saldırıda öldürüldü, altısı yaralandı. Çetenin liderliğini Graç ve Armen Garo üstlendi.

Hınçak ve Taşnaklar Osmanlı'nın çeşitli bölgelerinde isyanlar çıkararak devleti zor duruma düşürse de hükümet bu isyanları bastırmakta fazla zorlanmadı. Ermeni komitecileri Sultan Abdülhamid'in sert tutumu karşısında ciddi sorunlarla karşılaştı, daha sonra ise Sultana karşı suikast gerçekleştirme kararı aldılar. Taşnaklar tarafından düzenlenen suikast Sultan Abdülhamid'in her cuma namaz kılmaya geldiği Yıldız Cami'de 21 Temmuz 1905 günü hayata geçirildi. Patlama sonucu 58 kişi yaralandı, üçü asker, dördü gazeteci 26 kişi öldü, 17 araba tahrip oldu, 20 kadar da at öldü.¹⁶² Ama suikast başarısız oldu, şans eseri biraz geciken Sultan Abdülhamit sağ kurtuldu. Taşnakların Osmanlıya yönelik terör eylemleri 1920 yılına kadar devam etti.

Ermeniler, I. Dünya Savaşı'nın başlamasını bağımsızlık elde etme yolunda bir fırsat olarak gördüler. Ermeni silahlı birlikleri Doğu Cephesi'nde Rus ordusu ile işbirliği yapıp sivil halka karşı katliamlar ve terör eylemleri düzenlediler, ülke genelinde isyan çıkardılar, iç ve dış güvenliği ciddi şekilde tehdit ettiler. Ermeniler, Rusların Doğu Cephesi'ndeki başarılarından etkilenerek Eylül 1914'te dört silahlı grup oluşturdu. Birinci grupta 1500 olmak üzere toplamda 1900 silahlı üyesi bulunan bu gruplar Rus ordusuna katılmak için Osmanlı sınırlarını terk edip Kafkasya'ya gittiler. Ayrıca Eylül

¹⁶⁰ BOA. Yıldız Arşivi Hususi Maruzat (Y.A HUS); 344/127, 15 8 1313, Aktaran, Nejla Günay, *Zeytun İsyancıları*, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/zeytun-isyancilari/>, (Erişim tarihi: 25.03.2018).

¹⁶¹ "Ermeni Terör Örgütünün Osmanlı Bankası Baskını Unutmuyoruz," 120. Yılında Tekrar Lanetliyoruz, <http://avim.org.tr/tr/Bulten>, (Erişim tarihi: 27.09.2016).

¹⁶² İhsan Burak Birecikli, Fahri Maden, "Yıldız Suikastı: Ermenilerin Abdülhamit'e Karşı Son Teşebbüsleri Bombalı Saldırı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. XXIII, Sayı 67-68-69, Mart-Temmuz-Kasım, Ankara 2007, s. 412.

1914-Şubat 1915 tarihlerinde 4500 silahlı gönüllü olarak Rus ordusuna katıldı. Bu silahlı gruplar Taşnak Bürosu'na bağlıydı. Hınçak Partisi'nin 600 silahlıdan oluşan grubu diğerleri gibi Rus ordusu ile beraber Türklere karşı savaştı. Taşnakların silahlı gruplarına İşhan Argutyan, Andranik Ozanyan, Keri, Amazasp ve Dro komutanlık yapmaktaydı. Aralık 1915'te gönüllü birlikler lağv edilerek piyade taburları kuruldu. Bu değişiklikten sonra toplam sayıları 8 bin olan gönüllüden 3176'sı taburda kalmaya karar vermiş, diğerleri geri dönmüştür. Durum böyle olunca Fransa "Doğu Lejionu"nu oluşturmak için Kafkasya'dan geri gelen gönüllüleri Kıbrıs'ta Pogos Nubar Paşa komutasında bir araya topladı. Oluşturulan Doğu Lejionu daha sonra Kilikya'da Osmanlı'ya karşı savaştı.¹⁶³

Ermeni isyan ve saldırılarının devlete tıpkı savaş meydanındaki kadar zarar verdiğini gören Osmanlı Hükümeti 24 Nisan 1915'te Ermenilerin daha çok etkili olduğu 14 valilik ve 10 mutasarrıflığa Ermeni komite ve derneklerinin kapatılması ve liderlerinin tutuklanması hakkında talimat gönderdi.¹⁶⁴ Talimat gereği Ruslarla işbirliği yapan silahlı komite üyesi 2345 Ermeni tutuklandı. Ancak Hükümet, Ermenilerin devlete karşı silahlı isyanlara devam etmesi ve ordu birliklerinin cepheye gitmesine engel olmaları üzerine 27 Mayıs 1915'te Tehcir Kanunu olarak bilinen dört maddelik "Vakt-ı Seferde İcraat-ı Hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-ı muvakkat" adlı geçici sevk ve iskân kanununu çıkardı. Bu kanun gereğince Ermeniler, Doğu Cephesi'nde bulunan Ermenilerin Ruslarla işbirliğinin engellenmesi ve sivil halkın güvenliğinin temin edilmesi amacıyla geçici olarak başka bölgelere göç ettirildi.

I. Dünya Savaşı bittikten sonra Taşnaksutyun Partisi'nin 1919 yılında yapılan toplantısında Ermenilere karşı katliam yaptığı iddiasıyla Türk devlet adamlarının fiziki olarak ortadan kaldırılması için "Nemesis" adlı özel bir grup kuruldu.¹⁶⁵ Bu grubun silahlı eylemleri sonucunda:

- Talat Paşa 15 Mart 1921'de Berlin'de Sogomon Teyleryan tarafından;
- Halim Paşa 6 Aralık 1921'de Roma'da Arşavir Şirakyan tarafından;
- Bahattin Şakir ve Cemal Ağni 1922'de Arşavir Şirakyan ve Aram Erkanyan tarafından;

¹⁶³ İlber Ortaylı, "Soykırımı iddialarının Arkasındaki Gerçekler, Ermeniler Neden Göç Etmeye Zorlandı," *Popüler Tarih*, Sayı 8, Ocak 2001, ss. 42-46.

¹⁶⁴ Yavuz Ercan, 'Ermeniler ve Ermeni sorunu', *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2001, Yeni Türkiye yayınları, ss.75-104.

¹⁶⁵ Эдуард Оганесян, *Век Борьбы*, стр. 193.

- Cemal Paşa ve iki koruması 25 Temmuz 1922’de Çahikyan, Gevorg ve Petros tarafından;
- Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nde İçişleri Bakanı görevinde bulunmuş Behbut Han Cavanşir 19 Temmuz 1921’de İstanbul’da Misak Torlakyan tarafından;
- Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nde Başbakan görevinde bulunmuş Feteli Han Hoyski 1921 yılında Aram Erkanyan tarafından katledildiler.
- Mkrtiç, Ermenilerin milli mücadelesine ihanet ettikleri gerekçesiyle Arutyunyan Sogomon Teyleryan tarafından;
- Vage İhsan (Eseyan), tehcir listesini hazırlanmasına yardım ettiği iddiasıyla Arşakir Şirakyan tarafından;
- Amayank Aramyanc 1914 yılında Talat Paşa’ya yapılacak suikastı haber verdiği ve jandarma ile işbirliği yaptığı için Arşak Ezdanyan tarafından öldürüldüler.¹⁶⁶

Ermeni siyasi parti, silahlı çete ve komitelerinin Osmanlı’ya karşı mücadelesi genellikle silahlı oldu ve büyük devletlerin desteğini aldı. Bu durum I. Dünya Savaşı yıllarında ve 1920’li yıllara kadar devam etti.

¹⁶⁶ “Операция “Немезис”-убийство организаторов геноцида армян в Османской Турции”, Вкз: <http://acher.ru/genocide/2198-operaciya-nemezis-ubiystvo-organizatorov-genocida-armyan-v-osmanskoy-turcii.html>, (Erişim tarihi: 27.06.2011.)

İKİNCİ BÖLÜM

2. BİRİNCİ ERMENİSTAN CUMHURİYETİ'NİN KURULMASI, İÇ, DIŞ VE BÖLGE POLİTİKASI

2.1. Birinci Ermenistan Cumhuriyeti'nin Kurulması (28 Mayıs 1918)

I. Dünya Savaşı sonunda Avrupa'nın dört büyük imparatorluğu, Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı ve Rusya parçalandı. Savaştan zaferle çıkan İngiltere ve müttefikleri Fransa, İtalya, Amerika ve Japonya emperyalist çıkarları doğrultusunda dünyaya yeni bir düzen getirmeye çalıştılar. İngiltere ve müttefikleri Ocak 1918'de Paris'te toplanan Barış Konferansı'ndan önce yeni dünya düzeni kurmak amacıyla kendi politikalarını tespit etmek için çalışmalar yaptılar.¹⁶⁷

Rusya da bu savaştan mağlup ayrılan devletlerdendi. Rusya, 3 Mart 1918'de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Osmanlı Devleti ve Bulgaristan Krallığı ile Brest-Litovsk Antlaşması imzaladı ve IV. Olağanüstü Rusya Genel Kurultayı Konseyi 2/3 oyla 15 Mart'ta antlaşmayı onayladı.¹⁶⁸ Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalanması ile Rusya işgal ettiği Osmanlı topraklarından geri çekilmeyi taahhüt ediyordu.

I. Dünya Savaşı'ndan etkilenen, bağımsızlıklarını ilan etmek gibi tarihi bir fırsat yakalayan toplumlardan biri de Ermeniler oldu. Daha antlaşma imzalanmadan 7 Nisan 1917'de Rusya Geçici Hükümeti "Batı Ermenistan" konusunda bir karar aldı. Bu karara göre "Batı Ermenistan" askeri ve sivil yönetimden alınarak Geçici Hükümet'in kontrolüne verildi. Bu değişikliği hayata geçirmek için Geçici Hükümet Komiser tayin etti. Komisere bağlı sivil yardımcılar "Batı Ermenistan" yönetimi ile ilgili Geçici Hükümet'e teklifler hazırlamalıydı.¹⁶⁹ Böylece "Batı Ermenistan" ve Ermeniler konusu Güney Kafkasya'da milletlerarası sorundan sıyrılarak uluslararası ilişkilerin bir ögesi haline geldi ve bu durum Ermenileri büyük ölçüde tatmin etti.

Bölgeyi yöneten Komiserin sivil yönetim danışmanlarından biri Ermeni olmalıydı. Bu, "Batı Ermenistan"ın kontrolünün Ermenilerin elinde olması demektir.

¹⁶⁷ Tuncer K. Çağlayan, "Büyük Ermenistan Projesi ve İngiltere," <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-44/buyuk-ermenistan-projesi-ve-ingiltere>, (Erişim tarihi: 28.04.2018).

¹⁶⁸ Кондуфор Ю. Ю., *История Украинской ССР*, в 10 томах, Том VI, 1984. Гл. 4. Крах германской и австро-венгерской оккупации. Начало восстановления Советской власти, <http://kni-gi.link/istoriya-ukrainyi-uchebnik/krah-germanskoj-avstro-vengerskoj-okkupatsii-26505.html>. (Erişim tarihi: 23. 07.2017).

¹⁶⁹ Оганесян, *Век Борьбы*, стр. 202.

General Averyanov Komiser yardımcısı, Zavrya ise Averyanov'un danışmanı görevine getirildi. Komiser ve Ermeni memurlar Van ve Muş'un savaşta harap olan altyapısını, insanların sosyal ve güvenlik sorunlarını halletmek yerine, Ermenileri geri getirmekle uğraştı. Ermeni memurlar halen Rusya'nın kontrolünde olan Osmanlı topraklarına Ermenileri yerleştirirken, bölgede yaşayan Türkleri ise göç etmeye zorladılar.

Güney Kafkasya Ermenileri ise Rusya'da gelişen olayları dikkatle izliyor ve duruma göre hareket ediyorlardı. İrevan Eyaleti'nde yaşayan Ermeni köylüleri bir araya gelerek kurultay düzenlediler ve Rusya hükümetine gönderilmesi için karar aldılar. Bu kararda Rusya'da eski yönetimin tamamen yok edildiğinden cumhuriyetin ilan edilmesi, cumhuriyetin demokratik bir kurum olması gerektiği ve yalnızca bu durumda işçi ve köylülerin çıkarlarının korunabileceği vurgulanmaktaydı. Cumhuriyetin federasyon temelinde olmasının bölgede yaşayan halkların ulusal kimlik ve geleneklerinin korunmasına yasal teminat vereceği kaydedilmekteydi.

Mart Devrimi'ni diğer halklar gibi Ermeniler de memnurlukla karşıladılar. Taşnaklar bunu bağımsızlık sorununun halledilmesine fırsat olarak değerlendirdi. Savaşta Osmanlı'nın yenilmesi Ermeni ulusal bağımsızlık mücadelesinin kesin olarak zafer elde etmesi demektir. Ayrıca, Taşnaklara göre Doğu ve "Batı Ermenistan" birleşme bile Rusya kontrolünde bulunan Ermenistan federasyon temelinde, "Batı Ermenistan" ise mümkün çerçevede bağımsız olabilirdi. Taşnakların "Origon" adlı gazetesi bölgede cereyan eden olayları analiz ederken mevcut durumda devrim güçlerini zayıflatmamak adına ulusal meselelerin gündeme getirilmesini uygun bulmuyordu.¹⁷⁰ Taşnaksutyun Partisi'nin Nisan 1917'de yapılan toplantısında partinin yine geleneksel politikayı yürütmesi kararı alındı. Görünen odur ki devrim Taşnaksutyun Partisi'nin programında hiçbir değişikliğe neden olmadı, parti, devrimi desteklese de bunun sonuçlarının Kafkasya cephesine olumsuz yansımalarından rahatsızdı. Partinin Rusya'da gelişen olaylarla ilgili aldığı karar, Sovyet güçleri ile Geçici Hükümet'in sorun yaşamaması için partinin nasıl bir strateji uygulaması konusunda idi.

Geçici Hükümet savaşa devam etme yönünde karar aldı ve Taşnaksutyun Partisi bu konuda hükümeti tam destekliyordu. Ermeni Sosyal Demokratlar, Geçici Hükümeti destekleseler de savaşın bir bela olduğunu ve Rusya'nın toprak kaybı ile sonuçlanacağını iddia etmekteydiler. Moskova'da düzenlenen konferansta bütün Ermeni siyasi partilerini temsilen katılan Nazaryanç Rusya'nın daha da güçlenmesi ve

¹⁷⁰ *Борьба за Закавказье. Армяне*, <http://1905.az/ru>, (Erişim tarihi: 21.11.2017).

ordusunun Kafkasya cephesinde savaşı kazanması için Ermeni toplumu olarak gerekli desteği sağlayacaklarını bildirdi. Konferansa katılan Hınçak Partisi temsilcisi de aynı yönde fikir bildirerek Geçici Hükümeti desteklediklerini bildirdi.¹⁷¹

I. Dünya Savaşı devam ederken Rusya Ermenileri 27 Eylül 1917'de Tiflis'te Ermeni Ulusal Kurultayı'nı düzenleyerek bölgedeki durumu müzakere ettiler, yakın gelecekte nasıl bir politika izlemeleri gerektiğini tartıştılar. Kurultaya Taşnak Partisi'nden 113, Halkçılardan 43, Eserlerden 23, Sosyal Demokratlardan 9, bağımsızlardan 7 temsilci katıldı. Taşnak Partisi'nden O. Kaçaznuni, A. Hatisyan ve A. Agaronyan, Halkçılardan Ayvazyan, Eserlerden A. Atarbekyan, Sosyal Demokratlardan Ter-Gazaryan ve bağımsızlardan S. Mamikonyan Kurultayın daimi üyeliğine seçildiler. Ermenilerin siyasi konularla ilgili bütün sorunlarının tartışıldığı kurultay iki hafta devam etti. Kurultayda Ermenilerin devrim hareketlerini koordine etmek için iki siyasi organ kuruldu.

1. Genel Konsey: Kurultaya katılan bütün partiler üye sayısına göre konseyde temsil edildi.

2. Ulusal Konsey: Bu organa Taşnaklardan Aram Manukyan, Avestis Agaronyan, Nikol Agbalyan, Kh. Karcinyan, Ruben Ter-Minasyan, A. Bablyan, Eserlerden A. Stambolçyan, A. Ter-Oganesyan, Sosyal-Demokratlardan M. Garabekyan, G. Ter-Gazaryan, Halkçılardan S. Arutyunyan, M. Babacanyan, bağımsızlardan S. Mamikonyan, T. Begzadyan ve P. Zakaryan dahil toplam 15 kişi seçildi.¹⁷²

Kurultayda alınan ilk karar Ermenilerin Kurucu Meclis'i tanıdıkları ve tüm Kafkas halkları ile birlikte Rusya Federasyon Cumhuriyeti'ne bağlı kaldıkları ile ilgili oldu. Osmanlı Ermenistan'ı konusu müzakere edildiğinde ise bu sorunun yerel nüfusun durumuna uygun olarak halledilmesi gerektiğini bildirdiler.¹⁷³ Kurultayda aynı zamanda Rusya'nın savaşta çıkarlarının ne olduğundan bağımsız olarak Kafkasya cephesinin daha da güçlendirilmesi gerektiği vurgulandı. Kurultay, Kurucu Meclis'e müracaat ederek komşuları Gürcüler ve Azerbaycan Türklerinin rızası ile hükümet tarafından

¹⁷¹ Фируз Каземзаде, *Борьба за Закавказье (1917-1921)*, Институт Стратегических Исследований Кавказа, Серия "История Кавказа," СА&СС PRESS, Стокгольм-2010, стр. 52.

¹⁷² "Закавказская Республика. Сардарпадское сражение. Независимость," <http://newsland.com/community/14/content/zakavkazskaia-respublika-sardarapadskoe-srazhenie-nezavisimost/1635381>, (Erişim tarihi: 31.10.2012).

¹⁷³ "Армянский национальный совет," <https://works.doklad.ru/view/EhuRjZahF1k.html>, (Erişim tarihi: 13.06.2017).

yerel özerklik verilmesini, Ermeni mekteplerinin sekülerleşmesini (Ermenileştirilmesini) istedi. Kurultayda alınan bir diğer önemli karar da 35 kişiden oluşan Ermeni Milli Meclisi'nin ve 15 kişiden oluşan Ulusal Konsey'in kurulması oldu. Ulusal Konsey Tiflis'te faaliyet gösterecekti, Taşnak Avetis Aronyan Ulusal Konsey başkanlığına seçildi. Ulusal Konsey hükümet görevini üstlendi, Konsey'de birkaç alt kurumlar vardı ve bunlar bakanlıklara uygun gelmekteydi. Osmanlı Ermenilerinin Merkez Komitesi'ne gerekli gördükleri durumda Ulusal Konsey'e temsilci gönderme yetkisi verildi.¹⁷⁴

Ulusal Konsey kurulduktan hemen sonra kurultayda bütün Ermenilere yönelik açıklamasında kendisinin yetkilerinin neler olduğu ve karşısında sorumluluk taşıdığı Milli Meclis ile ilgili bilgi verdi.

Ermeni Ulusal Kurultayı devam ederken Kafkasya cephesinde durum her geçen gün bir az daha ağırlaşıyordu. Vladimir Lenin'in Almanya'nın yardımı ile Rusya'ya dönmesinden sonra Bolşevikler ülke genelinde faaliyetlerini genişlettiler. Bütün cephelerde savaş yorgunu olan askerler arasında yapılan propaganda sonuç vermeye başladı, firarlar arttı. Özellikle Bolşeviklerin barış propagandası askerler arasında rağbet görmekteydi. Lenin barış talep ederek Rus Ordusu'nun Kafkas cephesinden geri çekilmesini talep ediyordu. Kerenski Lenin'in bu çağrısına karşı çıkarak bunun mümkün olmadığını bildirdi. Bolşeviklerin itirazlarına rağmen Saint-Petersburg Konseyi 26 Nisan 1917'de barış ve savaş durumunun müzakere edileceği Uluslararası Sosyalist Konferansı düzenlenmesi hakkında karar aldı. Konferans 8 Haziran'da toplanacaktı. Konferansta Ermenileri Taşnaksutyun Partisi lideri Rostom Zoryan temsil edecekti.¹⁷⁵ Zoryan Konferansa sunmak için detaylı rapor hazırladı. Raporda Rusya Ermenistan'ının Azerbaycan ve Gürcistan ile birlikte federal yapıda Rusya'nın bir parçası olması, "Batı Ermenistan"ın ise Müslümanların yaşadıkları bölgeler istisna olmakla altı vilayet ve Kilikya dâhil olmakla bağımsız olması gerektiği ve Ermenistan'ın tarafsızlığına uluslararası örgütlerin teminat vermesi ifade edilmekteydi. Ama daha sonra bu konferansın düzenlenmesi ile ilgili bazı sorunlar yaşandı ve konferans iptal edildi.

Kafkasya cephesinde askerlerin firar ederek Rusya'ya geri dönmelerinin Ermeniler açısından ve özellikle Kafkasya için ciddi sonuçları oldu. Bolşevik devrimi

¹⁷⁴ Фируз Каземзаде, *Борьба за Закавказье (1917-1921)*, стр. 53.

¹⁷⁵ Оганесян, *Век Борьбы*, стр. 206-208.

Ermenileri rahatsız etmekteydi, Gürcüler de bundan memnun değildi, nitekim Bolşevikler Gürcü Menşeviklerin karşısındaydı ve siyasi rakipleriydi.¹⁷⁶

Ekim Devrimi'nden önce Geçici Hükümet zamanı Saint-Petersburg ve Tiflis'te faaliyet gösteren Ermeni siyasi teşkilatları hükümete müracaat ederek Kafkas cephesine gönderilmesi için Ermeni ulusal ordusunun kurulmasını istediler. Bu dönemde Rus Ordusunda yaklaşık 80 bin Ermeni asker ve subay görev yapmaktaydı. Yeni kurulacak Ermeni ulusal ordusu da 80 bin asker ve subaydan oluşacaktı ve bu Rus ordusunda hizmet eden Ermeni asker ve subaylarla birlikte yaklaşık 160 bin asker ve subay demektir. Geçici Hükümet ve Yüksek Askeri Komutanlık Ermenilerin bu taleplerini uygun görerek Ermenilerden oluşan silahlı birlik kurmalarına izin verdiler. 11 Temmuz 1917'de Kafkas cephesine altı Ermeni Alayı, Ekim ayında ise altı Tümen gönderildi. Kafkasya Ordusu Başkumandanlığının 136 Nolu emriyle 13 Aralık 1917'de Ermeni Kolordusu kuruldu. General Tovmas Nazrbekyan Kolordu Komutanı, General Vışinskiy ise Kolordu Karargâh Komutanı olarak atandı.¹⁷⁷

Güney Kafkasya'da bu olaylar yaşanırken Osmanlı'nın 3. Ordu komutanı Ferik (günümüzde Orgeneral rütbesi) Vehip Paşa 17 Kasım 1917 yılında Rusya'nın Kafkasya Ordusu Başkumandanlığına mektup göndererek ateşkes anlaşması imzalanmasını istedi ve taraflar arasında ateşkes antlaşması imzalandı. 1 Ocak 1918'de ise Vehip Paşa Kafkasya Ordusu Başkumandanı General Odişelidze'ye mektup yazarak Enver Paşa'nın Güney Kafkasya hükümeti ile barış antlaşması imzalanması fırsatını değerlendirmek istediğini bildirdi. Kafkasya Ordusu Başkumandanlığı müzakerelere hazır olduklarını bildirdikten sonra görüşmenin 10 Şubat'ta yapılacağı hakkında karar alındı.

Rusya'da Şubat 1917'de gerçekleşen devrimden sonra iktidara gelen Geçici Hükümet, Güney Kafkasya'da varlığını korumak için 22 Mart'ta Kafkasya Genel Valiliği'nin yerine Kafkasya Özel Komitesi'ni (Osobyı Zakavkazskiy Komitet-OZAKOM diye anılan) kurdu.¹⁷⁸ Duma üyeleri Kharlamov, Papadjanov, Caferov, Knez Kita Abaşidze ve Pervrezev Güney Kafkasya'yı yönetmek için Komite üyeliğine seçildiler. Kharlamov Komite Başkanı seçildi. Komite doğrudan Geçici Hükümete bağlıydı, sivil yönetimi hayata geçirmeliydi ama yasama yetkisi yoktu. OZAKOM kolektif yönetimdi, ama bölgeyi yönetmekte yetersiz kaldı, Çar yönetimi kadar etkili

¹⁷⁶ “Закавказская Республика. Сардарпандское сражение. Независимость.”

¹⁷⁷ Оганесян, *Век Борьбы*, стр. 212.

¹⁷⁸ ARDA, fond 1061, siyahı 1, iş 95, vərəq 2. Aktaran: Anar İsgəndərov, “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması və tariximizdə yeri,” *İpək Yolu*, No.1, 2018, səh. 5-25.

olamadı. Nitekim bu konu Gürcü Sosyalistlerini rahatsız etmekteydi. Jordaniya Saint-Petersburg Sovyet'ine, Geçici Hükümet'e ve Kerenski'ye gönderdiği mektupta Komite'nin bölge halkına güven vermediğini bildirdi. Geçici Hükümet Sosyalistleri memnun etmek için Saint-Petersburg Sovyet'inin liderlerinden olan Gürcü Çkheidze'yi OZAKOM'a yeni üye olarak gönderdi. Savaş ve devrimlerle uğraşan Geçici Hükümet Güney Kafkasya'nın yönetimi ile yeteri kadar ilgilenmedi, OZAKOM üyeleri bölge halklarının tamamını temsil edemedi, aynı zamanda bölgede ortaya çıkan devrim örgütleri ile mücadelede ciddi bir sonuç alamadı. Bu devrim örgütleri OZAKOM'un yetkilerini gasp ederek yürütme görevini üstlendiler. Gürcü Sosyal Demokrat Partisi önderliğinde daha disiplinli ve bütün olan Tiflis Yürütme Komitesi bu örgütlerden birisiydi. Bölge halkları arasında saygın yeri olmayan, yetkilerini gerektiği gibi kullanamayan Kafkasya Özel Komitesi yönetimi de bölge halklarını bir arada tutamadı. Tiflis Konseyi, OZAKOM'dan daha çok etkin güç olarak ortaya çıktı. Tiflis Konseyi 16 Mart 1917'de Rusya Sosyal Demokrat eyalet komiteleri bölge teşkilatları ve büyük sanayi tesisleri sahiplerinin katılımıyla bir konferans düzenledi. Konferansın birinci oturumu 17 Mart'ta toplandı ve partinin Güney Kafkasya'da faaliyetlerini ve yönetimde yer alması konuları müzakere edildi.¹⁷⁹

Güney Kafkasya'daki diğer halklar gibi Ermeni toplumu da bağımsız bir devlet kurmak amacıyla teşkilatlandı. Geçici Hükümet bu faaliyetleri yakından takip ederek Rusya işgali altında olan Osmanlı topraklarında Van, Erzurum, Bitlis ve Trabzon vilayetlerinin sivil idareyi Ermenilere devretti. Rusların Osmanlı topraklarından geri çekilmesinden sonra Anadolu'da doğacak siyasi ve askeri boşluğu doldurmayı hedefleyen Ermeniler, Ekim 1917 yılında bir kongre topladılar. Bu kongrede Kafkasya ve Doğu Anadolu'yu içine alacak şekilde "Büyük Ermenistan" kurulmasına karar verildi. Bu arada Rusya'da 1917 Ekim Devrimi gerçekleşti. Yönetime el koyan Bolşevik Hükümeti, bir yandan "milletlerin kendi mukadderatını tayin etmesine izin verileceğini" ilan ederken, diğer yandan İttifak Devletleri ile mütareke yapmak üzere harekete geçti. Bu bağlamda Osmanlı Devleti ile mütareke yapan Sovyet Rusya, Doğu Anadolu'dan hemen çekilmek istemese de Rus ordusu dağılarak kendiliğinden geri çekildi.¹⁸⁰

¹⁷⁹ Фирюз Каземзаде, *Борьба за Закавказье (1917-1921)*, стр. 43-44.

¹⁸⁰ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 5. Baskı, TTK, Ankara 2010, s. 325-330. Aktaran: Abdurrahman Bozkurt, Osmanlı Devleti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasındaki İlişkiler (1918-1920), *OTAM*, 34/Güz 2013, s. 19-58

Ekim ihtilalinden sonra Bolşevikler Kafkasya'daki varlığını korumak için daha aktif faaliyetlere başladılar. 15 Kasım 1917'de Kafkasya Özel Komitesi kendini feshederek yetkilerini Bolşeviklerin yardımıyla kurulan işçi ve askerler konseyi tarafından seçilmiş Güney Kafkasya Komiserliğine devretti. Güney Kafkasya Komiserliğine üçer kişi olmakla Gürcü, Azerbaycan Türkü, Ermeni ve iki Rus seçildi.

Güney Kafkasya Komiserliği tarafından 23 Şubat 1918'de Diyet Meclisi (Seym) kuruldu ve bu Meclis Maverayı Kafkas Komiserliği'nin en yüksek yürütme organı oldu.¹⁸¹ Güney Kafkasya'dan Umum Rusya Tesis Toplantısı'na seçilen milletvekilleri ve yerel parti temsilciler Diyet Meclisi'ne üye oldular.

Diyet Meclisi'nin ilk toplantısı oldukça gergin geçti. Güney Kafkasya'nın bağımsızlığının ve Osmanlı'nın bölgeye yönelik siyaseti müzakere edildiğinde, Ermeni temsilciler Güney Kafkasya'nın özerklik statüsünde ulusal kantonlara bölünerek Rusya'ya bağlı kalmaları gerektiğini bildirdiler. Osmanlı ile ilişkiler söz konusu olduğunda ise "Batı Ermenistan"ın kendi mukadderatını tayin etme hakkından yararlanması gerektiğini teklif ettiler. Diyet Meclisi'nde temsil edilen Azerbaycan Türkleri, Güney Kafkasya'nın Rusya'dan bağımsız olarak kendi mukadderatını belirlemesi ve Osmanlı ile bölgenin iç işlerine müdahale etmemeleri şartıyla barış antlaşması imzalanması gerektiğini vurguladılar. Gürcü temsilciler genellikle bu konularda Azerbaycan Türklerinin tekliflerine destek verdiler. Bu dönemde zaten Diyet Meclisi'nin Osmanlı'nın bölgeye yönelik askeri operasyonlarının karşısını alacak güçleri yoktu ve Ermeniler hariç, Gürcüler ve Azerbaycan Türkleri barış istiyordu.

Ermeni temsilcilerinin ciddi itirazları sonucunda bağımsızlığın ilan edilmesi bir süreliğine ertelendi. Osmanlı Devleti ile ilişkilere gelindiğinde ise Diyet Meclisi aşağıdaki kararları aldı:

- Mevcut durumda Diyet Meclisi Osmanlı Devleti ile anlaşma imzalaması için kendisine yetki veriyor;
- Osmanlı Devleti ile görüşmelere başlayan Meclisin hedefi nihai barış antlaşması imzalamaktır;
- Barış antlaşması I. Dünya Savaşı'ndan önceki Rusya-Osmanlı Devleti sınırlarına uygun olarak imzalanmalıdır.
- Temsilciler Anadolu'da yaşayan diğer halkların kendi mukadderatını tayin

¹⁸¹ Bige Sükan Yavuz, "Türk Kurtuluş Savaşı Yıllarında Uluslararası Rekabet Alanı Olarak Transkafkasya ve Türkiye'nin Ekonomik İlişkileri", Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, Yıl. 2, S. 4, 2003: s. 101-158.

hakkı elde etmeleri ve Ermenilerin ise Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmak şartıyla özerklik elde edilmesine çaba göstermeliydi.¹⁸²

Bu karar, Azerbaycan Türkleri istisna olmakla Gürcü ve Ermenilerin ulusal çıkarları ile örtüşmekteydi. Ama Gürcüler ve Ermeniler askeri güçlerinin çok üzerinde olan karar alarak uygulamaya koymak istediler ve tabii ki başarılı olamadılar.

Rus ordusu Brest-Litovsk Antlaşması gereğince geri çekildiğinde Kars ve Iğdır'a kadar olan bölgeleri Osmanlı ordusuna değil, Ermeni silahlı birliklerine bırakarak terk ediyordu. Diyet Meclisi Osmanlı Devleti ile müzakere edilecek konuları belirlerken, Osmanlı ordusu 6 Mart'ta Ardahan'ı, 12 Mart'ta Erzurum'u Ermeni silahlı birliklerinden kurtardı. Rus ordusunun geri çekilmesinden sonra savaş yıllarında Ruslarla iş birliği içinde olan, sivil Müslüman Türk ve Kürtlere karşı katliamlar yapan Ermeniler Osmanlı ordusunun karşı saldırıları karşısında tutunamayarak Rus ordusunun ardınca Güney Kafkasya'ya doğru kaçtılar.

Diyet Meclisi 23 Şubat'ta Gürcü temsilci Çkhenkeli başkanlığında bir heyeti Osmanlı Devleti ile müzakereler yapmakla görevlendirdi. Osmanlı temsilcileri eski Bakan Rauf Bey başkanlığında Trabzon'a geldi, bazı konular üzerinde görüşmeler yapıldıktan sonra 1 Mart'ta Barış Konferansı işe başladı. Osmanlı temsilcileri Güney Kafkasya'yı temsil eden Diyet Meclisi'nin hukuki statüsünü, sınırlarının belirsizliğini, halen Rusya'nın bir parçası olduklarını öne sürdü, antlaşma imzalamaya yetkili olmadıklarını bildirerek Brest-Litovsk Antlaşmasını kabul etmelerini talep etti.¹⁸³

Bölgedeki siyasi ve askeri durum belirsizliğini korumaya devam ederken Diyet Meclisi siyasi bakımdan oldukça zor şartlarda çalışmaya devam etti. Uzun ve gergin müzakerelerden sonra 22 Nisan'da Diyet Meclisi Güney Kafkasya Demokratik Federasyon Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etti.

Gürcülerin Almanya'nın himayesini kabul ettikleri ile ilgili haberlerin yayılması, Ermeni silahlı birliklerinin Osmanlı ordusunun karşısında tutunamamaları ve dış politika ile ilgili tarafların ortak paydaya gelememeleri sonucu Güney Kafkasya Demokratik Federasyon Cumhuriyeti ortadan kaldırıldı. Diyet Meclisi de 26 Mayıs'ta kendini feshetti.

Bolşevik Rusya, Güney Kafkasya'da yeniden etkin olmak için girişimlerde bulunurken, Gürcüler ve Azerbaycan Türkleri bağımsızlık yolunda ilerlemeye gayret

¹⁸² Оганесян, *Век Борьбы*, стр. 216.

¹⁸³ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: Halil Bal, "Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra Türkiye ve Ermeniler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı 5, yıl 3/2004, s. 25-51.

ediyor, Ermeniler sadece İrevan ve civarında değil, Osmanlı Devleti'nin doğu eyaletlerini de kapsayan geniş bir arazide devlet kurmak istiyordu. Osmanlı'nın ise Güney Kafkasya'ya doğru ilerleyerek sınırlarını güvenlik altına almak istediği bir dönemde 26 Mayıs'ta Gürcüler, 28 Mayıs'ta ise Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler bağımsızlıklarını ilan ettiler.

Ermeniler bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra Taşnak Partisi'nin Batı ve Doğu Bürolarının ortaklaşa yaptıkları toplantıda Ovanes Kaçaznunu Başbakan tayin edildi, İrevan ise başkent olarak kabul edildi.¹⁸⁴

Aynı gün Ermeni Ulusal Konseyi Ermenilerin yaşadıkları ilçelerde kendisinin yüksek ve tek hükümet olduğunu bildirdi.

Ermeni Ulusal Konseyi ve yeni hükümetin üyeleri Gürcistan Cumhuriyeti'nin başkenti Tiflis'te ikamet etmekteydi. Konsey ve hükümetin İrevan'a gelmesine kadar geçen sürede Aram Manukyan'ın başkanlığını yaptığı İrevan Ulusal Konsey ülkeyi yönetti.¹⁸⁵ Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesine rağmen Ermeni Ulusal Konseyi İrevan'a gelmek için acele etmiyordu. Taşnaksutyun Partisi'nin ısrarı sonucu 9 Temmuz'da Ulusal Konsey İrevan'a taşındı.

Azerbaycan ve Gürcistan devletlerinin sınırları belli olsa da Ermenilerin kendileri bile devletlerini hangi topraklar üzerine kuracaklarını bilmiyordu. Bu ortamda Ermeni milletvekilleri İrevan'ın yeni kurulan Ermeni devletinin başkenti ilan edilmesine müsaade etmesi için Azerbaycan milletvekillerinden ricada bulundu. Azerbaycan Milli Şurası, 29 Mayıs 1918 tarihli toplantısında bölgede barışın tesis edilmesi ve iyi komşuluk ortamının oluşturulması adına İrevan'ın Ermenilere verilmesini kabul etti.¹⁸⁶ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilk Başbakanı Fetalı Han Hoyski bu kararla ilgili olarak "Biz Erivan'ın Ermenilere verdik. Böylece, savaşa son verilecek" diye yazıyordu.¹⁸⁷

Ermenistan bağımsızlığı yeni ilan ettiğinde en büyük sorun Osmanlı ile ilişkilerdi. Nitekim Serdarabad, Baş Abaran ve Karakilse civarlarında Osmanlı ordusuna karşı direnen Ermeni silahlı birlikleri takviye alamayınca hükümet problemin askeri olarak çözülemeyeceğini anladı, Osmanlı ile barış görüşmelerine başladı ve Batum'a temsilci gönderdi.

¹⁸⁴ Elçin Qarayev, *Azərbaycanın İrevan Bölgəsinin Tarixindən*, Bakı, Mütərcim 2016.

¹⁸⁵ Artak Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, İrevan Devlet Üniversitesi Yayınları, İrevan, 2017, s. 102.

¹⁸⁶ İrevanın ermənilərə güzəşt edilməsi, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*. İki cildə, II cild, Bakı, 2005, s. 56

¹⁸⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi, Kütük 970, Liste 1, Klasör 4, Yaprak 12.

Taraflar 30 Mayıs'ta Batum'da görüşmelere başladı ve 4 Haziran'da Osmanlı İmparatorluğu ve Ermenistan Cumhuriyeti arasında barış antlaşması imzalandı. Osmanlı Devleti barış antlaşması imzalandığı güne kadar Ermenistan hükümetinin kontrolü altında bulunan 12 bin km kare arazide Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıdı.

2.2. Ermenistan Cumhuriyeti'nin İç ve Dış Politikası

Ermeniler bağımsızlıklarını ilan ettiklerinde sınırları net olarak belli değildi ve Osmanlı Devletiyle, Gürcistan ve Azerbaycan'la savaş halindeydi, ekonomisi ve bütçesi yoktu, dış ve iç politikada ciddi sıkıntıları vardı. Bu olumsuzluklara rağmen Ermeniler sınırlarını paylaştığı Osmanlı, Gürcistan ve Azerbaycan'dan toprak almak için uğraşıyordu.

Böyle karmaşık bir durumda Ermenistan'ın ilk Başbakanı Ovanes Kaçaznuni Haziran 1918'de hükümetinin hayata geçireceği politikaların esas istikametlerini belirleyen faaliyet programını kabul etti.¹⁸⁸ Kaçaznuni programla ilgili görüşlerini şu şekilde açıkladı: "Taraftımdan kurulan hükümet oldukça ağır şartlarda işe başladı. Hükümet yürütme hâkimiyetini henüz kuruluşunun ilk aşamasında olan devlette hayata geçirmeliydi. Hükümetin hiçbir desteği yoktu, kendisinden önceki hükümetin varisi değildi, daha önce mevcut olan devletin faaliyetlerini devam ettirmeyecekti, merkezi hükümetin donanımları da miras olarak ihtiyaçlara adapte olamazdı. Hükümet her şeye en baştan başlamalıydı; biçimsiz kargaşa ve yığınlardan uzak yaşamak ve çalışma kabiliyeti olan bir organ kurulmalıydı."¹⁸⁹

Kaçaznuni, devletin karşılaştığı sorunları iç ve dış sorunlar olarak iki yere ayırdı ve ülkenin iç politikasının gerçekçi durumunu belirleyerek, dış politikanın da bu gerçeklerin göze alınarak hazırlanmasını istedi.

Ermenilerin bölge halkları ile uyum içinde olmaması ve toprak talebinde bulunması onları dış dünyadan tamamen tecrit etti. Tek demiryolu ulaşım hattı ise Osmanlı Ordusunun kontrolünde idi. Rusya ve İran ile ekonomik ilişkiler kesildi, ülke ciddi ekonomik sıkıntılar yaşadı.¹⁹⁰

Ermeni tarihçi Gegam Petrosyan Ermenistan Cumhuriyeti'nin durumunu zorlaştıran bir nedenin de ülke nüfusunun %30'unun Müslümanlardan (Türklerden)

¹⁸⁸ Гегам Петросян, *Отношения Республики Армения с Россией (1918-1920 гг.)*, Ереван, Издательство ЕГУ 2012. стр. 31.

¹⁸⁹ "Оризон", Тифлис, 9 июня, 1918 г; Национальный Архив Армении (НАА), ф.199, оп.1, д.10, л.2.

¹⁹⁰ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 498, л. 48-50

oluşması olarak göstermektedir.¹⁹¹ Kaçaznuni ise bu durumla ilgili şöyle yazmaktaydı: “Türkiye ve Azerbaycan tarafından desteklenen Müslümanlar (Türkler) devlete karşı olumlu bir tutum içindeler.”¹⁹² Konuyla ilgili A. Camalyan da görüşlerini şöyle açıklamaktadır: “Ermenistan Cumhuriyeti’nin Müslüman ahalisinin büyük bir bölümü dış güçlerin etkisinde ve iç politikada yaşanan olaylar nedeniyle bizim hükümetimizi tanımıyor ve devletle işbirliği yapmıyordu. Küçük bir grup ise zayıf olduğundan hükümeti tanırsalar da açıkça bize karşı çıkmıyor ve desteklemiyorlardı.”¹⁹³

Gerçekte ise Ermenistan sınırları içerisinde yaşayan Müslüman Türklerin hiçbir siyasi ve ekonomik ağırlığı yoktu ve sürekli olarak Ermeni silahlı birliklerinin saldırılarına maruz kalmaktaydılar. Nitekim Ermenistan tarihinde 1918-1920 yıllarında Müslüman Azerbaycan Türklerinin hükümete karşı silahlı isyan çıkarmaları ile ilgili bir tek olay bile yaşanmamıştır.

Yeni kurulan Ermenistan Cumhuriyeti’nde 1918 yılında yaklaşık 10 bin Rus yaşıyordu. Rusları sosyal statülerine göre ikiye ayırmak mümkündür. Birincisi, Rus hükümetinin XIX. yüzyılda İrevan Eyaleti’ne sürgüne gönderdikleri köylü Ruslar, ikincisi, Rusya’nın bölge yönetim mekanizmasında, mahkeme, ordu, valilik, okul, hastane ve postada çalışan Ruslar. Bunların arasında küçük bir grup istisna olmakla geri kalanların tamamı Rusya yönetimi zamanı özel ayrıcalıkları olduğundan bağımsız Ermeni devletine karşı çıkıyordu. Aynı zamanda daha düne kadar onların tebaası olan bu kesim, Ermenilerin devlet kurmasından sonra kendilerinin Ermenistan tebaası olduklarını inkâr ediyorlardı. Toprakların Ermenilere verilmesi, Ermeni dilinin devlet dili olması ve Rus memurların sıkıştırılması da Rusları rahatsız eden başka bir konuydu.¹⁹⁴

Bütün bu sorunların üstesinden gelmek için Ermeni toplumunun siyasi parti liderlerinin kenetlenmesi gerekirken, iç ve dış politikada yaşanan sorunların halledilmesi noktasında ciddi fikir ayrılıkları vardı. Hükümet işini yürütemiyor, parlamento hükümetin işine müdahale ediyor, iktidarda olan Taşnaksutyun Partisi diğer siyasi partilerin faaliyetine tahammül etmiyordu. Ayrıca, bölgedeki kargaşadan yararlanan Bolşevikler Gürcistan ve Azerbaycan’da olduğu gibi Ermenistan’da da

¹⁹¹ Петросян, *Отношения Республики Армения с Россией*, стр. 37.

¹⁹² Ованес Качазнуни, *Армянской революционной партии Дашнакцутюн больше нечего делать*, Вена, 1923, стр. 36.

¹⁹³ “*Айреник*”, Бостон, июнь 1924, с. 70-71

¹⁹⁴ “*Айреник*”, июнь 1924, стр. 68.

konumlarını sağlamlaştırmak yönünde ciddi işler görmekteydi.¹⁹⁵ Kaçaznuni durumu şöyle izah etmekteydi: “Pratik olarak bizim parti (Taşnaksutyun) yasama ve yürütme erklerini kendi kontrolüne almak istiyordu. Kabul edilmez ikili durum söz konusuydu. Görünürde hükümet ve parlamento olsa da, parti ve organları gölgede ikili yönetim kurdu. Bellidir ki bu tür resmi ve gayri resmi ikili hâkimiyet sadece birbirine engel olur ve çatışırdı. Resmi talepler partinin serbest ve çabuk hareket etmesini engellediği gibi, partinin yasama ve yürütmenin işine müdahale etmesi de hükümetin ve parlamentonun işini aksatıyordu.”¹⁹⁶

Kaçaznuni Ermenistan’ın durumunu doğru tespit etmişti ve bu durumun değiştirilmesi için uğraşıyordu. Ama Taşnaksutyun Partisi’nin diğer temsilcileri onunla hemfikir değildi,¹⁹⁷ daha sonra onu istifaya zorladılar ve temaslarda bulunmak için Avrupa’ya gönderdiler, aslında ise ülkeden sürgün ettiler.¹⁹⁸

Ermenistan’ın bağımsızlığının ilk aylarından itibaren hiç kimse devletin bağımsızlığını koruyabileceğinden emin değildi. Ülkede yaşanan siyasi kargaşa, ekonomik ve siyasi sorunların katmanlaşması, güvenlik sorunları bağımsızlığın geçici olduğu izlenimini vermekteydi. Ermeniler Rusların geri dönecekleri ve onların eyaletlerine yeniden sahip olacaklarından emindiler.¹⁹⁹ Bağımsızlıklarını koruyamama endişe ve korkusu sadece Ermeni toplumu arasında değil, siyasiler arasında da yaygındı. Nitekim 6 Ağustos 1918’de parlamentonun dördüncü toplantısında milletvekili S. Mamikonyan konuşmasında “Ermenistan’ın bağımsız olması afet değildir de nedir?” diye parlamento’ya hitap etti.²⁰⁰ Mamikonyan en yüksek kürsüden Rusya ile ittifak ilişkilerinin kurulmasını talep ediyordu.²⁰¹

Haziran 1919’da Ermenistan parlamentosunda yeni seçimler yapıldı ve 80 milletvekilinden oluşan parlamento seçildi. Parlamentoda Taşnaklar 72, Eserler 4, bağımsızlar 1, Müslümanlar (Türkler) 3 milletvekili ile temsil edildiler.²⁰² Ağustos 1919’tan Mayıs 1920’ye kadar A. Hatisov, Mayıs-Kasım 1920 arasında da A. Ogancanyan Başbakanlık görevini yürüttü.

¹⁹⁵ Хачатрян К, *Армяно-российские отношения 1920-1922 гг.*, Ереван 2007.

¹⁹⁶ Галоян Г, *Армения и великие державы, 1917-1923 гг.*, Ереван, 1999, стр. 37.

¹⁹⁷ Рубен. *Воспоминания армянского революционера*, т. 7, Тегеран, 1982, стр. 278.

¹⁹⁸ Петросян Г, *Отношения Республики Армения с несоветскими государственными образованиями Юга России (июнь-ноябрь 1918 г.)*, Ереван, 2004, стр. 16.

¹⁹⁹ НАА, ф. 4033, оп. 6, д. 293, л. 26.

²⁰⁰ “Вэм”, Париж, сентябрь-октябрь 1934, стр. 98.

²⁰¹ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 7, л. 80.

²⁰² “День победы в Сардарапатской битве и день Первой Республики в Армении и за рубежом,” <http://vstroka.net/istoriya/den-pobedyi-v-sardarapatsoy-bitve/>, (Erişim tarihi: 12. 05.2018).

Daha savaş bitmeden Antant devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmak amacıyla gizli antlaşma imzaladı. Saint-Petersburg'da 1916 yılında İngiliz, Fransız ve Rusya temsilcileri Ermenilerin durumunun nasıl olacağını müzakere ettiler. Alınan karara göre Güney Kafkasya'da yaşayan Ermeniler Rusya'nın, Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Ermeniler ise Fransa'nın kontrolüne veriliyordu.²⁰³ Rusya'da Bolşevikler hâkimiyete geldiklerinde dış politikada "ilhak ve tazminatsız barış" prensibini ilan ederek Çar hükümetinin imzaladığı gizli antlaşmaları açığa çıkarınca Rusya doğal olarak Osmanlı mirasına sahip olma iddiasından vazgeçti.

I. Dünya Savaşı'nın sonunda yeni dünya düzenini belirleyen Paris Barış Konferansı'nda bir araya gelen büyük devletlerin önemli kararlar alacakları dönemde Ermeniler ve diğer uluslar kendi çıkarlarının korunması için harekete geçtiler. Uluslararası alanda Ermeni yanlısı çevreler, konferansta Ermenilerin ulusal çıkarlarına uygun kararlar alınması için Paris'te lobicilik çalışmalarını hızlandırdılar.²⁰⁴ Nitekim Ermeni lobisinin Amerika'daki en aktif örgütlerinden "Ermenistan'ın Bağımsızlığı İçin Amerikan Komitesi" ABD'nin Almanya eski Büyükelçisi James Gerard önderliğinde ve Vahan Cardashian'ın yardımlarıyla faaliyetlerini daha artırdı. Amerikan kökenli diğer örgütler ise James Barton'un başkanlığında "Amerikan Yakın Doğu Yardım Derneği" ve George Montgomery'in aktif rol oynadığı "Ermenistan-Amerika Derneği" oldu.²⁰⁵

I. Dünya Savaşı'nın sonuçları, Osmanlı'nın taksim edilmesinde kendi planları olan ABD'nin Paris Barış Konferansı'na katılmasına fırsat verdi. Nitekim ABD yönetimi daha 1917 yılında Avrupa ve Asya'da kendi çıkarlarını araştıran "Inquiry" Tahkikat Bürosu kurdu. Tahkikat Bürosu'nun 11 Aralık 1917'de hazırladığı memorandumda şu ifadeler yer aldı: "Osmanlı İmparatorluğu'na tabi olan halkları sömürü ve kötü yönetimden kurtarmak şarttır. Bu en azından Ermenilere özerklik, Filistin, Suriye, Mezopotamya ve Arabistan'ın uygar uluslar tarafından korunmasını öngörmektedir."²⁰⁶

İç politikada yaşanan problemlere paralel olarak hükümetin karşısında duran en önemli konulardan biri de Ermenistan'ın bağımsızlığının büyük devletler tarafından tanınmasıydı. Rusya, Güney Kafkasya'ya yeniden hâkim olma iddiasındaydı ve doğal olarak bağımsızlıklarını yeni ilan etmiş devletleri tanımak istemiyordu.

²⁰³ Ллойд Джордж, *Правда о мирных договорах*, М, 1957, Т. 2, с. 391.

²⁰⁴ Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, TTK, Ankara, 1991, s.142.

²⁰⁵ Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, s. 143-144.

²⁰⁶ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1919, Paris Peace Conference. Washington, 1942. Vol. 1. P. 52.

Büyük devletlerin Osmanlı Devleti'nin topraklarını paylaşma yönünde birbirileri ile rekabet içinde olduğunu gören Ermenistan parlamentosu, 3 Aralık 1918'de yapılan gizli oturumda Ermenistan temsilcilerinin Paris Barış Konferansı'na katılmasını ve temsilcilerin yetkileri konusunu görüştü ve 5 Aralık'ta Bakanlar Konseyi temsilcileri onayladı.²⁰⁷ Şubat 1919'da Paris Barış Konferansı'na A. Agaronyan, Mikael Papacanyan ve A. Ogancanyan'ı temsilci olarak gönderdi.²⁰⁸

Büyük devletlerin 30 Ocak 1919'da Osmanlı Devleti'nden alacakları topraklarla ilgili Ermenistan ifadesini kullanmaları Ermeniler için olumlu bir gelişmeydi. Aynı zamanda, 26 Şubat 1919 tarihli Onlar Konseyi'nde Ermenistan Cumhuriyeti'ni temsilen Avetis Agaronyan, Osmanlı Ermenilerini temsilen ise Milli Heyet Başkanı Boghos Nubar'ın konuşma yapması, Ermeni taleplerinin büyük güçlerin dikkatini çekmesi demektir. İlk olarak konuşan Agaronyan 180.000'den çok Ermeni gönüllünün Rus ordusu ile birlikte müttefiklerin davası için savaştığını, bunun için de Ermenistan Cumhuriyeti'nin savaşarak elde ettiği bağımsızlığını müttefik devletler tanımalarını ve Ermeni heyetin Paris Barış Konferansı'nda Ermenileri temsil etmelerini kabullenmelerini istediler. Ermenistan Cumhuriyeti'nin "Ermeni Vilayetleri" ile birleşmesi Kafkas Ermenilerinin bir diğer önemli beklentisiydi.²⁰⁹

Kafkasya Ermenistan'ı temsilcisi Agaronyan, Paris Barış Konferansı'nda savaş zamanı Ermenilerin büyük fedakârlık yaptıklarını dile getirerek İtilaf Devletlerinden taleplerinin kabul edilmesi için çaba gösterdi. Agaronyan'ın en büyük amacı Ermenistan'ın bağımsızlığının tanınması ve savaş galibi devlet olarak konferansta yer almasıydı. Ancak, Ermenilerin Konferansta bu beklentisi kabul edilmedi. Ermeni temsilciler aynı zamanda Ermenistan Cumhuriyeti'nin "Ermeni Vilayetleri" ile birleşmesini talep ediyordu. O yıllarda dünya kamuoyunda bazı çevrelerin bilinçli olarak kullandıkları "Ermeni Vilayetleri" tabiri, Ermenilerin çoğunlukta olduğu iddia ettikleri, ama gerçekte azınlıkta oldukları altı vilayeti "Vilâyat-ı Sitte'yi" kapsamaktaydı.²¹⁰

"Batı Ermenistan" temsilcisi Boghos Nubar ise Ermenilerin savaş başladıktan sonuna kadar müttefiklerin yanında olduklarını, Ermeni halkının büyük acılar çektiğini

²⁰⁷ HAA, ф. 200, оп. 1, д. 105, л. 80; ф. 206, оп. 1, д. 2, л. 109.

²⁰⁸ Дингилиши С. В., "Армянский вопрос на Парижской мирной конференции", http://elar.-urfu.ru/bitstream/10995/43639/1/978-5-8084-2108-0_2016_09.pdf, (Erişim tarihi: 13.02.2018).

²⁰⁹ Ömer Engin Lütem, "1919 Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Talepleri", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 22, Yaz 2006, s.163-164.

²¹⁰ Ömer Engin Lütem, "1919 Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Talepleri", s. 164.

ve zafer kazanılmasında Ermeni fedakârlığına değinerek Kilikya (Maraş Sancağı dâhil), Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Harput, Sivas ve Karadeniz’e çıkış için Trabzon Vilayetinin bir bölümünü Ermenistan Cumhuriyeti’ne verilmesini talep etti.

Ermenistan Cumhuriyeti temsilcileri Başkanı Avetis Agaronyan ve Batı Ermenilerini temsilen Milli Delegasyon Başkanı Boğos Nubar tarafından imzalandığı Ermenilerin talepleri hakkında memorandum 25 Şubat 1919 tarihinde Paris Barış Konferansı’na sunuldu.

Bu belgede Doğu Ermenistan Cumhuriyeti, “Batı Ermenistan”daki 7 vilayetin ve Kilikya’nın tek bir Ermeni Devleti çatısı altında toplanması gerektiği talep ediliyordu. Bu plan İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri tarafından onay aldı. Osmanlı ile ilgili sorunlar, 1920 yılının Nisan ayında yapılan San Remo Konferansı’nda tartışıldı. Ermenistan Cumhuriyeti ile “Batı Ermenistan”ın birleşebileceği düşünülüp, sınırlar belirlendi, bu haritalar Sevr Antlaşması’na yansdı. Ermenistan’a kimin destek olabileceği konusu da tartışıldı.²¹¹

İngiltere Başbakanı Lloyd George’un tekliflerini dile getirmesinden sonra “Batı Ermenistan” temsilcisi Bogos Nubar oturuma katılarak 15.000 kişilik orduya Erzurum’u ele geçirmek için yeniden savaşmaya hazır olduklarını, müttefiklerin askeri desteği olduğu takdirde, asker sayısını 40.000 kişiye kadar artırabileceklerini bildirdi. Daha sonra ise ABD’den aldığı bilgiler doğrultusunda 5000 ile 10000 arasında Amerikanlı gönüllülerin Çukurova’ya gelmeye hazır olduklarını bildirdi.

Bogos Nubar’ın söylediklerine güvenmeyen Müttefikler, Mareşal Foch başkanlığında askeri bir komiteden bilgilerin güvenilirliğini incelemek için rapor hazırlanmasını talep etti. Bu konuda görüşlerini dile getiren Mareşal Foch, Osmanlı’nın bölgede, küçümsenmeyecek askeri bir güce sahip olduğuna hatırlatarak Ermenilerin, iletişim hatlarını kontrol eden Osmanlı’ya karşı nasıl başarılı olacaklarını anlaya bilmediğini ifade etti. Mareşal Foch, Ermenilerin yeterli askerleri, silahları, cephaneleri olmadığından müttefik askerlerinin desteğine ihtiyaç duyduklarını, ayrıca mevcut şartlarda Erzurum’un ele geçirilmesinin oldukça zor olduğunu bildirdi.²¹²

Ermeni temsilcilerin beklentisinin aksine İngiltere Başbakanı Lloyd George Yunanistan’ın taleplerine göre hareket etmekteydi ve Ermenistan ile ilgili konularda sorumluluk almak istemiyordu. Nitekim Lloyd George, “Türklerin çoğunlukta olduğu

²¹¹ Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, s.105.

²¹² Bige Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Dönemi’nde Türk-Fransız İlişkileri*, Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922, TTK, Ankara, 1994.

Erzurum'un Ermenistan'a bırakılmasının hiçbir ilkeyle savunulamayacağını, dolayısıyla da barışa giden yolun uzayacağını"²¹³ düşünmekteydi. Ermenilerin elinde olan küçük bölgeyi bile korumakta zorluk çektikleri bu sıralarda onlardan bu geniş toprakları işgal etmelerini beklemek hayalci bir yaklaşımdı.²¹⁴

Ermeni sorunu San Remo Konferansı'nda tartışılırken İngiliz temsilcilerin arasında konuya farklı yaklaşımlarının olduğu ortaya çıktı. Dışişleri Bakanı Lord Curzon "Londra'da sınırlar konusu ile uğraşmak üzere özel bir komite kurulmuş olduğunu ve bu oluşumun Erzurum'un Ermenilere verilmesini tavsiye ettiğini" söyledi. Lord Curzon Erzurum'un her bakımdan üstün bir yerde bulunduğundan dolayı burayı Türklere bırakmak ve bağımsız bir Ermenistan'ı olanaksız duruma düşürmek istemiyordu. Büyük bir Pan-İslam ya da Pan-Turan hareketi ortaya çıkabileceğinden Osmanlı Müslümanları ile daha doğudakiler arasında Ermeni Devleti'nin sıkıştırılmasının yerinde bir girişim olabileceği uygun görülmüştü.²¹⁵

12 Şubat'ta büyük devletler Yüksek Konseyi topladı. Aynı gün Avetis Grigoryan ve Bogos Nubar Barış Konferansı'na taleplerini sundular. Buna göre:

- Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum ve Trabzon (Dicle kollarının güneyi, Ordu-Sivas hattının batı hattı istisna olmakla);
- Adana'nın 4 sancağı: Maraş, Kozan, Cebel-Bereket, Adana İskenderun limanı;
- Güney Kafkasya'daki Ermenistan Cumhuriyeti İrevan Eyaleti, Tiflis Eyaleti'nin güney kısmı (Lori, Ahılkelek), Yelizavetpol Eyaleti'nin güney-batı kısmı (Dağlık Karabağ ve Zangezur);
- Ardahan'ın kuzeyi istisna olmakla Kars Eyaleti'nin Ermenistan sınırları içerisinde tanınması talep edildi.²¹⁶

Barış Konferansı'nda "Batı Ermenistan" ve Ermenistan Cumhuriyeti temsilcileri arasında ciddi anlaşmazlıklar çıktı, taraflar hiçbir konuda ortak paydada buluşamıyordu. Ermeni Katogigosundan kesin talimat gelmesi üzerine taraflar işbirliği yaptılar.²¹⁷

İngilizlerin bölgeden geri çekilmesinden sonra savaş ilan ettikleri tüm komşuları ile teke tek kalacağını anlayan Ermeniler Barış Konferansı'nda gündeme gelen manda

²¹³ Lloyd George, *The Truth About The Peace Treaties*, II, s.1301-1334.

²¹⁴ Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII, 1920, s.108.

²¹⁵ Mehmet Sait Dilek, Evren Küçük, "San Remo Konferansı'nda İngiltere'nin Ermeni Politikası (18-26 Nisan 1920)," *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 7/3, Summer 2012, p. 959-971.

²¹⁶ Ömer Engin Lütem, "1919 Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Talepleri", s. 163-164.

²¹⁷ Фируз Каземзаде, *Борьба за Закавказье (1917-1921)*, стр. 240-254.

rejiminden yararlanmak için tüm diplomatik yolları denemeye karar verdiler.

ABD'nin Ermenistan üzerinde mandaterliği konusunun gündeme gelmesi Ermenileri umutlandırdı. Ermeniler, ABD'nin mandater devlet olması durumunda aşağıdaki talepleri gündeme getirecekti:

- Türkleri, Azerbaycan Türklerini ve diğerlerini bütün Ermeni topraklarından çıkarmak;
- Ahalinin elinde olan silahları toplamak;
- Ermeni halka zulüm uygulayanların, katledilmesinde rolü olanların, Ermeni mallarını ele geçirerek zenginleşen insanların silahlarının ellerinden alınması ve cezalandırılması;
- Kargaşa ve düzeni bozan insanların ve göçebelerin ülkeden kovulması;
- Son 25 yılda doğu vilayetlerine yerleşen muhacirlerin, Müslüman kolonicilerin sürgün edilmesi;
- Türk haremlerinde tutulan zorla Müslümanlaştırılan bütün Ermeni çocuk ve kadınların Hristiyanlığa geri getirilmesi.²¹⁸

Bu taleplerden hiç biri doğrudan Ermeni devletinin kurulması ve güçlenmesi ile alakalı değildi. Görüldüğü gibi burada başlıca amaç Ermenilerin kendilerine ait olduklarını iddia ettikleri bölgelerde asırlardır yaşayan Müslüman Türkleri ana vatanlarından kovmak ve sindirmek olmuştur. Bu talepler oldukça abartılı ve büyüktü, nitekim Fransa ve İngiltere bile bu talepleri kabul etmeyi uygun görmedi.

Amerika Ermeni Ulusal Birliği (AEUB) de ABD'nin Ermenistan üzerinde mandaterliği kabul etmesi için uğraşıyordu. ABD'nin mandaterliği kabul etmesi durumunda aşağıdakiler talep edilecekti:

- Tavsiyeleri ile Ermenistan'a yardım etmek;
- Halkın güvenliğini sağlamak için ilk başta iki ve ya dört alay göndermek;
- 150 bin insanın geri dönmesi için Ermeni hükümetine yardımcı olmak;
- 300 bin yetim çocuğun vasiliğini üzerine almak;
- Ermenilerin devlet kurmalarına yardımcı olmak.²¹⁹

ABD, ilk başlarda Ermenistan mandaterliğinin üstlenilmeye hazırdı. Nitekim 7 Mart 1919 tarihinde ABD Başkanı Wilson'un danışmanlarından Edward House, ABD'nin Ermenistan ve İstanbul mandaterliğini kabullenmesi konusunda Lloyd George

²¹⁸ Фируз Каземзаде, *Борьба за Закавказье (1917-1921)*, стр. 247

²¹⁹ Фируз Каземзаде, *Борьба за Закавказье (1917-1921)*, стр. 247.

ve Clemenceau tarafından yöneltilen bazı özel sorulara olumlu cevap vererek “öneri gelirse, ABD’nin istekli davranacağına inanıyorum” dedi.²²⁰

Barış Konferansı’nın 20 Mart tarihli oturumunda Fransız mandaterliği müzakere edilirken konferansa katılan çeşitli delegasyonların bu konuya karşı görüşlerini bildirmesinden etkilenen ABD Başkanı Wilson, Suriye’ye uluslararası bir kurul gönderilmesini teklif etti. Clemenceau, Wilson’un bu konudaki talebine şartlı destek vererek oluşturulacak kurulun sadece Suriye’ye değil, Ermenistan, Mezopotamya, Filistin ve Osmanlı İmparatorluğu’nun diğer bölgelerine de gönderilmesini istedi. Bu talebin barışın önünde engel oluşturacağını düşünmesine rağmen Lloyd George Clemenceau’nun talebini destekledi.²²¹

İngiltere Başbakanı Lloyd George, Barış Konferansı’nın 21 Mayıs 1919 tarihli toplantısında Konsey’e yeni mandaterlik önerisi sundu. Buna göre ABD İstanbul, Boğazlar, Kilikya ve Ermenistan üzerinde yani bütün Anadolu üzerinde mandater güç olacaktı. Wilson, kendilerine yüklenen sorumluluğun yerine getirilmesinde büyük zorluklar çıkabileceğini dile getirmesi ABD’nin mandaterlik konusunda çekinceli olduğunu ortaya çıkardı.²²²

San Remo’da 26 Nisan 1920’de toplanan Yüksek Konsey, Amerika’dan iki noktada destek istedi:

- Ermenistan üzerinde manda idaresi kurması;
- Devlet Başkanının, Osmanlı ile Ermenistan arasındaki sınırı belirlemek üzere hakem tayin edilerek karar vermesi.

17 Mayıs’ta, ABD Başkanı’nın hakem olması kabul edildi ve Temmuz ayının ortasında Amerikan Devlet Bakanlığı uzmanlardan oluşan “Osmanlı-Ermenistan Sınırını Tayin için Hakemlik Komitesi” kuruldu. Sınır Komitesi’nin Başkanı Tarih Profesörü, Amerikan Barış Müzakere Komisyonu, Batı Asya Bölümü Başkanı William Westermann, yakın çalışanları ise Harbor Misyonu coğrafyacısı ve ABD Ordusu Kurmay Binbaşı Lawrence Martin ve Devlet Bakanlığı Yakın Doğu İşleri Bölümü görevlisi Mr. Harrison G. Dwight idi. Sınır Komitesi, 10 Ağustos 1920’de çalışmaya

²²⁰ Mehmet Sait Dilek, “Paris Barış Konferansı’nda Ermeni Sorunu”, s.85, <http://cdn.istanbul.edu.tr/statics/ataturkilkeleri.istanbul.edu.tr/wp-content/uploads/2013/03/ydta-15-16-dilek.pdf>, (Erişim tarihi: 14.05.2018).

²²¹ *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference*, V, U.S. Government Printing Office, Washington, 1946, p. 12-14.

²²² Margaret Macmillan, *Paris 1919, 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikâyesi*, Çev. Belkıs Dişbudak, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2003, s. 372.

başladı.²²³

Sınır Komitesi'nin hazırladığı rapor 28 Eylül 1920'de tamamlandı. Rapor hakemlik için öngörülen alanı tanımlıyor, komitenin emrinde olan belgeler ve kaynaklar hakkında bilgi vererek, çalışmalarını dayandırdıkları prensipleri açıklıyordu.²²⁴

Wilson hakemliği, Ermenistan'ın denize ulaşabilmesi için Trabzon'u Ermenistan'a veriyor, ülkenin ekonomik ve Yakın Doğu'daki mevcut durumu inceliyor ve sınırın askerden arındırılmasını gerektiğini ifade ediyordu. Hakemlik raporunda Ermenistan'a bırakılan topraklar 103,599 km kare idi.²²⁵ 1920 yılında Ermenistan-Osmanlı sınırlarının belirlenmesi için komisyon kuruldu ama Aralık ayında Ermenistan Bolşevik Rusya tarafından işgal edildikten sonra komisyon görevini yerine getiremedi.²²⁶

Ermenistan üzerinde Amerikan mandaterliğinin mümkün olmadığını anlayan İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Norveç'in Ermenistan mandaterliğini kabul edebileceği duyumunu aldıklarını delegelerle bildirdi. Lord Curzon, Norveç'in mandaterlik görevini üstlenmesi durumunda Avrupa Devletlerinin askeri ve mali destek vereceklerini ve böylece sınır güvenliği sorununun halledileceğini bildirdi. Lord Curzon'un bu açıklamasından sonra İngiltere Başbakanı Lloyd George ve diğer üst düzey görevliler Lord Curzon'un açıklamalarının gerçekleri yansıtmadığını, mali ve askeri yardımlar konusunda güvence vermenin mümkün olmadığını bildirdiler. Aynı zamanda Norveç, resmi olarak Ermenistan üzerinde mandaterliği üstleneceği konusunda hiçbir açıklama yapmadı.²²⁷

Tahkim kararının birinci ek belgesinde Milletler Cemiyeti'ne Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki sınırları belirlemeyi öneriliyordu. Belgede sadece Dağlık Karabağ değil, etraf bölgeler de Ermenistan arazisi olarak gösterilmekteydi.

Wilson'un hakemliğinde Sevr Antlaşması'na Türklerin tutumu ve koyduğu sınırlamalar esas alınmıştır. Bu antlaşma Osmanlı temsilcileri tarafından imzalandığı için teknik olarak yürürlükte olduğu kabul edildi. Ancak anlaşmanın Meclis-i Mebusan tarafından onaylanmadığı, dolayısıyla da geçerli olmadığını bilinmektedir.

²²³ Fatma Acun, "Amerika'nın Ermenistan Projesi", *Yeni Türkiye*, 60/2014, s. 2-11.

²²⁴ Ара Папян, "Арбитражное Решение Вудро Вильсона о турецко-армянской границе," <http://www.lragir.am/index/rus/0/politics/view/47146>, (Erişim tarihi: 25.02.2016).

²²⁵ Fatma Acun, "Amerika'nın Ermenistan Projesi", s. 8.

²²⁶ Гаянэ Мовсеян, "Вудро Вильсон и Армения в 160 тысяч квадратных километров," <http://www.yerkramas.org/article/17290/vudro-vilson-i-armeniya-v-160-tysyach-kvadratnyx-kilometrov>, (Erişim tarihi: 15.04.2017).

²²⁷ Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII, 1920, p.46-50.

Wilson hakemliği Ermenilerin denizden denize Ermenistan kurma hayalleri ile örtüşse de dönemin siyasi, ekonomik, coğrafi, askeri, nüfus ve diğer gerçekleri ile örtüşmüyordu. Ermeniler Paris Barış Konferansı'nın, Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyacağını umut etseler de bu gerçekleşmedi. Barış Konferansı de-facto olarak Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıdı. Nitekim Wilson'un hakem kararını resmi olarak Barış Konferansı Genel Sekreteri'ne göndermesinden kısa süre sonra Ermenistan Cumhuriyeti'nin Rusya tarafından işgal edilmesi üzerine geçerliliğini kaybetti.

Ermenistan Cumhuriyeti yukarıda kaydedilen sorunların hiçbirini halledemedi. İç politikada yaşanan sorunları Ermeni milliyetçiliği anlayışıyla bastırmaya çalıştı. İrevan Eyaleti'nde yaşayan Müslüman Türkleri, Kürtleri, etnik Rusları düşman olarak görerek mono etnik devlet kurmak istedi. Bağımsızlığının tanınması konusunda da başarılı olamadı. Mevcut siyasi, ekonomik, askeri durumunun çok üzerinde bir coğrafyada tanınmak istemesi Batılı devletler tarafından bile rağbet görmedi. Bu aşırı talepler doğal olarak Ermenistan'ın dış ve güvenlik politikasına da yansıdı ve olumsuz izler bıraktı.

2.3. Ermenistan Cumhuriyeti'nin Güvenlik Politikası

Ermenistan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan etmesinden sonra hayata geçirmek istediği dış politikanın temelini, bağımsızlığının büyük devletler tarafından tanınması, iç ve dış güvenliğinin temin edilmesi teşkil etmekteydi. Ama Ermenistan hükümeti bu konularda ciddi başarılar elde edemedi. Ermenistan'ın bu konularda başarısız olmasının iki temel nedeni vardı.²²⁸

Birincisi, iktidarda olan Taşnaksutyun Partisi aşırı milliyetçi görüşe sahipti, devlet geleneği ve tecrübesinden yoksundu, bölgede ve uluslararası alanda yaşanan siyasi olayları doğru değerlendiremediği gibi siyasi, ekonomik, askeri potansiyelinin çok üzerinde iddialarla hem komşu devletlere, hem de büyük devletlere yönelik politika uygulamaktaydı.²²⁹

İkincisi, bölgede ve uluslararası alanda siyasi ve güvenlik açısından taşlar yerine oturmamıştı, Rusya, Osmanlı, İngiltere, Almanya bölgeye yönelik farklı politikalar izliyordu, sınırları belirsiz, güvenliğini temin edemeyen, bütün komşularından toprak

²²⁸ Из истории Армяно-Английских отношений в 1918-1919 гг, Национальный Архив Армении (НАА), (ф. 200, оп.1, д.193, ч. I, лл. 94-115), [http://hpj.asj-oa.am/2472/1/2007-3\(211\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/2472/1/2007-3(211).pdf), (Erişim tarihi: 18.09.2017).

²²⁹ Лалаян А. А, "Контрреволюционный "Дашнакцутюн" и империалистическая война 1914-1918 гг," *Революционный Восток*. 1936.

talep eden, ekonomik, siyasi ve güvenlik sorunları yaşayan Ermenistan'ın bağımsızlığının tanınması için büyük devletlerin hiçbiri acele etmedi.

Ermenistan Azerbaycan, Gürcistan ve Osmanlı Devleti'ne karşı bölgedeki İngiliz askeri varlığından yararlanmak istediği gibi, uluslararası alanda da onlardan destek almaya çalışıyordu. Aralık 1918'de Ermenistan'ın Paris Barış Konferansı'nda temsilcisi olan Mikael Papacanyan, 21 Şubat 1919'da Dışişleri Bakanı Sirakan Tiqranyan'a gönderdiği mektupta oldukça ilginç konuları ele aldı. Papacanyan mektubunda şöyle yazıyordu: "16 Aralık'ta biz Gürcistan ile aramızda yaşanan savaşın sona erdirilmesi için Tiflis'e giderken Karakilse'de Mikael Arzumanyan Dro'nun²³⁰ adında "basit yolcu" olduğumuzu, Tiflis'te Gürcü resimleri ile temas kurmamamız gerektiğini bildirdi. A. A. Agaronyan da durum gereği Camalyan olmadan, daha sonra ise onunla birlikte, ama benim de bu işlere katılmama müsaade etmeden İngilizlerle görüşmelere başladı. Onlar, Camalyan ile birlikte İngiliz General Raykrofft'un talebini 25 Aralık'ta geri çevirdiler. Daha sonra İngilizlerin bu talebini Ermenistan hükümeti 30 Aralık'ta kabul etti. Agaronyan Raykrofft'un talebini katiyetle reddederken benim fikrimi bile sormadı."²³¹

Papacanyan, Bakü'de İngiliz General Thomson ile görüştüğünde kendisinin oldukça soğuk karşılandığını, Thomson'un Ermenilerin Kafkasya'da en tedirgin millet olduklarını, daha çok taleplerde bulduklarını, İngilizlere, özellikle de kendisine karşı düşmanca tavır tuttuklarını, Azerbaycan'ın yönetimine katılmak istemediklerini bildirdiğini ifade etmekteydi.²³²

Papacanyan, General Thomson ile müzakerelerde Thomson'un kendisine İngilizlerin Ermenilere siyasi, askeri, maddi ve manevi destek verdiğini ama karşılığında beklenen sonuçların elde edilmediğini, İngiliz Kumandanlığının kesin itirazlarına rağmen Ermenilerin Gürcülere karşı savaşa hazırlandıklarını ve savaşa ilk başlayarak Gürcüleri gafil yakaladıklarını söylediğini bildirmektedir.

Thomson'un Papacanyan'a Bakü'de yeteri kadar Ermeni subayların olmasına rağmen Ermeni silahlı birliklerinin komutanlığının Rus subaylarına verilmesini, sadece Gürcü Menşeviklerin lideri ve Gürcistan Başbakanı Jordaniya'dan değil, Denikin'den de Ermeni subayların Gönüllüler Birliği'ne katıldıkları gibi, Denikin'in Dokuzuncu

²³⁰ Dro, Kanayan Drastamat Martirosoviç (1884-1956). Ermenilerin askeri ve siyasi lideri, Taşnaksutyun Partisi üyesi, 2. Ermeni gönüllü birliğinin komutanı, Ermenistan Cumhuriyeti'nin sonuncu hükümetinde Savunma Bakanı, aynı zamanda Dilican ordu birleşmesinin komutanı.

²³¹ *Из истории Армяно-Английских отношений*, стр. 212-214.

²³² *Из истории Армяно-Английских отношений*, стр. 215.

Ordusunun subayları olarak da kayda alındıklarını duyduğunu bildirmesi oldukça ilginçtir.²³³ Anlaşılan odur ki Ermeni subaylar hem Gönüllü Birlikte, hem de Denikin Ordusu'nda hizmetteymiş gibi görünmektedir. Bu durumu ise Ermenistan hükümetinin her iki tarafla ilişkileri korumaya çalışması ile açıklamak mümkündür.

1920 yılına geldiğinde Ermenistan dış politikada hiçbir konuda başarılı sonuçlar elde edemedi. İngilizlerin Erzurum'u Ermenistan'a verilmesine karşı çıkmasından sonra büyük devletler de-facto olarak Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyabileceklerini ima ettiler. Barış Konferansı'nın Yüksek Konseyi üyeleri de Ermenistan'ın durumunun umut verici olmadığını farkındaydılar. Konuyla ilgili olarak Winston Churchill görüşlerini şu şekilde ifade etmekteydi: "Ermenistan Cumhuriyeti'nin mevcut durumu belirsizdir. Güneyden Türklerin saldırısı, kuzeyden Bolşeviklerin ilerlemesi Ermenistan'ın yok olması demektir ve bu durumla hesaplaşmak gerekir."²³⁴ Churchill tarafından Konferans'ta bu ifadeler dile getirildikten sonra Ermenistan ile ilgili şu kararlar alındı:

- Ermenistan Cumhuriyeti de-facto olarak kabul edilmelidir ama bu onun sınırlarının nihai olarak belirlenmesi meselesini etkilememelidir;
- Müttefik hükümetleri Müttefik Askeri Şura'nın daha önce bölgeye üç askeri birlik gönderme karar almasına rağmen bunu yapmaya hazır değiller;
- Cumhuriyet'e silah, mühimmat ve mümkün olursa erzak yardımı yapılabilir.²³⁵

Bölgede ve uluslararası alanda siyasi ve askeri gelişmeler çok hızlı yaşanıyordu. Nitekim daha Ermeni-Türk savaşı başlamadan önce Müttefik devletlerin Batum'dan Ermenistan'a asker değil, silah gönderecekleri belli oldu. Ermenistan sınırlarını genişletmek isterse veya Türklerin saldırısına uğrarsa, teknik yardım alabilirdi ama kendi gücüne de güvenmeliydi. Barış Konferansı'nda Ermenileri temsil eden askeri temsilci hükümete gönderdiği raporda şöyle yazmaktaydı: "Burada kararlar o kadar hızla değişiyor ki; Ermenilere destek için ordu göndermemeleri hakkında alınan karar yeniden gözden geçirilebilir ve göndermek için askeri birlik bulunabilir."²³⁶ Bu dönemde askeri temsilcinin umutlarını neredeyse bütün Ermeni siyasetçiler

²³³ *Из истории Армяно-Английских отношений*, стр. 215.

²³⁴ Documents on British Foreign Policy. 1919-1939, ed. by E. L. Woodward, R. Butler, 1st Series, in 27 vols, L., vol. 2, 1948, p. 915-925.

²³⁵ Гаянэ Махмуриян, "Дипломатия Республики Армения в январе-апреле 1920 г", [http://hpj.asj-oa.am/2392/1/2007-2_\(82\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/2392/1/2007-2_(82).pdf), (Erişim tarihi: 16.05.2018).стр. 84.

²³⁶ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 571, т. I, ч. 1, л. 314.

paylaşmaktaydı. Ama beklenen olmadı, Avrupa ve özellikle de İngiltere Ermenistan'a asker göndermedi.

Ermeni temsilciler G. Korganyan ve A. Agaronyan da İngilizlerin kendilerine asker veremeyeceklerini teyit ettiler. Korganyan, 30 Aralık 1919 ve 8 Ocak 1920 tarihlerinde Londra'da Winston Churchill'e görüşlerini şöyle anlatmaktadır: "Müttefikler defalarca askeri birlik gönderemeyecekleri konusunda bizi uyardılar, biz kendimize güvenmeliyiz. Ben iki defa Londra'ya gittim, sonuncu gidişte Lloyd George'nin yardımcısı F. Kerrom, Doğu Cephesi Bölümü sorumlusu Albay U. Gribbon ve Churchill ile görüşüm. Bana net olarak Ermenistan ordusuna silah ve mühimmat vereceklerini bildirdi. Paris Barış Konferansı yeniden toplandığında Lloyd George'un Birinci yardımcısı bizi İngiliz askeri heyetin Başkanı Tümgeneral V. Tveyts ile görüşürdü. Dün bize 40 bin askeri temin edecek kadar silah ve mühimmat vereceklerini bildirdiler."²³⁷

Avrupa devletlerinin desteğini alamadıklarını anladıktan sonra bile Ermeniler sınırlarını batıda Erzurum, Trabzon ve Erzincan'a doğru genişletecek şekilde harita hazırlayıp Müttefiklere gönderdiler.²³⁸ İngiliz Konsolos T. M. Grandy, Lord Kerzon Ofisi'nin haritalarla ilgili hazırladığı değerlendirmeyi A. Hatisyan'a gönderdi. Lord Kerzon Ofisi'nin değerlendirilmesinde Ermenistan'ın de-facto tanınmasının "Batı Ermenistan" dâhil edilerek değil, sadece mevcut sınırları içerisinde ve başkent İrevan olarak tanındığı kaydedilmekteydi.²³⁹

Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra ciddi sorunlar yaşadığı diğer bir devlet Gürcistan'dı. Diğer bölge devletlerinden değişik bir politika izleyen Gürcistan, Ermenistan'dan farklı olarak Avrupa devletlerinden, özellikle de Almanya'dan siyasi ve askeri destek alıyordu. Gürcistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra hükümet Rusya ve komşu devletlere yönelik dış politikasına açıklık getirdi. Batum Barış Antlaşması imzalandıktan sonra Gürcistan Ermenistan'ı tehdit ederek Rusya yanlısı politika izlemekten vazgeçmesini talep etti. Gürcistan'ın bu talebinin kabul edilmesi Ermenistan için bazı arazilerden çekilmesi, dış ve güvenlik politikasında Osmanlı ve Almanya merkezli siyaset hayata geçirmesi ve nihayetinde Gürcistan'ın Güney Kafkasya'da üstünlüğünü kabul etmesi demektir. Ermeni tarihçilere göre

²³⁷ HAA, ф. к. 4047, оп. 1, д. 178, л. 5-6.

²³⁸ Ermenilerin "Batı Ermenistan" talepleri ile ilgili bkz: Джон Киракосян, *Западная Армения в годы Первой мировой войны*, Ереван, 1971, стр. 365-366.

²³⁹ HAA, ф. 200, оп. 1, д. 571, д. 249, ч. 1, л. 39.

Gürcistan için Osmanlı ve Azerbaycan tehlikesi olmadığından dışarıdan yardım almak gibi bir sorunu yoktu.²⁴⁰

Gürcistan hükümetinin konuyla ilgili talebine cevap veren Kaçaznuni görüşlerini şöyle açıklamaktaydı. “Gürcistan artık seçimini yaptı ve açıkça Almanya’nın yanında yer aldı. Gürcistan hiçbir şeyde riske gitmeden bunu yapabilir, çünkü Almanya ordusu onun arazisine yerleşmiştir ve sınırlarını koruyor. Türkiye, Gürcistan’a ulaşmak için Alman askerlerinin cesetleri üzerinden geçmelidir, ama bunu yapmak hiçte kolay olmayacaktır. Bizde ise durum farklıdır. Bizim topraklarda bir tane bile olsa Alman askeri yoktur, Alman bayrağı yoktur ve umut ediyorum ki hiçbir zaman da olmayacaktır. Almanları İrevan değil, Batum-Bakü ve Poti-Bakü demir yolu ilgilendiriyor. Türkiye ve Almanya arasında mümkün olan antlaşma ancak Ermenistan ile ilgili olabilir ve Türkler Ermenistan topraklarına sahip olabilir. Buna göre de biz Almanya ile öyle bir ilişki kuralıyız ki Türkiye bundan rahatsız olmasın.”²⁴¹

Gürcistan hükümet üyeleri Noy Jordaniya ve Noy Ramışvili uygun siyasi ortamdan yararlanarak taraflar arasında tartışmalı bölge olan Borçalı konusunun etnik temele dayalı paylaşılması için 1918 Haziran ayında Ermeni Ulusal Konseyi üyeleri Av. Agaronyan, Ovanes Kaçaznuni, Al. Hatisyan, Kh. Karçıkıyan ve Ovanes Agaroyan’ı Tiflis’e davet etti.²⁴² Ermeni temsilcilerle görüşen İ. Çereteli Batum Antlaşması’ndan sonra Ermenilerin yaşama kabiliyeti olan devlet kuramayacakları gerekçesiyle Gürcistan Ulusal Konseyi adına Ahılkelek, Kazah, Borçalı, Gümrü Eyaleti’nin Pembek bölgesini, nüfusu Ermeni ve Gürcülerden oluşan tartışmalı bölgelerin de Gürcistan’a verilmesi gerektiğini bildirdi.²⁴³ Çereteli’nin iddiasına göre böylece Gürcistan Güney Kafkasya’da güçlü Hristiyan devlet olacak, Almanya’nın desteği ile kendilerini ve Ermenileri savunabileceklerdi.²⁴⁴

Kh. Karçıkıyan Çereteli’ye oldukça sert tepki göstererek onun teklifinin Ermenistan’ın Osmanlı, Gürcistan ve Azerbaycan arasında paylaşılmasından başka bir şey olmadığını bildirdi. Çereteli’nin dediklerinin Ermeni Ulusal Konseyi’nde Jordaniya ve Ramışvili’nin söylediklerinin tersi olduğunu, onların bu bölgelerin Ermenistan’a ait

²⁴⁰ Галоян Г, *Армения и великие державы, 1917-1923 гг*, стр. 49.

²⁴¹ НАА, ф. 199, оп. 1, д. 10, л. 13.

²⁴² Гурам Ражденович Мархулия, *Армяно-грузинские взаимоотношения в 1918-1920 годах*, Тбилиси 2007, <https://iberiana.wordpress.com/armenia-georgia/1918-1920/>, (Erişim tarihi: 19.06.2018).

²⁴³ Галоян Г, *Армения и великие державы, 1917-1923 гг*, стр. 50.

²⁴⁴ НАА, ф. 4033, оп. 6, д. 295, л. 31.

olduğunu kabullendiklerini ifade etti.²⁴⁵ Almanya'nın desteğini alan Gürcistan'ın müzakere şartlarını Ermenistan'a kabul ettirmek istediklerini anlayan Ermeni temsilciler direndiler. Çereteli'nin "Siz hangi Büyük Ermenistan hakkında düşünüyorsunuz? Büyük Gürcistan'ın kurulması ve Ermenilerin onun himayesinde yaşaması daha iyi olmaz mı?" demesi ise bölgede yaşanan olaylara açıklık getirilmesi bakımından oldukça ilginçtir.²⁴⁶

Gürcistan Almanya'nın desteğini aldıktan sonra iç ve dış politikasında az da olsa ilerleme kaydetti. Azerbaycan ve Ermenistan'dan farklı olarak onları bölge ve uluslararası alanda Almanya gibi büyük bir devlet destekliyordu. Gürcistan ve Almanya arasında 28 Mayıs 1918'de gelecek ilişkilerinin nasıl olacağı hakkında gizli antlaşma imzalandı. Antlaşmayı Alman hükümeti adına O fon Lossov, Gürcistan hükümeti adına Dışişleri Bakanı Akaki Çkekeli imzaladı.²⁴⁷ Antlaşma şartlarına göre Almanya Gürcistan'ın iç güvenliğinin temin edilmesi ve sınır güvenliğinin korunması için büyük bir ordu göndermeliydi. Gürcistan hükümeti Almanya ve Avusturya'ya ordu birliklerini, silah ve mühimmatlarını taşımaları için demir yolunu kullanmasına izin veriyordu. Taraflar arasında bu konuları düzenleyen bir komisyon kuruldu.²⁴⁸ Antlaşma şartlarına göre Almanya 60 yıl süreyle Poti Limanı'nı kullanıyor ve Gürcistan'a 50 milyon Ruble kredi veriyordu. 24 Haziran'da Gürcistan Ulusal Konseyi Almanya ile ekonomik, siyasi, ticari ve askeri işbirliğini belirleyen gizli bir karar aldı.

Ermenistan, bölge politikasında ciddi başarılar elde etmekte oldukça zorlandı. Nitekim Ermeniler 1918-1920 yıllarında en büyük tehdidi Osmanlı'dan algılasa da, Osmanlı bu ülke ile müzakerelerde Ermenistan devletinin bekasını hiçbir zaman Gürcistan kadar tehdit etmedi.

Ermenistan Cumhuriyeti'nin Rusya ile ilişkilerini iki dönemde değerlendirmek mümkündür. Haziran-Kasım 1918 yılını kapsayan birinci dönemde Ermenistan Bolşevik Rusya ile ilişkilerini geliştirmek istedi. Çünkü bu dönemde Bolşevik Rusya henüz zayıftı, Güney Kafkasya politikasında bölgeye sahip olma arzusu ön planda değildi. Bu dönemde Avrupa devletleri de Güney Kafkasya'da bağımsızlığını ilan eden devletlerle daha yakından ilgileneme fırsatı buldu.

Aralık 1918-Nisan 1920 yıllarını kapsayan ikinci dönemde ise Ermenistan Bolşevik Rusya ile ilişkilerin kurulmasında daha temkinli davrandı. İngiltere,

²⁴⁵ "Айреник", Бостон, февраль 1957, № 2, стр. 1-2.

²⁴⁶ НАА, ф. 198, оп. 1, д. 15, л. 43.

²⁴⁷ "ВЭМ", Париж, 1938, № 1, стр. 84.

²⁴⁸ "ВЭМ", Париж, 1938, № 1, с. 84.

Ermenistan'ın Rusya'nın güneyinde Bolşeviklere karşı olan Gönüllü Askeri Birliği ve Özel Toplantı siyasi kurumları ile işbirliğinden rahatsız olmuş, Bolşeviklerle ilişkilerini geliştirmesine ise karşı çıkmıştır. İngiltere'ye rağmen Bolşevik Rusya ile ilişkilerini geliştirmek istemesi Ermenistan açısından uluslararası alanda olumsuz sonuçlar doğurabilirdi.

Ermenistan'ın Rusya ile ilişkileri bölgesel ve uluslararası alanda gelişen siyasi olaylarla bağlı olarak zaman zaman geri planda kalsa da hiçbir zaman kopmadı. Ovenes Kaçaznuni 3 Ağustos 1918'de parlamentoda hükümetin dış ve iç politika programını açıklarken, hükümetin²⁴⁹ Rusya ile ilişkilerine resmi açıklık getirmemesi milletvekilleri A. Hondakaryan, A. Melikyan ve S. Mamikonyan tarafından eleştirildi. Parlamentonun 5 Ağustos 1918 tarihli toplantısında Hondakaryan hükümetin Rusya ile ilişkilerinin nasıl olacağına açıklık getirmesini talep etti.²⁵⁰ Bolşevik A. Melikyan ise Ermenistan'ın bağımsızlığının aleyhinde görüş bildirdi ve Rusya'da hangi siyasi partinin iktidarda olmasına bakılmaksızın ilişkileri geliştirmeyi talep etti.²⁵¹

Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzaladıktan sonra Bolşevik Rusya ile ilişkilerini geliştirmesi de Ermenistan'ı rahatsız eden bir konuydu.

Ermenistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra Ruben Darbinyan, Artashes Çilingaryan, Sarkis Akopyan, Liparit Nazaryan Moskova'ya giderek Bolşevik Rusya ile ilişkileri geliştirmek, Osmanlı karşısında askeri ve siyasi destek almak ve bağımsızlığın de-jure tanınması için çeşitli devlet kurumları ile temasa geçmek istediler. Ama Moskova'da yaşanan kargaşa Ermeni temsilcilerin devrim hükümetinin temsilcileri ile görüşmelerine imkân vermedi.²⁵² Bunun üzerine Ermeni temsilciler Vladimir Lenin'in arkadaşı olan dönemin tanınmış Komünisti, Saak Ter-Gabrielyan ile görüşerek onun yardımı ile devlet resimleri ile görüşmek istediler. Ter-Gabrielyan'ın yardımı ile Lenin Ermeni temsilcilerle müzakere yapmak için iki partinin temsilcilerinden oluşan komisyon kurulmasını istedi. Komisyonun ilk toplantısının 27 Ağustos'ta başlaması kararlaştırılsa da Bolşevikler toplantıya katılmadı, hatta daha sonra Ermeni temsilcileri tutukladılar.²⁵³

Ermenistan temsilcisi A. Ogancanyan 19 Ağustos 1918 yılında Ermeni Ulusal

²⁴⁹ "Вэм", Париж, 1934, июль-август, стр. 119-123.

²⁵⁰ Галоян Г. *Армения и великие державы*, 1917-1923 гг, стр. 46.

²⁵¹ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 7, л. 80.

²⁵² НАА, ф. 1022, оп. 5, д. 35, л. 15.

²⁵³ Петросян, *Отношения Республики Армения с Россией*, стр. 71.

Konseyi ve hükümete yazdığı mektupta Rusya'nın Ermenistan'ın bağımsızlığına karşı olduğunu bildirdi.²⁵⁴ Ermenistan ve Bolşevik Rusya temsilcileri arasında görüş Berlin'de de devam etmekteydi. 1 Ekim 1918 yılında Sovyet diplomatı Adolf İoffe ile görüşen A. Ogancanyan ve G. Dzamoyan da taraflar arasında işbirliğinin geliştirilmesi ve Ermenistan'ın bağımsızlığının tanınması konusunda olumlu cevap alamadılar.

Rusya ile ilişkilerin geliştirilmesi zorunluğunun bir nedeni de Üçler İttifakı'nın Osmanlı, Azerbaycan ve Gürcistan'a yönelik politikası idi. Ermenistan'ın Rusya ile ilişkileri denilince sadece Bolşeviklerle değil, ülkenin kuzeyinde ve güneyinde General Denikin ve General Vrangel hükümeti ile de ilişkiler anlaşılmaktadır.²⁵⁵ Bolşevikler de Ermenistan'ın sadece kendileri ile değil, General Denikin ve General Vrangel hükümeti ile ilişkiler kurmak istediğini biliyordu. Bolşevikler yeniden Güney Kafkasya'yı ele geçirmek için General Denikin ve General Vrangel hükümetlerini yenmelerinin şart olduğunu anladılar. Aslında Bolşevikler de, General Denikin ve General Vrangel de Rusya İmparatorluğu'nu I. Dünya Savaşı öncesindeki sınırları içerisinde yeniden kurmayı amaçlıyordu, bu durum bağımsızlığını ilan eden Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan için ciddi tehlike arz etmekteydi. Ermenistan, Bolşevikler ve karşı görüşler arasında yaşanan anlaşmazlıklardan yararlanarak bağımsızlığı pekiştirmek istiyordu.²⁵⁶

Ermenistan hükümeti aynı zamanda Bolşevik Rusya'ya karşı İngilizlerin ve General Denikin'in desteğini almak istiyordu. Ermeni tarihçi A. Lalayan konuyla ilgili şöyle yazmaktaydı: “İngiliz işgalcileri, 1919 baharında Kars'tan çok miktarda cephaneyi sevk etmeyi ve Bolşeviklere karşı savaşı Denikin'e yollamayı başardılar. Doğu'daki İngiliz birliklerin başkomutanı Miller, Taşnak hükümeti Başkanı Hatisyan'la 1919 baharında yaptığı bir sohbette, bu vesileyle memnuniyetlerini bildirdi ve Taşnak hükümeti Harp Bakanı'nın “Kars'taki stokların ileride de adil şekilde bölüşülmesine imkân sağlayacağı,” başka deyişle, General Denikin'e lojistik ikmalini sürdüreceği umudunu dile getirdi. Denikin kendi temsilcisi aracılığıyla Taşnak hükümetiyle sıkı ilişkilerini sürdürmekteydi. “Yenilmez” Taşnak ordusunu kendi kolordusu gibi görmekte ve subaylarını oraya yönlendirmekteydi. Taşnaklar da Sovyet Rusya ile savaşı Denikin Ordusu'nda görev yapmaktaydılar.”²⁵⁷

²⁵⁴ НАА, ф. 200, оп. 2, д. 135, л. 6.

²⁵⁵ Daha geniş bilgi için bkz: Трухан Г. А. *Антибольшевистские правительства России*, М., 2000, стр. 124

²⁵⁶ Петросян, *Отношения Республики Армения с Россией*, стр. 22

²⁵⁷ Lalayan A. A, *Taşnak Partisi'nin Karşıdevrimci Rolü (1914-1923)*, Çeviri: Kayhan Yükseler, Kaynak Yayınları: 440, Üçüncü Basım, Mart 2006, s. 83.

Bolşeviklerin Denikin'i mağlup etmesinden sonra karşıdevrimci Taşnak hükümeti, Rusya'nın güneyinde Bolşeviklere karşı savaşan Baron Vrangel'le görüşmeler yaptı. Ekim 1920'de Taşnak Hükümeti Vrangel'den bir milyona yakın mermi aldı. Vrangel Taşnak hükümetine, Bolşeviklerle savaşında başarılı olabilmesi için bir milyon daha mermi sözü verdi.

İngiltere'nin baskılarına, Batı cephesinde Osmanlı'nın güçlenmesine rağmen Ermenistan uluslararası alanda Bolşevik Rusya'ya karşı düzenlenen toplantılara katılmadı. Hatta Nisan 1919 yılında Ermenistan parlamentosu Bolşevik Rusya ve güneyde faaliyet gösteren muhalif Gönüllü Askeri Birliği arasında yaşanan mücadelede tarafsız kalma hakkında karar aldı.²⁵⁸ Ermenistan Kasım 1918 yılında Yassa'da Bolşeviklere karşı toplanan Rus muhaliflerinin ve Antant devletlerinin de yer aldığı toplantıya da katılmadı.²⁵⁹

Bütün bunlara rağmen zaman zaman Ermenistan'da Rusya ile ilişkileri geliştirmek, hatta Rusya ile birleşmek dile getirilmekteydi. Rusya'nın güneyinde Bolşeviklere karşı muhalif Gönüllü Askeri Birliği'nin 24 Ekim 1918 tarihli 24 numaralı raporuna göre Ermenistan Dışişleri Bakan Yardımcısı Gevork Melik-Karagözyan, Ermenistan'ın politikasının Rusya için olumlu olduğunu, Rusya ile birleşmenin mümkün gördüğünü bildirdi.²⁶⁰ Yine aynı raporda Kadet Partisi'nin Güney Kafkasya temsilcisi Ter-Karapetov Ermenistan'ın Rusya ile birleşmesinin Rusya hükümetinin bu konuda gerçekçi ve kararlı adımlar atmasına bağlı olduğunu ifade ederek Ermenistan bu konuda bağımsız adım atmak imkânına sahip olmadığını dile getirdi.²⁶¹

Dış dünyadan izole olan Ermenistan 3 Haziran 1918 tarihinde imzaladığı Batum Antlaşmasının şartlarını, 4 Haziran'da imzalanan antlaşmanın 4. maddesini ihlal ederek gizlice Rusya'da Sovyet ve muhalif devlet kurumları ile ilişki kurmak istedi. Bu dönemde Rusya'da yaşanan iç savaş, farklı askeri siyasi devlet kuruluşu olan birimler ortaya çıktı ve Ermeni temsilciler net olarak muhatap bulmakta zorlandılar.

Sovyet Rusya Ordusu'nun Ocak 1920'de elde ettiği başarılar Güney Kafkasya'da siyasi ve askeri durumu değiştirdi. Güney Rusya Gönüllü Ordusu iç savaşta Bolşevikler karşısında yenildi. Güney Kafkasya halkları oldukça karmaşık bir durumla karşı karşıya kaldılar. Azerbaycan ve Gürcistan General Denikin Ordusu'nun

²⁵⁸ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 120, л. 117^В.

²⁵⁹ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 150, ч. 1, л. 80, д. 193, ч. 1, л. 47, 50.

²⁶⁰ Деникин А. И, *Очерки русской смуты: Белое движение и борьба Добровольческой армии*, Май-октябрь 1918 (Воспоминания. Мемуары), стр. 91-92.

²⁶¹ Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ), ф. 446, оп. 2, д. 132, л. 86.

mağlup olmasından memnun olsalar da, Sovyet Rusya'nın iç savaşta zafer elde etmesi onlar için yeni tehlike ve sorunları da beraberinde getirmekteydi. Bazı Ermeni kaynakları bu ortamda Ermenistan'ın Bolşevik Rusya, Güney Rusya Gönüllü Ordusu ve Denikin Ordusu ile ilişkilerde tarafsız kalmaya çalıştığını bildirirse de, Ermenistan'ın kendi ulusal çıkarları doğrultusunda bazı dönemlerde bu güçlerle işbirliği yaptığı bilinmektedir.²⁶² Nitekim Ermenistan hükümeti Güney Rusya Gönüllü Ordusu ile son ana kadar işbirliğine devam etti.

Agaronyan, 21 Ocak 1920'de Paris'ten Ermenistan Dışişleri Bakanına gönderdiği mektupta durumu şöyle açıklamaktaydı: "Denikin'in yenilmesi ve Bolşeviklerin ilerlemesinden siyasi çevrelerin rahatsız olduklarını, Bolşeviklerin hiç değilse Kafkas dağlarında durdurulmasını istediklerini bildirdi. Azerbaycan temsilcisi Topçubaşovun, Gürcistan temsilcileri Çkheidze, Çereteli ve Avalov'un silah ve mühimmatla temin edilirlerse, Bolşeviklere karşı sonuna kadar savaşacaklarını ifade etmekteydi. Bir tek şey açıktır, Ermeniler Bolşeviklere karşı savaşmamalıdır, sadece sınırlarını Türk saldırılarından korumalıdır."²⁶³

Bölgede durum belirsizliğini korurken Bolşevik Rusya tehlikesi her geçen gün Güney Kafkasya sınırlarına yaklaşmaktaydı. Avrupa devletleri de Bolşeviklerin Güney Kafkasya'ya doğru ilerlemesinin önüne geçmekte yetersiz kaldılar. 29 Şubat'ta Sovyet Ordusu Stavropol'u, 17 Mart'ta Yekatrinator'u, 22 Mart'ta Vladikafkas'ı, 23 Mart'ta Kizlyar'ı, 24 Mart'ta Grozni'yı, 30 Mart'ta ise Petrovsk'i ele geçirerek tüm Kuzey Kafkasya'da Sovyet yönetimini kurdu. Böylece 1920 yılı Mart ayı sonuna kadar General Denikin Ordusu yenildi. General Denikin kendisini Güney Rusya Ordusu'nun Başkomutanı görevinden alarak yerine General P. Vrangel'i tayin etti. Durumun bu kadar köklü değişmesini dikkate alan Ermenistan hükümeti ülkesinde Güney Rusya Ordusu ve Özel Toplantı temsilciliklerinin faaliyetlerini durdurdu.²⁶⁴

Bolşevik Rusya Ordusu, Azerbaycan'ı işgal etmeye hazırlanırken Hatisyan hükümeti Ermenistan'ın bağımsızlığının tanınması için doğrudan Bolşevik Rusya ile temaslara geçme yönüne karar aldı.

Dönemin bölge ve uluslararası alanda yaşanan gelişmelerini değerlendirerek makul ve mantıklı dış ve iç politika yürütmektense, Ermenistan bu kadar sıkıntılı bir

²⁶² Деникин А. *Очерки русской смуты*, в 3 книгах, Книга 3, т. 4, т. 5. Вооруженные силы Юга России, М., 2003, стр. 735.

²⁶³ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 290, л. 63.

²⁶⁴ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 290, л. 63.

dönemde sınırlarını genişletmekle beraber Batı Ermenilerinin de bağımsızlığı için mücadele etmekteydi. Ermenistan en büyük tehdidi ise Osmanlı'dan algılamaktaydı. Nitekim Kaçaznuni “Güney Kafkasya’da olduğu gibi, Doğu Anadolu’da da Türkler Ermeni unsurlarını siyasi olarak yok etmek ve Ermeni devletinin kurulma sürecini engellemeye çalışmaktadır”²⁶⁵ diye yazmaktaydı.

Ermenistan’ın Paris Barış Konferansı’na temsilci göndermesi ve İngiltere ve ABD tarafından Osmanlı’ya karşı desteklenmesi Bolşevik Rusya’yı rahatsız etti. 1920 yılına gelindiğinde Ermenistan hükümetinin ülkeyi yönetememesi, ekonomik, sosyal, güvenlik ve askeri sorunlarını halledememesi, devletin bağımsızlığını tanıtamaması, Bolşevik Rusya’nın güneye doğru ilerlemesi durumu daha da zorlaştırdı. 1920 yılı ikinci yarısından sonra ise Bolşevik Rusya’nın Ermenistan’ı işgal etme tehlikesi biraz daha arttı.

2.4. Ermenistan Cumhuriyeti’nin Türkiye Politikası

Ermenistan bölge politikasında Rusya, Azerbaycan, Gürcistan ve Osmanlı’ya, uluslararası alanda ABD, Fransa, Almanya ve İngiltere’ye yönelik dış politika izlese de dış ve güvenlik politikasının temelini Osmanlı oluşturmaktaydı. Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan ile savaş durumunda olsa da en çok Osmanlı’dan tehdit algılamaktaydı. Zira Osmanlı, Azerbaycan ve Gürcistan’dan daha güçlü bir devletti ve orduları neredeyse başkent İrevan’a dayanmıştı. Paris Barış Konferansı’nda görüşmelerde öne çıkardığı konular da genellikle Osmanlı ile ilgili oldu.

Nitekim Taşnaksutyun Partisi, daha I. Dünya savaşı başlamadan II. Nikolay’a şöyle sesleniyordu: “Sevgili yurdumuzun payına düşen sınavın, Rus silahının yeni bir zaferiyle ve Rusya’nın Doğudaki tarihsel hedeflerinin çözümüyle sonuçlanması için, kalplerimiz sıcak arzularla doludur. Rus bayrağı İstanbul ve Çanakkale Boğazlarında özgürce dalgalansın! Büyük hükümdar, sizin iradenizle, Türk boyunduruğu altında yaşayan halklar özgürlüğüne kavuşsun!”²⁶⁶ Bu satırları yazan Taşnaksutyun Partisi’nin 1918-1920 yılları arasında iktidarda olduğu dikkate alındığında bağımsız Ermenistan’ın Osmanlı’ya yönelik dış ve güvenlik politikasını nasıl olduğunu anlamak mümkündür.

I. Dünya Savaşı’nın sonlarında bölge ve uluslararası alanda yaşanan siyasi ve askeri gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti Almanya ile bölgedeki çıkarlarına açıklık

²⁶⁵ HAA, ф. 199, оп. 1, д. 10, л. 6-7.

²⁶⁶ Lalayan A. A, *Taşnak Partisi’nin Karşıdevrimci Rolü (1914-1923)*, s. 61.

getirmek için müzakerelere başladı ve 27 Nisan 1918 tarihinde Almanya ile Osmanlı Devleti arasında Güney Kafkasya'nın nüfuz bölgelerine ayrılması konusunda gizli bir antlaşma imzalandı. Buna göre, Osmanlı Devleti'nin kontrolünde bulunan Kars-Alexandropol-Karakilise demiryolunun geçtiği bölge Osmanlı'ya, Kafkasya'nın diğer bölümü ise Almanya'nın nüfuz bölgesi olarak tanındı. Osmanlı aynı zamanda Güney Kafkasya demiryollarını kullanma hakkına sahipti.²⁶⁷

Brest-Litovsk Antlaşması'nın şartlarına uygun olarak Ruslar 1877-1878 Savaşı'nda ele geçirdikleri Kars, Ardahan, Batum ve I. Dünya Savaşı'nda işgal ettikleri Osmanlı topraklarını geri vermeliydi. Rusya'da gerçekleşen Bolşevik Devrimi antlaşmadan ileri gelen yükümlülüklerin yerine getirilmesinde sorun çıkardı. Bunun üzerine Enver Paşa'nın emriyle harekete geçen Osmanlı ordusu 12 Şubat-25 Mart 1918 tarihlerinde Erzincan, Erzurum, Hasankale, Tortum, Narman, Hınıs ve Oltu'yu geri aldı.

Brest-Litovsk Antlaşması'nın bölgeye kalıcı barış getirmediğini gören Osmanlı Devleti Güney Kafkasya Komiserliği ile görüşmelere başladı ve 14 Mart-14 Nisan 1918 tarihlerinde Trabzon Konferansı düzenlendi. Daha Konferans bitmeden ve nihai barış antlaşması imzalanmadan Gürcüler ve Ermeniler sorun çıkardılar. Bunun üzerine Osmanlı Devleti Batum üzerinde askeri kontrolü sağladı ve görüşmeler kesildi.

Bu arada 22 Nisan 1918'de bağımsızlık ilan eden Güney Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti ile yeniden barış görüşmelerine başladı. Batum Konferansı'nın 11 Mayıs-4 Haziran 1918 tarihleri arasında yapılan görüşmelerde Güney Kafkasya Cumhuriyeti temsilcileri Osmanlı Devleti'nin ileri sürdüğü şartları kabul etseler de 26 Mayıs 1918 yılında Gürcistan'ın, 28 Mayıs'ta ise Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmesinden sonra Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Osmanlı Devleti ile ayrı ayrı antlaşma imzaladılar.²⁶⁸

Batum Konferansı'nın 11 Mayıs 1918'deki oturumunda Osmanlı heyetinin Kuzey Kafkasya Dağlılar Cumhuriyeti'nin temsilcisi Haydar Bammat'ın da oturuma katılma teklifi kabul edildi. Osmanlı Heyeti Başkanı Halil Bey Menteşe, Batum Konferansı'nın 11 Mayıs 1918'de yapılan ilk oturumunda Brest-Litovsk Antlaşması koşullarını şimdiki görüşmeler için temel olarak kabul edemeyeceğini bildirdi. Osmanlı'nın askeri operasyonlar sebebiyle verdiği kurbanların bedeli olarak bir takım yeni araziler ve ayrıcalıklar talep etti. Halil Bey Menteşe, Tiflis Eyaleti'nin Ahıska ve

²⁶⁷ Abdurrahman Bozkurt, Osmanlı Devleti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasındaki İlişkiler, s. 39.

²⁶⁸ Ali Arslan, "I. Dünya Savaşı'nda ve Milli Mücadele Döneminde Ahıska-Ahulkelek (1914-1921)", Kafkas Araştırmaları, S. III, İstanbul 1997, s. 93-115.

Ahılkelek kazalarını, Erivan Eyaleti'nin Gümrü ve Sürmeli kazalarını, Eçmiadzin kazasının Serdarabad bölümünü, İrevan kazasının güney ve güneybatı bölümünü oluşturan Kemerli (Gernibasar), Uluhanlı (Zengibasar) ve Vedibasar bölgelerini, Şerur-Dereleyez kazasından Şerur'u ve Ordubad hariç Nahçıvan kazasını, ayrıca Kars-Gümrü-Culfa demiryolunu talep etmekteydi.²⁶⁹

Gürcü heyetinin Başkanı Çkhenkeli diğer Güney Kafkasya Cumhuriyeti temsilcilerine Brest-Litovsk Antlaşması şartlarının kabul edilmesi gerektiğini ifade ederek Halil Beyin talebinin kabul edilmez olduğunu bildirdi. Osmanlı heyeti Çkhenkeli'nin itirazlarını kabul etmedi ve antlaşma metninin kendilerine göndereceklerini söyleyerek toplantıdan ayrıldılar. Batum Konferansı'nın ilk oturumu Trabzon görüşmelerinin aynısıydı. Sadece Alman General O fon Lossov, oturum boyunca sessizliğini korudu ve sonda Alman Devleti'nin çıkarlarını savunmak için teklifleri incelemesi için Osmanlı heyetinin tekliflerinin kopyasını aldı.²⁷⁰

“Osmanlı Hükümeti ve Güney Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti arasında Antlaşma” 12 maddeden ve üç ekten oluşmaktaydı. Antlaşmanın en önemli maddeleri Osmanlı Devleti'nin toprak talepleri ile ilgiliydi. Osmanlı Devleti Tiflis Eyaleti'nin Ahıska, Ahılkelek illerini, Gümrü'yü, Eçmiadzin bölgesinin büyük bir kısmını, Kars-Gümrü-Culfa demir yolu hattını talep etmekteydi. Güney Kafkasya heyeti talebin kabul veya reddedilmesi konusunda ortak paydaya gelemediler. Güney Kafkasya heyetinin tereddüt içinde olması ve Avrupa devletleri nezdinde Osmanlı Devleti'ne karşı destek arayışı içinde bulduklarını gören Osmanlı Ordusu İrevan'a doğru ilerledi, bir grup ordu birlikleri ise Azerbaycan Ordusu ile birleşmek için kuzey-doğu yönünde hareket etti. Osmanlı Devleti'nin hazırladığı antlaşma metnini inceleyen Güney Kafkasya temsilcileri Halil Beye dört maddeden oluşan bir cevap hazırladılar.

Buna göre:

- Antlaşma Osmanlı ve Güney Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti arasında değil, Osmanlı Devleti, Dörtler İttifakı ve Güney Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti arasında imzalanmalıdır;
- Savaşla ilgili bütün anlaşmalar özel bir konvansiyonun konusu olmalıdır;
- Bulgaristan ve Avusturya temsilcilerinin burada olmaması sorun değildir, onlar daha sonra da müdahil olabilirler.

²⁶⁹ Vasif Qafarov, *Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi 1917-1922*, Bakı-Azərbaycan, 2011, s. 157.

²⁷⁰ Фируз Каземзаде, *Борьба за Закавказье (1917-1921)*, стр. 110.

Güney Kafkas Cumhuriyeti'nin antlaşmaya Bulgaristan ve Avusturya'yı da dâhil ederek konuya uluslararası nitelik kazandırma niyetini anlayan Halil Bey, antlaşmaya kimlerin dâhil olup olmayacağına Güney Kafkasya Cumhuriyeti'nin karar verme hakkına sahip olmadığını bildirdi.²⁷¹

Batum'da müzakereler devam ederken Osmanlı Ordusu'nun ilerlemesinden rahatsız olan Ermeni heyeti başkanı M. Alexandr Hatisyan 26 Mayıs 1918'de Batum'da bulunan Osmanlı murahhaslarına müracaat ederek barış görüşmelerine hazır olduklarını bildirdi. Ermeniler Osmanlı temsilcilerine barış için müracaat ederken aynı zamanda Brest-Litovsk Antlaşması gereğince sınırların çizilmesi konusunda Almanya'dan siyasi destek almaya çalıştılar.²⁷² Almanya'nın desteğini alamayacaklarını anlayan Ermenistan temsilcileri 3 Haziran 1918'de doğrudan Vehib Paşa'ya müracaat ederek barış antlaşması yapma talebinde bulundular. Ermenistan temsilcileri Osmanlı Devleti ile ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesi için Erivan'a temsilci atmasını istediler. Batum'da yapılan müzakereler sonucunda 4 Haziran 1918'de Osmanlı Devleti ve Ermenistan arasında protokol imzalandı. Protokol şartlarına göre Osmanlı Devleti Ermenistan'ın bağımsızlığını, Ermenistan ise hiçbir şart ileri sürmeden Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü tanıdı.

Antlaşma şartlarına göre Osmanlı, ordusunun kontrolünde bulunan Gümrü, Yeni Beyazıt, İrevan ve Şerur'u Ermenistan'a verecek, karşılığında ise Ermenistan ülkesinde yaşayan Müslümanların dini ve kültürel haklarını tanıyacak ve koruyacaktı. Bundan başka Ermenistan, Ermeni komitelerin Osmanlı Devletine yönelik askeri operasyonlarda Ermenistan'ı üs olarak kullanmalarına müsaade etmeyecekti.

Batum Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin Ermenistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanıması bölgede barışın temin edilmesinde önemli faktördü ama İtilaf Devletleri, Rusya'da iç savaş sona ermeden Ermenistan'ın bağımsızlığını tanımak istemiyorlardı. Büyük devletlerin Ermenistan'a destek vermediğini anlayan bazı Ermeni siyasi çevreler Osmanlı ile birlikte hareket etmenin zorunluluğunu anlasalar da bu konuda hükümeti ikna edemediler.

Ermenistan hükümeti Osmanlı'nın kuşatmasından kurtulmak için Osmanlı ve müttefikleri ile özellikle Güney Kafkasya konusunda Almanya ile aralarında yaşanan anlaşmazlıklardan yararlanmak istedi. Almanya Osmanlı'nın Güney Kafkasya'da

²⁷¹ Фирюз Каземзаде, *Борьба за Закавказье (1917-1921)*, стр. 111.

²⁷² Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, TTK, Ankara 2006, s. 259.

güçlenmesini istemiyor ve Brest-Litovsk Antlaşmasının şartlarına uyulmasını talep ediyordu. Ermenistan bu fiili durumdan yararlanarak Almanya'yı kazanmak istiyordu. Amazap Ogacanyan ve Arşak Zurabyan Batum Barış Konferansı'na katılan General O. Fon Lossov ile birlikte 3 Haziran 1918'de Ermeni Ulusal Konseyini temsilen Almanya'ya gittiler.²⁷³ Almanya'nın girişimleri sonucunda 25 Haziran'da İstanbul'da Osmanlı, Bulgaristan ve Avusturya-Macaristan'ın katılımıyla Osmanlı ve Güney Kafkasya ile ilgili olan konuların tartışıldığı konferans düzenlenmesi konusunda anlaşıldılar.²⁷⁴ Ermenistan hükümeti Avetis Agaronyan başkanlığında 13 Haziran 1918'de İstanbul Konferansı'na temsilci gönderdi. Ama konferansı düzenleyen devletler arasında yaşanan anlaşmazlık nedeniyle konferans zamanında başlamadı. Ermeni temsilciler dört ay Berlin ve İstanbul'da kaldılar. Bu süre zarfında Osmanlı, Avusturya-Macaristan ve Almanya'da yüksek düzeyde temaslarda bulundular. Bu temaslarda sonucunda Ermeni temsilciler Ermenistan konusunda bazı olumlu sonuçlar elde ettiler.²⁷⁵

Agoronyan başkanlığındaki Ermenistan heyeti İstanbul'da bulunurken 6 Eylül 1918 tarihinde Padişah Vahdettin tarafından kabul edildi. Osmanlı Devleti'nin Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmasından memnuniyet duyduklarını ifade eden Ermenistan heyeti, taraflar arasında iyi niyet ve dostluğa dayalı ilişkiler kurma niyetlerini ifade ettiler. Padişah da aynı şekilde memnuniyetini ifade ederek Ermenistan'ın gelişmesini ve bağımsızlığını her zaman koruyabilecek güçte olmasını dileklerini ilettiler. İstanbul'da bulunan Ermeni heyeti, Talat Paşa'nın Kafkaslarla ilgili meseleleri görüşmek için Almanya'ya gitmesini ve yapacağı müzakerelerin kendileri açısından olumlu sonuçlar doğuracağını düşünüyorlardı.²⁷⁶

İstanbul'da bulunan Ermenistan heyeti Enver Paşa ile görüşmelerinde Osmanlı kuvvetlerinin Sürmeli, Nahçıvan, Ahılkelek, Eçmiyadzin ve Erivan sancaklarından çekilmelerini, toprak taleplerini gündeme getirerek Gürcistan'dan Borçalı'yı, Azerbaycan'dan ise Kazak, Karabağ, Zanzegur ve Ordubad kazalarını talep ettiler.

Ermenilerin bu talepleri Azerbaycan temsilcilerini rahatsız etti. Bu zaman Osmanlı Harbiye Nezareti konuyla ilgili iddialara karşılık yeni bir proje hazırlamak

²⁷³ Аветисян Г. *Армянский вопрос в 1918 году*, Ереван, 1997, стр. 259, Актаран: Гегам Петросян, *Отношения Республики Армения с Россией (1918-1920 гг.)*, стр. 47.

²⁷⁴ Хатисян А. *Образование и развитие Республики Армения*, Бейрут, 1968, стр. 94, Актаран: Гегам Петросян, *Отношения Республики Армения с Россией (1918-1920 гг.)*, стр. 47.

²⁷⁵ Гегам Петросян, *Отношения Республики Армения с Россией (1918-1920 гг.)*, стр. 47-48.

²⁷⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C.III, Kısım IV, TTK, Ankara 1991, s. 250-251.

amacıyla Azerbaycan temsilcilerine müracaat etse de, Azerbaycan temsilcileri tarafından hazırlanan istatistiki bilgileri ve haritaları Ermenistan kabul etmedi.

Batum Konferansı'ndan sonra Ermenistan İstanbul'a temsilci gönderdi. Osmanlı hükümeti de Ferik Mehmet Ali Paşa'yı İrevan'a askeri ve diplomatik temsilcisi olarak atadı.²⁷⁷ Osmanlı hükümetinin Azerbaycan'dan önce Ermenistan ve Gürcistan'a resmi temsilci atmasına Azerbaycan tepki gösterdi.²⁷⁸

Bu dönemde Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandıktan sonra Mustafa Kemal, Sultan hâkimiyetinden bağımsız bir politika izleyerek yeni Türkiye'nin temellerini atmaktaydı. Kuzeyde Bolşevik Rusya General Denikin ordusunu mağlup ederek güneye doğru ilerliyordu. İngiltere sadece Batum'da küçük bir askeri birlik bırakarak bölgeden çekildi. Böyle bir ortamda seçim yapmak gerekiyordu. Batının desteğini de alarak "Batı Ermenistan" üzerinde yoğunlaşmak veya Ermenistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanıtmak ve güçlendirmek. Ermeniler bu iki yoldan birini seçmektense her ikisini uygulamaya koydular. Ama sonuç itibarıyla "Batı Ermenistan"a sahip olamadıkları gibi, Ermenistan Cumhuriyeti'nin de bağımsızlığını koruyamadılar.²⁷⁹

Osmanlı'nın bütün cephe boyunca başarılı direnişi, Bolşevik Rusya'nın iç savaşta üstünlük sağlayarak güneye doğru ilerlemesi, Batılı devletler nezdinde genelde Güney Kafkasya'nın, özelde Ermenistan'ın bağımsızlığı konusunu birinci dereceli konular sırasından çıkararak artık bütünün bir parçası haline getirdi. Nitekim İngiltere Başbakanı David Lloyd George Güney Kafkasya'nın işgal tehlikesinin Osmanlı'dan mı, yoksa Rusya'dan mı algılandığı sorusunu siyasi ve askeri kurmayları doğru yanıtlayamadılar.²⁸⁰

Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra Ermeni silahlı birlikleri yeniden hareketlendi. İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda Ermeniler Akdeniz'e sahili olan "Büyük Ermenistan" kurulacağını düşünüyorlardı. Bu manevralarla İngiltere'nin Kafkaslara yerleşme siyaseti en çok Sovyet hükümetini rahatsız etmekteydi.²⁸¹

İngiltere ve müttefiklerin bu tutumu, Kars, Ardahan, Nahcivan, Zangezür ve

²⁷⁷ BOA, HR.SYS, 2303/4, lef 20.

²⁷⁸ Selma Yel, "Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 24, Kasım 1999-2003, s. 576.

²⁷⁹ Махмурян, "Дипломатия Республики Армения в январе-апреле 1920 г.," [http://hpj.asj-oa.am/2392/1/2007-2_\(82\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/2392/1/2007-2_(82).pdf), (Erişim tarihi: 16.05.2018), стр. 84.

²⁸⁰ United States National Archives, Washington D. C., Record Group 256 Records of the American Commission to Negotiate Peace, class 180.03501/document 125.

²⁸¹ Stefanos Yerasimos, *Kurtuluş Savaşında Türk Sovyet İlişkileri* (1917-1923). İstanbul. 2000, s. 115.

Karabağ bölgesindeki Türk-Müslüman ahaliye karşı Ermenilerin baskı ve katliamlarının artmasına neden olduğu gibi Türk sınırına yönelik Ermeni kuvvetlerinin saldırılarının artmasına da neden oldu.²⁸²

Doğu Cephesinde Ermenilerin saldırılara devam etmesi üzerine Kazım Karabekir Paşa Ankara'ya müracaat ederek, Ermenilerin saldırılarını durdurmak için izin istedi. Paris Konferansı'nın sonucunun beklenmesi ve Bolşeviklerin tutumunun anlaşılması için harekât izni sürekli ertelendi. Bölgedeki durum her geçen gün biraz daha kontrolden çıkıyordu. Bolşevik kuvvetlerinin faaliyetlerinin artması, Ermeni kuvvetlerinin saldırıları bir an önce doğu kuvvetlerinin harekâta başlamasını zorunlu kılıyordu.²⁸³

Bolşevik Rusya'nın Ermenistan'ı işgal etme tehlikesinin arttığı bir dönemde 20 Kasım 1920'de Mustafa Kemal Paşa Ermenistan Başbakanı Simon Vraçyan'a mektup yazarak Türkiye ve Ermenistan ilişkilerinin geliştirilmesini teklif etti. Ermenistan hükümeti bu teklife olumlu yanıt vermedi.²⁸⁴

Ermenistan bakımından hayati önem taşıyan konu Osmanlı ile anlaşma sağlamaktı. 28 Eylül 1920 yılında başlayan Türk taarruzu karşısında Ermeni kuvvetleri tutunamayarak çekildiler. 29 Eylül'de Sarıkamış, 30 Eylül'de Merdenek Türk Ordusu tarafından işgalden kurtarıldı. Sarıkamış cephe hattında duran Türk Ordusu 28 Ekim'de Kars istikametinde yeniden taarruza başladı. Türk Ordusu'nun başarılı taarruzu karşısında dayanamayan Ermeni birlikleri geri çekildiler. 30 Ekim öğleden sonra Kars Türk Ordusu tarafından kurtarıldı.²⁸⁵ Kars'ın alınmasından sonra 6 Kasım'da Ermeniler mütareke ve sulh teklifinde bulundular. Doğu Cephesi Komutanlığı Türk Ordusunun güvenliği için Ermeni kuvvetlerinin Arpaçayı mıntikasını ve Gümrü'yü boşaltması şartıyla mütareke teklifini kabul ettiğini bildirdi. Ermeniler Türklerin bu isteğini kabul ettiler ve Türk Ordusu Arpaçayı mıntikası ile Gümrü kalesi ve istasyonuna yerleşti.

Gümrü'de 10 Aralık 1920 tarihinde başlayan görüşmelerde Ermeniler, Türklerin silahları teslim etmeleri konusundaki taleplerini, Bolşevik Rusya'nın güneye doğru yaklaştıklarını öne sürerek kabul edemeyeceklerini bildirseler de, Türkler ısrar etti ve

²⁸² Atnur İbrahim Ethem, "Ermenistan Sorunu ve Kafkasya'da İngiliz Uygulamaları (1918-1919)" *Ermeni Araştırmaları*, Sayı. 29, Yıl. 2008, s. 47-48.

²⁸³ Ömer Erden, "Türk-Ermeni İlişkileri Sürecinde Gümrü Müzakereleri (26 Kasım-2 Aralık 1920)", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2015, Cilt: 4, Sayı: 3, s. 93-115.

²⁸⁴ Грант Аветисян, "Вопросы Конфедеративного Объединения Кавказских Республик Турция (1921-1922 гг.)", [http://hpj.asj-oa.am/4825/1/1999-2-3\(366\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/4825/1/1999-2-3(366).pdf), (Erişim tarihi: 12.09.2017).

²⁸⁵ Ömer Erden, a.g.m., s. 96.

talepleri kabul edildi.²⁸⁶

Müzakereler başladığında ilk konu Ermenistan'ın Sevr Antlaşması'nı reddetmesi meselesiydi. Karabekir, Sevr Antlaşması'nın Ermeni heyetince açık bir şekilde reddedilmesini teklif etti. Ayrıca bu isteklerinin bir sulh şartı olmadığını, barış görüşmelerine başlamak için samimiyet göstergesi olarak bunu istediklerini ekledi. Hatisyan, Karabekir Paşanın bu talebini geçiştirmeye çalıştığında ise Karabekir Paşa Ermenilerin Sevr Antlaşması'nı reddettiklerini imzalı bir belge ile kanıtlanmasını talep etti. Uzun müzakerelerden sonra Ermeni Heyeti direniş gösterse de 27 Kasım akşamı Sevr Antlaşması'nı reddettiklerini yazılı olarak Türk Heyeti'ne bildirdi. Ermeni Heyeti'nin Sevr Antlaşması'nı reddettiği, yayınlanan resmi tebliğ ile kamuoyuna duyuruldu. 8 Kasım 1920'de Ermenistan Dışişleri Bakanı Ohanesyan tarafından Paris, Londra, Roma, Atina başvekâletlerine gönderilen telgrafta şu ifadeler yer alıyordu; "Müşterek düşmana karşı muharebede yapayalnız kalmış olan Ermenistan bu gün, 7 Teşrin-i sanide (7 Kasım) mütarekeyi imzalamaya mecbur kaldı."²⁸⁷

Ermenistan, Gümrü Antlaşmasınının 11. Maddesi ile aynı zamanda Ermenistan Cumhuriyeti'nin toprakları üzerinde yaşayan Müslüman halkın haklarını korumayı ve onların dinsel ve kültürel yaşam serbestilerini taahhüt ediyordu. Ermenistan üzerinden ulaşım hatlarının kullanılması durumunda gümrük vergisi almamayı (m. 12), Erivan Cumhuriyeti'nin herhangi bir devletle yapılmış olan tüm antlaşmaların Türkiye'yi ilgilendiren, ya da Türkiye'nin çıkarlarına zararlı hükümlerini geçersiz saymayı (m.14) kabul ediyordu. Antlaşmada, Ermenistan'ın olup Türk Ordusu kontrolü altında bulunan toprakların boşaltılması, tutsakların geri verilmesi ve değiştirilmesi, ancak Ermenistan hükümetine ilişkin yükümlülüklerin yerine getirilmesinden sonra gerçekleştirileceği belirtiliyordu.²⁸⁸

Ermenistan'ın Sevr Antlaşması'nı reddetmesi ile Amerika Başkanı Wilson'un sınırlarını çizdiği Büyük Ermenistan projesi ortadan kaldırıldı. Bu gelişme karşısında İngiltere, ABD'den derhal konuyla ilgili açıklama yapmasını istedi. Bu, İngiltere ve müttefiklerinin Türkiye karşısında yenilgisi idi. Wilson bu olaydan sonra çizmiş olduğu Ermenistan sınırlarını açıklamaktan vazgeçti.²⁸⁹ Gümrü Antlaşması imzalandıktan sonra

²⁸⁶ Mehmet Okur, "Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşmaları Çerçevesinde Ermeni Sorunu Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 8, Sonbahar 2011, s. 73-90.

²⁸⁷ Ömer Erden, "Türk-Ermeni İlişkileri Sürecinde.," s. 99-100.

²⁸⁸ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, I. Cilt (1920-1945), T.T.K, 1983, s. 25-26.

²⁸⁹ Fahir Armaoğlu, "Amerika, Serves Antlaşması ve Ermenistan Sınırları," *Bellekten* Cilt LXI/230 Nisan 1997, Ankara, 1997, s. 133-147.

Ermenistan parlamentosunda onaylamaya fırsat kalmadan Bolşevik Rusya tarafından işgal edildi. Gümrü Antlaşması Sovyet Ermenistan'ı tarafından onaylanmasa da, daha sonra Sovyet Rusya ile imzalanacak olan Moskova Antlaşması'nda, Türkiye-Ermenistan sınırının belirlenmesi konusunda esas olarak alındı ve bu durum Kars Antlaşması ile Sovyet Ermenistan'ı tarafından da kabul edildi.

Ermenistan, yaklaşık 100 yıldır Osmanlı Meclis-i Mebusan tarafından onaylanmayan Sevr Antlaşması'nı halen Türkiye'ye karşı kullanmaya çalışsa da, Ermenistan parlamentosu tarafından onaylanmayan Gümrü Antlaşması'ndan kesinlikle bahsetmez. İlginç olan ise Ermeniler bağımsızlıkları için ciddi tehlike olarak gördükleri Türkiye ile antlaşma imzalayarak Batı sınırlarını güvence altına alırken, Taşnakların ve diğer Ermeni siyasi partilerin zaman zaman işbirliği yaptığı Bolşevik Rusya tarafından işgal edilmesi de bir başka konudur.

2.5. Ermenistan Cumhuriyeti'nin Azerbaycan Politikası

1918 yılında Güney Kafkasya'da oldukça karmaşık siyasi ve askeri durum söz konusuydu. İngiltere bölgeye yönelik kendi çıkarlarına uygun politika uyguluyor, Osmanlı, Brest-Litovsk Antlaşması şartlarına uygun olarak sınırlarını yeniden çizmeye çalışıyordu. Rusya'nın kuzeyinde hâkimiyette olan Bolşevikler, güneyde kontrolü sağlayan General Denikin ve Amiral Kolçak'ın Ordusu ile uyum içinde bölgeye doğru ilerlemekteydi.²⁹⁰ General Denikin ve Amiral Kolçak Bolşeviklere karşı, Bolşevikler her ikisine karşı mücadele ettiklerini bildirseler de, aslında amaçları Rusya İmparatorluğu'nu yeniden kurmaktı.²⁹¹ Bolşeviklerin işçi, asker hakları, demokrasi, toprağın köylülere verilmesi iddiaları, General Denikin ve Amiral Kolçak'ın liberalizm ideolojisi ise Güney Kafkasya'ya yeniden hâkim olma arzusunun perdelenmesinden başka bir şey değildi.

Nisan 1919 yılında General Denikin²⁹² İngiliz Askeri Komutanlığına Kuzey Kafkasya'da Bolşevik hâkimiyetini devirmek için askeri operasyonlara başlayacağını

²⁹⁰ Игорь Пилиев, “Когнитивный диссонанс “демократического” империализма: национальная политика Российского правительства А. В. Колчака на Северо-Западе,” *Наукові записки Національного університету ‘Острозька академія’*, Серія “Історичні науки,” 2016, Випуск 25, стр. 214-223.

²⁹¹ Юрий Леонидович Кушер, “Гражданская война в России 1918-1922 гг.: причины поражения Белого движения,” Материалы международной научно-практической конференции “*История Гражданской войны в России 1917-1922 гг.*,” стр. 35-42.

²⁹² Лукомский А, *Деникин и Антанта. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев*, М, 1991, стр. 91.

bildirdi. İngilizler Bolşeviklerin ilerlemesinin karşısının alınacağından buna olumlu baktı. Ermenistan hükümeti Azerbaycan ve Gürcistan'ın Osmanlı tarafından desteklendiğini, kendisinin ise bölgede yalnız kaldığını düşünüp güvenliğini göz önünde bulundurarak Deniki'nin bu talebini olumlu karşıladı.²⁹³

Azerbaycan ve Gürcistan General Denikin ordusunun bölgeye yaklaşmasından oldukça rahatsızdı ve Haziran 1919 yılında General Denikin tehlikesine karşı askeri-savunma antlaşması imzalayarak Ermenistan'ın bu antlaşmaya katılması için bir hafta süre tanıdılar. Ermenistan bu antlaşmaya katılarak bölgenin güvenliğinin temin edilmesine katkı sağlamaktansa, General Denikin ile ilişkilerini daha da genişleterek, Kuban hükümeti yanında daimi temsilcilik açtı.²⁹⁴

Böyle karmaşık bir dönemde Ermenistan bağımsızlığını ilan etti ve bölge politikasında Azerbaycan'a yönelik en çok sorun çıkaran bir devlet oldu. Sınırları belirsiz, başkenti olmayan Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve Osmanlı topraklarıyla sınırlarını genişletmek istedi. Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik politikasını iki açıdan ele almak mümkündür. Birincisi, bölgede Azerbaycan'a yönelik uyguladığı yayılcı politika, ikincisi, Paris Barış Konferansı çerçevesinde uluslararası alanda Azerbaycan'a yönelik politika. Aslında Paris Barış Konferansı'nda Ermenistan'ın tutumu bölge politikasında Azerbaycan'a yönelik politikasının uluslararası alanda devamı olup, büyük devletlerden destek alması için uygulamaya çalıştığı dış politikası olarak değerlendirilebilir.

Diyet Meclisi 1918 yılında kendisini feshettikten sonra Azerbaycan Türkleri, Gürcüler ve Ermeniler artık de-facto bağımsız olarak bölgede sınırlarını belirlemeye, ordularını kurmaya ve bağımsızlıklarını tanıtmaya başladılar. Neticede, taraflar arasında son yıllarda yaşanan anlaşmazlıklar da su yüzüne çıktı ve düne kadar Diyet Meclisi'nde birlikte hareket etmeye çalışan halklar bir birilerinin boğazını sıkıya hazırdı.

Kafkasya'daki siyasi ve güvenlik ortamının daha da karmaşık duruma gelmesinden faydalanmak isteyen Ermeniler, petrolle zengin olan Bakü'yü ele geçirmek istediler. İlginç olan ise siyasi ve ideoloji görüşlerinde ciddi farklılıklar olmasına rağmen Bolşeviklerin, Taşnaksutyun, Hınçak Partisi ve diğer siyasi komitelerle Azerbaycan'a karşı işbirliği yapmasıdır.

Bakü yönetiminin başında bulunan S. İ. Despot-Zenoviçin istifa etmesinden

²⁹³ HAA, ф. 1022, оп.5, д. 362, л. 10

²⁹⁴ Nesib Nesibli, *Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti*, Qanun nəşriyyatı-2001, s. 138.

sonra Ermeni kökenli Kh. S. Antonov'un işbaşına gelmesi Bakü ve etraf bölgelerde Ermenilerin daha rahat faaliyet göstermelerine neden oldu. Bölgede gelişen siyasi olaylar Taşnak Partisi ve Bolşeviklerin ortak hareket etmesine imkân verdi. Bolşevikler, Azerbaycan'ı Sovyet Rusya'nın, Ermeniler ise "Büyük Ermenistan"ın bir parçası olarak görmekteydi ve Azerbaycan milli bağımsızlık mücadelesinin önüne geçilmesi her iki tarafın çıkarları ile örtüşmekteydi.

1918 yılında Çarlık ve Sovyet Rusya ordusunda iyi eğitilmiş Ermeni asker ve subaylarının bulunmasına rağmen, Azerbaycan ordusu yeni kurulmaktaydı, orduda profesyonel subay ve asker oldukça azdı. Bakü ve etraf bölgelerde yaşayan Müslüman Azerbaycan Türklerinin Ermeni ve Bolşevik silahlı birlikleri karşısında mukavemet gösterme şansları oldukça azdı. Bolşevik ve Taşnak Partisi'nden farklı olarak Müsavat Partisi'nin de her hangi bir silahlı birliği yoktu. Ratgauzer, "Bakü'de Devrim ve İç Savaş" adlı kitabında durumu şöyle ifade etmekteydi: "Olaylar başladığında Müsavat Bakü'de değildi. Bölgelerde olan askeri birlikleri Bakü'ye getirmekte geç kaldılar. Biz tahmin ediyoruz ki Müsavat, kentte çatışmaların 30 Mart'ta başlayacağını tahmin edemedi."²⁹⁵ Bakü'de bulunan çok sayıda Ermeni asker ve subayların sokaklarda dolaşması durumu daha da kötüleştirmekteydi. İlginç olan ise Bakü petrol kuyularında çalışanları silahlı birliklere alan Bolşevikler, Müslüman Azerbaycan Türklerini bu silahlı birliklere kabul etmiyordu. Bakü'de bulunan askeri birliklerin birçoğu Ermenilerden oluşmaktaydı. Bakü'nün askeri Kumandanı olan Ermeni Avakyan ise bu işleri planlı şekilde organize etmekteydi.

29 Mart 1918 yılında Şaumyan Bakü'de bulunan "Vahşi Tümen" nezdinde kurulan "Tatar Alayı"nın silahlarını alma yönünde bir karar aldı ve uyguladı. Bakü Sovyeti'nin 16 Mart'ta kentte bulunan bütün silahlı birliklerin silahlarının alınması hakkında kararı bulunsa da, Şaumyan'ın sadece Azerbaycan Türklerinden oluşan silahlı birliklerin silahlarının alınması hakkında karar vermesi oldukça manidardır.²⁹⁶ Bu durum Bakü ve diğer bölgelerde Azerbaycan Türklerine karşı yapılan Mart katliamlarının önceden planlandığını göstermektedir.

Şaumyan'ın Azerbaycan silahlı birliklerinin silahlarını alması Bakü'de halk arasında rahatsızlığa neden oldu. 30 Mart 1918 yılında cami ve meydanlara toplanan halk bu duruma itiraz ederek miting ve gösteriler düzenlediler. Müsavat Partisi'nin

²⁹⁵ Ратгаузер Я, *Революция и гражданская война в Баку*, Баку, 1927, стр. 145

²⁹⁶ Государственный архив политических партий и общественных движений Азербайджанской Республики (ГАППОДАР), ф. 276, оп. 3, д. 272, лл. 5-6.

yayım organı olan “Açık Söz” gazetesi halkın galeyana gelmemesi, sabırlı olmasını yazsa da, Kızıl Ordu birliğinin şehir meydanındaki Müslüman Türklere ateş açılmasıyla katliamlar başladı. Şaumyan durumu şöyle değerlendirmekteydi: “Biz Atlı Taburumuza karşı açılan ateşten yararlanarak bütün cephe boyu ateşe başladık. Bizim 6 bin silahlı askerimiz, Taşnaksutyun Partisi’nin de yaklaşık 3-4 bin askeri vardı. Taşnakların da bu olaya müdahil olması iş savaştan daha çok etnik zeminde katliamlara neden oldu. Biz buna şuurlu olarak gittik. Eğer Müsavat Bakü’yü ele geçirseydi, başkent ilan edecekti.”

Böylece Bakü Sovyet’inin Ermeni askerlerden oluşan Kızıl Muhafız silahlı birliği ve Devrim Müdafaa Komitesi 30 Mart 1918 yılında Bakü ve çeşitli illerde yaşayan Azerbaycan Türklerine karşı katliamlara başladı. Bakü’de 12 bin Müslüman Türk, Taşnak-Bolşevik silahlı çeteleri tarafından katledildi.²⁹⁷

Azerbaycan Türklerine karşı yapılan katliamlar Guba, Salyan, Lenkeran illerinde de devam etti. 3-16 Nisan 1918 yılında Şamahı’da 7 bin Müslüman Türk katledildi,²⁹⁸ 72 köy yağmalandı.²⁹⁹ Guba nahiyesinde de 162 köy yağmalandı, 16 bin Azerbaycan Türkü ve Yahudi öldürüldü.³⁰⁰

Taşnak-Bolşevik silahlı birliklerinin katliamları Gence, Zangezür ve Karabağ’da da devam etti. Bakü’de siyasi ve askeri kontrolü ele geçiren Stepan Şaumyan Gence’yi de ele geçirerek Azerbaycan Türklerinin bağımsızlık mücadelesini tamamen yok etmek istiyordu.³⁰¹ Azerbaycan hükümetinin 15 Temmuz 1918 yılında kurduğu Olağanüstü Tahkikat Komisyonu 1914-1918 yıllarında Azerbaycan Türklerine karşı yapılan katliamları araştırdı ve 50 ciltten oluşan bir rapor hazırladı.³⁰²

Bakü’de Mart 1918 yılında başlayan silahlı çatışma kısa süre sonra başka bölgelere de yayıldı. Özellikle de Erivan, Zangezür ve Gökçe’de yaşayan Azerbaycan Türkleri için büyük bir tehlike ortaya çıktı. Andranik’in komutasındaki Ermeni silahlı çeteleri Gökçe’de Çamırlı, Medine, Anağızıoğlu, Kışlak, Gulalı, Küsecik, Alçalı, Küçük Karakoyunlu ve Delikardeş köylerine saldırarak birçok Müslüman’ı katlettiler. Bu katliama katılan Yarbay Vahram “kahramanlığını” şöyle ifade etmişti. “Ben hiçbir şeyin farkına varmadan Basargeçer ahalisini mahvettim. Ancak bazen kurşunları kullanmak

²⁹⁷ Степан Шаумян, *Избранные произведения*, стр. 246.

²⁹⁸ Seyfəddin Qəniyev, *1918-ci il Şamaxı Soyqırımı*, I. Kitab, Bakı, “Nurlar”, 2003.

²⁹⁹ Solmaz Rüstəмова-Tohidi, *Quba. Aprel-May 1918-ci il. Müsəlman qırğınları sənədlərdə*, Bakı, 2013, s. 285.

³⁰⁰ Əsgər Abdullayev, *Azərbaycanlıların Mart soyqırımı unudulmamalıdır*, Bakı 2008.

³⁰¹ Vaqif Arzumanlı ve diğ., *1918-ci il qırğınları*, Bakı, “Öyrətmən”, 1995.

³⁰² Solmaz Rüstəмова-Tohidi, *Bakı. Mart. 1918-ci il. Azərbaycan qırğınları sənədlərdə*, Bakı, 2013, s. 65-80.

istemiyordum. Bu köpekleri öldürmenin en kolay yolu şudur; savaş sonrasında sağ kalanların hepsini kuyuya atıp üzerlerine ağır taşlar atmak gerekiyor ki onlar sağ kalmassınlar. Ben de aynen böyle yaptım. Bütün erkekleri, kadınları ve çocukları kuyulara attım, kuyunun ağzını taşlarla kapatarak onları ölüme terk ettim.”³⁰³

Ermenistan ile sınır bölgelerde Azerbaycan Türklerine karşı katliamlar yapılırken, Ermeniler Bakü’de Bolşeviklerle iş birliği yaparak Azerbaycan Ordusuna karşı savaşmaktaydı. 1917 yılında Ermeniler Bakü’de Ermeni Ulusal Konseyi’ni kurarak Azerbaycan Türklerine ve yerel yönetime karşı silahlandı.³⁰⁴

1918 yılında Ermeni Ulusal Konseyi Bakü’de bulunan Ermeni silahlı birliklerini bir araya getirerek tek komutanlık altında faaliyet göstermesi için Bolşeviklerin kurduğu Devrim Komitesi’ne müracaat ettiler. Devrim Komitesi bu isteğe olumlu cevap vermedi. Mart katliamlarından sonra konumlarını bir az da güçlendiren Bolşevikler Ermeni Ulusal Konseyi’ni ve Taşnaksutyun Partisi’ni feshetmek istediler. Devrim Komitesi, 8 Nisan’da Ermeni Ordusu kurmak talebine olumsuz cevap verdikten sonra Ermeni Ulusal Konseyi’nin bırakılmasını talep etti. Ulusal Konsey buna karşı çıksa da, daha sonra müzakerelere başladı ve 14 Nisan 1918 yılında taraflar arasında antlaşma imzalandı. Antlaşma şartlarına göre:

-İkinci Ermeni Alayı feshediliyor, Alayın yarısı Amazasp’ın tugayına, yarısı da Bakü Sovyet’i tugayının kontrolüne veriliyordu;

- Amazasp’ın tugayı iki yere ayrıldı, 16 ve 17 numara ile Kızıl Orduya bağlandı;
- 16 ve 17. Tugaylara Amazasp kumandanlık yapıyordu ve batı cephesine doğru ilerlemeliydi.

Şaumyan, M. Gorganyan, A. Gülkhandanyan, A. Ter-Ohanyan ve N. Ter-Gazaryan tarafından imzalanan antlaşmaya göre 12 bin askerden oluşan ve 50 topa sahip Ermeni ordusu tamamen Bolşeviklerin kontrolüne geçti. Bolşeviklerin kontrolüne geçen bu ordu birliklerinde Taşnak ve Eserlerin de silahlı birlikleri vardı. G. Balayan komutanlığında olan Taşnak silahlı birliklerinde 6 bin asker vardı.³⁰⁵

Bolşevikler 25 Nisan 1918 yılında Bakü’de kontrolü sağladılar, Şaumyan Başkanlığında Bakü Sovyet’i kuruldu. Diğer siyasi partiler ve Ulusal Konseyler devre dışı bırakıldı.

³⁰³ Лалаян А, *Контрреволюционный Дашнакцутюн и империалистическая война 1914-1918*, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Xəbərləri, Fəlsəfə və Hüquq Sayı, 1989, No 4, s. 50. Aktaran: V. Arzumanlı, *1918 Qətliamı*, Bakı, 1995, Öyrətmən nəşriyyatı, s.58.

³⁰⁴ Оганесян, *Век Борьбы*, стр. 264.

³⁰⁵ Оганесян, *Век Борьбы*, стр. 268.

Bolşevikler her ne pahasına olursa olsun Güney Kafkasya'da tutunmanın yollarını aramaktaydı ve 21 Aralık 1917 yılında Kızıl Muhafız (Gvardiya) kurulması hakkında karar aldılar. Bakü'den geçerek Rusya'ya dönen Rus askerlerinin silahlarına Bolşevikler tarafından el konuldu.

Bu dönemde Osmanlı Ordusu tarafından Nuri Paşa komutanlığında Gence'de İslam Ordusu kuruldu ve Bakü'ye doğru harekete geçti. Haziran ayında düzenli Türk ordusu da Gence'ye geldi. Bolşevik Devrim Komitesi, Osmanlı Ordusu'nun saldırısını beklemeden stratejik öneme sahip bölgelerde taarruza geçti. 25 Haziran'da İslam Ordusu ve Bolşevik Ordusu Gökçay ilinde karşı karşıya geldi. Birkaç günlük çatışmadan sonra İslam Ordusu Ermeni-Bolşevik Ordusunu geriye püskürttü ve Bakü'ye yol açıldı. O sıralar kendi alayı ile İran'da konuşlanan Albay Biçerakhov, Enzeli limanından Hazar Denizi ile Bakü'ye yardıma gelse de Türk İslam Ordusunun karşısında dayanamadı ve Hazar Denizi'nden Rusya'ya kaçtı.

Taşnaklar 7 Haziran 1918 yılında Müslüman Fraksiyonu ile yeniden görüşmelere başladı ve Bakü Sovyet'inin feshedilmesi karşılığında Bakü'de kurulacak hükümette sadece Azerbaycan Türklerinin değil, diğer milletlerin temsilcilerinin de yer almasını istediler. Eski Müslüman Fraksiyonunun daha önce bu teklifi reddettiği gibi Azerbaycan Milli Şurası da bu teklifi reddederek Bakü'de hâkimiyetin bölünmezliğini bildirdi.³⁰⁶

Şaumyan Türklerle barış antlaşması imzalamayı önerdi, Bakü Sovyet'inin diğer temsilcileri buna karşı çıkarak İngilizlerden yardım istenmesi yönünde görüş bildirdiler. Şaumyan, İngilizlerin gelmesi durumunda Bolşevik devriminin tamamen boğulacağını bildiğinden İngilizlerin davet edilmesine karşı çıksa da, Bakü Sovyet'i yardım için İngilizleri Bakü'ye davet etti. Şaumyan başta olmakla diğer Bolşevikler Bakü'de ele geçirdikleri bütün değerli eşya, altın, para ve mücevherleri gemiye toplayarak 30 Haziran'da Bakü'den kaçtılar. Daha sonra Bakü Sovyet'inin Taşnak ve Eserlerden oluşan üyeleri Bolşevikleri denizde takip ederek yakaladılar ve çaldıkları değerli eşyalarla birlikte Bakü'ye getirdiler.

Küçük bir gruptan oluşan İngiliz askerleri Albay Stocks komutanlığında 4 Ağustos 1918 yılında Bakü'ye geldiler. Taşnak silahlı birliklerinin mukavemetinin kırıldığı bir sırada İngiliz Ordusunun Bakü'ye gelmesi ve 5 bin İngiliz askerinin en kısa

³⁰⁶ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), fond 970-Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi, siyahı 1, iş 1; ARDA, fond 970-Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi, siyahı 1, iş 3.

zamanda Bakü'ye geleceğini bildirmesi onlara moral verdi. İngilizlerin Bakü'ye gelmesi yerli Müslüman Türk halkı tarafından oldukça olumsuz karşılandı. Türk İslam Ordusu'nun Bakü'ye doğru yakınlaştığı dönemde Bakü'de Azerbaycan Türkleri de yardım için silahlandılar.

Türk İslam Ordusu, 29 Ağustos 1918 yılında İngiliz ve Taşnak silahlı birliklerine saldırdı. İngilizler saldırı karşısında dayanamadı ve Bakü'ye doğru geri çekildi. 1 Eylül'de İslam Ordusu saldırıya devam etti, İngilizler Bakü'yü terk etme yönünde karar aldılar. Taşnak ve Eserler, İngilizlerin Bakü'ye terk edecekleri haberini duyunca onları tehdit ederek geri çekilecek gemilerine top ile ateş edeceklerini söylediler. İngilizler birkaç gün kaldıktan sonra 13 Eylül'de Bakü'yü terk ettiler.

Ermeni silahlı birliklerinin yaptıkları katliamların ülke geneline yayılması, bu çerçevede Bakü ve Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde 30 bin civarında Türk'ün öldürülmesi üzerine çok sayıda Azerbaycan Türkü, Taşnak-Bolşevik katliamından kurtulmak için Bakü'yü terk etti.³⁰⁷ Güney Kafkasya'nın en büyük sanayi kenti olan Bakü'de bu tür katliamların gerçekleşmesi, Azerbaycan Türkleri ile Taşnak-Bolşevikler arasındaki anlaşmazlıkları daha da şiddetlendirdi.

Azerbaycan'da bulunan Ermeni silahlı birlikleri Bolşeviklerle iş birliği yaparak Türk İslam Ordusu ile savaşırken, Bakü ve diğer bölgelerde sivil insanlara yönelik katliamlar yapıyor, Ermenistan'ın kontrolünde bulunan silahlı birlikler de Zangezur, Nahçıvan, İrevan ve diğer bölgelerde Azerbaycan'a karşı saldırılara devam ediyordu. Güney Kafkasya'ya yönelik Türkiye, Almanya ve İngiltere arasındaki görüş ayrılığından yararlanan Andranik, 1918'de Zangezur'a saldırdı, bu saldırıya karşı direnemeyen köy ahalisi İrevan, Karabağ ve İran'a giderek canlarını kurtardılar. Sonbahara doğru Eylül ayında Ermeni silahlı birlikleri yeniden Zangezur'a saldırdılar. Darabe, Agadu, Rut ve Bagudi köyleri tamamen dağıtıldı; Melikli, Arkhalı, Pulkent, Şyagur, Şeki, Kızılcık köyleri ise zarar gördü. Bu köylerde toplam 500 kişi Ermeniler tarafından katledildi.³⁰⁸ 1918 yılında Zangezur'da Azerbaycan Türklerinin yaşadığı 115 köy, 1918 sonlarında yok edildi. Toplam 7.739 kişi olmak üzere 3.257 erkek, 2.276 kadın ve 2.196 çocuk öldürüldü.³⁰⁹ Khmbapet Dro, Andranik ve Hamazasp'ın silahlı çeteleri köyleri yakmış, insanları öldürmüş veya zorla göç ettirmişti. Ağustos 1918'de

³⁰⁷ Yıldırım, Dursun, Cihat Özönder, *Karabağ Dosyası*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1991, s. 16.

³⁰⁸ Arzumanlı Vaqıf, *1918 Qətliamı*, Bakı 1995, Öyrətmən Nəşriyyatı, s.58.

³⁰⁹ Arzumanlı, *1918 Qətliamı*, s. 59.

İğdır ve Eçmiadzin'de 60 köy Dro'nun silahlı çeteleri tarafından yağmalandı.

Ermenistan'da yaşayan 575.000 Azerbaycan Türkü'nün 565.000'i 1918-1920 Taşnak iktidarı döneminde katledildi veya zorla göç ettirildi. Bazı Ermeni araştırmacıları da bu verileri onaylamaktadır: "1920'de Sovyet Hükümeti döneminde Taşnakların yürüttüğü politikalar sonucu burada 10.000 kişiden biraz fazla Türk kalmıştı. 1922'de 60.000 göçmen geri döndükten sonra Azerbaycan Türklerinin sayısı 72.596 olmuştur."³¹⁰

Rusya'da Şubat ve Ekim Devrimlerinin gerçekleşmesinden sonra "Rusya Halklarının Hukuk Bildirisi"nin yayımlanması Azerbaycan halkı, aydınları ve siyasilere tarafından özerklik elde etmek için fırsat olarak değerlendirildi ve memnuniyetle karşılandı. Ama Kafkasya'nın geçici Olağanüstü Komiseri tayin edilen Stepan Şaumyan, Azerbaycan Türklerinin özerklik elde etmesine karşıydı. Azerbaycan halkının yasal olarak özerklik talebini Şaumyan "Bakü'yü Azerbaycan Hanlığının başkenti yapmayı Azerbaycan milliyetçilerinin arzusu" olarak tanımlamaktaydı.³¹¹

Şaumyan, Azerbaycan'a özerklik verilmesine karşı çıksa da, Ruslar tarafından işgal edilen Osmanlı topraklarında geçici Ermeni yönetimi kurmakta sakınca görmedi. Bu konuyla ilgili Lenin ve Stalin tarafından 27 Aralık 1917'de imzalanan kararın uygulanması da Şaumyan'a görev olarak verildi.³¹²

I. Dünya Savaşı'nın sonlarında Ermenilerin durumunun oldukça ağır olmasına rağmen İstanbul'a barış görüşmelerine gönderdikleri temsilciler Azerbaycan, Osmanlı ve Gürcistan topraklarını Ermenistan sınırlarında gösteren haritaları da beraberlerinde getirdiler. Bu haritalara göre, Sürmeli, Nahçıvan, Ahılkelek, Eçmiadzin, İrevan, Gazah, Zangezur, Ordubad ve Borçalı Ermenistan toprakları olarak gösterilmekteydi.³¹³

İstanbul Konferansı'nda Azerbaycan heyetinin Başkanı Ali Merdan Topçubaşov, Ermeni taleplerinin önüne geçilmesi için 2 Ekim 1918 yılında Talat Paşa ile yaptığı görüşmede, Talat Paşa kendisine sınır konuları ile ilgili olarak Ermenilerle anlaşmasını, bunun mümkün olmaması halinde ise Türklerin ve Almanların hakemliğinin kurulmasını teklif etti. Osmanlı bir an önce Güney Kafkasya'da sınır sorunlarının halledilmesini istiyordu. Ermeni temsilciler toprak talebinde ısrar etmekte ve Osmanlı'nın Azerbaycan'a ordu göndermesine karşı çıkıyordu. 2 Ekim'de Başbakan

³¹⁰ Коркодян З, *Население Советской Армении за последние сто лет, (1831-1931)*, Ереван, 1932.

³¹¹ Степан Шаумян, *Избранные произведения*, Москва, 1978, Том. 2, стр. 257

³¹² *Декреты Советской власти*, Москва, 1957, стр. 289-299

³¹³ Nesib Nesibli, *Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti*, Qanun nəşriyyatı 2001, s. 110-111.

İzzet Paşa ile görüşen Ermeni temsilciler, Osmanlı'nın Karabağ'a ordu göndermemesini talep etti. İzzet Paşa da Ermenilerin bu talebini olumlu karşıladı.³¹⁴

Azerbaycan henüz başkent dışındaki güvenliğini temin etmemişken, 1918 yılında General Andranik silahlı birliği ile Nahçıvan üzerine yürüdü, yüzlerce köy yağmalandı, binlerce Müslüman Türk katledildi. General Andranik Culfa üzerinde İran'a geçerek İngilizlerle birleşmek için Hoy yoluyla Salmas'a gitti.³¹⁵ Osmanlı ordusunun öncü birlikleri ile karşılaşan Andranik İngiliz ordusu ile birleşmeden Culfay'a geri döndü, oradan ise Kafan'a gitti ve bölgedeki Müslüman Türk köylerini yağmalayıp ahalisini katletti. Azerbaycan hükümeti, Andranik'in Culfa, Nahçıvan ve Kafan'da yaptığı katliamlarla ilgili olarak Ermenistan hükümetine resmi nota verdi. Ermenistan hükümeti cevabında Andranik'in Ermenistan Cumhuriyeti'ne ait olmadığını ve kendisinin silahlı haydut olduğunu bildirerek sorumluluğu üstlenmedi.³¹⁶

Ermenistan hükümeti, Ekim 1918'de Azerbaycan ve Gürcistan hükümetlerinin bölgede siyasi ve güvenlik sorunlarının müzakereler yoluyla halledilmesi için çok taraflı görüşme teklifini kabul etmedi, Azerbaycan ve Gürcistan'a yönelik askeri operasyonlarına devam etti.

İngiliz ordusu, General Thomson komutanlığında 17 Kasım 1918 günü Bakü'ye girdi ve Barış Konferansı'nın yapılacağını duyurdu. Ermenistan hükümeti konferansta sınır konularının görüşülmesi için temsilciler gönderdi. 26 Mart 1919'da General Thomson'a memorandum göndererek Karabağ, Kars ve Şerur sorunlarının halledilmesini ve bölgeyi terk eden Ermenilerin geri dönmeleri için uygun ortamın sağlanmasını istedi.³¹⁷ Sarıkamış, Merdenek, Oltu ve Kazvin'in 2 Mayıs'ta Ermeniler tarafından ele geçirilmesinden sonra, Ermeni silahlı birlikleri Nahçıvan'a girdi. General Devi ve Dro'nun imzaladığı belgeye göre Nahçıvan Ermenistan'ın bir parçası ilan edildi. Ama daha sonra Dro Nahçıvan'ı terk etti.

Nahçıvan konusu 1918-1920 yılları arasında Azerbaycan ve Ermenistan arasında bir türlü halledilemedi. Bu yıllarda Nahçıvan sürekli Ermenistan silahlı birliklerinin saldırısına uğramaktaydı; Azerbaycan oldukça zor şartlar altında olsa da bölgede kontrolü sağlayabildi. Ermenistan'ın Nahçıvan talebi sadece iki ülke arasında yapılan müzakerelerde değil, Rusya, Türkiye, İngiltere, Almanya ile ilişkilerde ve Paris Barış

³¹⁴ Nesib Nesibli, *Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti*, s. 113.

³¹⁵ Beşir Mustafayev, "XX. Yüzyılın Başlarında Nahçıvan'da Terörle Mücadele", *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4, Ocak 2014, s. 56-65.

³¹⁶ Nesib Nesibli, *Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti*, s. 117.

³¹⁷ Оганесян, *Век Борьбы*, стр. 283.

Konferansı'nda gündeme getirilse de bu konuda ciddi bir sonuca ulaşamadı.

13 Ekim 1921'de Kars'ta Rusya Sovyet Federasyonu Sosyalist Cumhuriyeti'nin de katılımıyla bir tarafta Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, diğer tarafta Türkiye olmakla Antlaşma imzalandı. Antlaşmanın 5. maddesinde Nahçıvan Eyaleti'ne Azerbaycan'a bağlı kalması şartıyla özerk cumhuriyet statüsü verilmesi konusunda Türkiye hükümeti, Azerbaycan ve Ermenistan'ın anlaşmaya vardıkları yer almaktaydı.³¹⁸ 13 Aralık 1922 yılında Zakafkasya Sovyet Federasyonu Sosyalist Cumhuriyeti (ZSFSC) kuruldu ve Anayasa kabul edildi.³¹⁹ ZSFSR Sovyetler Kurultayı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin özerklik hukuku çerçevesinde Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin bir parçası olarak tanınması hakkında karar kabul etti. Bu kararda aynı zamanda Abhazya, Acaristan ve Güney Osetya'nın da özerklik statüsü bir kez daha tanındı.³²⁰

Bölgede 1917-1920 yıllarında yaşanan olaylar, Azerbaycan Türklerini ve Ermenileri karşı karşıya koydu. Bundan başka, Ermenilerin Osmanlı Devletinden toprak talepleri ve Doğu Anadolu'da Türklere karşı yaptıkları katliamlara cevabı mahiyetinde, Osmanlı ordularının doğuya doğru harekât yapması ihtimali her gün biraz daha artmaktaydı. Bu durum, Ermenileri hızlı bir biçimde silahlanmaya ve büyük devletlerden destek arayışına sevk etmekteydi. Ermenilerin silahlanması ve büyük devletlerden destek alma girişimleri aynı zamanda müttefiklerin Osmanlı'ya karşı Kafkasya'da yeni bir güç oluşturma planlarıyla da örtüşmekteydi. Taşnaksutyun ve Hınçak partileri ile diğer Ermeni devrim komiteleri önderliğinde silahlanan Ermeniler, Doğu Anadolu'da olduğu gibi Azerbaycan'a da saldırmaya başladı.

Azerbaycan'ın 28 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlığını ilan ettiğinde Karabağ bölgesi Azerbaycan sınırları içerisinde yer almaktaydı. Paris'te 12 Ocak 1920'de Barış Konferansı sırasında bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti resmi olarak tanındı ve Dağlık Karabağ'ın onun bir parçası olması uluslararası alanda kabul gördü. Zaten Karabağ bölgesi Ermenilerinin 15 Ağustos 1919 tarihinde toplanan VII. Kurultayı, Azerbaycan yönetiminin atadığı geçici genel vali Sultanov'la antlaşma imzaladı. Antlaşma şartlarına göre ortak bir konsey kuruldu ve Karabağ bölgesinin siyasi yönetimi önemli ölçüde bu konseye havale edildi.

³¹⁸ *Документы внешней политики СССР*, Том IV, Москва, Госполитиздат, 1960, стр. 423, статья 5.

³¹⁹ *Съезды Советов Социалистических Республик, Сборник документов, 1917-1922 гг*, Том II, Москва, Государственное Издательство Юридической Литературы, 1960, стр. 483-491.

³²⁰ *Съезды Советов Социалистических Республик, Сборник документов, 1917-1922 гг*, стр. 482.

I. Dünya Savaşının sona erdiği dönemde Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'na göre Güney Kafkasya, İngiltere nüfus alanı olarak kabul edildiğinden Osmanlı bölgeden ordusunu çıkarmayı taahhüt etti.³²¹

Müttefik Devletleri temsil eden General Thomson, Dağlık Karabağ ve Zangezür bölgesini Azerbaycan toprakları olarak tanıdı ve Azerbaycan'ın Karabağ Genel Valisi olarak Hosrov Beyi atamasını kabul etti. Dağlık Karabağ Ermeni Asamblesi 1919 yılında resmen Azerbaycan hükümetini tanıdı. Bu tanıma 26 Ağustos 1919'da taraflar arasında imzalanan antlaşma ile hukuki geçerlilik kazandı. Antlaşma şartlarına göre Karabağ'ın dağlık bölgesi Dizag, Varanda, Khaçin ve Cilabert Ermenileri ile Karabağ valiliği nezdinde üç Azerbaycan Türkü'nün ve üç Ermeni'nin temsil edildiği Konsey oluşturuldu. Bu Konsey valiliğin işine karışmıyordu ve sadece denetleme yetkisine sahipti. Karabağ Ermenileri kültürel özerklik hakkına sahiptiler. Azerbaycan silahlı birlikleri Şuşa ve Hankendi'nde konuşlandı. Ermeni silahlı birliklerinin hareketi Konsey üyelerinin 2/3'nin onayıyla gerçekleşebilirdi.³²² Antlaşma imzalandıktan sonra Azerbaycan hükümeti 29 Eylül 1919'da bölgenin ekonomik kalkınması için bir milyon Manat para ayırdı. Müttefiklerin Yüksek Komiseri Amerikalı Albay Khaskel de Karabağ konusunda Azerbaycan'ın görüşlerini destekliyordu.³²³

Azerbaycan Cumhuriyeti 27 Nisan 1920 tarihinde Bolşevik Rusya tarafından işgal edilene kadar Azerbaycan'da bulunan Osmanlı ve sonrasında İngiliz orduları Karabağ bölgesini Azerbaycan'ın bir parçası olarak kabul etmekteydi. Bu dönemde Taşnakların öncülüğünde bazı Ermeni silahlı birlikleri Karabağ'da ve çevresinde birçok isyan çıkarsalar da başarılı olmadılar.

Ermeniler, Dağlık Karabağ'a yönelik iddialarını; bölgenin her zaman Ermenistan'a bağlı olduğu, Sovyet yönetiminin Karabağ bölgesini zorla alarak Azerbaycan'a bağladığı temeline dayandırmaktaydı. Fakat resmi belgeler bu iddiaların tam tersini söylemektedir. Bolşevik Ermeni liderlerden A. İ. Mikoyan 22 Mayıs 1919 tarihinde Rusya Komünist (bolşevik) Partisi Merkez Komitesi ve Vladimir İliç Lenin'e gönderdiği telgrafta kendi görüşlerini aktarırken "Ermeni Taşnakları Karabağ'ı Azerbaycan'dan koparıp Ermenistan'la birleştirme çabasındalar. Fakat bu, Karabağ için yaşam kaynağı olan Bakü'den ayrılmak ve hiçbir bağı bulunmayan İrevan'a birleşmek

³²¹ *Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, часть II, Москва, Издание Литиздата Н.К.И.Д., 1926, стр. 188-189, статьи 11 и 15.*

³²² *К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР 1918-1925, Документы и материалы, Баку, Азернешр, 1989, с. 23-25.*

³²³ Tofiq Köçərli, *Qarabağ*, Bakı, Elm, 2002, стр. 325-327.

anlamına geliyor. Ermeni köylüleri 5. Kurultaylarında Azerbaycan'ı tanımayı ve onun yönetimi altında kalmayı kararlaştırmışlardır” ifadelerini kullandı.³²⁴

Azerbaycan'da 28 Nisan 1920'de Sovyet Yönetimi ilan edildiğinde Karabağ bölgesi ve bu gün Ermenistan sınırları dâhilinde bulunan Zangezur bölgesi, Azerbaycan Sosyalist Cumhuriyeti'nin sınırları içerisinde bulunmaktaydı. Güney Kafkasya'da siyasi amaçlarına ulaşmak için her zaman Rusya ile iş birliği yapan Ermeniler, Azerbaycan'da Bolşevik hükümetin kurulmasını fırsat olarak gördü ve Dağlık Karabağ bölgesine ilişkin iddialarını daha yüksek sesle dile getirdiler. O dönemde Ermenistan'da henüz Bolşevik hükümeti kurulmadığından Sovyet yönetimi bu konuyla ilgili Azerbaycan'ın görüşlerini savunarak Ermenistan'a baskı yapmaya çalışmaktaydı.

Bu dönemde ilginç olan konu Azerbaycan Bolşevikleri ile Ermenistan Bolşeviklerinin siyasi dayanışmasıydı. Ermenistan'da Sovyet hâkimiyetinin kurulması karşılığında, Azerbaycan Bolşeviklerinin Karabağ ve Zangezur bölgeleriyle ilgili olarak bir takım vaatler verilmişti. Lenin'in “Doğunun Lenin'i” diye tanımladığı, bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin milli yöneticileri tarafından bağımsızlık davasına ihanetle suçlanan ve daha sonra Moskova'da zehirlenerek öldürülen, dönemin Azerbaycan Sovyet yönetiminin başı Neriman Nerimanov 1 Aralık 1920'de Ermenistan Komünistlerine telgraf gönderdi. Bu telgrafta, Ermenistan'da Sovyet yönetimi kurulması karşılığında, Azerbaycan'ın tarihi toprakları olan Nahçıvan, Zangezur ve Karabağ bölgelerini ona verebileceği ifade edilmekteydi.³²⁵ Nerimanov bu telgrafla Ermeni Bolşeviklere destek verse de daha sonra Dağlık Karabağ ve Nahçıvan'ın hukuki statüsü tartışıldığında Ermeniler bu telgrafi öne çıkararak oldukça sert bir tutum sergilediler.

Bu dönemde Rusya Sovyet yönetiminin kullanmaya çalıştığı bir konu da potansiyel etnik karışıklık merkezlerinin oluşturulması oldu. Bolşevikler bununla merkeze yönelik tepkileri bölge halklarının birbirlerine yöneltilmesini planlamaktaydı ve plan oldukça başarılı oldu. Nerimanov'un bu telgrafına rağmen daha Orconikidze, 19 Haziran 1920'de Lenin ve Çiçerin'e gönderdiği telgrafta, Karabağ ve Zangezur'un kendilerini Azerbaycan'ın bir parçası olarak gördüklerini ifade etmekteydi.³²⁶

Dağlık Karabağ, Nahçıvan ve Zangezur konusunda müzakereler devam ederken

³²⁴ Sov. B.KP arşivi Fond 1, Envanter 74, Dosya 120, sayfa 113'den aktaran Yıldırım, *Karabağ Dosyası*, s. 85.

³²⁵ Nesib Nesibli, *Bölünmüş Azerbaycan, Bütöv Azerbaycan*, Bakü, Ay-Yıldız, 1997, s. 121.

³²⁶ SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No 54882, s. 20'den aktaran İqrar Əliyev, *Dağlıq Qarabağ*, Bakı, Elm, 1989, s. 80.

Azerbaycan'da yayınlanan "Komünist" gazetesinin 2 Aralık 1920 tarihli sayısında Nerimanov imzalı bildiride toprak sorunları yüzünden iki komşu halkın kanının akması gerektiği ve Karabağ emekçilerinin kendi kaderlerini belirleme hakkının bulunduğu ifade edilmekteydi.³²⁷

Ermenistan'da Sovyet yönetiminin kurulması dengeleri bir ölçüde değiştirdi, Dağlık Karabağ'la ilgili taleplerini Moskova'ya iletiler ve Komünist Bolşevik Partisi (Kafkasya (b) P) Kafkasya Bürosu'nda gündeme getirdiler. Bu iddialar üzerine önce 27 Haziran 1921'de Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi toplanarak Ermenilerin taleplerini geri çevirdi ve Karabağ bölgesinin Azerbaycan'dan koparılamayacağını bildirdi. RK(b)P Kafkas Bürosu (Kafkas cumhuriyetlerindeki komünist partilerinden oluşmaktaydı ve yedi üyesinden sadece biri Azerbaycan Türküydü) 4 Temmuz 1921'de toplanarak Karabağ bölgesinin dağlık kısmının Ermenistan'a verilmesi gerektiği konusunda görüş bildirmesine Azerbaycan sert tepki gösterdi. RK(b)P MK'den temsilcilerin de katılımıyla RKP Kafkas Bürosu 5 Temmuz 1921 tarihinde yeniden toplandı. Toplantıdaki konular Azerbaycan-Ermenistan ve Moskova üçgeninde tartışılmaya devam ederken, Moskova tarafından Azerbaycan'ı yönetmek üzere atanmış olan Rus asıllı Sergey Kirov bile Karabağ bölgesinin dağlık kısmının da Azerbaycan'da kalması gerektiği yönünde görüş bildirdi.

Konuyla ilgili uzun süren müzakerelerden sonra Azerbaycan'ın bir üyeyle temsil olduğu toplantıda Orconikidze ve Nazaretyan'ın teklifi ile Ermenilerin de onayıyla, "Müslümanlar ve Ermeniler arasında milli sulhun gerekliliği, Yukarı ve Aşağı Karabağ bölgelerinin iktisadi ilişkilerinin zaruri olması, bölgenin Azerbaycan'la olan daimi bağlantısı gibi nedenlerle Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan SSR sınırları içinde kalmasına, bölge dâhilinde bulunan Şuşa şehrinin idari merkez olmak üzere bölgeye geniş bir özerklik verilmesine" karar verildi.³²⁸

Böylece, merkezi hükümet Dağlık Karabağ'ı ne tam olarak Azerbaycan'a, ne de Ermenistan'a verdi. İlk bakışta sorunun halledildiği görünümü ortaya çıksa da, aslında durum belirsiz olarak kaldı. Nitekim 1950 ve 1980'li yıllarda Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan kopararak Ermenistan'a verilmesi konusu gündeme geldi. Dönemin Ermeni liderlerinden Mirzoyan bu çözümden sonra görüşlerini şöyle ifade etmekteydi: "Aslında Karabağ sorunu diye bir sorun yoktur. Ermeni köylüleri Bakü ve Ağdam'la

³²⁷ İqrar Əliyev, *Dağlıq Qarabağ*, s. 80.

³²⁸ Cemalettin Taşkıran, *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1995, s. 136-137.

bağlantıları olmadan yaşayamayacaklarını söylüyorlar.”³²⁹

Fakat bu zaman bir de Karabağ bölgesinin dağlık kısmında özerk bölge oluşturulmasına ilişkin boyutu dikkatten kaçırmamak gerek. Nitekim bu konudaki tartışmalar yaklaşık iki yıl devam etti. Müzakerelerin uzaması merkezi hükümeti rahatsız ediyordu. Bunun üzerine 27-28 Haziran 1923 tarihlerinde toplanan RK(b)P Kafkas Bölge Komitesi bir ay içerisinde Karabağ bölgesinin Ermenilerin daha yoğun yaşadıkları dağlık kısmında özerk bölge oluşturulması gerektiği konusunda Azerbaycan’ı son kez uyardı. Hatta bu amaç için Azerbaycan yönetiminin başı da değiştirildi ve Sergey Kirov, Moskova tarafından Azerbaycan yönetiminin başına getirildi. Yapılan müzakereler sonucunda, Azerbaycan Merkezi Yürütme Komitesi, 7 Temmuz 1923’de adı geçen bölgede Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi (DKÖB) kurulması ile ilgili nihai karar aldı.³³⁰ SSCB’de özerk bölge statüsü genellikle etnik temele dayalı verilmekteydi ve özerk bölgede yaşayan etnik grubun adı verilmekteydi. Bu konuda yalnızca Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi istisnadır. Ermeniler kendi devletlerine sahip olduklarından Azerbaycan sınırları dâhilinde kurulan özerk bölge etnik grubun adı ile değil coğrafi adıyla kuruldu.

Ermenistan-Azerbaycan ilişkileri 1920 yılına kadar oldukça sorunlu geçti. Taraflar Gence, Karabağ, Zangezür, Nahçıvan, Şemahı ve Guba bölgesinde askeri olarak karşı karşıya geldiler. Her iki Cumhuriyetin ve bölgedeki siyasi ve güvenlik durumu tarafları antlaşmaya zorlarsa da, Ermenistan’ın Azerbaycan ve Gürcistan’a yönelik yayılcı politika izlemesi, Bolşevik Rusya’nın, General Denikin’in, İngiltere’nin, Fransa’nın ve hatta zaman zaman Osmanlı’nın desteğini almaya çalışması Azerbaycan ve Ermenistan’ın Bolşevik Rusya tarafından işgal edilmesi sürecini hızlandırdı. Ermenilerin “Büyük Ermenistan” kurma hayali o kadar kuvvetliydi ki bölgenin gerçeklerini görmemeleri ve fırsatları değerlendirememeleri bağımsızlıklarını kaybetmekle sonuçlandı.

³²⁹ Lenin külliyatı, 42. Cilt, s. 54’den aktaran İqrar Əliyev, *Dağlıq Qarabağ*, s. 84-85.

³³⁰ Nesib Nesibli, *Azerbaycan’ın Jeopolitiği ve Petrol*, Bakü, Hazar Üniversitesi Neşriyatı, 2000, s. 183.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SOVYET İŞGALİNDEN SONRA İKİNCİ ERMENİSTAN CUMHURİYETİ'NİN KURULMASI

3.1. 1918-1920 Yıllarında Güney Kafkasya'da Siyasi ve Askeri Durum

I. Dünya Savaşı'nın sonuçları savaşa katılan devletler açısından siyasi, askeri ve sosyo-ekonomik bakımlarından oldukça ağır oldu. Rusya bu zorlukları en ağır şekilde hisseden devletlerden biriydi.⁶⁵⁸ Rusya'nın Güney Kafkasya'da Osmanlı Devleti ile savaştığı yıllar bölge halklarının ulusal bağımsızlık mücadelesi yıllarına denk geldiğinden doğal olarak bu sonuçlar Güney Kafkasya'da yaşayan halkların bağımsızlık mücadeleleri tarihinde derin izler bıraktı.

Rusya'da 1918 yılının başlarında gerçekleşen Şubat Devrimi'nden sonra Kafkasya cephesinde savaştan Rus asker ve subaylar cephe hattını terk ederek evlerine dönmeye başladılar. Bu olaylara paralel olarak Osmanlı diplomasisi güçlenmeye başladı. Osmanlı, Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmadan önce 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı zamanı Rusya'nın kontrolüne geçen Kars, Ardahan ve Batum'u ele geçirme konusunda Almanya ile anlaşmaya vardı. Almanlar Batum'un Güney Kafkasya için önemini anladıklarından ilk önce Batum'un Osmanlıya verilmesine karşı çıksalar da, daha sonra Batum şehir merkezinin değil etraf bölgelerinin Osmanlıya verilmesi üzerinde durdular.⁶⁵⁹

Olayların bu yönde gelişmesinde Güney Kafkasya hükümetinin halen Moskova'da hâkimiyette olan Bolşeviklerin mitolojik "Rus demokrasisine" inanmaları da etkili oldu. Gürcü Sosyal Demokratlar da Güney Kafkasya'nın bağımsızlığını ilan ederek bu durumun yaşanmasına engel olabilirdi. Nitekim o dönemde Gürcistan'ın Almanya ile ilişkileri iyiydi ve Alman siyasi çevrelerinde Gürcülere sempati duyulmaktaydı.

Türklerin Güney Kafkasya'da ilerlemesi ve Brest-Litovsk Antlaşması'nda öngörülen şartlardan değişik şartlar öne sürerek Batum'u talep etmesi Almanya'ya

⁶⁵⁸ Александр Иванович Сербин, *Первая Мировая Война. Россия накануне и в годы войны (1914-1918 гг.)*, Омск СибАДИ, 2009; Кострикова Е. Г. *Русская политика и дипломатия накануне Первой мировой войны, 1907-1914 гг.*, М., 1997.

⁶⁵⁹ Zurrer W, *Deutschland und die Entwicklung Nordkaukasiens in Jahre 1918*, Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas, Wiesbaden, 1978, Bd. 26, p. 43, 56, 60-61, Aktaran: Георгий Мамулия, "Кавказ и державы Четверного союза в 1918 г." <http://nowyprometeusz.pl>, (Erişim tarihi: 18.07.2018).

rahatsız etmekteydi. Almanya temsilcisi O fon Lossov bu durumda Güney Kafkasya'nın doğal zenginliklerinin, Gürcistan'ın manganez ve Azerbaycan'ın petrol yataklarının Türklerin eline geçeceğini düşünüyordu. Lossov Avusturya-Macaristan'ın askeri temsilcisi Y. Pomyankovski'ye Türklerin Bakü'yü ele geçirdikleri takdirde "kendilerinin ülke üzerinde kontrol sağlayamayacaklarını ve petrol kaynağından uzak kalacaklarını, Türkler Bakü'ye yerleştiklerinde ise Genç Türklerin ve birkaç Paşanın zengin olacağını, diğerleri için ise konunun kapanacağını, Almanya'nın buna izin vermeyeceğini"⁶⁶⁰ bildirdi.

Almanya'nın bölge ile ilgili politikası bu çizgide gelişirken Türkler Güney Kafkasya hükümetine verdikleri ultimatomu cevap beklemeden ilerlediler ve bazı bölgelerde kontrolü ele aldılar. Gürcü ve Ermeni silahlı birlikleri Türklerin ilerlemesinin önüne geçemediler ve Gürcistan 4 Haziran 1918'de Osmanlı ile barış ve dostluk antlaşması imzaladı. Batum ve Ahılkelek üzerinde kontrolü kaybeden Gürcüler, bu antlaşma ile diğer bölgelerin de Türklerin kontrolüne geçmesini kabullendiler. Türkler Gürcistan'ın bütün demir yolu hattı üzerinde kontrolü sağladılar.⁶⁶¹

Türk Ordusunun Güney Kafkasya'nın içerilerine doğru ilerlemesine Almanya'dan yanıt gecikmedi. Gürcistan'da bulunan Alman esirlerinden ve kolonicilerden acilen askeri birlikler kuruldu ve birkaç demir yolu istasyonun kontrolünü ele alarak, Türklerin Tiflis'e doğru hareket etmesi engellendi.⁶⁶²

Alman General-kvartirmeyster Erick fon Lyudendorff 8 Haziran'da Enver Paşa'ya çektiği telgrafta Poti-Tiflis-Aleksandropol demir yolu hattı üzerinde konuşlanan Alman birliklerini dikkate almalarını ve onların Alman ordusu birlikleri olduğunu bildirmekteydi. Telgrafta aynı zamanda Türklerin Brest-Litovsk Antlaşması şartlarına uymaları, Almanya, Avusturya ve Bulgaristan'ın içinde bulunmadığı bir antlaşmayı tanımayacakları kaydedilmekteydi. Almanya bununla Osmanlı'nın 4 Haziran 1918 yılında Gürcistan ile imzaladığı barış ve dostluk antlaşmasını tanımadığını bildirdi.⁶⁶³

⁶⁶⁰ Pomiankowski J, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches*, Zurich, Leipzig, Wien, 1928, p. 362, Aktaran: Георгий Мамулия, "Кавказ и державы Четверного союза в 1918 г.," <http://nowyuprometeusz.pl>, (Erişim tarihi: 18.07.2018).

⁶⁶¹ *Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии*, стр. 343-349, 357-360.

⁶⁶² Vašadze D (Furst), *Deutsche Blätter in der georgischen Geschichte. Erinnerungen des ehemaligen Bevollmächtigten der georgischen Regierung bei der Kaiserlich Deutschen Delegation im Kaukasus 1918. Mitteilungen des Bundes der Asienkämpfer*, Berlin, 15 September 1930, p. 98, Aktaran: Георгий Мамулия, "Кавказ и державы Четверного союза в 1918 г.," <http://nowyuprometeusz.pl>, (Erişim tarihi: 18.07.2018).

⁶⁶³ Георгий Мамулия, "Кавказ и державы Четверного союза в 1918 г.," <http://nowyuprometeusz.pl>, (Erişim tarihi: 18.07.2018).

Güney Kafkasya’da sadece düşman devletler arasında değil, müttefik devletlerin de kendi aralarında çıkar mücadelesi devam ederken, I. Dünya Savaşı’nın sonlarına doğru Rusya’da devrim şartları oluşmaya başladı. Rusya’nın iç politikasında yaşanan gelişmeler-Bolşeviklerin siyasi ve askeri güç olarak öne çıkması, Brest-Litovsk Antlaşması’nı imzalanması, Şubat ve Ekim devrimlerinden sonra yaşanan iç savaş Rusya’yı yıpratmaktaydı. Bu dönemi siyasi ve ekonomik açıdan değerlendiren Vladimir İliç Lenin 1915 yılı sonlarında şimdi biz yeniden devrime doğru gidiyoruz diye yazmaktaydı.⁶⁶⁴

Rusya’da Şubat 1917’de Çarlık rejimini ortadan kaldıran Burjuva Demokratik Devrimi gerçekleşti.⁶⁶⁵ Devrimden sonra 2 Mart 1917 tarihinde ülkede burjuva ve sanayicileri temsil eden Kadetlerin başkanlığında Geçici Hükümet kuruldu. Diğer taraftan Petrograd Sovyet’i işçi ve asker milletvekillerinden oluşan, Menşevik ve Eserlerin temsil olunduğu ikinci bir hükümet ortaya çıktı.⁶⁶⁶ Şubat Devrimi, Güney Kafkasya’da olumlu karşılandı ama devrimden sonraki gelişmeler bölgedeki durumu daha da karmaşık duruma soktu.

Geçici Hükümet’in eyaletlere yönelik politikası Çar hükümetinin politikasından çok farklı değildi. Devlet Duma’sından destek alan Kadetler, Şubat Devrimi’nden sonra eyaletlerin demokrasi çerçevesinde özerklik taleplerine karşı çıkarak “tek ve bölünmez” Rusya’dan yana olduklarını bildirdiler. İngiliz diplomat George Byunkenen hatıralarında konuyla ilgili şöyle yazmaktaydı: “Rusya hükümeti, net olarak konuşmak gerekirse cumhuriyetçi değildi.”⁶⁶⁷ Rusya’nın Güney Kafkasya Valisi Büyük Knez Nikolay Nikolayeviç’in 2 Mart 1917 tarihinde basında yayımlanan çağrısında “Yayılan çeşitli haberlere göre Petersburg’da yüksek hükümet üyelerinin değişimi ile sonuçlanan olaylar yaşanmıştır ama başkentte durum şimdi sakinidir. Kafkas Ordusu ileriye doğru hareket ederek bizim yiğit müttefikimiz olan İngilizlerle birleşmek istiyor. Kafkas ahalisinin sakinliği koruması ordunun zafer elde etmesi ve bölgenin kesintisiz olarak gıda ile temin olunması için zaruridir.”⁶⁶⁸

Geçici Hükümet Çar hükümetinin dış politikasına aynen devam ederek 6 Mart

⁶⁶⁴ Ленин В. И., *Полное Собрание Сочинений*, Т. 27, стр. 26.

⁶⁶⁵ Балаев Айдын, *Февральская революция и национальные окраины*, Москва, Издательство “Флинта” 2008.

⁶⁶⁶ *История Армянского народа с древнейших времён до наших дней*, Под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна, Издательство Ереванского Университета, Ереван-1980.

⁶⁶⁷ Джордж Бьюкенен, *Мемуары дипломата*, Москва, 1991, стр. 213.

⁶⁶⁸ Пионтковский С. А., *Хрестоматия по истории Октябрьской революции*, Москва, 1923. стр. 63.

1917’de yaptığı açıklamada diğer büyük devletlerle ittifak ilişkilerine devam edeceklerini ve imzaladıkları antlaşmalara harfiyen uyacaklarını bildirdi.⁶⁶⁹

Rusya’nın iç politikasında durum belirsizliğini korurken, Güney Kafkasya’da özerklik talepleri ile gündeme gelen Azerbaycan Türkleri ve Gürcülere, dış politikasında Osmanlı’ya yönelik politikasında “beşinci kolon” olarak gördükleri Ermenileri kullanmak istiyordu. Son birkaç on yılda Rusya’nın Ermenilere yönelik politikası bölgede onların ekonomik ve siyasi olarak güçlenmesi ve belli başlı yerleşim bölgeleri elde etmesi ile sonuçlandı. Askeri operasyonların devam ettiği gergin durumlarda gösterilen faktör durumu daha da karmaşık hale getirmekteydi.⁶⁷⁰

Şubat 1917 devriminden sonra Güney Kafkasya’da bazı faktörler sosyal siyasi durumu belirlemekteydi. Birincisi, Geçici Hükümet yeni Rusya’yı Rusya İmparatorluğu’nun halefi olarak görmekteydi ve bu durum bölgelerde devrim hareketlerinin yükselmesine, sınıf mücadelesinin keskinleşmesine ve ulusların kendi mukadderatını tayin etmesine ve neticesinde milli devletlerin kurulmasına neden oldu. Güney Kafkasya halkları arasında milli devlet kurmak için siyasi mücadele arttığı gibi, daha düne kadar Rusya’nın kontrolünde olan Kars ve diğer bölgeler Osmanlı Devleti’nin eline geçti.

İkincisi, Güney Kafkasya bölgesinin merkezden kopması, savaş durumunda yaşanan karmaşa ve sosyal ekonomik problemler bölgede merkezi hükümetin baskılarını zayıflatmaktaydı. Bu sorunların katmanlaşmasında önemli olan bir etken de Çar memurları ile Geçici Hükümet memurları arasındaki siyasi anlaşmazlıkların artmasıydı.

Üçüncüsü, Şubat devrimi Güney Kafkasya’da demokratik fikirlerin yayılmasında, siyasi partilerin faaliyetlerinin canlılık kazanmasında etkili oldu.

Dördüncüsü, Rusya’nın dağılma sürecine girmesi Güney Kafkasya’da ve Osmanlı’da faaliyet gösteren Ermeni siyasi partiler ve komitelerin, Güney Kafkasya’da bazı bölgelere sahip olma iddialarını daha da güçlendirdi.⁶⁷¹ Bölgede cereyan eden askeri siyasi olaylar bölge halklarının ulusal devlet kurmak uğrunda mücadelelerinde yeni bir sayfa açtı. Bölge halklarının mücadelesinin ideolojik içeriği değişime uğradı.

⁶⁶⁹ Пионтковский С. А., Хрестоматия по истории Октябрьской революции, стр. 8

⁶⁷⁰ Айдын Гаджиев, “Социально-экономическое и военно-политическое состояние юго-западного Кавказа в период распада Российской империи,” *Historia provinciae*, Том 1, № 4, 2017, стр. 39-57.

⁶⁷¹ Айдын Гаджиев, “Социально-экономическое и военно-политическое состояние юго-западного Кавказа в период распада Российской империи,” стр. 49-50.

Şubat Devrimi'nden önce bölge halkları eğitim, sosyal, kültürel sorunlarını gündeme getirirler de, yeni dönemde siyasi bağımsızlık talepleri ön plana çıktı. 9 Mart 1917'de kurulan OZAKOM, bölgede yaşanan duruma uygun olarak yetkilerinin bir kısmını bölge yönetimleri ile paylaşmaya mecbur oldu.⁶⁷²

Ekim devriminden sonra "Rusya Halklarının Hukuk Bildirisi"nin ilan edilmesinden sonra Ukrayna'nın federasyon temelinde Rusya'ya bağlı kalarak bağımsızlığını ilan etmesi Güney Kafkasya halkları tarafından memnunlukla karşılandı ve kendilerinin de özerklik alacaklarına fırsat doğduğunu düşündüler. 6 (19) Ocak'ta Bolşevik Bakanlar Konseyi Saint-Petersburg'da Rusya Kurucu Meclisi'ni feshettikten sonra Bolşevikler Ukrayna'ya karşı savaş ilan ettiler. Ukrayna Merkezi Rada'sı 9 (22) Ocak 1918 günü bağımsızlığını ilan etti.⁶⁷³ Bolşeviklerin, Ukrayna'nın bağımsızlığına karşı kıskançlıkla yaklaşmaları ve hatta savaş ilan etmeleri, Güney Kafkasya'da Bolşeviklerden duyulan tehdit ve tehlikenin artmasına neden oldu.

Geçici Hükümet'in başında olan Knez Georgiy Lvov ve sonrasında Eserleri temsil eden Aleksandr Kerenskiy⁶⁷⁴ devletin katmanlaşan sorunlarının hiçbirini halledemediler ve böylece bölgelerde devrim hareketleri yeni bir safhaya kadem koydu.

Geçici Hükümet 9 Mart 1917'de Kafkasya Genel Valiliği'ni feshederek bölgenin yönetimini 22 Mart'ta kurulan Kafkasya Özel Komitesi'ne devretti. Kafkasya Özel Komitesi başkanlığına Kadetleri temsil eden Duma milletvekili Vasili Kharlamov getirildi.⁶⁷⁵ Geçici Hükümet yeni kanunları kabul etmekte yetersiz kaldığından Özel Komite bölgeyi eski kanunlarla, burjuvazilerin siyasi ve ekonomik çıkarlarını gözeterek yönetmekteydi.⁶⁷⁶ Rusya'da gerçekleşen Ekim devriminden sonra OZAKOM, Güney Kafkasya'da etkin olan sosyal demokratlarla işbirliği yapmadığı için hâkimiyetini

⁶⁷² Центральный Государственный Архив Нахичеванской Республики (ЦГА НР). Ф. 8. Оп. 1. Д. 395. Л. 6; ЦГА НР. Ф. 1432. Оп. 1. Д. 395. Л. 6.

⁶⁷³ "Новая имперская история Северной Евразии," Часть 2, Балансирование имперской ситуации XVIII-XX вв, Под ред. И. Герасимова, Казань, "Ab Imperio", 2017, стр. 597-598.

⁶⁷⁴ Рыбаков Игорь Михайлович, А. Ф. Керенский в политической жизни России и русского зарубежья (1917 год-1930-е годы), Министерство Образования и Науки Российской Федерации Федерального Государственного Автономное Образовательное Учреждение Высшего Образования "Южный Федеральный Университет", Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ростов-на-Дону-2017.

⁶⁷⁵ Дарчиева Светлана Валерьевна, Государственная Дума Российской Империи и вопросы экономического, политического и культурного развития Северного Кавказа (1906-1917 гг.), Владикавказ 2015.

⁶⁷⁶ Соловьев К. А, Шелохаев В.В, История деятельности первых Государственных Дум дореволюционной России: сравнительный анализ традиций правотворчества, Издание Государственной Думы, Москва 2013.

koruyamadı.⁶⁷⁷

Geçici Hükümet önceki hükümetten farklı bir politika izlemedi, sömürü siyasetine devam ederek halkların kendi mukadderatını tayin etmek taleplerinin engelledi. Güney Kafkasya halklarının özerklik veya bağımsızlık talepleri Özel Komite nezdinde destek bulmadı. Bu durumda Güney Kafkasya halkları hukuki statüleri tartışmalı da olsa kendilerine ait devlet kurumları oluşturmaya başladılar. Bu sürece paralel olarak Bolşevikler Tiflis, Kutaisi, Batum, Bakü, Gence’de işçi, asker ve köylü Sovyetleri oluşturarak konumlarını güçlendirmeye başladılar.

Siyasi, askeri ve güvenlik ortamının bu kadar hızlı değiştiği bir dönemde Kafkasya’da ulusal çıkarları olan devletler kendi aralarında çeşitli konularda ittifak kurdukları gibi, yerel halklar da kendi ulusal çıkarları çerçevesinde hem bölge, hem de uluslararası alanda destek arayışı içerisindeydiler.⁶⁷⁸ Bölgedeki sürekli değişen durumdan yararlanmak isteyen İngiltere, Fransa, Rusya, Osmanlı ve Almanya’nın Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan’da orduları vardı ve hepsi de bölgede üstün duruma gelmek istemekteydi.⁶⁷⁹

Ermenilerin özerklik ve bağımsızlık talepleri Rusya, İngiltere ve Fransa tarafından Osmanlı’yı bölmek için desteklense de bu konuda ciddi bir ilerleme kaydedilmedi. Nitekim İngiltere ve Fransa müzakerelerde Ermenilere özerklik konusunu gündeme getirdiğinde Rusya Kafkasya yönetimine danışarak bu konuyla ilgili görüş bildirmesini istedi. Konuyla ilgili yüksek düzeyde yapılan toplantıya General Yanukeviç, General Yudenîç ve General Volskiy katıldı ve sonuçta Rusya hükümetine yazılan mektupta “Ermeniler müttefikleri için çok sayıda kurban verseler de onlar özerkliği hak etmiyor, onların devrim örgütlerinden başka örgütleri de yoktur. Bu örgütlerin bazıları ermeni halkının iradesini yansıtsa da onlar Rusya’ya karşı düşman tutumdalar, özerk Ermenistan Rusya’ya karşı düşman olacaktır” diye rapor verdiler.⁶⁸⁰ Rusya bu cevabı İngiltere ve Fransa’ya iletmesinden sonra Ermeniler de olaydan haberdar oldu ve siyasi imajlarını değiştirmek amacıyla kısa bir sürede Taşnaksutyun Partisi üyesi Dışişleri Bakanı Zavriyev Fransa’dan acilen geri çağrıldı ve onun yerine

⁶⁷⁷ Михайлов В. В, “К вопросу о политической ситуации в Закавказье на заключительном этапе Первой мировой войны,” *Вестник Санкт-Петербургского государственного университета*, Сер 2: Исторические науки, Вып. 4. 2006. стр. 131-133.

⁶⁷⁸ Диманштейн С.М, *Революция и национальный вопрос*, М., 1930, т. 3, с.71; Шаумян С. Г, *Избранные произведения*, М., 1958, т. 2, стр. 257.

⁶⁷⁹ Насиров Теюб, *Борьба за власть в Азербайджане*, Баку, Азербайджан, 1993, стр. 23.

⁶⁸⁰ ЦГАПП и ОД АР, ф.276, оп.8, д.513, п. 17.

daha ılımlı görüşleri ile tanınan sosyal-demokrat Mikael Vardanyan göreve getirildi. Bu da yeterli olmadı, Ermeniler Hambarsum Arakelyan liderliğinde Ermenistan Milli Halk Partisi kurarak daha rasyonel görünüm kazanmak istediler.⁶⁸¹ Arakelyan daha sonra bu gelişme ile ilgili olarak şöyle yazmaktaydı: “Son 20-30 yılda hayata geçirdiğimiz maceraperest siyaset ve özellikle de savaş başladığı günden beri halkımızı bu maceraperest politikanın sonuçlarından kurtarmak için ciddi olarak çalışmalıyız.”⁶⁸²

Bu dönemde Ermenilerin ilgilendiği ve uluslararası alana taşımak istedikleri bir konu da Osmanlı Ermenileri konusuydu. Osmanlı Ermenilerinin Avrupa’da seslerini duyurmak bakımından 2 Mayıs 1917’de İrevan’da Batı Ermenilerinin birinci kurultayı düzenlendi. Kurultaya 59’u oy hakkına sahip, çeşitli siyasi partilerin temsilcileri ile Rusya ve Avrupa’da yaşayan Ermenilerin temsilcilerinden oluşan toplam 400 kişi katıldı.⁶⁸³ Kurultay sonunda Andranik, Sepukh ve Smbat, Hınçaklardan Grant Gadikyan ve Jirayr Mirzakhanyan, Ramkavardan Artak Darbinyan, Avetis Ter-Zibaşyan, Vardan Papikyan, Daşnaklardan Amayak manukyan, Levon Şant, Doktor Bonapartyan, Karo Sasuni ve Vaan Papazyan, Bolşevik sosyal demokrat Gurgen Aykuni, bağımsızlardan Akop Ter-Zakaryan ve Zabel Esayan “Batı Ermenistan Konseyi”ne üye seçildiler. Denetim Komisyonu’na ise Aram Manukyan, Serovbe Gülbekyan, Arşak Safrastyan ve Eznik Kadjuni seçildiler.⁶⁸⁴ Daha sonra Aram Manukyan “Batı Ermenistan”ından olmadığı için Komisyon’dan çıkarıldı.

Kurultay, Şant’ın hazırladığı üç hedef hakkında kararı kabul etti ve 11 Mayıs’ta işini tamamladı. Bu hedefler şunlardı:

- “Batı Ermenistan” halkının fiziki varlığını korumak ve bozulmuş ekonomiyi canlandırmak;
- Vatanın yeniden kurulması;
- Yeni neslin devamı için fiziki eğitim ve vatandaş eğitimi.⁶⁸⁵

Kurultay, Ermeni sorununun halledilmesi meselesinin Avrupa’da yaşayan Batı Ermenilerine havale edilmesi konusunda karar aldı. Aynı zamanda “Batı Ermenistan”da ıslahatların yapılması için idari-siyasi komisyon kuruldu. Kurultayın kabul ettiği idari-

⁶⁸¹ *История Армянского народа с древнейших...*, стр. 270.

⁶⁸² ЦГАЛП и ОД АР, ф.276, оп.8, д.513, л.18.

⁶⁸³ Мартик Гаспарян, “Тучи не могут долго скрывать солнечный свет,” Москва 2010, <http://www.-netref.ru/martik-gasparyan-tuchi-ne-mogut-dolgo-skrivate-solnechnij-svet.html?page=9>, (Erişim tarihi: 05.06.2018).

⁶⁸⁴ Папазян В, *Западноармянский съезд и Восточноармянский совет*, Арам, стр. 480.

⁶⁸⁵ ЦГИАРА, ф.32, сп.1, д.12, лл.151-152, 158-160.

siyasi karar üç tekliften ibaretti ve Rusya hükümetine gönderildi:

- Yerel nüfusun katılımıyla gelecek siyasi ve hukuki prensiplerden bağımsız olarak sadece yerel özellikler dikkate alınarak yerel idari organların seçilmesi;
- Yerel mahkemelerin kurulması;
- Ermenilerin yaşamlarını idame etmelerini temin etmek;
- Kendini savunma hakkı vermek;
- Milis kuvvetlerini oluşturmak.

Kurultay, 1917 ilkbaharında yaklaşık 150 bin Ermeni mültecinin Güney Kafkasya'dan Van, Bitlis, Karin ve Trabzon'a geri dönmesinden duyduğu memnuniyeti dile getirdi. Bununla da Batı Ermenilerinin birinci kurultayı işini tamamladı. Kurultayın bitmesinden sonra "Batı Ermenistan Konseyi" üyelerinden Yürütme organı-"Batı Ermenistan Bürosu"nu kurdu. Büro'nun işi kurultayın ve "Batı Ermenistan Konseyi"nin kararlarını uygulamaktı. V. Papazyan Başkan, Av. Terzibaşyan Sekreter, Ramkavarlardan A. Darbinyan, K. Sasuni, Taşnaklardan A. Ter-Zakaryan, Hınçaklardan G. Galikyan Büroya üye seçildiler.

Şubat Devrimi'nden sonra Bolşevikler yasal faaliyet göstermeye başladılar. Özellikle Lenin'in Nisan ayında sunduğu tez ve yapılan kurultay kararlarına göre Rusya genelinde faaliyetlerini genişlettiler. Menşevik ve Eserlerden oluşan Sovyetlerin sadece iktidar için mücadele etmemesi, aynı zamanda burjuva ile anlaşmaya çalışması Bolşevikleri rahatsız ediyordu. Ağustos 1917 yılında yapılan IV. Kurultayda devrim karşıtlarının ortadan kaldırılması için net kararlar alındı ve derhal uygulamaya konuldu. IV. Kurultay'dan sonra Güney Kafkasya Bolşevikleri de merkezin aldığı kararlar doğrultusunda 2-7 Ekim 1917 tarihinde Tiflis'te düzenledikleri I. Kurultayda faaliyetlerini yeniden gözden geçirdiler.⁶⁸⁶

Bolşevikler Ekim Devrimi'nden sonra 2 Kasım 1917 tarihinde halkların kendi mukadderatını tayin etme, özerklik ve hatta bağımsızlık elde etme imkânı veren "Rusya Halklarının Hukuku Bildirgesi" adlı belgeyi imzaladılar.⁶⁸⁷ Bu bildirmede öne çıkan işlerin görülmesi için de Milletler üzere Halk Komiserliği'ni kurdular. Ermeni Meselesi Komiserliği 1917 yılı sonunda kuruldu.⁶⁸⁸

⁶⁸⁶ Армен Галоян, "Двоевластие в Закавказье: Советы и Озаком (март-июль 1917 г.)," [http://raber.asj-oa.am/4510/1/1986-2\(11\).pdf](http://raber.asj-oa.am/4510/1/1986-2(11).pdf), (Erişim tarihi: 21.05.2018), стр. 11-23.

⁶⁸⁷ Армен Галоян, "Конец двоевластия. Борьба между революцией и националистической контрреволюцией в Закавказье (июль-октябрь 1917 г.)," [http://raber.asj-oa.am/4445/1/1987-4\(3\).pdf](http://raber.asj-oa.am/4445/1/1987-4(3).pdf), (Erişim tarihi: 17.02.2017), стр. 4-16.

⁶⁸⁸ История Армянского народа с древнейших..., стр. 278.

Kafkasya hükümetinin kurulması için 24 Kasım 1917 tarihinde Bölge Konseyi, İlçe Meclisi, Tiflis Şehir Duma'sı, Kafkasya Komitesi ve OZAKOM bir araya geldiler. Yeni kurulan hükümet Kafkasya Komiserliği adını aldı ve milli esaslara göre seçildi.⁶⁸⁹ Güney Kafkasya Komiserliği hükümeti çeşitli siyasi partilerden kurulsa da, hükümet olarak zayıf ve etkisizdi. Kendisinin askeri birliği yoktu, mevcut silahlı birlikleri ise çeşitli milli grupların kontrolündeydi ama Menşevikler etkiliydi, Bolşevikler ise sadece itiraz ederek hükümeti eleştirmekte ve silahlı birlikleri hükümete karşı ayaklandırmaya çalışmaktaydılar.⁶⁹⁰

Güney Kafkasya Komiserliği hükümeti de bölgede kontrolü sağlamakta oldukça zorlandı ve 23 Şubat 1918'de Diyet Meclisi (Seym) kuruldu. Diyet Meclisi'nin faaliyetinin ciddi başarılarla sonuçlanacağına dair umutları büyük olsa da daha sonraki aylarda bölge ve uluslararası alanda yaşanan gelişmeler bu umutları da altüst etti, Diyet Meclisi de sorunların halledilmesinde yetersiz kaldı.⁶⁹¹ Meclisin bölgede gelişen olayları yanlış değerlendirmesi, siyasi, askeri gücünün çok ötesinde olan sorumsuzca bir karar alarak 14 Nisan'da Gürcü ve Ermenilerin baskılarıyla Osmanlı'ya savaş ilan etmesi bölgenin ihtiyacı olan barışın elde edilmesine engel oldu.⁶⁹²

Diyet Meclisi'nin 22-24 Nisan 1918 tarihinde yapılan müzakerelerinden sonra Güney Kafkasya Demokratik Federasyon Cumhuriyeti ilan edildi.⁶⁹³ 28 Nisan'da Türkiye, Federasyon Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı tanıdı ama ordularını Kars'tan çekmesini talep etti. Ermeni temsilciler buna kesinlikle itiraz ettiler.⁶⁹⁴ Cumhuriyet'in sağlam temeller üzerinde kurulmadığını ilk fark eden Gürcüler oldu, Azerbaycan Türkleri ve Ermenilerden habersiz olarak Fon Lossov ve Tiflis'teki eski Konsolos Fon der Shculenberg aracılığıyla Almanya ile gizli görüşmelere başladılar. 24 Mayıs'ta Gürcüler Almanya ile anlaşmaya vardılar. Böylece Batı Avrupa devletlerinden Almanya ilk defa olarak bölge devletlerinden biriyle imzaladığı antlaşma gereğince Güney

⁶⁸⁹ *Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии*, Тифлис, 1919, N 5, с.3-7; N 6, с. 7-8.

⁶⁹⁰ Махарадзе Ф, *Советы и борьба за Советскую власть в Грузии, 1917-1918*, Тифлис, 1928, стр. 79-80.

⁶⁹¹ Бахтияр Наджафов, *Лицо врага. История Армянского национализма в Закавказье в конце XIX-начале XX в*, Часть вторая, Баку-1994, стр. 20.

⁶⁹² Бахтияр Наджафов, а.г.е., стр. 37.

⁶⁹³ Векилов Р.А, *История возникновения Азербайджанской Республики*, Издательство ЭЛМ, Баку-1998; Вадим Муханов, Михаил Волхонский, *По следам Азербайджанской Демократической Республики*, <http://library.khpg.org/files/docs/1359453565.pdf>, (Erişim tarihi: 28.07.2015).

⁶⁹⁴ Антошин А.В, "Политическая элита Восточной Армении в годы Первой мировой войны: путь на Голгофу," http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/43637/1/978-5-8084-2108-0_2016_07.pdf, (Erişim tarihi: 23.05.2017).

Kafkasya’da etkin olmak için siyasi ve askeri mücadeleye başladı.⁶⁹⁵

Antlaşma’nın imzalanmasının Gürcistan açısından siyasi anlamından daha çok hukuki anlamı vardı. Gürcü tarihçi Z. Avalişvili bu durumu a) Alman hükümetinin Gürcü hükümetini resmen tanıması, b) Geçici olsa bile Gürcistan demir yolu üzerinde Almanya’nın kontrolünün temin edilmesi olarak değerlendirmektedir.⁶⁹⁶

Almanya’nın siyasi ve askeri desteğini alan Gürcüler tek çarelerinin bağımsızlıklarını ilan etmeleri olduğunu anladılar ve Diyet Meclisi’nin 26 Mayıs tarihli toplantısında Güney Kafkasya Demokratik Federasyon Cumhuriyeti’nin ömrünün bittiğini ve artık Gürcistan’ın bağımsızlığının ilan edilmesi zamanı geldiğini bildirdiler. 28 Mayıs’ta ise Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler bağımsızlıklarını ilan ettiler.

Güney Kafkasya halklarının bağımsızlıklarını ilan etmelerinden sonra bölgede gelişen siyasi ve güvenlik olaylarının dinamiği değişti. Daha düne kadar ortak hareket edemeyen, iç ve dış güçlere karşı birlikte karşı koyamayan, kendilerinin ulusal çıkarlarını öne çeken Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türkleri artık tek başına bağımsızlıklarını korumaya çalıştıkları gibi, bölgede ve uluslararası alanda birbirileri ile savaşmaya başladılar.

Ermenistan’ın bütün sınır komşularından toprak talebinde bulunması, Türkiye’nin doğu eyaletlerinde “Batı Ermenistan” kurmak istemesi, Bolşevik Rusya, Almanya, İngiltere, Fransa ve ABD’den destek arayışları karmaşık bir siyasi ortam oluşturdu.

Bu mücadele özellikle Paris Barış Konferansı’nda gayet net bir şekilde ortaya çıktı. 1920 yılına gelindiğinde Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan ortak paydaya gelerek iç ve dış sorunlarını karşılıklı anlaşma yoluyla halletmektense, sürekli olarak birbirileri ile savaştılar. Bu durum bölgede etkili olan Bolşeviklerin işine gelmekteydi ve nitekim enerjilerini yanlış yönde harcayan Azerbaycan ve Ermenistan 1920 yılında, Gürcistan ise 1921 yılında Bolşevik Rusya tarafından işgal edildi.

3.2. Ermenistan Cumhuriyeti’nin Bolşevik Rusya Tarafından İşgal Edilmesi

Ermenistan, 28 Mayıs 1918’de bağımsızlıklarının ilan edilmesinden Bolşevik Rusya tarafından 29 Kasım 1920’de işgal edilene kadar sosyo-ekonomik, siyasi,

⁶⁹⁵ Казем-заде Ф, “Борьба за Закавказье (1917-1921)”, *Литературный Азербайджан*, 1993, N: 1-2, стр. 89.

⁶⁹⁶ Авалов З, *Независимость Грузии в международной политике 1918-1921* гг, стр. 66.

güvenlik ve askeri sorunların halledilmesinde ciddi başarılar elde edemedi.⁶⁹⁷ Bu durum iktidarda olan Taşnaksutyun Partisi'nin basiretsizliği, bölgede ve uluslararası alanda gelişen olayları doğru değerlendirememeleri, yayılmacı politika izlemeleri ve büyük devletlerin bölgeye yönelik farklı politikalar izlemesi ile açıklanabilir. Tabii ki böyle bir değerlendirme yapılırken Ermenilerin bağımsızlık taleplerinin bütün dünyada ciddi sonuçlar doğuran I. Dünya Savaşı yıllarına denk geldiğini de unutmamak gerekir.⁶⁹⁸

Bolşevikler, 25 Ekim 1917 tarihinde Burjuva Geçici Hükümeti'ni devirdiler. Sosyalist Devrimi gerçekleştirdi ve aynı gün Sovyetlerin Umum Rusya Kurultayı düzenlendi. Kurultayda barış ve toprak hakkında kararlar kabul edildi ve Vladimir İliç Lenin'in Başkanlığında Halk Komiserleri Sovyet Hükümeti kuruldu. Bolşeviklerin barış ve toprak hakkında kabul ettikleri kararlar ve "tazminatsız barış" sloganı dönemin ihtiyaç duyduğu en önemli konulardandı. Bu konular I. Dünya Savaşı'nın doğurduğu felaketler, bölgeye verdiği ekonomik zarar, insanların barış ve istikrar arzusunu karşılıyordu ve Bolşevik Devrimi eski Çar Rusya'nın güney sınırlarına doğru ilerlemekteydi. Halk Komiserleri Sovyet'i 2 Kasım 1917'de "Rusya Halklarının Hukuk Bildirgesi"⁶⁹⁹ adlı belgede Rusya sınırları içerisinde yaşayan halklara özerklik ve bağımsızlık vaat edildi.⁷⁰⁰ Bu Bildiri XX. yüzyılın başlarından itibaren devrimler ve savaşlar arasında kalan Rus ve diğer halkların da dikkatini çekti ve yıllardır devam eden karmaşık durumdan çıkma fırsatı gibi değerlendirildi.

Bolşevik Devrimi'ni Ermenilerin de bir kısmı olumlu karşıladı. Nitekim Bolşevikler tarafından kurulan Milletler üzerine Halk Komiserliği ve bu Komiserliğe bağlı 1917 yılı sonlarında kurulan Ermeni Meselesi Komiserliği Bolşevik Ermenilerin esas propaganda malzemesi oldu.⁷⁰¹ Ermeni Meselesi Komiserliği'nin başlıca amacı Güney Kafkasya'da Ermeni Bolşevik hareketine destek olmak ve Sovyet hâkimiyetini kurmaktı. Bolşevikler Sovyet sınırları içerisinde yaşayan, mülteci Ermeniler arasında ciddi propaganda çalışmaları başlattı. Ermeni Meselesi Komiserliği Başkanlığına Bolşevik Varlam Avanesov, yardımcısı görevine ise Vaan Teryan getirildi. Acil olarak

⁶⁹⁷ Ваче Овсепян, *Гарегин Нжде и КГБ Воспоминания разведчика*, Ереван-2007.

⁶⁹⁸ Мурад Карапетян, *Участие армян в Первой мировой войне (1914-1918гг.)*, Е, Издательство "Титутион", 2014; Черкасов А. А., "Национальные меньшинства Российской Империи в годы Первой Мировой Войны: некоторые аспекты", *Былые годы*. 2009. № 4 (14), стр. 20-27.

⁶⁹⁹ Декларация прав народов России, 2(15) ноября 1917 г, *Декреты Советской власти*, Т. I. М, Гос.изд-во полит. литературы, 1957.

⁷⁰⁰ Гарибджанян Г. Б., "Ленинская национальна политика образование Советской Государственности Закавказье", [http://hpj.asj-oa.am/1892/2/1972-4\(37\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/1892/2/1972-4(37).pdf), (Erişim trh: 02.06.2018), стр.37-47.

⁷⁰¹ Агаян Цатур, "Советская Армения за 30 лет", *Известия Академии Наук Армянской ССР, Общественные науки*, 1950, № 12, стр. 63-81.

Bakü, Astrahan, Saratov, Rostov-na Don, Pyatigorsk, Armavir ve Harkov'da Komiserliğin bölümleri oluşturuldu. Komiserlik mülteci Ermenilerin sosyal sorunların giderilmesi ile de meşgul oldu.⁷⁰² Komiserlik, Rusça “Komünist” ve Ermenice “Karmir Droşak” (Kırmızı Bayrak) gazetelerini yayınlıyordu.⁷⁰³

Ermeni Meselesi Komiserliği'nin katılımıyla Bolşevik Rusya'nın 27 Aralık 1917'de “Türkiye Ermenistan'ı Hakkında” adlı kararnameyi kabul etmesi ise sadece Bolşevik Ermenileri değil, Türkiye topraklarında Ermeni devleti kurmak isteyen bütün siyasi partiler ve örgütler tarafından memnurlukla karşılandı.⁷⁰⁴ Hatta Taşnaksutyun Partisi bu konuda Bolşeviklerle iş birliği yapmaktaydı.

Bolşevikler Güney Kafkasya'ya doğru yaklaşırken Ermeniler bölgede ve uluslararası alanda destek arayışı içindeydiler. Bolşevikler 31 Ekim 1917 yılında Bakü'de hâkimiyeti ele geçirerek 2 Kasım'da Stepan Şaumyan başkanlığında Bakü Sovyeti Yürütme Komitesi'ni kurdular.⁷⁰⁵ Bakü Sovyeti Yürütme Komitesi Tiflis, İrevan, Eyalet Sovyeti ve Kafkas Eyalet Ordusu Sovyet'i Komitesi başta olmak üzere Güney Kafkasya'nın birçok yerinde tartışmalı da olsa kontrolü sağladı.

Rusya Halk Komiserleri Sovyet'i 16 Aralık 1917'de Şaumyan'ı Kafkasya Olağanüstü Komiseri tayin etti.⁷⁰⁶ Şaumyan bölgede Bolşevik faaliyetini güçlendirmek ve propaganda yapmak için 22 Ocak 1918'de Tiflis'e gitti. Ama Güney Kafkasya Komiserliği, Şaumyan'ın faaliyetine izin vermediği gibi, onu tutuklamak için karar alması üzerine Bakü'ye geri döndü.

Bolşevikler Güney Kafkasya'ya doğru ilerlerken, bölgede gelişen olaylar durumu daha da zorlaştırmaktaydı. Kafkasya Komiserliği Türkiye ile anlaşamıyor, taleplerini kabul etmiyordu. Bunun üzerine Ocak 1918 yılında Türk Ordusu taraflar arasında Aralık 1917'de yapılan antlaşmayı geçersiz ilan ederek askeri operasyonlara başladı. Sarıkamış, Erzurum, Batum ve Trabzon'un kontrolünü eline aldı.⁷⁰⁷ Türkiye'nin bölgede etkinliğinin artmasından rahatsız olan Bolşevik Rusya konuyla

⁷⁰² Гарибджанян Г, “Великая Октябрьская социалистическая революция и освобождение армянского народа”, *Известия Академии Наук Армянской ССР*, Общественные науки, 1954, №2, стр. 13-28.

⁷⁰³ *История Армянского народа с древнейших...*, стр. 215.

⁷⁰⁴ Арзуманян М. В, “Ленинский “Декрет о Турецкой Армении,” <http://lraber.asj-oa.am/1211/1/-23.pdf>, (Erişim tarihi: 21.05.2018), стр. 23-32.

⁷⁰⁵ Рашад Рустамов, “Роль Бакинского совета в политической жизни Азербайджана (октябрь 1917-сентябрь 1918 г.),” *История*, № 4 (40), 2009, стр. 26-29.

⁷⁰⁶ Барсегян Х. А, “Из литературного наследия Ст. Шаумяна,” <http://lraber.asj-oa.am/3687/1/3.pdf>, (Erişim tarihi: 02.05.2018), стр. 3-13.

⁷⁰⁷ Армен Галоян, “Сепаратные Турецко-Закавказские переговоры в Трапезунде (март-апрель 1918 г.),” [http://lraber.asj-oa.am/5230/1/1984-10\(28\).pdf](http://lraber.asj-oa.am/5230/1/1984-10(28).pdf), (Erişim tarihi: 21. 08. 2016), стр. 28-40.

ilgili olarak Türkiye ve Almanya'ya nota verdi.

Bolşevik Rusya'nın bütün çabalarına rağmen Bakü Halk Komiserleri Sovyet'i Temmuz 1918'e kadar faaliyet gösterebildi. Muhalefet partileri Bakü Sovyet'inin 25 Temmuz 1918 tarihli toplantısında İngilizlerin Bakü'ye davet edilmesi hakkındaki kararı kabul ettiler. 31 Temmuz'da Bakü Halk Komiserleri Sovyet'i yetkilerini devrettiğini açıkladı. İngiliz Ordusu 4 Ağustos 1918'de Bakü'ye geldi,⁷⁰⁸ Bakü Sovyet'i üyeleri tutuklandı ve sonra da idam edildiler.⁷⁰⁹

Diyet Meclisi'nde bir araya gelerek Bolşevik Rusya'ya karşı mücadele eden Gürcüler, Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler bu durum çerçevesinde de anlaşmaya varamadılar. 26 Mayıs 1918'de Diyet Meclisi kendisini feshettikten sonra aynı gün, yani 28 Mayıs'ta Ermeniler bağımsızlıklarını ilan ettiler. Hükümet kurulana kadar Ermeni Ulusal Konseyi devleti yönetmeyi üstlendi. Diyet Meclisi döneminde Türkiye ile ortaklaşa müzakereler yapan Gürcüler, Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra Batum'da Türkiye ile ayrı ayrı müzakerelere devam ettiler. Ermenistan, Türkiye ile 4 Haziran 1918'de antlaşma imzaladı.⁷¹⁰

I. Ermenistan Cumhuriyeti döneminde Taşnak hükümeti kendisini Antant devletlerinin müttefiki olarak gördüğünden Bolşevik Rusya'yı düşman olarak algıladılar ve bu ülke ile ilişkileri her zaman mesafeli tutmaya çalıştılar. Bu dönemde Batılı temsilciler de Taşnak hükümet üyelerini etkileyerek Rusya karşıtı görüşlerin yayılmasına ortam hazırlıyorlardı. Bundan başka Taşnaklar Bolşevik karşıtı güçlerle de işbirliği yapıyordu, General Denikin Ordusu'nda temsilcilikleri vardı, General Denikin'in yenilmesinden sonra ise General Vrangel ordusunda temsilcilik açtılar. Aynı zamanda bu oluşumların da temsilcilikleri Ermenistan'da faaliyet göstermekteydi. Kısaca özetlemek gerekirse, I. Ermenistan Cumhuriyeti'nin dış ve güvenlik siyaseti Antant devletlerinin isteğine uygun olarak şekillenmekteydi.

Taşnak hükümetinin Antant Devletleri ile ilişkilerini geliştirerek Bolşevik Rusya'ya mesafeli davranması, Bolşevik Rusya ve Türkiye ile ilişkilerin gelişmesi sürecini hızlandırdı. Bolşevik Rusya, Türkiye ile ilişkilerini geliştirmekle bu ülke ile

⁷⁰⁸ Севиндж Юсиф-Заде, *Азербайджано-Британские отношения в начале XX века*, Баку-2008.

⁷⁰⁹ Михайлов В. В., "К вопросу о политической ситуации в Закавказье на заключительном этапе Первой Мировой Войны", *Вестник Санкт-Петербургского университета*, 2006, Сер 2, Вып 4, стр. 125-138.

⁷¹⁰ Гурам Мархулия, *Армяно-грузинские взаимоотношения в 1918-1920 годах*, Тбилиси 2007, стр. 4; Батумский договор о мире и дружбе между Турцией и Арменией от 4 июня 1918 года, ЦГИА Арм. ССР, ф.200, д. 11, лл. 99.

sorun yaşayan Ermenistan'ı daha da çıkılmaz duruma iteceğini, Türkiye ise Batıya karşı verdiği mücadelede Rusya'dan siyasi ve askeri destek alacağını biliyordu.

Bu dönemde Güney Kafkasya tamamen Rusya'dan koştur, İngiliz ordusu bölgeye geldi, bütün strateji noktalar ve demir yolları onların kontrolündeydi. İngiliz Ordusu sık sık Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin işlerine karışıyordu. İngiltere, ABD ve Fransa'nın diplomatik ve ekonomik temsilcilerinin sayısı her gün bir az daha artmaktaydı. ABD, Albay William Gaskel'i müttefiklerin temsilcisi olarak İrevan'a gönderdi. ABD, Ermenistan üzerinde mandater devlet olmak istiyordu ama daha sonra Kongre'nin karşı çıkması üzerine bu konu kapandı.

Bolşevik Rusya, Güney Kafkasya'yı kaybetmeyi kesinlikle göze almıyordu. Azerbaycan'ın zengin petrol kaynaklarına sahip olması, Gürcistan'ın Karadeniz'e çıkışı olması, Ermenistan'ın ise sıcak denizlere çıkan yolun üzerinde olması ve Türkiye ile Azerbaycan arasına sokularak iki ülke arasında kara sınırını ortadan kaldırması bakımından önemliydi. Azerbaycan'ın Bolşevik Rusya tarafından işgal edilmesinden sonra Rusya Sovyet Federasyonu Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSR) Gürcistan'ın bağımsızlığının tanınması hakkında 20 Mayıs 1920'de bir antlaşma imzalamasına da, Ermenistan ile böyle bir antlaşma imzalamak için acele etmiyordu.⁷¹¹

Böyle bir durumda Hatisyan hükümeti doğrudan Bolşevik Rusya ile temasa geçerek ilişkilerini geliştirmek ve mümkünse bağımsızlığının tanınması için Moskova'ya heyet göndermek hakkında karar aldı. Ermenistan hükümeti konuyla ilgili aldığı bu kararda böyle bir antlaşmanın imzalanmasının zamanının geldiğini göz önünde bulundurarak, Ermenistan heyetine Ermenilerin ulusun kendi mukadderatını tayin etme prensibi temelinde bağımsızlığının tanıtılması, siyasi ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için Rusya ile müzakerelere başlamaya yetki verildiğini bildirdi.⁷¹²

Mayıs 1920'de parlamento üyesi Levon Şant (Segbosyan) başkanlığında Ambarsum Terteryan ve Levon Zarafyan'dan oluşan bir heyet Moskova'ya gitti.⁷¹³ Ermenistan hükümet temsilcilerinin Moskova-İrevan arasında haberleşmeleri hükümetin görevlendirdiği Tigran Bekzadyan tarafından Tiflis'ten koordine edilmekteydi.

Şant, Moskova ile müzakerelerde Dağlık Karabağ'ın da sınırları içerisinde

⁷¹¹ *История армянского народа*, Ереван, Издательство РАУ, 2009, стр. 343.

⁷¹² Саркисян Е. К., "Из истории Советско-Армянских дипломатических отношений," [http://iraber.-asj-oa.am/3053/1/1993-3\(3\).pdf](http://iraber.-asj-oa.am/3053/1/1993-3(3).pdf), (Erişim tarihi: 21.06.2017).

⁷¹³ НАА, ф 200, оп. 1, д. 581, л. 6-7.

bulunan Ermenistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının tanınması; Doğu (Rusya) ve Batı (Türkiye) Ermenistan'ın bütünlüğünün tanınması; Ermenistan Cumhuriyeti'nin iç işlerine müdahale etmeme; Rusya'nın kontrolü altında bulunan bölgelerde yaşayan Ermeni mültecilerin taşınabilir malları ile Ermenistan'a göç etmelerine izin alma⁷¹⁴ konuları ile ilgili anlaşma sağlamalıydı.

28 Mayıs'ta Dışişleri Komiseri Georgiy Çiçerin ile görüşen heyet bu konularla ilgili olumlu sonuç alamadı. Ermenistan'ın, bağımsızlığını Dağlık Karabağ'ı da kapsayan sınırlar içerisinde tanıtmaya isteği Sovyet Azerbaycan'ı tarafından olumsuz karşılandı. Neriman Nerimanov'un Dağlık Karabağ'ın, Nahçıvan ve Zangezur'un Azerbaycan'a ait olması gerektiği yönündeki talebi Moskova'da değerlendirildi. İosif Stalin 8 Haziran tarihinde Grigoriy Orconikizde'ye gönderdiği telgrafta konuyla ilgili görüşlerini şöyle dile getirdi: "Mevcut durumda taraflardan birini desteklemek gerekir fikrindeyim. Bu Azerbaycan ve Türkiye olmalıdır. Ben Lenin ile konuştum, itiraz etmiyor."⁷¹⁵

Hükümet Şant'a gönderdiği talimatta "Mümkün olan bütün araçları kullanarak devletin bağımsızlığını ve sınırlarını tanıtmaya, Sovyet Ordusu'nun derhal Karabağ'dan geri çekilmesi için çalışın. Rus Ordusu'nun Karabağ'da bulunması Karabağ ve hatta karışık nüfusa sahip olan Zangezur'un Ermeni ahalisinin moralini kötü yönde etkilemektedir. Bu konuda geç kalınması ülkenin diğer bölgelerinde de durumu karmaşık hale getirebilir."⁷¹⁶ diye yazmaktaydı.

Ermenistan heyeti Moskova'da müzakerelere başladığında Komünist Ermenilerin onların iddialarını çürütecek konuları gündeme getirmeleri heyetin faaliyetini kısıtlayan faktör oldu. Komünist Ermenilerin Ermenistan heyetinin diplomatik faaliyetine engel olduğunu gören T. Bekzadyan heyet başkanı Şant'a acil talimat gönderdi: "Derhal Sovyet hükümeti ile görüşmelere başlayarak Komünist Ermenilerin Ermenistan hakkında söyledikleri yalan ve iftiraların gerçekleri yansıtmadığını söyleyin. Onlar hiçbir zaman Ermenistan'da olmamış, çalışmamışlar ve iddiaları kendilerinin çıkarlarını korumak için gündeme getiriyorlar. Onların söyledikleri Komünist ideolojisi ile uyuşmuyor."⁷¹⁷

Rusya hükümeti ile yapılan müzakerelerin uzaması Ermenistan hükümetini

⁷¹⁴ НАА, ф. 200, оп. 1, д. 581, л. 13-17.

⁷¹⁵ *Нагорный Карабах 1918-1923, сборник документов и материалов* (под ред. Микаелян В. А.), Ереван 1992, стр. 524.

⁷¹⁶ ЦГИА РА, ф. 200, оп. I, д. 218, л. 88.

⁷¹⁷ ЦГИА РА, ф. 200, оп. I, д. 218, с. 147.

rahatsız etmekteydi. Bu konuyla ilgili Ermenistan Dışişleri Bakanı şöyle yazmaktaydı: “İki aydır devam eden müzakerelerde Rusya ile Ermenistan arasında kısa zamanda ve başarıyla imzalanması gereken antlaşma henüz imzalanmamıştır. Moskova’nın dostluk teklifini bildirmesine rağmen halen görüşmeler bir sonuç vermemiştir. Benim hükümetim, müzakerelere İrevan’da devam edilmesi teklifini kabul ediyor.”⁷¹⁸

İrevan’da Ermenistan ve Rusya arasında imzalanacak antlaşma metni üzerinde çalışmalar devam ederken Türkiye, Ermenistan’ın Türklere karşı yaptığı katliamların önüne geçmek amacıyla askeri operasyonlara başladı. A. Ogacanyan, Rusya’ya gönderdiği notada Türklerin saldırılarının önüne geçilmesi için Rusya’nın hiçbir girişimde bulunmadığını, müttefiklerini Ermenistan’a saldırmaması için ikna edemediklerini bildirmekteydi.⁷¹⁹ Legran, Bekzadyan ile görüşünde Ogacanyan’ın notasına cevap mahiyetinde Ermenistan’ın Sevr Antlaşması’ndan imtina etmeleri şartıyla kendilerine askeri yardım için müracaat etmelerini, onların himayesini kabul etmelerini, yalnız bundan sonra Rusya’nın Türkiye’den ordusunu geri çekmesi talebinde bulunabileceğini söylemesi Ermenileri tamamen umutsuz ve içinden çıkılmaz bir duruma düşürdü.⁷²⁰

Ermenistan açısından olaylar olumsuz gelişmekteydi, onların 1, 8, 17, 28 Ekim tarihlerinde Müttefiklerden askeri ve siyasi destek talebi geri çevrildi. Müttefikler Ermenistan’a yardım edemeyeceklerini ve kendi güçlerine dayanarak mücadele etmeleri gerektiğini bildirdiler. ABD’nin Gürcistan temsilcisi ise Ermenilerin askeri ve siyasi taleplerine cevap olarak şöyle demişti: “ABD Ermenistan Cumhuriyeti’ni tanısa da, Sevr Antlaşması’na katılmadı ve Ermeni halkına askeri ve siyasi yardımda bulunacağını taahhüt etmedi. Bu buhran döneminde bunun sorumluluğu kabul edemez.”⁷²¹ İngiltere’nin Tiflis’teki temsilcisi Albay Stocke ise Ermenistan Başbakanı Aleksandr Hatisyan’a “Şimdi İngiltere Ermenistan’a yardım etme gücüne sahip değil” diyerek durumun ne kadar ciddi olduğunu gösterdi. Bekzadyan ile görüşünde ise Ermenilerin duruma bağlı olarak kendi inisiyatiflerine göre hareket etmelerini, Avrupa’nın Ermenilere yardım etmek istemediğini veya edemediğini, kendi güçlerine güvenmeleri gerektiğini bildirdi.⁷²²

Şant’ın başkanlığındaki heyet Moskova’dan dönmeden RSFSC Boris Lagerni

⁷¹⁸ ЦГИА РА, ф. 200, оп. 1, д. л. 215.

⁷¹⁹ ЦГИА РА, ф. 200, оп. 1, д. 437, с. 58.

⁷²⁰ ЦГИА РА, ф. 200, оп. 1, д. 602, с. 287-288.

⁷²¹ ЦГИА РА, ф. 200, оп. 3, д. 532, л. 4.

⁷²² ЦГИА РА, ф. 200, оп. 1, д. 867, л. 10-13.

Başkanlığında bir heyeti müzakereler için 30 Temmuz'da Ermenistan'a gönderdi. Ermenistan hükümet Moskova'daki heyetin geri dönmeden müzakerelere başlamasına itiraz etse de Lagerni'nin ısrarlarından sonra müzakerelere başlamak zorunda kaldı.⁷²³ Uzun müzakerelerden sonra taraflar arasında 10 Ağustos 1920 tarihinde bir antlaşma imzalandı. Antlaşmanın şartlarına göre:⁷²⁴

- 10 Ağustos 1920 tarihinde saat 12.00'den itibaren RSFSC ve Ermenistan orduları arasında askeri operasyonlar durduruluyor;
- RSFSC ordusu tartışmalı bölgelere, Karabağ, Zangezur ve Nahçıvan'a yerleşiyor;
- Sovyet Ordusu'nun tartışmalı bölgelere yerleşmesi bu bölgelerin Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve ya Ermenistan'a ait olması sorununu halletmesi demek değildir. RSFSC Ordusu'nun bu bölgelerde geçici yerleşmesi en kısa zamanda Ermenistan ile imzalanacak antlaşma şartları gereğince Azerbaycan ve Ermenistan arasında imzalanacak antlaşmaya uygun zemin hazırlayacaktır.
- Askeri operasyonların durdurulmasıyla antlaşmaya varan taraflar tartışmalı bölgelere ve sınır bölgelerine askeri birlik yerleştirmeyecektir;
- RSFSC ve Ermenistan Cumhuriyeti arasında antlaşma imzalanana kadar Şahtahtı-Culfa demiryolu hattının kullanım hakkı askeri amaçlarla kullanılması dışında Ermenistan Cumhuriyeti'ne veriliyor;
- RSFSC Sovyet Ordusu'nun yerleştiği hatların arkasında kalan Ermeni ordusunun silah ve mühimmatları ile birlikte ülkenin içerilerine doğru gitmelerine garanti veriliyor.⁷²⁵

RSFSC heyeti Ermenistan'da görüşmelere devam ederken Temmuz-Ağustos 1920'de Moskova'da ilk defa Rusya-Türkiye ilişkileri ile ilgili Bekir Sami ve Georgiy Çiçerin başkanlığında bir konferans düzenlendi. Konferansta taraflar arasındaki meseleleri tartışmak için siyasi ve askeri bir komisyon kuruldu.⁷²⁶ Askeri Komisyonun müzakerelerinde ciddi sorunlar yaşanmasa da, Siyasi Komisyon'da müzakerelerinde

⁷²³ Саркисян Е. К, “Из истории Советско-Армянских дипломатических отношений,” стр. 3-17.

⁷²⁴ Тоунбее А, *Survey of Interantional Affairs 1920-1923*, London 1927, p. 366.

⁷²⁵ ЦГИА РА, ф. 200, он, 1, д. 529, с. 66.

⁷²⁶ Gotthard Jaeschke, “1919-1939 Yılları Arasındaki Türk-Rus Yakınlaşması Hakkında Bir İnceleme (Atatürk Dönemi Sovyet Politikası Hakkında),” Çev: Hüseyin Zamantılı, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 1981, Volume: 19, Number: 1, s. 159-177.

arazi değişikliği konusunda bir takım anlaşmazlıklar ortaya çıktı.⁷²⁷ Sovyet Rusya arabulucu olarak Türkiye-Ermenistan ilişkilerini yumuşatmaya çalışarak sınırları I. Dünya Savaşı'ndan önceki şekilde ve etnik temelde çizmeye çalışıyordu.⁷²⁸ Buna göre, etnik Ermenilerin ve Türklerin göç ettirilmesiyle homojen milletlerden oluşan bölgeler oluşturmak isteniyordu.⁷²⁹ Bekir Sami, ısrarla Brest-Litovsk Antlaşması'nda öngörülen sınırların tanınmasını ve Sarıkamış ve Şahtahtı'nın kontrolünü üstlenmelerine dair Rusya'nın sözlü onayını istiyordu. Çiçerin ile bu konuda anlaşmaya varamadıklarında ise Sami Bey, Lenin ile görüşmek istedi. Lenin, 14 Temmuz'da Türk temsilcilerini kabul etti. Bolşevikler Türk temsilcilerinin bu talebini, adı geçen yerler istisna olmak şartıyla ileriye doğru hareket etmeyecekleri takdirde kabul edeceklerini bildirdiler.⁷³⁰

Ermenistan, Rusya, Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan arasında bağımsızlığını pekiştirmeye ve sınırlarını genişletmeye çalışırken mevcut sınırlarında bile iç politikada düzeni sağlamakta zorlanmaktaydı. Ülkede yaşanan sosyo-ekonomik sorunlar, savaşların getirdiği zorluklar, açlık, sefalet Ermenilerin hükümete olan güvenini sarstığı gibi toprak, ekmek, iş ve düzen vadeden Bolşeviklere ilgiyi artırmaktaydı.

Ermenistan'da 1919 yılı ilkbaharında köylülerin hükümete karşı gelerek vergilerini ödemekten kaçınmaları, hükümetin çiftçilere yönelik yanlış politikasından kaynaklanmaktaydı. Tabii ki bu itirazların ortaya çıkmasında Bolşeviklerin propagandası da etkili oldu. Gümrü, Dilican, Zangezür, Karakilse bölgelerinde Ermeni çiftçiler büyük toprak sahiplerinin mülkiyetini yağmalamaya, demiryolu işçileri işlerini bırakmaya başladı. Eylül 1919'da İrevan'da Bolşeviklerin ilk toplantısı düzenlendi ve Rusya Komünist (Bolşevik) Partisi'nin (RK(B)P) Ermenistan bölümü kuruldu.⁷³¹ "Armenkom" olarak anılan bu kurum Bolşeviklerin propaganda sürecinde ciddi rol oynadı. Ermeni Bolşeviklerin bir çatı altına toplanması yönünde çalışmalara devam edildi ve Ocak 1920'de Ermeni Komünistlerin konferansı düzenlendi. Ülkedeki mevcut sosyal, siyasi, askeri ve güvenlik durumunu değerlendiren Ermeni Bolşevikler, devrim faaliyetlerini genişletmek, Taşnak hükümetini devirmek ve Sovyet hükümetinin kurmak

⁷²⁷ Mediha Akarşlan, "1920-1921 Yıllarında Rusya Hariciye Komiserliği İle Türkiye Büyük Millet Meclisi (T.B.M.M.) Arasında Kurulan İletişim," *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Yıl: 1995 Cilt: 04 Sayı: 16, s. 467-490.

⁷²⁸ Şamsutdinov A. M, *Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923*, s. 201.

⁷²⁹ *Документы внешней политики СССР*, т. 2, М, 1958. стр. 726.

⁷³⁰ Çağatay Benhür, "1920'li Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri: Kronolojik Bir Çalışma," *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 24 (2008), s. 277-313.

⁷³¹ Октябрьская революция и установление Советской Власти в Армении, <http://www.newarmenia.net/index.php?name=Pages&op=view&id=248&pag=3&num=1>, (Erişim tarihi: 03.06.2018).

yönünde kararlar aldılar. Konferans büyük ölçüde Ermeni Bolşevikleri bir araya getirdi ve halkın hükümete karşı protestolarını kontrol etmeye başladı.

Bolşevik faaliyetinin genişlemesi, propagandalar sonucunda halkın itirazlarının artması Taşnak hükümetini rahatsız etmekteydi. Devrim hareketlerinin önlenmesi için Şubat 1920 yılında Bolşeviklere karşı baskılar arttı, bazı Bolşevik liderler ülkeden sürgün edildi. Hükümet, Komünist Partisi'ni yasadışı ilan etmek istiyordu. Hükümet Komünistlere karşı bütün baskılarına rağmen hareketin yükselişinin önüne geçmekte yetersiz kaldı. 1919 ilkbaharında İrevan'da Komünist Partisi'nin "Spartak" adlı gençlik kolu kuruldu, Tiflis ve Bakü Komünistleri ile ilişkilerini genişletti.⁷³²

Ermenistan hükümetini rahatsız eden bir konu da Komünistlerin iç savaşta devrim karşıtı güçleri yenmesi ve ülke dâhilinde konumlarını güçlendirerek güneye doğru ilerlemeseydi. 1 Mayıs 1920'de İrevan, Gümrü ve diğer şehirlerde halk hükümete karşı ayaklandı, itirazların merkezi Gümrü oldu.⁷³³ 2 Mayıs'ta Gümrü demiryolu istasyonunda Sarkis Musaelyan kendi komutasında olan "Vardan Zoravar" (Komutan Vardan) adlı zırhlı trenin hükümetin emirlerine uymayacağını bildirdi, Komünistlerin tarafında yer alarak zırhlı treni karargâh olarak kullandı.⁷³⁴ İsyanı yönetmek için Askeri Devrim Komitesi kuruldu. Komite, Gümrü'de Taşnak hükümetinin devrildiğini ve Ermenistan'da Sovyet hâkimiyetinin kurulduğunu ilan etti. Ermenistan'ın ikinci en büyük kenti olan Gümrü Komünistlerin eline geçti.⁷³⁵

Komünistler Gümrü'de kontrolü sağladıktan sonra başkente doğru hareket etmektense, hükümet ile müzakerelere başladı. Zaman kazanan hükümet kendisine sadık ordu birliklerini göndererek Gümrü üzerinde kontrolü sağladı.

Ermeni tarihçileri Mayıs 1920'de Taşnaklara karşı yapılan ayaklanmayı çeşitli açılardan değerlendirmiştir. Bu devrime katılan ve aktif faaliyet gösteren Ş. Amirkhanyan'ın 1926 yılında yayımlanan "Ermenistan'da Mayıs Ayaklanması" adlı eseri, ayaklanmanın nedenlerinin öğrenilmesi bakımından ilginçtir. Amirkhanyan, Taşnakların iddia ettikleri gibi ayaklanmanın Komünistler tarafından yukarıdan

⁷³² Аветисян Г. А, "Первая конференция комсомольских организаций Закавказья и ее предыстория," *Известия Академии Наук Армянской ССР, Общественные науки* № 5, 1961, стр. 23-38.

⁷³³ *Великая Октябрьская Социалистическая революция и победа Советской власти в Армении*, Сб. док. Ереван, 1957, стр. 420.

⁷³⁴ Аппян Н. А, "Создание рабоче-крестьянское милиции ССРА," <http://raber.asj-oa.am/2248/1/-30.pdf>, (Erişim tarihi: 21.03.2018), стр. 30-38.

⁷³⁵ Никогосян М. Г, "Из истории Советов Армении в период двоевластия," *Известия Академии Наук Армянской ССР, Общественные науки*, № 1, 1950, стр. 3-16.

planlandığı ve halk arasında dayanağı olmadığı fikrine karşı çıkararak, ayaklanmanın asıl nedeninin Taşnak Partisi'nin zayıf ve ülkeyi yönetememe duruma gelmesi ile açıklamaktadır. Ç. Agayan'ın 1960 yılında yayımlanan "Ermenistan'da Sovyet Hükümetinin Kurulmasının Sovyet Tarihinde Aydınlatılması" adlı makalesinde, Amirkhanyan iddia ettiği gibi sadece Taşnak Partisi'nin zayıf ve ülkeyi yönetememe duruma gelmesi ile değil, dönemin iç ve dış politikasının da etkili olduğunu bildirmektedir.⁷³⁶ Agayan, Amirkhanyan'ın Armenkom ve RK(B)P'nin Ermenistan'da Sovyet hâkimiyetinin kurulması yönünde meseleyi ciddi değerlendirmedikleri ve ayaklanmaya başlamadan önce propaganda çalışmalarının yetersiz olması fikrine karşı çıkmaktadır.

Ermeni tarihçi T. Mandalyan da 1929 yılında konuyla ilgili yayımladığı "Mayıs Ayaklanması" adlı makalesinde Armenkom'un yeteri kadar esneklik göstermediğini, durumun değiştiğini ve silahlı ayaklanmanın ölüm kalım meselesi olduğunu kavrayamadıklarını bildirmektedir. Mandalyan'ın makalesi, Aşot İonannesyan ve Şavarş Amirkhanyan tarafından eleştirilse de, Mayıs ayaklanmasının işçi ayaklanması olması hakkında hemfikirdiler.

Mayıs ayaklanmasının aydınlatılması bakımından 1930 yılında yayımlanan "Ermenistan'da Mayıs Ayaklanması" adlı makaleler serisi oldukça değerlidir. Yirmiden çok tanıkların ifadelerin yer aldığı makaleler serisi İrevan, Gümrü, Sarıkamış, Nor Beyazıt, Dilican, Karakilse, Zangezür ve diğer bölgelerde yaşanan olaylar anlatılmıştır. Bu makaleler serisi bazı eksiklikler olsa da, genel olarak Mayıs ayaklanmasının anlaşılması bakımında değerli bir kaynaktır.⁷³⁷

Ermenistan Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi tarafından 1930 yılında yayımlanan tezde ülkenin ekonomik ve sosyal problemleri değerlendirmekte, 1920 yılında Taşnak hükümetinin oldukça zayıf olduğu, Gümrü, Karin, Sarıkamış ve diğer bölgelerde hâkimiyetin Komünistlerin eline geçtiği ifade edilmekteydi. Bu tezde Mayıs ayaklanması yenilgisinin nedenleri şu şekilde özetlenmekteydi:

- Ayaklanma kendiliğinden gelişti, ayaklanma merkezleri bir birinden kopuktu, Komünist Partisi ayaklanmaya zamanında müdahale edemedi ve yönünü belirlemekte yetersiz kaldı;

⁷³⁶ Агаян Цатур, "Освещение истории установления Советской власти в Армении в советской армянской историографии," *Известия Академии Наук Армянской ССР, Общественные науки*, № 11, 1960, стр. 26.

⁷³⁷ Агаян Цатур, "Освещение истории установления Советской власти в Армении в советской армянской историографии," стр. 27.

- Birçok şehirlerde ayaklanma hareketinin zafere ulaştırılması için tecrübeli liderler yoktu;
- Ayaklanma başlamadan önce kentlerde ve köylerde propaganda ya çok zayıftı, ya da genellikle yapılmamıştı.

Sovyet Rusya hükümeti Ermenistan'da yaşanan olayları dikkatle izlemekte ve kendilerine karşı kullanmaları için Antant devletlerinin Ermenistan'ı desteklediğini biliyordu. Özellikle de Azerbaycan'da Komünistlerin Milli hükümeti devirerek hâkimiyeti ele almalarından sonra Antant devletleri Ermenistan ve Gürcistan'ı siyasi olarak daha çok desteklemeye başladı.⁷³⁸ Bunun önüne geçmek için Sovyet Rusya, Ermenistan ile görüşmelere başladı. Sovyet hükümetinin teşebbüsüyle 1920 Mayıs ayı sonlarında her iki devletin temsilcileri (Rusya heyetinin Başkanı Georgiy Çiçerin, Ermenistan heyeti başkanı Levon Şant) bir araya gelerek müzakerelere başladılar. Sovyet Rusya Ermenistan hükümetinin Mayıs ayında Gümrü'de gerçekleşen Bolşevik Devrimi'ne karşı sert tutumunu ve Bolşeviklerin kurşuna dizilmesini dikkate alarak Ermenistan'ın bağımsızlığını tanımak fikrinde değildi ve müzakereleri uzatmaktaydı.⁷³⁹ Sovyet heyeti Ermenistan ile ilişkileri geliştirmektense Ermenistan'ın Azerbaycan ve Türkiye ile olan siyasi, askeri ve güvenlik sorunlarının halledilmesinde arabuluculuk yapma hakkında antlaşma imzalamayı teklif etti.⁷⁴⁰ Ermenistan temsilcilerinin esas amacı Bolşeviklerin kapıya dayandıkları bir dönemde Rusya ile bağımsızlıklarının tanıtılması ile ilgili antlaşma imzalamaktı. Diğer konularda antlaşma imzalamak için acele etmiyor, Antant devletlerinden Türkiye ve Rusya'ya karşı destek alacaklarını düşünüyorlardı.⁷⁴¹

Ermeni tarihçiler Bolşevik Rusya'nın Ermenistan'ı işgal etmeden önce ülkedeki siyasi ve askeri gelişmelerle ilgili Taşnak hükümetinin tutumlarını değerlendirirken "Türkiye Cumhuriyeti ile Gümrü Antlaşması'nı imzalamalarını; hükümetin Rusya tarafından işgal edilmesinden önce Türkiye'nin himayesinde kalmalarının daha doğru olduğunu kabul ettikleri" şeklinde açıklamaktadırlar. Zira o dönemde Ermeni basınında Türkiye ilgili "Kafkas halklarının gerçek savunucusu olduğu" haberleri

⁷³⁸ *История Армянского народа с древнейших...*, стр. 226.

⁷³⁹ Гарибджанян Г, "Великая Октябрьская социалистическая революция и освобождение армянского народа," *Известия Академии Наук Армянской ССР, Общественные науки*, № 2, 1954, стр. 14-28.

⁷⁴⁰ Хачикян А. Э, *История Армении. Краткий очерк*, Эдит Принт, Ереван-2009, <https://armeniansite.ru/istoriya-armenii/191-padenie-pervoj-respubliki-ustanovlenie-sovetskoj-vlasti-v-armenii.html>, (Erişim tarihi: 23.04.2018).

⁷⁴¹ *История Армянского народа с древнейших...*, стр. 226.

yayımlanmaktaydı.⁷⁴²

Sovyet Rusya Ermenistan heyetinin Moskova'da bulunmasına rağmen müzakerelerin ısrarla Ermenistan'da devam ettirilmesini talep ediyordu. Ermenistan ile müzakerelerin devam ettirilmesi için Boris Legran başkanlığında bir heyet kuruldu. Taşnak hükümeti Sevr Antlaşması'nın taleplerinin hayata geçirileceğini, batı sınırlarında güvenliği temin edebileceklerini düşünerek 14 Ekim'de İrevan'a gelen Rusya temsilcileri ile müzakerelere başlamak istemedi. Müzakereler başladığında Şant, Sovyet Rusya heyetinden Türkiye'ye ordusunu Erzincan'a geri çekmesini, Zangezur ve Nahçıvan'ın Ermenistan'a verilmesini ve Karabağ'ın da tartışmalı bölge olarak kabul edilmesi gerektiği yönünde taleplerde bulundu.⁷⁴³

Legran, Nahçıvan ve Zangezur sorununun Sovyet Azerbaycan ile 10 Ağustos tarihinde imzalanmış antlaşma şartları gereğince halledilmesinin ve bu bölgede Bolşevik ordusunun kalmasının uygun olduğunu bildirerek, Türk Ordusunun Erzincan'a geri çekilmesini ise günün gerçekliği ile örtüşmediği şeklinde değerlendirerek fantastik bir talep olduğunu bildirdi.⁷⁴⁴ Müzakereler 28 Ekim'de taraflar arasında ön protokolün imzalanması ile sonlandırıldı. Protokolü Rusya adına Legran, Ermenistan adına Levon Şant, Ambarsum Terteryan ve L. Zarafyan imzaladı. Protokolün şartlarına göre:⁷⁴⁵

- Rusya, Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyacaktı;
- "Türkiye Ermenistan"ı ile birleşme hakkını kabul edecekti;
- Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'dan imtina ettiği takdirde Zangezur ve Nahçıvan üzerindeki hakkını tanıyacaktı;
- Bolşevik Rusya sınır sorunlarının halledilmesinde resmen arabulucu olacak, Ermenistan'ın demiryolunu kullanarak (taşınan silahların %25'nin Ermenistan'a verilmesi şartıyla) ordu birliklerini, silah ve mühimmat taşıyabilecekti;
- Rusya'nın Türkiye'ye vereceği silahlar Ermenistan'a karşı kullanılmayacaktı;
- Rusya Ermenistan'a karşılıksız olarak 2,5 milyon altın Ruble verecekti;
- Rusya, Türkiye'nin Ermenistan'a karşı askeri operasyonları durdurması ve

⁷⁴² Галоян Г. А, *Армения и великие державы 1917-1923 гг.*, Ереван, 1999, стр. 337.

⁷⁴³ ЦГИА РА, ф. 200, оп. 1, д. 12, л. 35.

⁷⁴⁴ Саркисян, "Из истории Советско-Армянских дипломатических отношений," стр. 13.

⁷⁴⁵ Завен Григорян, "Краткая история армяно-русских отношений (с момента их начала и до наших дней)," <http://magazines.russ.ru/din/2015/6/kratkaya-istoriya-armyano-russkih-otnoshenij.html>, (Erişim tarihi: 21.04.2018).

ordusunu 1914 yılı sınırlarına doğru çekmesi şartıyla Türkiye-Ermenistan sınır problemlerinin halledilmesinde yardım edecekti.⁷⁴⁶

Sovyet Rusya, imzalanan ön protokolle Ermenistan hükümetinin Antant devletleri ile ilişkilerini zayıflattığını ve Türkiye'ye karşı savunacağını teyit etmiş oldu. Ama olaylar hiç de Ermenistan'ın beklediği gibi gelişmedi. Hatisyan başkanlığındaki heyet Gümrü'de Türkler ile müzakerelere devam ederken, Legran 29 Kasım 1920'de Ermenistan hükümetine ultimatoma vererek ön antlaşmayı resmen imzalamayı talep etti.⁷⁴⁷ Bu ultimatodan bir gün önce Azerbaycan-Ermenistan sınırında bekleyen II. Kızıl Ordu sınırı geçti. Taraflar arasında 2 Aralık 1920'de antlaşma imzalandı. Antlaşmayı Sovyet Rusya adına Legran, Ermenistan adına Savunma Bakanı Drastamat Kanayan (Dro) ve Ambarsum Terteryan imzaladı. Antlaşmada Ermenistan Sosyalist Cumhuriyeti'nin ilan edildiği, Sovyetler Kurultayı başlayana kadar Ermenistan'da Geçici Devrim Komitesi'nin kurulduğu belirtildi.⁷⁴⁸

İki yıldan fazla bağımsız kalan Ermenistan hükümeti, sınırlarını paylaştığı devletlerle bir an önce anlaşma imzalayarak bağımsızlığını koruyamaması, bölgede ve uluslararası alanda yaşanan olayları yanlış değerlendirmesi, potansiyelinin çok üzerinde olan iç ve dış politika izlemesi sonucunda, son zamanlara kadar işbirliği içerisinde olduğu Bolşevik Rusya tarafından işgal edildi.

3.3. Sovyet Ermenistan'da Komünist Yönetim

Ermenistan Devrim Komitesi 29 Kasım 1920 tarihinde bildiri yayınlayarak Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulduğunu halka açıkladı. Bildiride genellikle sosyo-ekonomik ve güvenlik konuları ele alındı. Bildiride ayrıca savaşın ve Taşnak yönetiminin ülkeyi harabeye çevirmesi, yanlış uygulanan bölgesel ve uluslararası politikalar eleştirildi.⁷⁴⁹ Bolşevikler oldukça ağır şartlarda Sovyet Ermenistan'ını kurmaya başladı. Ülke ciddi ekonomik sorunlar yaşamaktaydı, Zangezür'a Taşnak silahlı birlikleri hâkimdi, Lori eyaleti Gürcistan'ın, Gümrü eyaleti Türkiye'nin kontrolü altındaydı, Menşevik Gürcistan ve Türkiye ile barış antlaşması

⁷⁴⁶ *Нагорный Карабах 1918-1923, сборник документов и материалов*, стр. 597-598.

⁷⁴⁷ Михаил Френкин, *Трагедия крестьянских восстаний в России 1918-1921 гг.*, Издательство "Лексикон," Иерусалим-1987, стр. 155.

⁷⁴⁸ Саркисян Е. К., "Из истории Советско-Армянских дипломатических отношений," стр. 14; Хармандарян С., "Третий съезд Советов ССР Армении," *Известия Академии Наук Армянской ССР, Общественные науки*, № 9, 1956, стр. 3-21.

⁷⁴⁹ *История Армянского народа с древнейших...*, стр. 229.

henüz imzalanmamıştı. Böyle bir ortamda Sovyet hükümeti devletin karşılaştığı sosyo-ekonomik ve siyasi sorunları halletmekle birlikte, ülkeyi yabancı güçlerden ve Taşnaklardan kurtarmaya çaba göstermekteydi. Bu amaçla hükümet Aralık 1920-Şubat 1921 tarihlerinde yukarıda belirtilen sorunların halledilmesi için acil eylem planı hayata geçirdi. Bolşevikler ülke nüfusunun %80'nin köylü olduğunu dikkate alarak öncelikle toprak reformunu hayata geçirdiler. Ermenistan Devrim Komitesi 28 Aralık 1920'de toprakların millileştirilmesi hakkındaki kararı kabul etti.⁷⁵⁰ Bu karara göre toprak, yeraltı ve yerüstü zenginliklerin tamamı devlet mülkiyeti oldu. Yani büyük toprak sahiplerinin toprakları kamulaştırıldığı gibi, küçük toprak sahiplerinin de toprakları ellerinden alındı. Dolayısıyla toprak yine köylülere verilmedi. Daha sonra ise ülkede bulunan tüm sanayi tesisleri devlet mülkiyetine geçti.⁷⁵¹

Komünistlerin devlet yönetimi alanında da reformlar yapıldı. Taşnak hükümetinin kurduğu veya kurmaya çalıştığı bütün devlet yönetim mekanizmaları ortadan kaldırıldı. Kabul edilen kararlarla sosyal ayrıcalık, ad ve rütbeler kaldırıldı. Aralık 1920'de sanayinin, tarımın çeşitli alanlarında ve devlet yönetiminde Halk Komiserlikleri kuruldu ve tanınmış Bolşevikler bu kurumların başına getirildi.

İki yıllık Taşnak iktidarı zamanı uygulanan iç ve dış politika, ülkenin ekonomik ve sosyal durumunu berbat hale getirdi. Taşnakların milliyetçi politikası Kafkas halklarını biri birilerine düşman etti, milletlerarası çatışmalar bölgenin potansiyelinin yanlış yönde kullanılması ile sonuçlandı. Sergey Orcanikidze durumu şöyle izah etmekteydi: “Bütün bu dönem milliyetçi ihtişamın bir kâbusuydu. Yüzlerle yakılmış köy, dağıtılmış kentler, çocuk ve kadınların kaçırılması... Zaman geçecek, ihtiraslar sönecek ve bizim torunlarımız bütün bu iğrençliği lanetle anacaklar.”⁷⁵² “Bizim Komünist Partisi'nden başka hiç kimse Ermenistan işçi ve köylülerini kurtaramadı ve kurtaramazdı. Ermenistan emekçileri Sovyet hâkimiyeti uğrunda mücadele bayrağını açarak XI. Ordu'nun şanlı askerlerine müracaat ederek kardeş Kızıl Ordu askerleri, Ermenistan'da işçi ve köylü hâkimiyetini kurma zamanıdır, gelin, bize yardım edin.”⁷⁵³

Anastas Mikoyan ise “Ermenistan, Taşnaksutyun Partisi yönetimi döneminde

⁷⁵⁰ Хармандарян С. В, “Восстановление народного хозяйства Армянской ССР,” *Известия Академии Наук Армянской ССР, Общественные науки, № 1, 1959, стр. 87-91.*

⁷⁵¹ Григорьянц А. К, “Привлечение старой технической интеллигенции к социалистическому строительству в Советской Армении,” <http://Iraber.asj-oa.am/938/1/28.pdf>, (Erişim tarihi: 05.06.2018), стр. 28-41.

⁷⁵² Орджоникидзе Г. К, *Избранные статьи и речи*, Москва, 1956. Том. 1 (1910-1926), с. 216.

⁷⁵³ Орджоникидзе Г. К, *Избранные статьи и речи*, стр. 93.

öksüz bir ülkeydi, gözyaşı ülkesiydi, yoksul ve keyfi vahşilik ülkesiydi”⁷⁵⁴ diye yazmaktaydı.

Vladimir İliç Lenin, 2 Aralık 1920’de Ermenistan Devrim Komitesi’ne yazdığı mektupta “Sizin şahsınızda emperyalist sömürsünden kurtulan emekçi Sovyet Ermenistan’ı selamlıyorum. Hiç şüphem yok ki; Ermenistan emekçileri ile kardeş Azerbaycan ve Türkiye emekçileri arasında kardeş dayanışmasının kurulması için elinizden geleni esirgemeyeceksiniz.”⁷⁵⁵

Ermenistan Devrim Komitesi’nin 9 Aralık 1920 tarihinde kabul ettiği kararla ülke sınırları dâhilinde devlet dili Ermenice olarak ilan edildi.⁷⁵⁶ Daha sonra ise kültür, eğitim, din, tarihi eserlerin ve kültürel abidelerin korunması hakkında kararlar alındı. Aralık ayı başlarında Ermenistan Devrim Komitesi ülke sınırları dışında yaşayan aydınlara mektuplar yazarak geri dönmelerini ve uygun alanlarda faaliyet göstermelerini istedi.⁷⁵⁷ Birçok bilim adamı ve kültür alanında çalışanlar, ülkeye geri dönseler de daha sonraki yıllarda devrim karşıtı faaliyetle suçlanarak Sibirya’ya sürgün edildiler veya öldürüldüler.

Sovyet hükümeti sosyo-ekonomik, kültürel ve devlet kurumlarını yeniden kurmakla birlikte ülkenin karşılaştığı sınır sorunlarını da halletmek için uğraşıyordu. Azerbaycan’da Sovyet hükümeti kurulduğundan sınırlarla ilgili sorunu merkezi hükümet aracılığı ile halletmek mümkündü. Ancak Gürcistan’da Menşevikler halen iktidardaydı ve Lori eyaletini Gürcü Ordusu kontrol ediyordu.⁷⁵⁸ Ermenistan Devrim Komitesi Menşevik Gürcü hükümetine ordusunu “tarafsız bölgeden” yani, Lori eyaletinden geri çekmesi için birkaç defa talepte bulunsa da, cevap verilmedi. Bolşevikler bölgenin Ermenistan’a birleştirilmesini yönünde Lori eyaletinde ciddi propaganda yapıyorlardı. Bolşevikler 11 Şubat 1921 tarihinde Lori’de isyan çıkardı, Gürcü Ordusu bölgeyi terk etmek zorunda kaldı ve Lori eyaleti Ermenistan’la birleştirildi.⁷⁵⁹ Bolşevikler 25 Şubat 1921’de Gürcistan’da Menşevik hükümetini devirerek iktidara geldikleri için Lori eyaletinin Ermenistan’a birleştirilmesi fazla sorun

⁷⁵⁴ Микоян А. И, *Реч на собрании избирателей Ереванского Сталинского избирательного округа 9 декабря 1937 г.*, Ереван, 1939 г, стр. 10.

⁷⁵⁵ *Образование СССР*, Сб. Документов, Под ред. Э. Б. Генкина, М.-Л, 1949, стр. 159.

⁷⁵⁶ *Российский энциклопедический словарь*, Главный редактор А. М. Прохоров, Москва, Научное издательство “Большая Российская энциклопедия,” 2000, стр. 1517.

⁷⁵⁷ *История Армянского народа с древнейших...*, стр. 230.

⁷⁵⁸ Аждар Куртов, “Истоки вульгаризации демократии в суверенной Грузии,” <https://www.docme.ru/doc/1604477>, (Erişim tarihi: 19.04.2018), стр. 113-150.

⁷⁵⁹ Хармандарян С. В, “Ценный документ о Лорийском восстании 1921 года,” *Известия Академии Наук Армянской ССР*, Общественные науки, № 10, 1959, стр. 80-92.

olmadı. Gürcistan ile iyi komşuluk ve iş birliği temelinde yeni antlaşmalar imzalandı.

Ermenistan Sovyet hükümeti Gürcistan ve Azerbaycan ile sınır ve güvenlik sorunlarını hallettikten sonra Türkiye ile aralarında yaşanan sorunların halledilmesi için girişimlerde bulundu. Hükümetin halletmek istediği en ciddi sorun Gümrü Antlaşması'nın⁷⁶⁰ Türkiye tarafından geçersizliğinin tanınması idi. Ermenistan Sovyet hükümeti, Taşnak hükümetinin imzası bulunan Gümrü Antlaşması yerine Türkiye ile yeni antlaşma imzalamak istediğini bildirdi. Türkiye bu teklifi kabul etmeyince Ermenistan hükümeti, Sovyet Rusya hükümetine müracaat ederek bu sorunun halledilmesine yardımcı olmasını istedi.

Sovyet Rusya'nın müdahalesinden sonra Türkiye konuyu müzakere etmeye razı oldu ve Şubat-Mart 1921 yılında Moskova'da Türkiye-Rusya konferansı düzenlendi.⁷⁶¹ Konferansa Sovyet Ermenistan'ı da katılmalıydı ama Türkiye'nin itiraz etmesi sonucu katılmadı. Konferans başladığı tarihlerde Ermenistan'da Taşnaklar tarafından karşı devrim gerçekleşti ve başkent İrevan'ın kontrolünü ele geçirdiler. Taşnaklar Moskova'ya telgraf çekerek konferansa katılmayacaklarını bildirdiler. Sovyet Ermenistan'ında Taşnaklar tarafından karşı devrim gerçekleştirilip Sovyet hükümeti devrilsede konferansta Sovyet Rusya, Türkiye'nin kontrolünde bulunan bazı bölgelerin geri verilmesinde ısrar etti. Konferans sonucunda 16 Mart 1921'de tarihe Moskova Antlaşması olarak geçen antlaşma imzalandı.⁷⁶² Antlaşma Türkiye'nin kuzey-doğu sınırlarını çizdi. Antlaşmaya göre Kars, Ardahan ve Artvin Türkiye'ye, Batum Gürcistan'a, Gümrü ise Ermenistan'a verildi. Nisan 1921 yılında Türk Ordusu Gümrü'den geri çekildi.

Zangezür bölgesinde etkili olan Taşnaklar 13 Şubat 1921'de Sovyet hükümetine karşı ayaklandılar ve çıkan iç savaş yaklaşık beş ay devam etti.⁷⁶³ Taşnaklar Keşişkent, Dereleyez, Yeni Beyazıt, Baş Gerni, Eşterek, Eçmiadzin, Abaran ve Ahta'da Sovyet hükümetini devirerek kontrolü sağladılar. Taşnaklar ele geçirdikleri bölgelerde Komünistlere karşı katliamlar yaptılar. 18 Şubat'ta Taşnaklar Başkent İrevan'ı ele geçirdiler ve eski Başbakan S. Vraçyan başkanlığında "Anavatan Kurtuluş Komitesi"

⁷⁶⁰ İskender Yılmaz, *Gümrü Antlaşması*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınevi, Ankara, 2001.

⁷⁶¹ Саакян Р. Г., "Из истории советско-турецких отношений (1928-1929 гг.)," *Известия Академии Наук Армянской ССР*, Общественные науки, № 2, 1960, стр. 17-26.

⁷⁶² Силагадзе Аполлон, Гурули Вахтанг, "Российско-Турецкое противостояние на Центральном Кавказе в 1918-1921 годах," *Кавказ и Глобализация*, Том 3, Выпуск 4, 2009, стр. 161-169.

⁷⁶³ Карапетян С. Х., "Провал попытки организации нового похода англо-американских империалистов против Советской России с Закавказья в 1920-21 гг.," *Известия Академии Наук Армянской ССР*, Общественные науки, № 9, 1953, стр. 35-52.

adlı örgütü kurdular.⁷⁶⁴ Taşnak silahlı birliklerinin saldırıları karşısında yetersiz kalan Sovyet Ordusu Gemerli'ye doğru geri çekildi ve savunma pozisyonuna geçti. Bu arada Ermenistan'ın kuzeyinde G. Atarbekyan'ın başkanlığında Askeri Devrim Komitesi kuruldu, Dilican, Karakilse ve Lori'de kontrolü sağladı.⁷⁶⁵

Zor durumda kalan Ermenistan komünistleri işçi ve köylülerden karşı devrime direnmek için destek istedi, daha sonra ise XI. Kızıl Ordu'dan olaylara müdahale etmesini talep etti. Taşnaklar karşı devrim yaparak kısa süreliğine yeniden iktidara geldiklerinde düne kadar Türkiye karşısında Rusya'nın savunmasını ve arabuluculuk yapmalarını talep etseler de, bu defa Rusya karşısında Türkiye'den destek istediler. 1921 yılında S. Vraçyan Türk hükümetine mektup yazarak ittifak kurmak istediklerini bildirip askeri yardım istedi. Türkiye, Taşnak hükümetini Ermenistan'da yasal hükümet olarak tanısa da, birkaç gün önce Rusya ile antlaşma imzaladığı için daha ileri giderek Vraçyan'ın ittifak kurma teklifine cevap vermedi.⁷⁶⁶

1921 Mart ayı ortalarında durum değişti, Ermenistan Bolşevik hükümeti, Rusya'nın yardımlarıyla taarruza geçerek Yeni Beyazıt, Ahta, Abaran ve Eşterek'i, 2 Nisan'da İrevan'ı, Nisan sonlarında ise Baş Gerni, Basargeçer ve Dereleyez'i Taşnaklardan temizledi.⁷⁶⁷ Ermenistan'da kontrolü ele alan Sovyet hükümeti Zangezür'daki Taşnak silahlı birliklerine karşı mücadeleye başladı.⁷⁶⁸ Taşnaklar batı devletlerinden yardım alacaklarını düşünerek direniş gösteriyordu. Ama Türkiye'nin Sovyet Rusya ile antlaşma imzalaması, Azerbaycan ve Gürcistan'da Sovyet hâkimiyetinin kurulması batı devletlerinden gelecek desteğin önünü kesti.⁷⁶⁹ Taşnak hükümetinin ve ordu birliklerinin Sovyet ordusunun saldırıları karşısında yenilmesinden sonra batı devletleri herhangi bir yardım gönderme konusunda fazla istekli olmadı.⁷⁷⁰ Haziran 1921 yılında Ermenistan Sovyet Ordusu Dereleyez bölgesinde Taşnak silahlı birliklerini dağıtarak Zangezür'a doğru ilerledi⁷⁷¹ ve Haziran ayı ortalarında Taşnak silahlı birlikleri Zangezür'u terk ederek İran sınırını geçtiler.

⁷⁶⁴ Арман Егиазарян, “Февральское восстание 1921 года в Армении,” <http://nashasreda.ru/fevral'skoe-vosstanie-1921-goda-v-armenii/>, (Erişim tarihi: 21.02.2018).

⁷⁶⁵ Зограбян Э. А, *Армяно-турецкая война 1920 г. и державы*, Ереван, 1997, стр. 185.

⁷⁶⁶ “Статья про Московский Договор 1921 года,” 17.03.2016, <https://msk.kprf.ru/2016/03/17/5433/>, (Erişim tarihi: 21.04.2018).

⁷⁶⁷ *История Армянского народа с древнейших...*, стр. 232.

⁷⁶⁸ Симонян А. Г, *Освободительная борьба Зангезура 1920-1921 гг.*, Ереван, 2000, стр. 164-165.

⁷⁶⁹ Batılı devletlerin konuya yaklaşımı için bkz: Галоян, *Армения и великие державы*, стр. 264.

⁷⁷⁰ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: İskender Yılmaz, “Ermenistan'ın Bolşevikleşmesi,” *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 14, Erzurum 2000, s. 303-307.

⁷⁷¹ Симонян, *Освободительная борьба Зангезура*, стр.168.

Taşnaksutyun Partisi'nin karşı devrimi devam ederken Komünistler devlet yönetim mekanizmalarında bazı değişiklikler yaptı. Ermenistan Devrim Komitesi feshedilerek yerine Aleksandr Myasnikyan Başkanlığında Halk Komiserleri Sovyeti kuruldu.⁷⁷² Aralık 1921 yılında yerel İşçi ve Köylü Sovyet'inde seçimler yapıldı. Komünistler 30 Ocak-4 Şubat 1922 yılında Sovyet Ermenistan'da ilk kurultayı düzenlediler. Kurultayda Sovyet Ermenistan'ın ilk Anayasası kabul edildi. Anayasa'nın 1. maddesinde 29 Kasım 1920 tarihinde Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyet'inin ilan edildiği, merkezde ve taşrada hâkimiyetin işçi, köylü ve Kızıl Ordu askerlerinin elinde olduğu yazılmaktaydı.⁷⁷³ 18 yaşını tamamlamış herkes seçme ve seçilme hakkına sahip olsa da, özel mülkiyeti olanlar, tüccarlar ve çiftçilerin bu hakları sınırlandırıldı. Sovyet Ermenistan'ın arması ve milli marşı kabul edildi.⁷⁷⁴

Güney Kafkasya'da Sovyet hükümeti kurulduktan sonra Komünist Partisi ve Sovyet Rusya hükümeti diğer Sovyet cumhuriyetlerinde de siyasi hayatının ideolojisinin temelini oluşturmaktaydı. Vladimir Lenin'in planına göre Sovyet cumhuriyetleri birbirileri ile daha yakın ekonomik ve siyasi ilişki kuracak, milletlerarası problemlere, dış düşmanlara karşı ortak mücadele edecek, ekonomik sorunları birlikte halledeceklerdi.⁷⁷⁵ Güney Kafkasya, cumhuriyetlerinin ayrı ayrı bu taleplere cevap veremeyeceği gerekçesiyle, aslında ise bu cumhuriyetleri daha rahat kontrol etmek amacıyla 12 Mart 1922 tarihinde Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ı Zakafkasya Federasyonu (Transkafkasya Federasyonu) adlı oluşum altında birleştirdi. Bütün cumhuriyetlerden seçilen heyet Zakafkasya Federasyonu'nda temsil edildi.⁷⁷⁶ Nominal olarak bütün cumhuriyetler bağımsızlığını korusalar da, hukuki olarak ciddi sınırlandırmalar getirildi.

Güney Kafkasya'da Sovyet hükümetinin kurulması ile bölgede son 20 yılda yaşanan çatışma sona erdi. Bölge halkları Sovyet hâkimiyeti şemsiyesi altında birleşerek savaşın ekonomik ve sosyal hayat üzerinde bıraktığı etkileri gidermeye başladılar. 16 Nisan 1921'de Güney Kafkasya demir yolları birleştirildi. 2 Haziran'da

⁷⁷² Хармандарян С. В, “Закавказская Федерация и образование СССР,” <http://lraber.asj-oa.am/3049/1/3.pdf>, (Erişim tarihi: 05. 06.2018), стр. 3-13.

⁷⁷³ Арменак Бегиян, “Некоторые вопросы законодательства Армянской ССР о местных Советах,” [http://lraber.asj-oa.am/2681/1/1980-1\(13\).pdf](http://lraber.asj-oa.am/2681/1/1980-1(13).pdf), (Erişim tarihi: 04.06.2018), стр. 13-22.

⁷⁷⁴ Хачикян, *История Армении...*,

⁷⁷⁵ Хармандарян С. В, “Укрепление Закавказской Федерации в 1922 году,” <http://lraber.asj-oa.am/1501/1/17.pdf>, (Erişim tarihi: 21.04.2018), стр. 17-28.

⁷⁷⁶ Парсамян В. А, “Закавказская Федерация в единой Советской семье,” <http://lraber.asj-oa.am/3296/1/59.pdf>, (Erişim tarihi: 21.04.2018), стр. 59-67

Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin dış ticareti birleştirildi.⁷⁷⁷ Uluslararası alanda bütün konular üzere Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ortak bir siyaset hayata geçirmeye başladılar.

30 Aralık 1922’de Moskova’da Rusya Sovyet Federasyonu Sosyalist Cumhuriyeti, Ukrayna, Beyaz Rusya ve Zakafkasya Federasyonu’nun katılımıyla Sovyetlerin birinci kurultayı düzenlendi.⁷⁷⁸ Bu kurultayda Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği’nin (SSCB) kurulması hakkında karar alındı.⁷⁷⁹ İosif Stalin tarafından hazırlanan Anayasa taslağında bütün cumhuriyetlerin ayrı ayrı olarak SSCB’ye üye olması öngörülse de, Lenin buna itiraz etti ve Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin Sovyet Cumhuriyeti Federasyonu olarak kabul edilmesi hakkında anlaşma sağlandı. SSCB’nin ilk Anayasası 1924 yılında düzenlenen ikinci kurultayında kabul edildi.⁷⁸⁰

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği’nin 1936 yılında kabul edilen ikinci Anayasa’sında Zakafkasya Federasyonu’nun feshedilmesi ve bu cumhuriyetlerin ayrı ayrı olarak SSCB’ne üye olması konusu yer aldı.⁷⁸¹ Anayasa’nın kabul edilmesinden sonra 1937 yılında Zakafkasya Federasyonu feshedildi.⁷⁸²

3.4. Sovyet Ermenistan’ın Ekonomik Durumu ve Siyasi Gelişmeler

Sovyet Ermenistan’da iç savaş sona erdikten sonra hükümetin karşısında duran en önemli görev, ülkenin karşılaştığı sosyo-ekonomik sorunları halletmek, tarım ve sanayi üretimini artırmak, mevcut fabrika ve sanayi tesislerini çalıştırmak ve yeni sanayi tesisleri inşa etmektir. Tabii ki bütün bu işler sosyalist ekonomisi çerçevesinde hayata geçirilecekti. Yaşanan savaş sonucunda 1919 yılındaki brüt üretimler 1913 yılı ile karşılaştırıldığında sanayi üretiminde 12 kat, tarım üretiminde 6 kat azalma vardı. Zangezür ve Allahverdi’de madenler çalışmıyordu, demiryolu taşımacılığı neredeyse durma aşamasına gelmişti, köprüler yıkıldı... Doğal olarak Ermenistan Sovyet

⁷⁷⁷ *Образование СССР*, Сб. Документов, М-Л, 1949, стр. 271-572.

⁷⁷⁸ *От съездов Советов до Съездов народных депутатов*, http://www.oblduma.kurgan.ru/upload/docs/history/20_duma/chapter_4.pdf, (Erişim tarihi: 21.01.2018), стр. 29-46.

⁷⁷⁹ *I съезд Советов Союза Советских Социалистических Республик*, Стенографич. Отчёт, 30 декабря 1922 г, Союз Советских Социалистических Республик, М, Изд-во ЦИК СССР, 1923.

⁷⁸⁰ Рошин Борис Евгеньевич, “Конституция СССР 1924 года: основные положения и особенности,” *Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова*, № 2, 2014, стр. 189-193.

⁷⁸¹ Аракелян М. А, “Народы Закавказья в единой семье братских народов СССР,” [http://hpj.asj-oa.am/1893/1/1972-4\(48\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/1893/1/1972-4(48).pdf), (Erişim tarihi: 21.04.2018), стр. 48-58.

⁷⁸² Варданян-Айвазян Т. Р, “Об особенностях политики коренизации в Закавказье в 1920-1930-е гг.,” *Советские нации и национальная политика в 1920-1950-е годы*, Материалы VI международной научной конференции, Киев, 10-12 октября 2013 г, стр. 37-147.

hükümetinin bu sorunları kendi gücüyle halledecek potansiyeli ve altyapısı yoktu. Merkezi hükümetin müdahalesi ve yardımı olmadan bu sorunlarla baş etmek mümkün değildi.

Aralık 1919'da Devrim Komitesi üyeleri Askanaz Marvyan ve Saak Ter-Gabrielyan Moskova'da Lenin ile görüşerek kendisine ülkenin sosyo-ekonomik sorunları hakkında bilgi verdiler ve ülkenin kalkınmasının perspektiflerini müzakere ettiler.⁷⁸³ RSFSC, 13 Aralık'ta Ermenistan hükümetine 600 bin altın Ruble yardım etti.⁷⁸⁴ Sovyet Ermenistan'ın ilan edilmesinden sonra ülkede izlenecek sosyal, ekonomik ve siyasi politikanın belirlenmesi amacıyla 20 Kasım-3 Aralık 1922'de Sovyetlerin ikinci kurultayı düzenlendi. Kurultayda ulusal ekonomiye canlılık kazandırılması; Zakafkasya Federasyonu'nun daha da güçlendirilmesi; SSCB'nin kurulması gibi konular ele alındı. Kurultaya telgraf gönderen Ermenistan Merkezi Yürütme Komitesi Başkanı, Zakraykom Sekreteri Aleksandr Myasnikyan, Zakafkasya Eyalet Komitesi adına Ermenistan işçi ve köylülerini selamladı ve ülkenin kanlı Taşnak hükümeti ve emperyalizmin sömürsünden kurtulması münasebetiyle tebrik etti. Telgrafta, bugün Ermenistan'ın maddi ve manevi gelişmesi için ciddi fırsatlar olduğunu, bunun işçi ve köylülerin ortak amaç uğrunda mücadelesi sonucu elde edildiği vurgulanmaktaydı.⁷⁸⁵

Kurultay çalışmalarına 270'i kesin oya, 5'i danışman oya sahip olan 275 delege katıldı, delegelerin 245'i Komünist, 6'i Komünist Partisi Gençlik Kolu olan Komsomol'dan seçildi. Delegelerin 54'ü işçi, 128'i köylü, 83'ü memur, 27'i Kızıl Ordu mensuplarıydı. Delegelerin 251 Ermeni, 10 Azerbaycan Türkü, 9 Rus, 2 Kürt ve diğer milletlerden oluşmaktaydı. Kurultay delegeleri arasında 14 kadın vardı.⁷⁸⁶

Kurultay Ermenistan Cumhuriyeti'nin toprak, erzak ve maliye Komiserliklerinin mevcut durumla ilgili raporlarını dinledi, en çok tartışılan konu ise NEP'in (Novaya Ekonomiçeskaya Politika-Yeni Ekonomik Politika) nasıl uygulanacağı ve ulusal ekonominin hangi alanlarına öncelik tanınmasıydı. Diğer Sovyet cumhuriyetlerinde olduğu gibi Ermenistan'da da ilk yıllarda NEP'in uygulanmasında bazı sorunlar yaşanmaktaydı ama bu politikadan vazgeçilmedi.

⁷⁸³ Гарибджанян Г. Б, “Роль В. И. Ленина в борьб е за восстановление народного хозяйства и упрочение дружбы народов Закавказья в 1921-1923 годах,” [http://hpj.asj-oa.am/1062/1/1967-2-3\(122\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/1062/1/1967-2-3(122).pdf), (Erişim tarihi: 14.04.2018), стр. 122-140.

⁷⁸⁴ В. И. Ленин о Закавказье, Ереван, 1963, стр. 351

⁷⁸⁵ Протоколы II съезда Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов Социалистической Советской Республики Армении, 1923, стр. 171.

⁷⁸⁶ Протоколы II съезда Советов ССРА, стр. 156-157.

Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'nde 1921 yılında 115 bin aşar toprak ekildi ve 5 milyon pud⁷⁸⁷ ürün elde edildi. Bu, Ermenistan nüfusunun tüketimini karşılamakta yetersizdi. Rusya'nın desteği ile 1921 yılı sonbaharı ve 1922 yılı ilkbaharında 175 bin aşar toprak ekildi. Bu rakam 1913 yılı tarımcılık seviyesinin % 55'ine, Taşnakların iktidarda olduğu 1919 yılının ise % 230'una denk gelmekteydi. Kuraklık olmasına rağmen 1922 yılında 8 milyon pud ürün toplandı.⁷⁸⁸ Ermenistan'da 1921 yılında Eçmiadzin sulama sisteminin devreye girmesi için 3 kanal, 1922 yılında ise büyüklü küçüklü toplam 1.000 km uzunluğunda 80 kanal temizlendi. 29 Kasım 1922'de 23 km uzunluğunda olan Eçmiadzin kanalı kullanıma açıldı, ek olarak bin hektar arazinin sulanmasına imkân sağlandı. Bu işlere paralel olarak Arazdeyen, Küçük Serdarabad ve diğer kanalların, 1922 yılında Gümrü'de Büyük Şirak kanalının inşaatına başlandı.

Ziraat alanında eski sulama kanallarının yeniden kurulması ve yenilerinin inşa edilmesi pamuk üretiminin artmasına neden oldu. 1922 yılında 750 hektar alanda pamuk ekildi ve 12 bin pud ürün elde edildi.⁷⁸⁹ Devletin ayırdığı bütçe sayesinde 1921 yılında üzümçülük kalkındı, 1921-1922 yıllarında üzüm ekim alanı 6.377 aşara ulaştı, bu 1913 yılı verilerinin % 62,03'üne denk gelmekteydi. Tütün ekiminde de gelişme kaydedildi. 1921 yılında deneme amaçlı ekilen tütün, 1922 yılında daha geniş üretim amacıyla ekildi.⁷⁹⁰ 1921 yılında kurulan İrevan İpek Fabrikası 1922 yılında ilk ürününü verdi ve bu fabrika Ermenistan'da sanayi usulü ile ipek üretiminin temelini teşkil etti. Bu dönemde hayvan besiciliğine de önem verildi, 1921 yılında Lori ve Vorontsov illerinde besicilik sovhozu (sovetskoe khoxyaystvo) kuruldu, daha sonra ise süt ürünleri veren sovhozlar kuruldu. Savaşın yıkıntılarında sonra kısa dönemde ziraat alanında ciddi işler yapıldı. Taşnak hükümeti döneminde 5.293 pulluk ve 22.314 karasaban vardysa, 1922 yılında 7.555 pulluk, 35.781 karasaban vardı ve bu ziraatın yayılmasına neden oldu.⁷⁹¹

Sanayinin gelişmesi doğal olarak ziraatın de gelişmesine neden olmaktadır. Sanayi işçileri ziraat işçilerinin işlerini kolaylaştıran mekanik araçların üretimini artırdı. Savaş zamanı dağılmış sanayi üretimi 1921-1922 yıllarında yeniden kurulmaya ve üretime başladı. Birkaç küçük çırçır fabrikası birleştirilerek büyük bir fabrika, yine

⁷⁸⁷ 1 pud eşittir 16,4 kg.

⁷⁸⁸ Хармандарян С, "Второй съезд Советов Армянской ССР," *Известия Академии Наук Армянской ССР, Общественные науки*, № 9, 1954, стр. 18.

⁷⁸⁹ Отчет народных комиссариатов ССРА, 1922-1923 гг, 1925, стр. 12.

⁷⁹⁰ Протоколы II съезда Советов ССРА, стр. 29.

⁷⁹¹ Статистический справочник ЦСУ ССРА, № 6, 1925, стр. 57.

birkaç şarap imal eden fabrika birleştirilerek Ararat şarap-konyak fabrikası, birkaç küçük matbaa birleştirilerek merkezi devlet matbaası oluşturuldu.

Ülke genelinde eski hidroelektrik santralleri tamir edildi, üretim kapasitesi artırıldı ve 10 yeni santralin inşaatına başlandı. Demiryolu ulaşımında da bir takım başarılar elde edildi, depolar büyütüldü, Sovyet Rusya'dan alınan demiryolu ulaşım araçları sayesinde 1921 yılında ülke genelinde demiryolu ulaşımı sağlandı. Mart 1922 tarihine kadar 22 buharlı lokomotif, aynı yılın sonuna kadar 173 vagon ve 13 buharlı lokomotif tamir edilerek kullanıma sokuldu.

Bakır üretimi sanayisinde ise en önemli görev savaş yıllarında üretimi neredeyse durma aşamasına gelen bu alanın yeniden kurulması ve üretimin artırılmasıydı. 1922 yılına kadar bakır sanayisinin canlandırılmasına sermaye ayırlamadı. Bakır sanayisinin gelişimi için devlet 1924 yılında 960 bin Altın Ruble borç verdi. 1924 yılına kadar ise bakır sanayisinin üretime başlaması için yardımcı işler görüldü, madenler yenilendi, tamir edildi, yeni madenler açıldı, demiryolu hatları çekildi. 1922 yılında bakır sanayisinde 2.765 kişinin çalıştığı 896 zanaatçı birimi vardı. Gayri resmi verilere göre 1922 yılında Ermenistan Cumhuriyetinin sanayi üretimi 230 bin Ruble idi.

Sağlık ve tıp alanında da bazı ilerlemeler kaydedilmekteydi. 1924 yılında ülke genelinde 24 hastane, 1 devlet sanatoryumu, 16 klinik, 19 sağlık ünitesi, 8 askeri sağlık bölümü, 4 çocuk sağlığı danışma şubesi, 16 eczane, 2 bakteriyoloji laboratuvarı faaliyet göstermekteydi. Bu hizmetlerin tamamının giderleri devlet tarafından karşılanıyordu.⁷⁹² 1930'lu yıllara kadar ülke genelinde yaşanan salgın hastalıklar önemli derecede ortadan kaldırıldı, yüksek düzeyde olan ölüm oranı düşürüldü, doğumlar arttı. 1922 yılı nüfus sayımı verilerine göre ülkede 781.011 kişi yaşıyordu. İrevan nüfusu 46.642 kişiye kadar arttı. İşçi ve memur sayısı 1922 yılında 15.430 kişiydi.⁷⁹³

1922 sonbaharında Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'nde ortaokul ve lise sayısı 660'a ulaştı, Gümrü ve İrevan'da sanayi yüksekokulları açıldı, 71.510 öğrenci bu okullarda eğitim alıyor, 2.045 kişi öğretmenlik yapıyordu.⁷⁹⁴ Ayrıca 316 okulda okuma yazma bilmeyen yaşlı insanlara ders veriliyordu. Hükümetin kontrolünde 2.151 çocuğa eğitim veren 16 kreş ve 109 yetimhane vardı.

Mart-Aralık 1922 yılında İttifak Sovyet'inin Yüksek Ekonomik Konseyi, Güney Kafkasya'nın ekonomik sorunlarının halledilmesi ve güçlendirilmesi yönünde ciddi

⁷⁹² Советская Армения в цифрах, стр. 44.

⁷⁹³ Советская Армения в цифрах, стр. 113.

⁷⁹⁴ Советская Армения в цифрах, стр. 44.

faaliyet gösterdi. En önemli konu ise Güney Kafkasya devletlerinin ekonomik bütünleşmesini temin etmektir. Bu bağlamda Güney Kafkasya'nın Dış Ticaret Bakanlığı Sovyetler Birliği'nin Dış Ticaret Bakanlığı'nın kontrolüne verildi. Mayıs 1922 yılında Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Dış Ticaret Bakanlıkları feshedildi. Artık Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin bağımsız olarak dış ticaretle uğraşmalarına imkân yoktu. Sovyetler Birliği Güney Kafkasya'da konumunu güçlendirmesine paralel olarak bu Cumhuriyetlerin ekonomik ve siyasi egemenliklerini zamanla sınırlamaktaydı.⁷⁹⁵

1922 yılına kadar Ermenistan Sovyet Rusya'dan 3,5 milyon Altın Ruble aldı, bu parayla ekonomisinin canlandırılması için çeşitli projeler hayata geçirildi ve ihtiyaç duyulan sanayi ürünlerinin bazılarının yurt dışından almasına imkân verdi. Bundan başka Ermenistan Sovyet Rusya'dan 2.895 pud çeşitli gıda ürünleri olarak açlık sorunlarını bir nebze de olsa hafifletti. 1922 yılında Ermenistan'ın gıda stokunda ciddi eksiklikler vardı. Hükümet, Moskova'dan gıda yardımında bulunmasını talep etti.⁷⁹⁶ 1922 yılında Rusya ve Ukrayna'da açlık yaşanmasına rağmen merkezi hükümet Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'ne 100 bin pud tohum, ziraat makineleri ve 75 bin Altın Ruble gönderme yönünde karar aldı.

1922 yılı başlarından itibaren merkezi hükümet Gürcistan ve Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'ne 55 bin pud, Ermenistan'a ise 25 bin pud ekmek göndermekteydi. Mayıs 1922 yılında Ermenistan'a gönderilen ekmek 25 bin pud artırılarak 50 bin puda ulaştı.⁷⁹⁷

Bu dönemde kültürel alanda yardımlar da eksik olmadı. Sovyet Rusya Sovyet Ermenistan'ın kütüphane fonuna 100 bin kitap ve bir adet baskı makinesi hediye etti. 1922 yılında I. Dünya Savaşı yıllarında Rostov-na-Don'a taşınan Matenadaran Elyazmaları Kütüphanesi yeniden İrevan'a getirildi.

1922 yılında Sovyet Rusya çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması için Ermenistan'a 1.500 Altın Ruble yardım etmekle birlikte her ay 16 bin Altın Ruble sübvansiyon veriyordu. Bunlara ek olarak 1922 yılında 25 vagon manifatura ürünleri, 10 vagon tahıl, 100 vagon kışlık buğday tohumu, 165 pud çikolata, 200 pud çay, 200 pud kakao, 11 vagon şeker, 7 vagon ilaç, 4 bin litre veba serumu verdi.⁷⁹⁸

Bu dönemde Ermenistan Komünist Partisi Merkezi Yürütme Komitesi, 16 Kasım 1922'de Bakü'de düzenlenecek Zakafkasya Yürütme Komitesi'nin toplantısına

⁷⁹⁵ Закавказский Съезд Советов, Протоколы, 1922. стр. 32.

⁷⁹⁶ ЦГА Арм. ССР, ф. 112. д. 52, л. 2.

⁷⁹⁷ Заря Востока, № 138, от 30 ноября 1922 г.

⁷⁹⁸ Вестник Московского комитета помощи Армении, 1923, № 1, стр. 13-16.

delegeleri seçmek için kurultay düzenledi. Kurultay, Bakü'ye gitmesi için 75 asil, 43 yedek temsilci seçti.⁷⁹⁹ I. Zakafkasya kurultayında 535 temsilci katıldı ve aşağıdaki konular ele alındı:

- Sovyet Federasyonu'nun durumu;
- Sovyet Cumhuriyetleri hakkında;
- İttifak Sovyet'inin raporu;
- Zakafkasya Federasyonu Anayasası'nın hazırlanması;
- Petrol sanayisinin durumu ve pamukçuluğun geliştirilmesi;
- Kızıl Ordu ve donanması hakkında;
- Zakafkasya Federasyonu Merkez Yürütme Komitesi'nin ve İttifak Sovyet'i kurultayına katılacak delegelerin seçilmesi.

Belirlenen konular kurultayda geniş müzakere edildikten sonra Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını korumaları şartıyla Zakafkasya Sovyet Federasyonu Sosyalist Cumhuriyeti (ZSFSC) resmen onaylandı. Kurultay, 13 Aralık 1922 günü ZSFSC Anayasası'nı kabul etti.⁸⁰⁰

Ermenistan'da 4-8 Aralık 1923 tarihinde Sovyetlerin üçüncü Kurultayı düzenlendi. Kurultayda aşağıdaki konular tartışıldı:

- Sovyet Ermenistan'ı hükümetinin iç ve uluslararası alanda uyguladığı politika;
- Ziraat ve toprak yönetimindeki mevcut durum;
- Cumhuriyetin maliye durumu ve bütçenin oluşturulması;
- Kooperatifler hakkındaki konular;
- Cumhuriyet Anayasası'na yapılacak değişiklikler;
- Ermenistan Cumhuriyeti Merkez Yürütme Komitesi ve Zakafkasya Sovyet'inin ikinci Kurultayına delegelerin seçilmesi.

Kurultaya 253 delege katıldı, bu delegelerden 221'i kesin oya, 32'si danışman oya sahipti. Delegelerden 230'u Ermeni, 10'u Azerbaycan Türkü, 8'i Rus, 2'i, Kürt, 2'si Yunan, 1'i ise Asuriydi.⁸⁰¹ Kurultay düzenlenmeden önce Eyalet Sovyet'ine seçimler yapıldı, ülkede zaten başka siyasi partilerin faaliyetine izin verilmediğinden Komünist Partisi'nin adaylarının tamamı seçimleri kazandı. Bu Kurultay Sovyet Ermenistan'ın sosyal ekonomik alanda gelecek dönemlerdeki faaliyet alanının belirlenmesi

⁷⁹⁹ Протоколы II съезда Советов ССРА, стр. 162.

⁸⁰⁰ Хармандарян С, "Второй съезд Советов Армянской ССР," стр. 32.

⁸⁰¹ Хармандарян С, "Третий съезд Советов ССР Армении," стр. 3.

bakımından önemliydi.

Ermenistan'da Sovyet hükümeti kurulduktan sonra Bolşevikler ülkenin her alanda kalkınması için girişimlerde bulundular. Sadece ekonomik hayatın kalkınması için değil, kültür ve eğitim alanında da gelişmeyi temin etmek için yeni kararlar alındı. Aleksandr Myasnikyan konuyla ilgili şöyle yazmaktaydı: “Biz sadece ekonomik ve diğer işlerle uğraşarak eğitim konusunu ihmal edemeyiz.”⁸⁰² Eğitim alanında yapılan ilk çalışmalar cehaletin aradan kaldırılması ve ülke nüfusunun okuryazarlığının artırılması yönünde oldu. 9 Eylül 1921'de bu konuda alınan özel kararlar okuryazarlığı olmayan veya zayıf derecede olan 16-50 yaşlarındaki kişilerin ana dillerinde eğitim alması zorunluluğu getirildi. Buna karşı çıkan veya vatandaşların eğitim alması için yardımcı olmayan devlet memurlarına karşı ceza uygulanacaktı. Uzun ve gergin çalışmalardan sonra hükümet eğitim alanında ciddi sonuçlar aldı. 1897 yılında Ermenistan nüfusunun %10'u okuryazardıysa, 1939 yılında %84'ü okuryazardı. Eğitim alanında alınan özel bir kararlar okul binalarının kamulaştırılması yasaklandı, okullara her türlü yardım yapıldı, öğretmen yetiştirilmesi konusu ön plana alındı ve maddi durumları iyileştirildi. Öğretmenlerin maaşları devlet bütçesinden değil, Eyalet Yönetim Komiteleri tarafından karşılanıyordu. Cehalete karşı mücadeleye paralel olarak kültürel gelişmeye de önem verildi, yeni kültür merkezleri kuruldu ve faaliyete başladı. Tiyatro, müze, kütüphane, konservatuar ve film stüdyoları (Armenfilm) kuruldu. Myasnikyan, Ermenistan'da eğitim ve kültür alanında yaşanan bu gelişmeleri değerlendirirken şöyle yazmaktaydı: “Ermenistan vatandaşlarının bazı kültürel faktörleri vardır; süreli yayınlar, kitaplar, tiyatrolar, müzeler, kütüphaneler, konservatuar, üniversite vs. Ermeniler hiçbir zaman bu tablo ile karşılaşmadı, tereddüt etmeden, Ermenistan'ın yeni kültür çağında yaşadığını söylemek mümkündür.”⁸⁰³

Ermenistan hükümeti edebiyat ve sanat adamlarının faaliyet göstermesi için uygun ortam hazırladı. Hükümet sadece Ermenistan'da faaliyet gösteren edebiyat ve kültür adamları ile değil, Azerbaycan, Gürcistan ve Rusya'da yaşayan Ermeni edebiyat ve kültür adamları ile de ilgileniyor ve ülkeye davet ediyordu.

İrevan Devlet Üniversitesi en büyük eğitim kurumuydu, hükümet İrevan Devlet Üniversitesi'nin gelişmesi için gereken her şeyi yapıyordu. Daha sonraki yıllarda politeknik, eğitim, tıp, ziraat enstitüleri faaliyete başladı. 1950'li yıllara kadar

⁸⁰² Аваг Арутюнян, “Александр Мясникян и Становление Второй Республики,” 21-й ВЕК 1 (34), 2015, стр. 62.

⁸⁰³ Аваг Арутюнян, “Александр Мясникян и становление Второй Республики,” стр. 63

Ermenistan, Sovyetler Birliği'nde eğitim alanında ilk sırada yer almaktaydı. 1921 yılında Eçmiadzin'de Tarih Kültür Enstitüsü kuruldu. A. Manandyan, Leo, R. Açaryan, Gr. Kapançyan, M. Abegyan, Al. Tumanyan ve T. Toromanyan gibi bilim adamları bu Enstitü 'de çalışmaya başladılar.

Sovyet Ermenistan'ı için en büyük sorunlardan biri de devlet yönetiminde, sanayi ve ziraatta, eğitimde, üretimde profesyonel kişilerin eksikliği idi. Bu eksiklik Taşnak hükümetinin devrilmesinden sonra ülkeyi terk edenler tarafından daha ciddi şekilde hissedilmekteydi. Kurulma aşamasında olan ülkenin kalkınması için profesyonellere ihtiyaç vardı. Bolşeviklerin iktidara gelmesinden sonra devrim karşıtı güçlerle mücadele adına Taşnak hükümeti mensuplarına ve devlet yönetiminde yer alanlara karşı baskı uygulaması sonucunda birçok devlet memuru ülkeyi terk ederek İran, Türkiye ve Avrupa'ya sığınmıştı. Ermenistan'da devrim karşıtı güçlere karşı baskı o kadar şiddetliydi ki, Tiflis'te bulunan Komünist Ermeniler bile İrevan'a gelmeye cesaret edemiyordu. Myasnikyan, sorunun halledilmesi konusunda görüşlerini şöyle ifade etmekteydi: "Biz yumuşak metotlarla çalışmalıyız. Bizim politikamız ihtiyatlı ve yumuşak olmalıdır. Bizim uzman ve profesyonel kadrolarımız olmadığı için diğer uzmanlardan, aydınlardan yararlanmalıyız. Kendi uzmanlarımızın yetişmesi için birkaç yıl gereklidir. Biz ise yıllarca açlık çekemeyiz. Uzmanlardan korkmamız gerekmez. Biz buraya iç savaşı ateşlemek için değil, emekçi halkı barışçıl ve sakin hayata doğru götürmek için geldik."⁸⁰⁴

Hükümet uzman kadro sorununun halledilmesi meselesine iki tür yaklaşmaktaydı: Birincisi, yerel kadroların belirlenmesi, onların hayat şartlarının iyileştirilmesi ve iş temin edilmesi; ikincisi, diğer Sovyet ülkelerinden ve yurtdışından uzman kadroların ülkeye davet edilmesi. Hatta bu konuda özel bir karar da kabul edildi. Bu kararla uzman kadroların (özellikle de teknik eğitimi olanların) kayda alınmasına başlandı. Sorunun halledilmesinde bu tür bir yaklaşım olumlu sonuç vermeye başladı. İran ve Türkiye'ye sığınan birçok insan ülkeye geri döndü. Hükümetin bu tutumu sadece teknik alanda uzman olan kişilerin değil, kültür, sanat ve edebiyat alanında da faaliyet gösteren uzmanların ülkeye dönmelerine uygun ortam oluşturdu. Edebiyat ve kültür adamı Aleksandr Tamanyan da bu vesile ile Ermenistan'a dönenler arasındaydı.

Hükümet, Sovyet yönetim sisteminin güçlendirilmesi için de bazı ciddi kararlar aldı. Ülke 33 bölgeye ayrıldı, ordu birlikleri, sosyal düzeni korumak için milis güçleri

⁸⁰⁴ Аваг Арутюнян, "Александр Мясникян и становление Второй Республики," стр. 67.

kuruldu, yerel yönetimler oluşturuldu ve Anayasa kabul edildi.⁸⁰⁵

Sovyet Ermenistan'ın en önemli meselelerinden biri de iç savaş yıllarında ülkeyi terk eden insanların geri getirilmesiydi. Hükümet 13 Temmuz 1921'de mültecilerle ilgili bir kurum oluşturdu ve daha sonraki yıllarda bu kuruma Komiserlik statüsü verildi. Bu Komiserliğin işi ülkeyi terk etmiş insanları geri getirmektir. Komiserlik aynı zamanda "Batı Ermenistan" konusunu gündemde tutarak Türkiye Ermenilerine yönelik faaliyet göstermekteydi. Komiserlik, Nisan 1922'de ülkede ve diğer Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinde yaşayan Ermeni mültecileri bir araya getirerek kurultay düzenledi. Eylül 1921'de kurulan Ermenistan'a Yardım Komitesi de mültecilerin ülkeye geri dönmeleri için uğraşıyordu. Komite'nin Başkanlığına getirilen Ovannes Tumanyan bu yönde ciddi işler gördü; Nar-Dos, D. Demirçiyen, M. Saryan, E. Tadevosyan, R. Melikyan, M. Abegyan, Leo, St. Malkhasyanç ve diğer bilim, sanat ve kültür adamları bu dönemde Ermenistan'a geri döndüler. Ermenistan'a Yardım Komitesi mültecilerin geri getirilmesinin yanında yurt dışında Sovyet Ermenistan'ına karşı örgütlenen grupların faaliyetlerinin bertaraf edilmesi ile de uğraşmaktaydı. Ermenistan'a Yardım Komitesi "Emekçi Ermeni mültecilere" ve "Sosyalist Ermenistan'ın mevcut görevleri" adlı iki broşür yayımlayarak ABD'de yaşayan Ermenileri etkilemeye ve ülkeye geri dönmelerine teşvik etmekteydi.⁸⁰⁶ Mültecilerle ilgili Komiserliğin ve Ermenistan'a Yardım Komitesi'nin çalışmaları sonucunda 1921-1925 yılları arasında İran, İstanbul, Yunanistan ve Suriye'den 1921 yılında 3.000, 1922 yılında 6.552, 1923 yılında 4.167, 1925 yılında 5.016 kişi olmakla toplam 19.668 kişi Ermenistan'a döndü. Mülteci Ermenilerin geri dönüşü 1980'li yıllara kadar devam etti. 1921-1936 yıllarında toplam 42.286, 1946-1949 yıllarında 89.750, 1950 yılında 4.000, 1962-1982 yıllarında 31.920 kişi geri döndü.

Ermenistan'da sosyo-ekonomik sorunların halledilmesi için Lenin yıllardır birlikte mücadele ettikleri F. Myasnikyan'ı Güney Kafkasya'ya gönderdi.⁸⁰⁷ 1921 yılı başlarında ve 1922 yılında Sovyet Rusya, Ermenistan'a büyük miktarda tahıl, fabrika ürünleri, şeker, ilaç ve ekmek yardımında bulundu.⁸⁰⁸

⁸⁰⁵ Валесян Л. А, "К вопросу административно-территориального деления Армянской ССР," *Известия Академии Наук Армянской ССР*, № 6, 1962, стр. 35-48.

⁸⁰⁶ Меликсетян О, Контакты родина-диаспора и репатриация (1920-1980), Ер, 1985, на арм.яз, Актаган: Аваг Арутюнян, "Александр Мясникян и становление Второй Республики," стр. 71

⁸⁰⁷ Ленин В. И, *Полное Собрание Сочинений*, Т. 43, стр. 198-200.

⁸⁰⁸ Худавердян К. С, "Годы больших свершений," [http://hpj.asj-oa.am/1576/1/1970-4\(57\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/1576/1/1970-4(57).pdf), (Erişim tarihi: 18.05. 2018), стр. 57-66.

Mart 1922 yılında Zakafkasya Federasyonu kurulduktan sonra taraflar arasında ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi hızlandırıldı, demiryolu hatları birleştirildi. Erzak sorunu önemli derecede halledilerek vatandaşlara bedava verilen erzak dağıtımı durduruldu, çiftçilerin ödediği vergiler azaltıldı, çok daha yoksul olan çiftçilerin üzerinden ise vergi yükü tamamen kaldırıldı, kentlerde küçük özel ticaretlerin yapılmasına izin verildi. Ülkede sulama sistemi geliştirildi, 1922 yılı yazında sulanan tarım arazilerinin miktarı 1913 yılındaki rakamlara yaklaştı. 1923 yılında Eçmiadzin Kanalı, 1924 yılında Evciler Kanalı, 1925 yılında Şirak Kanalı gibi yeni kanalların inşaatına başlandı.⁸⁰⁹ 1925 yılında tarıma yararlı topraklar 1919 yılı ile kıyaslandığında üç kat arttı, hayvancılık 1913 yılı seviyesine yükseldi. 1926-1928 yıllarında sanayi brüt üretimi savaş öncesi yılların % 75'e tekabül etti, 1928 yılında ise 1913 yılı brüt sanayi üretimini geçti.⁸¹⁰

1925 yılına kadar ülkede ulusal ekonomide ciddi canlanma yaşandı, tarıma elverişli araziler 1922 yılı ile karşılaştırıldığında 1925 yılında üç kat arttı. Hayvancılıkta ciddi ilerleme kaydedildi ve savaş öncesi seviyeye ulaştı. 1925-1926 yıllarında elektrik üretimi 1913 yılı seviyesine yükseldi. Ulusal ekonomiye sermaye yatırımında ciddi yükseliş oldu. 1921-1925 yıllarında ulusal ekonomiye 19 milyon Ruble sermaye yatırıldıysa, 1926-1928 yıllarında bu rakam 54,3 milyon Ruble oldu. Ülkeye elektrik temin edilmesi için yeni hedefler belirlendi, 1926-1928 yıllarında bu alana yatırılan sermaye on kat arttı.⁸¹¹

Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin 1925 yılında düzenlenen kurultayında ülkenin sanayileşmesi hakkında kararlar kabul edildi.⁸¹² SSCB'nin sanayide devrim yapma sürecine paralel olarak üye cumhuriyetler arasında ekonomik ve kültürel farklılıkların giderilmesi yönünde de adımlar atıldı. Ermenistan'da ağır sanayi az gelişmişti, sadece bakır eritme sanayisi vardı, diğer alanları geliştirmek gerekmekteydi. Kurultayda alınan bir diğer karar da ülkenin enerji ihtiyacının tamamen iç kaynaklardan karşılanmasıydı ve Ermenistan'da bu konu ile ilgili bazı işler yapıldı. 1928 yılında SSCB ekonomisinin beş yıllık planlı kalkınmaya geçmesi hakkında karar alındıktan sonra Ermenistan Komünistlerinin Nisan 1929 yılında düzenlenen VI. kurultayında ülkenin beş yıllık planlı kalkınmaya geçmesi hakkında karar alındı.

⁸⁰⁹ *Советская Армения в период социалистического...*,

⁸¹⁰ *История Армянского народа с древнейших...*, стр. 238-239.

⁸¹¹ Агаян, Цатур, "Советская Армения за 30 лет," стр. 70.

⁸¹² *Четырнадцатый съезд Всесоюзной Коммунистической партии*, (б), Декабрь 1925 года, Стенографический отчет, М. Л, Госиздат, 1926.

İlk beş yıllık kalkınma planında Ermenistan’da Gafan ve Allahverdi maden sanayisinin yeniden kurulması için büyük işler yapıldı, üretim artırıldı. Birinci beş yıllık kalkınma planının dört yıl üç ayda tamamlanması ulusal ekonominin zaferi olarak değerlendirildi. Beş yıllık planlı kalkınma yıllarında ulusal ekonomiye 312,3 milyon Ruble sermaye yatırıldı. Birinci beş yıllık kalkınma planının zamanından önce tamamlanması daha sonraki yıllarda ekonominin kalkınmasının teminatı oldu. Aynı zamanda ülke ekonomisinin kendine ait teknolojiye sahip olmasına imkân verdi.⁸¹³

1937 yılında maden sanayisi üretimi 1913 yılı seviyesine ulaştı, 1940 yılında ise bu seviyeyi geçti.⁸¹⁴ Ülkede ilk defa kimya sanayisi ve tekstil fabrikası kuruldu. Beş yıllık kalkınma planı döneminde İrevan sentetik kauçuk fabrikası, kimya fabrikası, Leninakan (Gümrü) et ürünleri fabrikası, Davalu çimento fabrikası gibi yüz civarında sanayi tesisi kuruldu.⁸¹⁵ Sanayi tesislerinin faaliyet göstermesi için elektrik önemli olduğundan bu alana özel dikkat edildi. 1919 yılında Ermenistan’da 1,7 milyon kilowatt saat elektrik üretildiyse, 1928 yılında 20,6 milyon kilowatt saat elektrik üretildi. 1940 yılında ise 1913 yılı ile kıyaslamada 77 kat daha fazla elektrik üretildi.

1929 yılında sanayi alanında üretim verimliliği % 33 arttı. Leninakan, Dzorages, Kenekir elektrik üretim istasyonları inşa edildi. İrevan’da inşa edilen hidroelektrik santrali ise SSCB’de inşa edilen ilk otomatik elektrik santrali oldu. 1937 yılında ülkede 258,3 milyon kilowatt saat elektrik üreten 48 elektrik santrali vardı.

Sanayi üretiminde de benzer artışlar kaydedildi; 1928 yılında üretilen sanayi ürünleri 1919 yılı ile kıyaslandığında 3,7 kat, 1937 yılında ise 19 kat daha çoktu. Büyük sanayi tesislerinin gelişmesine devlet özel önem vermekteydi. 1930 yılında büyük sanayi tesislerinin üretimi 1919 yılına göre 170 kat arttı.⁸¹⁶ Sanayi üretiminin hızla yükselişi ekonomide yapısal değişikliğe neden oldu. 1932 yılında sanayi üretiminin payı ülke genelindeki üretimin % 55’ni, 1937 yılında ise % 71,7’sini teşkil etmekteydi. 1940 yılında ise büyük sanayi tesislerinin üretimi 1913 yılına göre 22,6 defa artmıştı ve genel ekonomide sanayi üretiminin payı % 80,8 paya sahipti.⁸¹⁷

⁸¹³ Гр. Арутюнян, “25 лет Советской Армении,” *Правда*, 25 XI. 1945 г.

⁸¹⁴ Аллахвердян Г. О, Хримлян С. И, *Развитие тяжелой промышленности Армянской ССР*, Ереван, Изд. АН Арм. ССР, 1955.

⁸¹⁵ Аракелян А. А. *Развитие экономики Армянской ССР*, 1977 год, <https://politsturm.com/-dostizheniya-sovetskoj-armenii/>, (Erişim tarihi: 21.05.2018).

⁸¹⁶ *Промышленность Армянской ССР*, Стат. сборник, Ереван, 1973.

⁸¹⁷ Марухян А, Хримлян С, “Экономика Советской Армении к 40-летию Великой Октябрьской социалистической революции,” *Известия Академии Наук Армянской ССР*, Общественные науки, № 11, 1957, стр. 21-34.

Ülke ekonomisinde elektrik üretiminin, maden, makine ve kimya sanayisinin yükselişi ekonominin diğer alanlarında da artışa neden oldu. 1940 yılında tahıl üretimi 1913 yılındaki üretimden çoktu, pamuk üretimi iki kat artmıştı.

1950 yılına kadar ülkenin sanayileşmesi SSCB'nin en önemli hedefleri arasında yer aldı. Ama bu dönemde sanayi ve diğer alanlarda ciddi farklılıkların olduğu belli oldu. Örneğin Ermenistan ve diğer küçük cumhuriyetleri Rusya, Ukrayna, Beyaz Rusya gibi büyük cumhuriyetlerle kıyaslarken sanayi, tarım ve başka alanlarda geri kaldıkları belli oldu. Tarım alanında bu fark daha belirgindi. SSCB Komünist Partisi'nin 1927 yılında düzenlenen XV. kurultayında⁸¹⁸ toprakların tüzel kişilik statüsünde kolhoz-toplu ekonomi (kollektivnoe khozyaystvo) ve sovhoz işletmelerin kurulması hakkında karar alınmasına rağmen bu alanda ciddi bir ilerleme kaydedilmedi.

Merkez ve yerel hükümetler bu alanda başarı elde etmek için kulak politikasını (kulaçestva-büyük toprak sahiplerinin topraklarını devletleştirmek, kendilerini ise Sibiryaya sürgün etmek) hayata geçirmeye başladı. 1928 yılında Ermenistan'da 128 bin çiftçi ailesi vardı, onlardan 74 bini yoksul ve orta ölçekliydi, vergilerden muaftılar. 85 bin çiftçi ailesi tarım vergilerinin % 66'sını, büyük toprak sahipleri ise %34'ünü ödüyordu.⁸¹⁹ 1929 yılında XV. kurultayın toprakların devletleştirilmesi hakkında aldığı karar bütün SSCB'de uygulanmaya kondu. Kasım 1929 yılına kadar Ermenistan'da 178 kolhoz, Aralık ayında ise 275 kolhoz kuruldu. SSCB'nin, toprakların devletleştirilmesi yönünde aldığı kararı üye devletler derhal yerine getirmeye çalıştılar ama kolhoz ve sovhozların kurulmasında ciddi yanlışlıklar yapıldı. Sadece büyük toprak sahipleri değil, küçük toprak sahipleri de topraklarının ellerinden alınmasına itiraz ettiler. Sovyet hükümeti toprakları köylülere vermeyi vadederek hâkimiyete gelseler de, toprakları köylülerin ellerinden aldılar. Merkezi hükümet yerel hükümetlerin alalecele toprakların devletleştirilmesinde yaşanan yanlışlıkların ortadan kaldırılması, toprak sahiplerine kolhoz ve sovhozların kurulmasının ekonomik nedenlerinin açıklanması ve köylülerin bu konularda eğitilmesi gerektiğini anladı. Ermenistan'da bazı bölgelerde kurulan kolhoz ve sovhozlar lağvedildi. Köylüler arasında propaganda yaygınlaştırıldı ve toprakların devletleştirilmesi süreci yavaş ama kararlı şekilde hayata geçirildi. 1930 yılında Ermenistan'da 30 kolhoz vardysa, Aralık ayında kolhoz sayısı 380'e ulaştı.

⁸¹⁸ Сталин И. В, *Сочинения в 16 томах*, Том 10, XV съезд ВКП(б) 2-19 декабря 1927 г, М. Л, Госиздат, 1927; XV съезд Всесоюзной коммунистической партии (б), Стенографический отчет, М.-Л, ГИЗ, 1928.

⁸¹⁹ *История Армянского народа с древнейших...*, стр. 241-242.

1932 yılında Ermenistan’da bütün köylü topraklarının % 37,9’u, 1936 yılında % 80,8’i, 1940 yılında % 98,3’ü devletleştirildi.⁸²⁰

Rusya Genel Komünist (Bolşevik) Partisi’nin 26 Ocak-10 Şubat 1934 tarihlerinde yapılan XVII. Kurultayında, ülke ekonomisinin kalkınması hakkında ikinci beş yıllık kalkınma planına devam edilmesi hakkında karar alındı. Bu karara ek olarak, ulusal sanayinin geliştirilmesi ve üretimin artırılması ile birlikte bazı bölgelerde halen var olan kapitalist unsurların ortadan kaldırılması konusu da ön planda oldu ve onlara karşı savaş açıldı.

Ermenistan’da ikinci beş yıllık kalkınma planı döneminde metalürji, gıda sanayisi, inşaat, elektrik enerjisi üretimi ve ziraat alanında mekanik üretime başlama konularında ciddi gelişmeler kaydedildi. Ulusal ekonomiye sermaye yatırımı, birinci beş yıllık kalkınma planı döneminden üç defa daha fazlaydı. 1934 yılında sanayi üretimi ulusal ekonomide % 64,9’luk paya sahipti.⁸²¹ Ermenistan Cumhuriyeti’nin brüt sanayi üretimi yükselmeye devam ediyordu. SSCB’de ikinci beş yıllık kalkınma planı döneminde genel mal üretimi 1913 yılı ile kıyaslarken 8,5 kat, Ermenistan SSCB’de ise 12,5 kat arttı.

SSCB, 1939 yılında üçüncü beş yıllık kalkınma planını onayladı⁸²² ama II. Dünya Savaşı’nın başlaması, savaş ekonomisinin uygulanmasını zorunlu kıldı. Üçüncü beş yıllık kalkınma planı döneminin ilk üç yılında Ermenistan’ın devlet bütçesi, ikinci beş yıllık kalkınma planı dönemi ile mukayese edildiğinde % 35 arttı. Birinci ve ikinci beş yıllık kalkınma planı dönemlerinde Ermenistan tarım ülkesi olsa da üçüncü beş yıllık kalkınma planı döneminde sanayileşme yönünde ciddi adımlar atıldı. 1941 yılında ülke genelinde brüt endüstriyel çıktı yaklaşık 500 milyon Ruble oldu ve 1913 yılına göre % 23,9 arttı. Tarımda yaşanan kalkınma sonucunda üretim 1913 yılı ile kıyaslarken 1940 yılında % 77,9 yükseldi. 1933-1937 yılları arasında SSCB devlet bütçesi % 164,1 arttıysa, Ermenistan devlet bütçesi % 238,1 artış sağladı. Birinci ve ikinci beş yıllık kalkınma planı döneminde 43 büyük sanayi tesisi inşa edildi. Sanayi ve tarım işçilerinin yaşam standartları yükseldi. 1935 yılında 60 milyon Ruble olan Kolhozların brüt çıktısı 1939 yılında 262,7 milyon Ruble oldu.⁸²³

⁸²⁰ Аллавердян С. А, *Роль рабочего класса в победе колхозного строя в Армении (1927-1935)*, Ереван, Изд. АН Арм. ССР, 1969, стр. 208.

⁸²¹ Агаян, Цатур, “Советская Армения за 30 лет,” стр. 72.

⁸²² *Третий пятилетний план развития народного хозяйства Союза ССР (1938-1942 гг.)*, Госплан-издат, Москва 1939.

⁸²³ Агаян, Цатур, “Советская Армения за 30 лет,” стр. 73.

Sanayileşme, beraberinde tarımda teknolojinin kullanımını da getirdi. Mesela 1927 yılında pamuk tarlasının her hektarından 13.001 kg ürün toplanıyorduydu, 1939 yılında bu rakam 19.003 kg oldu. Memur ve işçilerin aylık maaşları 1928 yılı ile karşılaştırıldığında 1939 yılında % 578,2 artmıştı.

Kültür alanında da önemli gelişmeler yaşandı. Ülke genelinde kütüphane, okul, tiyatro sayısı arttı, gazete ve dergiler yayımlandı, enstitü ve yüksekokullar açıldı. 1940 yılında ülke genelinde 10 üniversite vardı. Ermenistan bilim merkezlerinde 800 bilim adamı çalışmaktaydı.

II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla SSCB'ye üye diğer devletler gibi Ermenistan da cepheye asker gönderdi. 1941-1943 yıllarında Ermenistan Komünistlerinden 20 bin, Komünist Partisi Gençlik Kolu olan Komsomol'dan 20 bin kişi savaşa katıldı.

Merkezi hükümet tarafından 1941 yılı sonlarında Kızıl Orduya bağlı milli askeri birlikler kurulması hakkında karar alındı ve Ermenistan Komünist Partisi ve Sovyet kurumları milli askeri birlik kurmaya başladılar. Milli askeri birliklerin kurulması Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi (EKPMK) tarafından hayata geçirildi. Aralık 1941 yılında Albay Simon Zakiyan komutanlığında 89. Saldırı Bölüğü,⁸²⁴ Albay Artashes Vasilyan komutanlığında 409. Saldırı Bölüğü⁸²⁵ kuruldu. Daha sonra Albay P. Kiçuk komutanlığında kurulan 408. Saldırı Bölüğü Ermenistan'ın komşu devletlerle sınırlarında, özellikle de Türkiye sınırlarında konuşlandı.⁸²⁶ 390. Saldırı Bölüğü 1942 yılı başlarında Kerçen yarımadasında, savaş zamanı kuruldu.

Savaş yıllarında Ermenistan işçi ve köylüleri Sovyet ordusuna maddi ve manevi destek olmaktaydı. 1942 yılında Ermenistan kolhozcuları tank üretimi için 38 milyon Ruble topladılar, 84 bin pud buğday, patates, et ve diğer gıda ürünlerini cepheye gönderdiler. Ermenistan köylü ve işçilerinin bu yardımları Merkezi hükümet tarafından değerlendirildi, 383 kolhozcu devlet tarafından yüksek madalya ile ödüllendirildi. Savaş yıllarında 56 Ermeni Generali Nazi Almanya'ya karşı savaştı, 106 asker ve subay Sovyetler Birliği'nin en yüksek madalyası olan Sovyetler Birliği Kahramanı

⁸²⁴ Абрамян Г. С., “От Еревана до Берлина-Эльбы (Боевой путь 89-й Армянской Таманской дивизии),” [http://hrj.asj-oa.am/5328/1/1995-2\(75\).pdf](http://hrj.asj-oa.am/5328/1/1995-2(75).pdf), (Erişim tarihi, 10.06.2018), стр. 75-84.

⁸²⁵ Артеменко И. Т., “Дружба, закаленная в боях,” <http://raber.asj-oa.am/3305/1/89.pdf>, (Erişim tarihi, 10.06.2018), стр. 89-91; Алексей Безугольный, “Кавказские национальные формирования Красной Армии в период обороны Кавказа в 1942 г.,” *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies*, Online, Issue 10, 2009, Online since 07 December 2009, <http://journals.openedition.org/pipss/3724> (Erişim tarihi: 10.06. 2018).

⁸²⁶ Саркисян С. М., “Боевой путь 408 стрелковой дивизии,” *Известия Академии Наук Армянской ССР, Общественные науки*, № 7, 1965, стр. 61-75.

madalyasını, 16.800 asker ve subay “Kafkasya’nın Savunması” madalyasını aldı. 365.238 kişiye de cephe arkasında tarım ve sanayide verimli çalışmalarından dolayı “Vatan Savaşı’nda Şerefli Emeğe Göre” madalyası verildi.⁸²⁷

SSCB’nin II. Dünya Savaşı’ndan zaferle çıkmasından sonra karşıda duran en önemli konu savaşın ülkeye vurduğu zararların ortadan kaldırılması ve ekonominin kalkındırılması oldu. Ermenistan Yüksek Sovyet’i Temmuz 1946 yılında ekonomide dördüncü beş yıllık kalkınma planını onayladı.⁸²⁸ Savaşta Ermenistan ekonomisi doğrudan zarar görmese de, genel olarak son beş yılda her alanda savaşa yönelik üretim öncelikli olduğundan yapısal değişiklikler yaşandı. Bütün sanayi tesisleri savaş ihtiyaçlarını karşılamak için çalıştığından, bu yeni dönemde savaş zararlarının ortadan kaldırılması için ihtiyaç duyulan ürünlerin üretimi gerekiyordu. Ermenistan’ın 1945 yılında brüt sanayi üretimi 1940 yılına göre % 7 azaldı. Ülke sanayisini, yeniden barış ekonomisi rayları üzerine oturtmak gerekirdi. 1946 yılına gelindiğinde brüt sanayi üretimi 1940 yılı rakamlarını % 3 geçti. Dördüncü beş yıllık kalkınma planı döneminde Ermenistan’da elektrikli makine yapımı, alüminyum üretimi ve diğer alanlarda 40’tan çok sanayi tesisi inşa edildi. 1950 yılına gelindiğinde sanayi üretimi 1945 yılı rakamlarından 2,7 kat daha fazlaydı.

Savaş sonrası beş yıllık kalkınma planının dördüncü yılında Ermenistan’da 50 yeni sanayi tesisi inşa edildi, 27 sanayi tesisi ise yeniden kurularak üretime sokuldu. Gökçe Gölü’nde hidroelektrik santrali inşa edildi. 1949 yılında brüt sanayi üretimi 1940 yılı ile mukayesede % 215,⁸²⁹ 1950 yılının ikinci yarısında ülke genelinde brüt sanayi üretimi 1949 yılı ile mukayesede % 16, yıllık brüt sanayi üretimi de % 23 arttı. Ağır sanayide brüt üretim 1913 yılı ile mukayesede 50 kat, sanayide 90 kat arttı. Ülke genelinde üretimde sanayi üretimi % 82 paya sahipti.

Tarımın makineleştirilmesi, elektrik enerjisinin kullanımı daha bol ürün elde etmeye imkân verdi, kolhoz ve sovhozlar güçlendi. 1949 yılında kolhozların gelirleri 1940 yılına göre 4 kat arttı. Milyonlarca Ruble bütçeye ulaşan kolhozların sayısı 112’ye yükseldi. Kolhozların mali fonu 1929 yılında 269 milyon Ruble olduğu halde, 1949

⁸²⁷ Агаян Цатур, “Советская Армения за 30 лет,” стр. 77.

⁸²⁸ Нор-Аревян Г. К, “Борьба КП Армении за технический прогресс в области промышленности в годы IV пятилетки,” *Известия Академии Наук Армянской ССР, Общественные науки*, № 10, 1960, стр. 3-16.

⁸²⁹ Из речи тов. Г. А. Арутюняна на предвыборном собрании избирателей Ереванского избирательного округа, “*Коммунист*,” 22 февраля 1950 г.

yılında bu rakam üç kat artarak 779 milyon Rubleye kadar yükseldi.⁸³⁰

1949 yılında ulusal ekonomin bütün alanlarında çalışanlar 1940 yılına göre % 149, sanayide çalışanlar ise % 175 arttı. Bu dönemde işçilerin aylık maaşları da yükseldi. Emekçilerin sosyal hayatı ve maddi durumu iyileşmeye başladı, 460 bin metrekare konut inşa edildi, 1949 yılındaki konut fonu 1940 yılına göre % 131 arttı. 10 bin ev inşa edildi, ev inşa edilmesi için vatandaşlara yaklaşık 400 milyon Ruble kredi verildi. Radyo ve telefon hizmetlerinin alanı genişledi.⁸³¹

1920 yılına kadar ülkede 116 okul ve 18.609 öğrenci vardı, ancak 1948-1949 eğitim öğretim yılına gelindiğinde ülke genelinde 1182 okul ve 302 bin öğrenci vardı. Ülkede 53 yükseköğretim hizmet ediyordu, 7 yıllık mecburi eğitim programı da başarıyla devam etmekteydi.⁸³²

Ermenistan'da Sovyet hükümeti kurulduğunda ülkede üniversite ve enstitü yoktu. Sovyetler zamanı kurulan V. M. Molotov İrevan Devlet Üniversitesi ve daha sonra kurulan enstitüler, eğitim alanında ciddi başarılar elde edilmesine neden oldu. Ülkede 14 enstitü faaliyet göstermekteydi. Yüksek eğitim kurumlarında toplam 15 bin öğrenci eğitim alıyordu. 1948 yılında enstitü ve üniversitelerden mezun olan 6.610 kişi sadece Ermenistan'da değil, diğer cumhuriyetlerde de sanayinin çeşitli alanlarında çalışmaktaydı. 1935 yılında SSCB Bilimler Akademisinin Ermenistan'da bir şubesi açıldı. Ermenistan'da Sovyet hükümetinin kurulması yıldönümü olan 19 Kasım 1943'de CCSB Bilimler Akademisi'nden bağımsız olarak Ermenistan SSCB Bilimler Akademisi kuruldu. Bilimler Akademisi'nde 33 enstitü ve birçok araştırma merkezleri faaliyet göstermekteydi. Bilimler Akademisi'nde 29 Akademik⁸³³ tam üye, 19 üyeliğe aday bilim adamı çalışmaktaydı.

1951-1955 yılını kapsayan beşinci beş yıllık kalkınma planının uygulanması sonucunda sanayinin diğer alanlarında olduğu gibi elektrik üretiminde de artış oldu. Özellikle Gümüş Hidroelektrik Santrali'nin inşa edilmesi elektrik üretimin artmasına

⁸³⁰ Гр. Арутюнян. дальнейшее укрепление колхозов и пути расширения развития сельского хозяйства в Армении. Из доклада секретаря ЦК КП(б) Армении Гр. Арутюняна на 6-м пленуме ЦК КП(б) Армении, (Партийная жизнь), журнал ЦК КП(б) Армении, № 7, июль 1950 г.

⁸³¹ Из речи т. Г. А. Арутюняна на предвыборное собрание избирателей Ереванского избирательного округа, "Коммунист" 22 февраля 1950 г.

⁸³² Агаян Цатур, "Советская Армения за 30 лет," стр. 80.

⁸³³ Sovyetler Birliği zamanı bilim adamlarına verilen en yüksek bilimsel unvan. Bu unvan halen Ermenistan ve Azerbaycan olmakla bazı eski Sovyet cumhuriyetlerinde bilim adamlarına verilmektedir. Ordinaryüs Profesör unvanına denk gelmektedir.

katkı sağladı. 1959 yılında Ermenistan'da 2.688 kilowatt saat elektrik üretildi.⁸³⁴

Sovyet siyasi edebiyatında 1960'lı yıllar genellikle ekonomik ve siyasi hayatın ikinci canlanma dönemi olarak değerlendirilmektedir. II. Dünya Savaşı'nın bitmesinden sonra ekonominin her alanında başarı elde eden Sovyet hükümeti sosyal hayatın da gelişmesine önem verdi. 1959-1975 yılları arasında SSCB'de olduğu gibi Ermenistan'da da toplumsal ve siyasi hayatla birlikte ekonomide de kalkınma yaşandı.

1960'lı yıllara gelindiğinde Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'nde sosyal ve ekonomik hayatta ciddi gelişmeler yaşanmaktaydı. Siyasi kaynaklarda bu dönem diğer Sovyet Cumhuriyetleri gibi "sosyalizmin yeni safhasına" atılan adım olarak değerlendirilmekteydi. 1959-1965, 1966-1970 ve 1971-1975 kalkınma planları tamamlandı, kültür ve bilim alanında ilerlemeler kaydedildi.

Bu yıllarda önemli olaylardan biri de Komünist Partisi'nin yeni programının tartışmaya açılmasıydı. Bütün Sovyet Cumhuriyetlerinde olduğu gibi Ermenistan Komünistleri de programla ilgili çeşitli konularda müzakerelere katıldı. Ermenistan Komünist Partisi'nin Eylül 1961'de düzenlenen XXII. kurultayında ve SSCB KP'nin Ekim 1961'de düzenlenen XXII. kurultayında parti programı müzakereye çıkarıldı ve kabul edildi.

Programın kabul edilmesiyle SSCB'de ekonomik ve sosyal hayatın daha da geliştirilmesi, sanayi, tarım, ulaşım alanlarında Komünizme doğru ilerleyen yolda yeni başarılar elde edilmesi hedeflendi.

1970 yılında Ermenistan'da Sovyet hükümetinin kurulmasının 50. yılı törenlerle kutlandı. Sovyetler Birliği zamanında yazılan Ermeni siyasi edebiyatında bu dönem geçmiş dönemle mukayesede Sovyet ekonomisinde ileriye doğru atılan bir adım olarak değerlendirilmektedir. Bu yıllarda sanayi üretimi 180 kat arttı, tarım alanında, kültür, eğitim, sağlık alanında ciddi başarılar elde edildi.⁸³⁵

SSCB KP Genel Sekreteri Leonid İliç Brejnev bu dönemi değerlendirirken; milletlerin çiçeklenmesi içine kapalı bir ortamda değil, milletlerin karşılıklı olarak sosyalist ideolojisi etrafında birleştiklerinde başarılar elde ettiği dönem olarak görmekteydi.⁸³⁶

SSCB KP Merkez Komitesi'nin Genel Kurulu Eylül 1965 yılında toplandı. Toplantıda ülke genelinde sanayi üretimi artışı konusu görüşüldü, planlı ekonominin

⁸³⁴ *История Армянского народа с древнейших...*, стр. 285.

⁸³⁵ *История Армянского народа с древнейших времён до наших дней*, стр. 304.

⁸³⁶ Брежнев Леонид Илич, *Ленинским курсом*, Т: 3, стр. 174.

daha da geliştirilmesi yolları tartışıldı, sanayi tesislerinin üretim maliyetlerini kendilerinin karşılaması gerektiği yönde görüşler dile getirildi. Genel Kurul toplantısından sonraki yıllarda Ermenistan’da ciddi olumlu sonuçlar alındı, sanayi üretim hızı arttı, merkezileştirilmiş sanayi tesisleri daha verimli çalışmaya başladı. Ermenistan Komünist Partisi’nin Şubat 1971’de düzenlenen XXV. Kurultayı ile; ülkede sanayi tesislerinin yeni planlı ekonomiye geçtiği, maliye araçlarının verimli kullanıldığı, yeni iş yerlerinin açıldığı konularında bilgiler verildi.

1960 yılında ülkede enerji ihtiyacının karşılanması yönünde ciddi işler görüldü, Karadağ-İrevan doğalgaz boru hattının inşaatı tamamlandı.⁸³⁷ Bu yıllarda İrevan ve Kirovakan termik santrallerin, Razdan hidroelektrik santralının inşa edilmesi, enerji alanında gelişmeye neden olduğu gibi, sanayi üretiminin de artmasına olanak sağladı, Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin elektrik sistemi birleştirildi. 1970 yılında 170 bin kilowatt saat elektrik üreten Tatev hidroelektrik santrali inşa edildikten sonra; 1960’lı yıllarda 2.746,8 milyon kilowatt saat olan elektrik üretimi 1970’li yıllarda 9.738,2 kilowatt saate kadar arttı. Enerji alanında bu başarıların elde edilmesinden sonra Gökçe Gölü’nün suyunun azalması problemi üzerinde yoğunlaşan hükümet, 1965 yılında Arpa nehrinden Gökçe Gölü’ne suyu taşıyacak 48,5 km. uzunluğundaki kanal projesi hayata geçirildi.

1970’li yıllarda ülke genelinde sanayi üretimi arttı, 1960 yılı ile mukayese edildiğinde 1976 yılında sanayi üretiminde % 325 artış yaşandı. Ülkenin esas sanayi alanı makine ve metal üretimi olarak öne çıktı. 1965 yılında makine üretimi sanayide % 21 paya sahip iken, 1975 yılında payı % 28 oldu. 1970’li yılların sonlarına doğru makine üretimi 4 kat arttı, elektro teknik makine üretiminde Ermenistan, SSCB’de ikinci sıraya yükseldi.

Ermenistan’da 1965 yılında sanayi tesislerinde 198,6 bin kişi mühendis, teknik ve işçi olarak çalışırken, 1975 yılında 314,4 bin kişi istihdam edilmişti. 1960-1970 yıllarında konut ve yol inşaatı alanında da ciddi büyüme yaşandı. Ağstafa-İcevan, Sevan-Şorja demiryolu tamamen elektrikle donatıldı, İcevan-Razdan ve Şorja-Zod demiryolu hattının inşaatına başlandı. Demiryolu hattı 1970 yılında 708 km’ye (1960 yılında 520 km) ulaştı, demiryolu taşımacılığı yaklaşık 3 kat arttı.

Karayollarının eski olanları tamir edildi, yeni kara ulaşım yollarının inşaatına

⁸³⁷ Вардан Арутюнян, “Газпром Армения”: в новом статусе – к новым успехам, Газовый Бизнес, No:1, 2015, стр. 20-27.

başlandı, İrevan-Sevan, Eçmiadzin-Oktemberyar, Kafan-Gorus karayolları inşa edildi. Kirovakana'dan Stepanavan'a giden yolu kısaltan tünelin inşaatı sanayi ürünlerinin taşımacılığının bir hayli ucuzlamasına neden oldu. Karayolları ile taşımacılık 1965-1976 yıllarında yaklaşık 2,9 kat arttı. Sekizinci beş yıllık kalkınma planında ülke ekonomisine 3 milyon 374 bin Ruble sermaye yatırılırsa da, dokuzuncu beş yıllık kalkınma planında bu rakam 4 milyon 423 bin Rubleye ulaştı. Konut inşaatında 1976 yılında 70,4 bin işçi, 10 bin kalifiye sertifikaya sahip olan mühendis ve teknik elemanlar çalışıyordu.

Tarım alanına da ciddi yatırımlar yapılmaktaydı, kolhoz ve sovhozların maddi ve teknik donanımları yükseliyordu, 1965 yılında kolhoz ve sovhozlarda 764 kamyon, 250 biçerdöver vardı. 1976 yılında ise kolhoz ve sovhozlarda 1.489 traktör, 1.800 kamyon, 350 biçerdöver vardı.

Hükümet tarımın mekanikleşmesine önem vermekteydi, üzüm üretimi % 4,5, süt sağımı % 23,6 oranında mekanikleşmişti ve ancak bu yine de yetersizdi.

1960-1970 yıllarında halkın maddi durumunda önemli ölçüde yükselişler kaydedildi, ülkenin ulusal geliri 1965 yılında % 148,4, 1970 yılında % 234,2, 1976 yılında ise % 361,9 arttı.

Ekonomide önemli gelişmelerin kaydedilmesi, sağlık sisteminde yapılan reformlar, salgın hastalıkların kökünün kazılması doğal olarak ülke nüfusunun artmasına neden oldu. 1959 yılında Ermenistan'da 1.763 bin kişi yaşıyordu. Nüfusun % 50'i kentlerde, geri kalanları ise köylerde yaşıyordu. 1970 yılında yapılan nüfus sayımında ise ülke nüfusu 2.491 bin kişiye kadar yükseldiği anlaşılmaktadır. Nüfusun % 59,5'i kentlerde, % 49,5'i ise köylerde yaşıyordu. 1977 yılında ülke nüfusu 2.893.3 bine kadar arttı, % 64,2'i kentlerde, % 35,8'i köylerde yaşıyordu.⁸³⁸

Ermenistan'da nüfus artmasına neden olan bir etken de 1961 yılında SSCB hükümetinin yurt dışında yaşayan Ermenilerin Ermenistan'a göç ettirilmesi hakkında aldığı kararlar oldu. Karar gereğince göçmenlerin geri getirilmesi hazırlıklarına başlandı. Ermenistan Komünist Partisi'nin Ekim 1961 yılında düzenlenen kurultayında bu konunun detayları müzakere edildi. Hükümetin önünde duran en önemli görev gelecek göçmenlerin ev, iş sorunlarının halledilmesi ve onların sosyal hayata adapte olmasını sağlamaktı. Kurultay, devlet kurumlarına göçmenlerin kabul edilmesi için

⁸³⁸ Александр Арсеньев, "Политическая статистика," *Армянский вестник*, №1-2, 2001, http://www.-hayastan.ru/Armvest/Jurnal06/j06_stat19.html, (Erişim tarihi: 21.07.2018).

gereken hazırlıkların yapılmasını, 1946-1948 yıllarının tecrübesinden yararlanmalarını önerdi. 1962 yılında ilk Ermeni kafilesi Kıbrıs'tan Ermenistan'a geldi.⁸³⁹ Daha sonra ise Mısır, Suriye, İran, ABD, Türkiye, Uruguay, Arjantin ve diğer ülkelerden Ermeniler geldiler. 1962-1965 yıllarında toplamda 7 bin Ermeni Ermenistan'a geldi. Gelen Ermeniler genellikle İrevan, Leninakan, Abovyan, Çarençavan, Razdan ve diğer kentlerde bir kısmı ise Oktemberyan, Eçmiadzin, Artaşat ve Vedi ilinin köylerine yerleştirildi. Daha sonraki yıllarda da yurt dışında yaşayan Ermenilerin gelmesi devam etti. 1962-1973 yıllarında toplam 26,1 bin Ermeni ülkeye kabul edildi.

1964 yılında Ermenistan'da yurt dışında yaşayan Ermenilerle ilgili Komite kuruldu. Komite'nin başlıca görevi yurt dışında yaşayan Ermeniler arasında vatanseverlik propagandası yapmak, SSCB'nin iç ve dış politikası hakkında bilgi vermek, Sovyet Ermenistan'ın ekonomik, siyasi ve kültürel başarıları anlatmak, diaspora Ermeni teşkilatları, hemşeri birlikleri ve basın yayım kuruluşları ile işbirliği kurmaktır.⁸⁴⁰ 1965 yılında Komite'nin haftalık Hayreniki Dzayn-Vatan Sesi adlı gazete yayımlanmaya başladı. Gazete kısa sürede diaspora Ermenileri arasında geniş yer buldu.

1970'li yıllarda Sovyet Ermenistan'ı için en önemli konulardan biri de çevreyle ilgili sorunlar oldu. Özellikle Gökçe Gölü suyunun azalması bölgede çevreye ciddi zararlar vermekteydi. 1978 yılında SSCB Komünist Partisi ve Bakanlar Konseyi "Gökçe Gölü'nün korunması ve kaynaklarının rasyonel kullanımı hakkında" kararı kabul etti.⁸⁴¹ Bu kararla Gökçe Gölü'nün çevre sorunlarının halledilmesi öngörülmüştü ve bu yönde ciddi işler görülse de sorun tam olarak halledilemedi, Gökçe Gölü'nün ekolojik sorunları günümüzde halen devam etmektedir.

1970'li yılların sonları, 1980'li yılların başlarında ülke genelinde ekonomik gelişmeler hızla devam etmekteydi, onuncu beş yıllık kalkınma planı başarıyla uygulanmaktaydı. 1978 yılında Ermenistan'ın brüt üretimi 1913 yılı ile kıyaslandığında 310 kat arttı. Ermenistan'da 7 saatlik üretim 1913 yılının toplam üretime, 8 günlük üretim ise 1940 yılının toplam üretimine eşitti. 1978 yılında Ermenistan'da üretilen elektrik enerjisi devrim öncesi Rusya'da üretilen elektrik enerjisinden çoktu.

1978 yılına gelindiğinde Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'nin nüfusu 3 milyona

⁸³⁹ Арман Акопян, "Остров Кипр в истории Армянских переселенцев," № 23–24 (182–183) Декабрь 2011 года, <http://noev-kovcheg.ru/mag/2011-23-24/2975.html>, (Erişim tarihi: 02.08.2018).

⁸⁴⁰ Тирабян Карине Камоевна, "Диаспора в системе международных отношений в современном мире," *Управленческое Консультирование*, № 5, 2017, стр. 188-194.

⁸⁴¹ О мерах по сохранению и рациональному использованию природных ресурсов озера Севан (ноябрь 1978г.), *Советакан Айастан*, 1978, 12 ноября.

ulaştı. İrevan’da 1 milyon kişi yaşıyordu, kent nüfusu genel nüfusun % 65,3’üne tekabül etmekteydi.⁸⁴²

1977 yılında SSCB’nin yeni Anayasası’nın kabul edilmesi meselesi gündeme geldi. Yeni Anayasa taslağı ülke genelinde müzakereye açıldı ve 7 Ekim 1977’de kabul edildi. SSCB’nin yeni Anayasası kabul edildikten sonra diğer Cumhuriyetlerde de yeni Anayasa taslağı üzerinde çalışmalar başladı. Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti’nde yeni Anayasa’nın hazırlanması için 1977 yılında Anayasa Komisyonu kuruldu. Nisan 1978 yılında Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin yeni Anayasası kabul edildi.⁸⁴³

Ermenistan Sovyet hâkimiyeti kurulduktan sonra bağımsızlığını kaybetse de ekonomik olarak ciddi kalkınma fırsatı yakaladı. Kısa bir zamanda tarım ülkesinden sanayi ülkesine geçti, ekonominin bütün alanlarında büyük bir kalkınma yaşandı ve kültürel olarak gelişti.⁸⁴⁴

Ermenistan 1950’li yıllara kadar SSCB’nin bir parçasıydı ve bağımsız bir dış güvenlik politikası yoktu. Doğrudan Ermenistan’ı ilgilendiren olaylar ise II. Dünya Savaşı’ndan sonra yaşandı, bu konular Türkiye ve Azerbaycan ile ilgiliydi.

II. Dünya Savaşı zamanı Türkiye tarafsızlığını korusa da, savaştan zaferle çıkan SSCB Stalin döneminde Boğazlar üzerinde hak iddia etti.⁸⁴⁵ Bundan cesaretlenen Sovyet Ermenistan’ı ve diaspora bilim adamları “Batı Ermenistan”ın Sovyet Ermenistan’la birleştirilmesi konusunu tartışmaya açtılar.⁸⁴⁶ Tartışmanın temeli ise Moskova Antlaşması’nın feshedilmesi konusu oldu. Ermeniler, Moskova Antlaşma’nın iptal edilmesi taleplerini hukuki olarak antlaşmanın 25 yıllığına imzalandığını gösteren arşiv belgelerine dayandırdıklarını bildirmektedirler. Ermeni kaynaklarına göre Rusya’nın Türkiye Büyükelçisi Vinogradov, Türkiye Dışişleri Bakanlığına 1925’te resmi bir nota göndererek Kars ve Moskova Antlaşmalarının iptal edilmesini talep etti. Ermeni iddialarına göre, Vinogradov “Biz 25 yıl bekleyemeyiz. Antlaşmayı, o dönem zayıf olduğumuz için imzalamıştık. Ancak şimdi güçlüyüz, Ermenistan’ın eski sınırlarını yeniden çizmek istiyoruz.” diye görüşlerini açıklarken, İsmet İnönü “Yeni

⁸⁴² Всесоюзная перепись населения 1989 г. Численность населения союзных республик СССР и их территориальных единиц по полу, *Демоскоп*, Институт демографии Национального исследовательского университета “Высшая школа экономики,” № 775-776, 18 июня - 1 июля 2018

⁸⁴³ История Армянского народа с древнейших времён до наших дней, стр. 328.

⁸⁴⁴ Григорян, “*Краткая история армяно-русских отношений...*”

⁸⁴⁵ Юрий Райхель, “Турецкая война Сталина, которая не состоялась,” Газета “День”, 10 октября 2008, №183.

⁸⁴⁶ Феликс Чуев, *Сто сорок бесед с Молотовым*, Из дневника Ф. Чуева, Москва, 1991, стр. 34.

ülkenin uluslararası yükümlülüğünü yerine getirmesi gerekir. Türkiye bu bölgeyi 25 yıl sonra elbette geri verecektir” demiştir.⁸⁴⁷ Ermeniler bu sürenin 16 Mart 1946’da dolduğunu ve tarafların antlaşmanın süresinin uzatılması yönünde siyasi irade beyan etmediklerinden dolayı antlaşmanın hukuken geçersiz olduğunu ileri sürmektedirler.

1965 yılında Ermenistan hükümeti sözde Ermeni soykırımının 50. yıldönümünü anmak için Moskova’dan izin aldı. 24 Nisan’da 400 bin civarında kişinin katılımıyla yapılan mitingde “Batı Ermenistan (yani Anadolu) Bizim Olmalıdır!”, “Dağlık Karabağ Bizimdir!”, “Nahçıvan Ermenistan Toprağıdır!” sloganlarıyla Türkiye ve Azerbaycan’a karşı gösteriler yapıldı.⁸⁴⁸ Bu büyük mitingden sonra hükümetin ve Ermenilerin Azerbaycan Türklerine karşı baskıları daha da arttı.⁸⁴⁹

Azerbaycan ile ilgili konuya, Ermenistan’da yaşayan Azerbaycan Türklerinin zorla göç ettirilmesi ve Dağlık Karabağ’ın Ermenistan’a verilmesi oldu.

Aslında Azerbaycan Türklerinin tarihi yurdu olan bugünkü Ermenistan’dan göç ettirilmelerine 1905-1906 yıllarında başlandı. Göçün ikinci dalgası 1918-1920 yılları arasında, üçüncüsü 1948-1953 yılları arasında, dördüncü ve sonuncusu ise 1988-1990 yılları arasında yaşandı. 1918-1920 Taşnak iktidarı döneminde Ermenistan’da yaşayan 575.000 Azerbaycan Türkünün 565.000’i katledildi veya topraklarından zorla göç ettirildi. Bazı Ermeni kaynaklar da bu verileri onaylamaktadır.⁸⁵⁰

Yurt dışında yaşayan Ermenilerin Ermenistan’a göç ettirilmesi için uygun ortam 1943 yılında Tahran konferansında ortaya çıktı. Ermeni diasporu, Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Molotov’a müracaat ederek İran’da yaşayan Ermenilerin Ermenistan’a göç etmeleri için müsaade etmelerini istedi. Molotov da Stalin’in onayını aldıktan sonra yurtdışında yaşayan Ermenilerin Ermenistan’a göç etmelerine izin verildi.⁸⁵¹ SSCB

⁸⁴⁷ “В 1946 году Турция была обязана вернуть армянские провинции,” <http://www.panarmenian.net/rus/details/42511/>, (Erişim tarihi: 17.05.2018).

⁸⁴⁸ Memmedov İsrail, Sabir Asadov, *Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi*, Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 1992, s. 55

⁸⁴⁹ “Кремль дал разрешение на постройку мемориального комплекса “Цицернакаберд” ещё до протестов 1965 г.,” <http://news.genocide.ru/2007/12/03/452.htm>, (Erişim tarihi: 12.04. 2018).

⁸⁵⁰ Ermeni tarihçi Korkodyan konuyla ilgili makalesinde “1920’de Sovyet hükümeti zamanı Taşnakların yürüttüğü politika sonucu burada 10.000 kişiden biraz fazla Türk kalmıştı. 1922’de 60.000 göçmen geri döndükten sonra Azerbaycan Türklerinin sayısı 72.596 kişi olmuştur”. Ayrıntılı bilgi için bkz: Z. Korkodyan, “*Sovetakan Hayastani azqabnaçqutyuni-1831-1931*”, (Sovyet Ermenistan’ın Nüfusu. 1831-1931) Erevan 1932, s. 184-185.

⁸⁵¹ Bu konuyla ilgili olarak SSCB Bakanlar Konseyi 23 Aralık 1947 tarih, 4083 No’lu “Ermenistan SSCB’den köylülerin ve başka Azerbaycanlı ahalinin Azerbaycan SSCB’nin Kur ve Aras ovalığına göç ettirilmesi hakkında” ve 10 Mart 1948 tarih, 754 No’lu “Göç ettirmenin şartları hakkında” iki karar almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Əmir Quliyev, “Köçürülmə (1948-953)”, *Deportasiya*, Redaktor, Vəliyev, Bakü, 1998, s. 210.

Bakanlar Konseyi'nin kararında, Azerbaycan Türklerinin üç aşamada Ermenistan'dan göç ettirilmesi öngörülmekteydi. Karara göre 1948 yılında 10 bin, 1949 yılında 40 bin, 1950 yılında ise 50 bin kişi göç ettirilecekti. Bu karara Azerbaycan hükümetinden itiraz eden olmadı. Ancak Molotov'a bir mektup yazan Bakanlar Konseyi Başkanı Kuliyeв, Ermenistan'dan göçe zorlanan Azerbaycan Türklerinin Kur, Aras ovalık alanları yerine coğrafi bakımdan onların yaşadıkları ortama daha uygun olan Azerbaycan'ın kuzey bölgelerine veya Bakü yakınlarındaki bölgelere göç etmelerine izin verilmesini istedi. Kuliyeв'in bu mektubu cevapsız kaldı ve Azerbaycan hükümeti 14 Nisan 1948 tarih ve 455 Nolu kararı ile SSCB Bakanlar Konseyinin göç kararlarını uyguladı.

Arşiv belgelerine göre 1948-1953 yıllarında Ermenistan'dan Azerbaycan'a göç ettirilen Azerbaycan Türklerinin sayısı 100 bini aşmış, 144.654 olmuştu.⁸⁵² Göç ettirilen insanların üçte birine yakını açlık ve hastalık gibi nedenlerden hayatını kaybetti.⁸⁵³ Zorla göç ettirilen 144.654 kişiden hiçbiri Karabağ'a sokulmadı. Göçmenlerin bazıları Karabağ'a yerleşmek isteseler de devlet güç kullanarak onlara izin vermedi.

Ermenistan'dan 150 bin Azerbaycan Türkü'nün zorla göç ettirilmesine karşılık yurtdışında yaşayan Ermenilerden sadece 90 bini Ermenistan'a göç etti.⁸⁵⁴ Yani Ermenilerin asıl amacı mono etnik yapıya sahip bir Ermenistan kurmak olmuştur. Çünkü gerçek amaç sadece nüfus artırmak olsaydı, Azerbaycan Türkleri zorunlu göçe tabi turulmadan dışarıda yaşayan Ermeniler yurtlarına geri getirilebilirdi.

Mikoyan ve Ermenistan Komünist Partisi Genel Başkanı Yakov Zorabyan'ın 1964'de Khruşçev'le yaptıkları görüşmede, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan ile birleştirilmesi konusunu Kırım'ın Ukrayna'ya verilmesini örneğini göstererek Dağlık Karabağ'ın da Ermenistan ile birleştirilmesini talebinde bulundular. Khruşçev ise sert bir cevapla "Size Dağlık Karabağ'dan Ermenistan'a taşınmanız için 24 saat ve 12 bin askeri kamyon vermeye hazırım"⁸⁵⁵ demiştir. Ermeniler her ne kadar Karabağ konusunda Moskova yönetiminden olumlu cevap almasalar da bu konuda hiçbir zaman taviz vermediler ve propaganda faaliyetlerine devam ettiler.

Her ne kadar Sovyet Ermenistan'ın ekonomik ve siyasi kaynaklarında ülkenin 1970'li yılların sonu, 1980'li yılların başlarında ekonomik kalkınmasından bahsedilse de, aslında bu yıllarda Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi Ermenistan'da da ekonomik ve

⁸⁵² Zakir Sərdarov, "Ən böyük tarixi ədalətsizlik", *Deportasiya*, Redaktor, Vəliyev, Bakı, 1998, s. 279

⁸⁵³ Məmmədov İsrəfil, *Ermənistan azərbaycanlıları və...*, s. 49.

⁸⁵⁴ Вирабян А, *Армения от Сталина до Хрущёва, общественно-политическая жизнь*, Ереван, 2001. стр. 81.

⁸⁵⁵ Юрий Помпеев, *Кровавый омут Карабаха*, Баку 1992, стр. 19-20.

siyasi alanda ciddi durgunluklar yaşandı. Planlı ekonomiye dayalı ülke ekonomisi liberal ekonomi karşısında tıkanı, ayrıca üye cumhuriyetlerde de muhalif görüşler ortaya çıktı. 1980-1990 yılları arasında Sovyet hükümeti bu durgunluğun önüne geçilmesi için liberal ekonomiye doğru küçük çaplı ıslahatlar hayata geçirirse de başarılı olamadı ve 21 Eylül 1991 tarihinde Ermenistan bağımsızlığını ilan etti, 21 Aralık 1991’de ise SSCB dağıldı.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. ERMENİSTAN'IN BAĞIMSIZLIĞINI İLAN ETMESİ VE ÜÇÜNCÜ CUMHURİYET

4.1. Ermenistan'ın Bağımsızlığının İlan Edilmesi ve Çok Partili Sisteme Geçiş Süreci

Ermenistan, 29 Kasım 1920'de Komünist Rusya tarafından işgal edilmesiyle bağımsızlığını kaybetti ve 1991 yılına kadar Sovyet Cumhuriyeti'nin bir parçası oldu. Sovyet Ermenistan'ında faaliyet gösteren Taşnaksutyun Partisi başta olmakla bütün siyasi partiler yasaklandı, liderleri tutuklandı, Sibiry'a sürgün edildiler veya kurşuna dizildiler. Ülkenin siyasi hayatını 1980'li yılların sonlarına kadar demir perdeyle yöneten Komünistler genellikle muhalif siyasi parti ve teşkilatların kurulmasına kesinlikle izin vermediler. Komünist rejimin bütün bu baskılarına rağmen 1960-1980 yıllarında bazı kişiler rejim karşıtı siyasi faaliyetlerde bulunmaktaydılar. Bu tür münferit olaylar bile ciddi şekilde cezalandırılmaktaydı. 1988-1991 yıllarında yaşanan olaylar ve Ermenistan'ın 21 Eylül 1991'de ikinci defa bağımsızlığını ilan etmesinden sonra değişik siyasi görüşlere siyasi partilerin kurulma süreci başladı. 1988-1991 yıllarında ulusal bağımsızlık mücadelesi genellikle Karabağ Hareketi (Ġarabaġi Şarjum) ve Ermeni Ulusal Hareketi-EUH (Hayots Hamazgayin Şarjum) tarafından verilmekteydi.

1988-1991 yıllarında verilen bağımsızlık mücadelesinde Ermenistan oldukça sancılı bir dönemden geçti. Bu dönemde kurulan siyasi partiler genellikle Rusya karşıtı politika hayata geçirseler de, başta Komünistler olmakla küçük siyasi gruplar Sovyetlerin devamı için çaba harcamakta, bazı durumlarda ise Rusya ile birleşmek istediklerini açıkça dile getirmekteydiler.

Çağdaş toplumun en önemli ve vazgeçilmez kurumlarından biri de siyasi partilerdir. Bu kurumlar seçimlerin demokratik ortamda yapılması ve hükümetlerin kurulması, beşeri demokratik değerlerin geliştirilmesi ve korunması için önemlidir. Aynı zamanda çok sesliliğin temsil edilmesiyle toplumda demokratik yönetimin şekillenmesinde belli başlı rol üstlenmektedirler. Bundan başka ülkelerin demokratikleşmesinin, insan haklarının, basın ve yayın özgürlüğünün gelişmesi ve korunmasında siyasi partilerin faaliyetleri belirleyici olmaktadır. 1990'lı yıllarda Ermenistan'da birçok yeni siyasi partiler kurulsada, bu özellikleri genellikle ulusal

siyasi mücadeleye yansıtılmadı. Ermenistan'da muhalif siyasi partilerin savcılık tarafından kapatılması, ülkede yaşanan siyasi terör eylemleri, 27 Ekim 1999'daki Parlamento'ya karşı düzenlenen saldırı vb. olaylar demokrasinin gelişmesini olumsuz yönde etkileyen nedenlerdir.

Ermenistan, Sovyetlerin hâkimiyette olduğu 1920-1991 yıllarında Komünist Partisi tarafından yönetildi. Bu yıllarda diğer post-Sovyet ülkelerinde olduğu gibi Ermenistan'da da demokrasinin gelişmesi, siyaset ve ifade özgürlüğü ciddi şekilde sınırlandırıldı. Komünist Partisi yeni siyasi açılımların ve karşı görüşlerin ortaya çıkmasına müsamaha göstermedi, sert bir şekilde bu tür oluşumlara engel oldu. Merkezi ve yerel seçimler antidemokratik ortamlarda yapıldı, tarafsızların devlet yönetim mekanizmasında yer almaları mümkün değildi.

Ermeni halkı, Birinci Ermenistan Cumhuriyeti döneminde demokrasi, insan hakları, çok partili sistem ve bağımsız dış politika izleme yönünde ilk başarısız deneyimlerini yaşadı. Taşnaksutyun Partisi'nin dikta yönetimi ile bu süreç engellendi ve ciddi bir gelişme kaydedilemedi. Ermenistan Cumhuriyeti'nin Bolşevik Rusya tarafından işgal edilmesi sonucunda Ermeniler SSCB siyasi ideolojisi ve ekonomik sistemi ile bütünleşti ve modern dünyanın siyasi, ekonomik gelişmelerinden uzak kaldı. Komünist Partisi'nin bu sert baskılarına rağmen, Ermenistan'da da çeşitli muhalif görüşlerin önüne geçmek mümkün olmadı.

1960'lı yıllarda Ermenistan'da ilk muhalif hareketler başladı, ancak bu faaliyetler münferit şekildeydi ve hükümet onlara karşı ciddi önlemler almaktaydı. Buna örnek olarak ilk muhalif faaliyeti başlatanlara Ulusun Kendi Kaderini Tayin Birliği lideri Paryur Ayrikyan'ı, Cumhuriyet Partisi lideri Aşot Navasardayn'ı, Milli Birlik Partisi lideri Şugan Arutyunyan'ı ve diğerlerini göstermek mümkündür. Bu kişiler faaliyetlerini 1980'li yılların sonlarına kadar büyük bir gizlilik içerisinde yürüttüler. 1980'li yılların sonlarında SSCB'de yaşanan siyasi gelişmeler Ermeni bağımsızlık hareketinin ortaya çıkmasına neden oldu.

Mihail Gorbaçov Haziran 1987'de Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin yapılan genel toplantısında ülkede yaşanan ekonomik sorunlar, yolsuzluk, rüşvet ve işçilerin durumunun kötü olması nedeniyle Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Genel Sekreteri Karen Demirciyan'ı eleştirdi. Bu dönemde Ermeni Ulusal Hareketi kuruldu ve yapılanma sürecini tamamladı. 1990 yılında basılan Sovyet Ermenistan'ı adlı kitapta EUH'un faaliyet ve amaçları; "EUH'un hedefi, Sovyetler

Birliği Anayasası ve Ermenistan SSCB Anayasası'na uygun olarak demokrasi ve sosyal adalet prensiplerine dayanarak, halkın karşılaştığı sosyal, ekonomik ve dini meseleleri çözmek ve ülkede yaşayan diğer azınlıkların çıkarlarını gözetmektir.”⁸⁵⁶ olarak açıklanmaktaydı. EUH'un daha sonraki yıllarda faaliyetleri değerlendirildiğinde ülkede yaşayan diğer azınlıkların çıkarlarını gözetmediği aşıkârdır. EUH, 1990'lı yıllarda bağımsızlık talepleri gündeme taşımakla birlikte ülkedeki azınlıklara karşı daha sert politikalar izledi. Bu baskılar sonucunda Azerbaycan Türkleri,⁸⁵⁷ Ruslar ve Kürtler, Yahudiler göç ettiler, ülkenin demografik ve etnik yapısı değiştii.

Ermenistan muhalefeti ülkedeki kimya sanayisi tesislerinin doğal hayatı etkilemesi ve çevre kirliliğine sebebiyet vermesi nedeniyle bu tesislerin kapatılmasını talep etmeye başladı. İlk yıllarda çevre sorunları üzerine yoğunlaşan EUH, daha sonra Azerbaycan'a bağlı Dağlık Karabağ Ermenilerinin ayrılıkçı taleplerini gündeme taşımaları üzerine, merkezi hükümetten siyasi taleplerde bulundu.⁸⁵⁸ 20 Şubat 1988'de Dağlık Karabağ Özerk Bölge Sovyeti'nin Ermenistan'la birleştiiirilmesi hakkında karar alması üzerine Ermenistan'daki siyasi partiler Karabağ Komitesi'ni kurarak Karabağ Ermenilerinin ve ülkedeki muhalif güçlerin siyasi faaliyetlerini koordine etmeye başladılar.⁸⁵⁹ Ermenistan'da bağımsızlık hareketinin önüne geçmekte yetersiz kalan Moskova, 1988'de ülkedeki muhalefet liderlerini tutuklasa da daha sonra Ermenilerin gösteri ve talepleri üzerine Haziran 1989'da Ermeni muhalif liderlerini serbest bıraktı.

Mayıs ve Temmuz 1989 tarihlerinde Ermenistan Yüksek Sovyet'inde çok partili ilk seçim yapıldı. 1988 yılı sonları, 1990 yılları başlarında ülkede büyük ölçüde ve itibarını kaybeden Komünist Partisi seçimleri kaybetti, EUH liderliğindeki koalisyon Yüksek Sovyet seçimlerini kazandı ve Yüksek Sovyet Başkanlığına EUH liderleri Levon Ter-Petrosyan, Başbakanlık görevine ise Vazgen Manukyan getirildi. Bununla da ulusal bağımsızlık mücadelesini başlatan siyasi partiler Ermenistan'da iktidara geldiler. EUH'le ortak hareket eden gruplar ayrılarak iktidar yanlısı ve muhalefet cephesinde yer

⁸⁵⁶ Ананикян Р, *Советская Армения*, Серия: Моя Родина-СССР, Moskova, Военное издательства, 1990, стр. 58.

⁸⁵⁷ Hatem Cabbarlı, “Geçmişten Günümüze Ermenistan'da Azerbaycan Türkleri”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ankara, Aralık 2001-Ocak-Şubat 2002, Sayı: 4, 122.-147.

⁸⁵⁸ Gerard J. Libaridian, *Ermenilerin Devletleşme Sınavı*, İletişim Yayınları, I. Baskı, İstanbul 2001, s. 21-42.

⁸⁵⁹ Araz Aslanlı, “Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu”, *Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel, Cilt 7, Sayı 1, İlkbahar 2001, s. 400.

aldılar. Aynı zamanda bu tarihten itibaren diasporada faaliyet gösteren bazı siyasi partileri de Ermenistan’da faaliyetlere başlama fırsatı buldular.⁸⁶⁰

1988-1990 yıllarında Ermenistan’da siyasi partiler kurulmaya başlasa da, onların faaliyetini düzenleyen “Sosyal Siyasi Kuruluşlar Hakkında” kanun 26 Şubat 1991’de kabul edildi. Bu kanun siyasi partilerin faaliyetini şöyle düzenlemekteydi: “Sosyal siyasi kuruluşlar, seçme ve seçilme yaşına ulaşmış kişilerin gönüllülük esasında birleşmesidir; tüzük ve programı vardır; seçimler aracılığı ile devlet hâkimiyet organlarının kurulmasına, faaliyetine ve ülkenin sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel hayatına katılabilir.”⁸⁶¹ Kanun aynı zamanda siyasi partilerin faaliyet alanını “İçişleri, Savunma ve İstihbarat Bakanlığı’nda çalışanlar parti üyesi olamaz; siyasi partiler yurt dışından ve yabancı ülkeler tarafından yönetilemez, maddi yardım alamaz; siyasi partiler devlet organlarında teşkilatlanamaz; malî ve ekonomik kazanç getiren müesseselere sahip olamaz. Siyasi partilerin faaliyetinin durdurulması veya yasaklanması Başsavcı veya Adalet Bakanlığı tarafından açılan dava ve Yüksek Mahkeme’nin kararı ile mümkündür.”⁸⁶² şeklinde belirlemekteydi.

Ermenistan’ın bağımsızlığının ilk yıllarında ülkenin siyasi ve toplumsal hayatında yaşanan gelişmeleri üç döneme ayırmak mümkündür. 1991-1995 yıllarını kapsayan birinci dönemde Ermenistan demokrasi yolunda bazı önemli gelişmeler kaydetti. İlk defa demokratik ortamda parlamento seçimleri yapıldı, Haziran 1991’de tartışmalı da olsa demokratik değerlerin korunduğu iddia edilen parlamento ve devlet başkanlığı seçimleri yapıldı ve Devlet Başkanlığı makamı⁸⁶³ oluşturuldu. Ermeni halkı söz ve ifade serbestisi değerleri ile tanıştı, mülkiyetin dokunulmazlığı hakkında bir takım yeni kanunlar kabul edildi.

İkinci dönem, anayasanın kabul edilmesinden sonraki dönemi kapsamaktadır. Muhalefetin iddiasına göre bu anayasada bakanlıklara yetkilerini arttırılması ve despot yönetim oluşmasına imkân verdi. Bu durum demokrasinin gelişmesini engelledi, insan haklarının korunmasını zayıflattı ve sivil toplum enstitülerinin kurulmasını engelledi.

⁸⁶⁰ Ermeni Devrimci Federasyonu, Ermeni Liberal Demokrat Partisi, Ramkavar Parti ve Sosyal Demokrat Hınçak Partisi 1991 yılında çok partili sisteme geçmenin ardından diasporadan ithal edilmiştir. Libaridian, *Ermenilerin Devletleşme Sınavı*, s. 44.

⁸⁶¹ Гарегин Керян, “Утверждение Многопартийности в Армении,” http://www.ca-c.org/online/2001/-journal_rus/cac-04/12.qerru.shtml, (Erişim tarihi: 27. 09.2005).

⁸⁶² Керян, “Утверждение Многопартийности в Армении,”

⁸⁶³ К президентским выборам в Армении, http://rian.ru/rian/index.cfm?msg_id=3046960, (Erişim tarihi: 13.06.2005).

Ter-Petrosyan'ın 1998'de istifa etmesinden sonra ise üçüncü ve son dönem başladı. Bu dönemde iç politikada iktidar mücadelesi yeniden alevlendi ve sonuç itibarıyla bu mücadeleyi başbakanlık görevinde bulunan Robert Koçaryan kazandı. Koçaryan, devlet başkanı seçildikten sonra 1990'lı yıllarda kurulmaya çalışılan siyasi sistem değişti, siyasi dengeler bozuldu, yeni muhalif gruplaşmalar ortaya çıktı.⁸⁶⁴

Ermenistan'da bugün de yeni siyasi partiler kurulmaktadır. Ama 1990'lı yılların sonlarına kadar kurulan siyasi partiler genellikle ortak hareket eden siyasi partilerin ayrılması ile yeni dengelerin oluşmasına neden oldu ve ülkenin iç dinamiklerinin bölünmesi ile sonuçlandı. 71 yıl Sovyetlerin baskısı ile yönetilen Ermenistan'da bu süreç, diğer post-Sovyet ülkelerinde olduğu gibi oldukça sancılı geçti. EUH'un bünyesinde yeni siyasi partilerin kurulmasını halk genellikle kabul etmekte zorlandı ve yeni siyasi parti kuranlar ulusal davaya ihanet etmekle suçlandı. Ancak bu tür bölünmeler, genellikle bağımsızlığını yeni ilan eden devletlerin tarihlerinde sıkça rastlanmaktadır. Azerbaycan ve Gürcistan'da da benzer süreçler yaşandı. Yeni kurulan siyasi partiler nihayetinde Ermenistan'ın siyasi sistemi ile kaynaştı ve iktidar mücadelesinde birer aktör oldular.⁸⁶⁵

Yetmiş bir yıl SSCB sınırları içinde bulunan Ermenistan'da bağımsızlık mücadelesi 1980'li yıllarda başlarken, halkın büyük bir bölümü SSCB'nin dağılmasından sonra Ermenistan'ın geleceğinden endişe etmekteydi. Bağımsızlık mücadelesi siyasi kültürün, demokrasi, insan hakları ve düşünce özgürlüğünün olmadığı bir ortamda verildi. 1980'li yılların sonundan 1990'lı yılların ortalarına kadar olan dönemde yasal ve yasal olmayan şekilde birçok siyasi parti, dernek ve sivil toplum örgütü kuruldu. Bu dönemde kurulan siyasi parti ve sivil toplum örgütlerinin birçoğu ya kendilerini tasfiye etti ya da diğer parti ve örgütlerle birleşerek faaliyetlerine devam ettiler.

Günümüzde Ermenistan'da 120⁸⁶⁶ siyasi parti faaliyet göstermesine rağmen 60 parti kayda alınmıştır.⁸⁶⁷ Diğer partilerin kayda alınma süreci ise halen devam etmektedir. Ermenistan'da Ermenistan Komünist Partisi, Ermeni Ulusal Hareketi (EUH), Ermenistan Cumhuriyet Partisi, Ermeni Devrimci Federasyonu, Ermenistan Ramkavar Azatakan Partisi, Yerkrpah (Vatan Bekçileri) Gönüllü Birliği, Sosyal

⁸⁶⁴ Давид Шахназарян, "Армения на пороге XX века," *Независимая газета*, 26.01.2000.

⁸⁶⁵ Hatem Cabbarlı, *Ermenistan'da Siyasi Aktörler ve Partiler*, <http://haypedia.com/makale/Osmanl%C4%B1%20Tarihi/ea98b03e-a277-4191-a080-95cde4b9b6c3.pdf>, (Erişim tarihi: 21.07.2017).

⁸⁶⁶ Карен Торосян, *За витриной власти*, Эреван 2004, стр. 18.

⁸⁶⁷ Adalet Bakanlığı'nda Kayıtlı 60 Parti Var, *Azg*, 30.03.2004

Demokratik Parti (Hınçakyan), Demokratik Vatan, Ermenistan Demokratik Partisi, Ermenistan Halk Partisi, Ulusun Kendi Kaderini Tayin Birliği, Ermenistan Liberal Demokrat Birliği, Oriants Yerkir (Hukuk Ülkesi) Özgür Ermenistan Misyonu ve diğer partiler siyasi faaliyetlerine devam etmektedirler.⁸⁶⁸

SSCB’de 1988-1991 yılları arasında yaşanan gelişmeleri, Ermeniler ülkenin bağımsızlığını ilan etme fırsatı gibi değerlendirerek 23 Ağustos 1990’da Bağımsızlık Bildirgesi’ni kabul ettiler.⁸⁶⁹ Ermenistan Yüksek Sovyeti, Sovyetler Birliği’nin devamı konusunda Şubat 1991’de yapılacak referanduma katılacağını bildirmelerine rağmen bu referandum yapılmadan 21 Eylül 1991’de bağımsızlık için düzenlenen referandumda % 95’i bağımsızlıktan yana oy kullandı. Bu referandumla Ermenistan, SSCB anayasasına uygun olarak birlikten ayrılan ilk devlet oldu. 16 Ekim 1991’de Ermenistan’da yapılan devlet başkanlığı seçimlerini Ter-Petrosyan kazandı.⁸⁷⁰

20 Mayıs 1989’da yapılan Yüksek Sovyet seçimlerini Komünistlerin kaybetmesinden sonra EUH liderleri arasında ciddi bir anlaşmazlık yaşanmadı. Bu dönemde EUH siyasi mücadelenin önündeydi ve henüz bölünmemişti. 16 Ekim 1991’deki ilk devlet başkanlığı seçimleri sürecinde siyasi partiler ve güçler arasında ciddi rekabetin yaşanacağı belli oldu. Seçimlerde üç siyasi parti lideri Paryur Ayrikyan (Ulusun Kendi Kaderini Tayin Birliği), Soso Sarkisyan (Taşnaksutyun Partisi) ve Levon Ter-Petrosyan (EUH) adaylıklarını açıkladılar. Ancak EUH’un toplum üzerinde etkisi, Ter-Petrosyan’ın siyasi imajı ve Yüksek Sovyet Başkanı olması seçimlerde etkili oldu ve Ter-Petrosyan, % 70 oy alarak Devlet Başkanı seçildi.⁸⁷¹

Ter-Petrosyan’ın devlet başkanı seçilmesinden sonra hükümetin izlediği iç ve dış politikadan rahatsız olan ve hükümette temsil edilmeyen gruplar ortaya çıktı ve EUH’da siyasi görüş ayrılığı yaşandı. Başbakan Vazgen Manukyan 25 Eylül 1991’de istifa etti, Ter-Petrosyan’a karşı olan gruplarla müzakereye başladı, Milli Demokratik Birlik Partisi’ni kurdu. Daha sonra Karabağ Hareketi liderleri de hükümeti desteklemekten vazgeçtiler ve muhalefet sıralarına katıldılar. Karabağ Hareketi’nin önde gelen liderlerinden olan Yüksek Sovyet Prezidyumu üyesi David Vardanyan da Milli

⁸⁶⁸ Hatem Cabbarlı, Ermenistan’da Siyasi Aktörler ve Partiler, s. 6.

⁸⁶⁹ Декларация о независимости Армении, <http://www.parliament.am/hdoc/Laws/ru/9t9w4k.html>, (Erişim tarihi: 03.09.2001).

⁸⁷⁰ Митяев В.Г., “Путь к независимости Армении и формирование многопартийной системы,” *Армения: Проблемы независимого развития*, (Составитель:Кожокин Е.М), Москва 1998, стр.78.

⁸⁷¹ Керян, Утверждение Многопартийности в Армении, Libaridian, Ermenilerin Devletleşme Sınarı adlı kitabında ise Ter-Petrosyan’ın yüzde 83 oranında oy aldığını bildirmektedir. s. 27.

Demokratik Birliği'ne üye oldu. Taşnaksutyun Partisi başta olmak üzere, Ulusun Kendi Kaderini Tayin Birliği ve Milli Demokratik Birlik 1992'de Ter-Petrosyan'ın Karabağ politikasına karşı çıkararak istifasını talep ettiler. Parlamentoda ilk muhalefet bloğu olan Milli Birlik Haziran 1992 yılında kuruldu. Bu birlikte Ulusun Kendi Kaderini Tayin Birliği, Taşnaksutyun Partisi ve diğer partiler yer aldı. Milli Demokratik Birlik, Milli Birlik parlamento grubu ile işbirliği yaptığı takdirde Vazgen Manukyan büyük bir ihtimalle her iki grubun da lideri konuma yükselerek Ter-Petrosyan'a ciddi rakip olabilirdi. Ter-Petrosyan durum değerlendirmesi yaparak Manukyan'ı Savunma Bakanı görevine getirdi. Bu hareketle Manukyan'ın muhalefetle işbirliğini belli ölçüde kopardı ve daha sonra Milli Demokratik Birlik ve Milli Birlik parlamento grubu üzerinde kontrolü sağladı. Muhalefet, Manukyan'ın Ter-Petrosyan'ın teklifini kabul ederek Savunma Bakanı görevine gelmesini eleştirerek davalarına ihanet etmekle suçlasa da, Manukyan yanlıları kendilerini savunarak, Karabağ için mücadeleyi siyasi mücadelenin üstünde gördüklerini açıkladılar.⁸⁷²

Manukyan'ın Karabağ Savaşı'nda ciddi başarılar elde etmesi Ter-Petrosyan'ı endişelendirdi ve Haziran 1993'de Manukyan'ı görevinden uzaklaştırdı. Ter-Petrosyan bu dönemde muhalefeti kontrol altında tutabildi. İktidar ve muhalefet arasında ikinci anlaşmazlık Anayasa taslağı üzerinde çalışmalar devam ederken ortaya çıktı. İktidar, hazırladığı anayasa taslağında kendi konumunu ve yetkilerini güçlendirmek istedi, muhalefet ise buna karşı çıkararak taslakta esas amacın belirli grup veya kişilerin anayasaya dayanarak hâkimiyete sahip çıkması olarak değerlendirdi.

Ermenistan bağımsızlığını kazandıktan sonra iktidar mücadelesinin ana hattını dört temel faktör teşkil etti:

- Bağımsızlıklarının tanınması ve güvenlik sorununun halledilmesi;
- Ekonomik ve siyasi güç üzerinde kontrolün sağlanması;
- Dağlık Karabağ sorunu;
- Sosyal ve ekonomik sorunlar.

Bütün hükümetler ve devlet başkanları genellikle bu sorunların halledilmesi için uğraşsalar da iç ve dış politikada karşılaştıkları bazı sorunlar nedeniyle, bağımsızlığın korunması ve tanınması hariç olmak üzere bu sorunların hiçbirini halledilemedi. Bağımsızlık sonrasındaki yıllarda Sovyet ekonomik modeli ile ülkenin kalkınmasının

⁸⁷² Митяев В. Г., "Путь к независимости Армении и формирование многопартийной системы" стр. 84

söz konusu olmayacağı anlaşıldı ve serbest piyasa ekonomisi modeli uygulandı.⁸⁷³ Ama planlı ekonomide çalışan bürokrat ve yöneticiler serbest piyasa ekonomisi şartlarını tam olarak anlayamadılar, bu sistemi kabullenmek istemediler. Bağımsızlığın ilk yıllarında fiyatların yükselmesi, sosyal ve ekonomik sorunların artması hükümeti tedirgin etti.

1992 yılına gelindiğinde Sovyetlerden miras kalan ekonomik potansiyel tüketildi, kayda değer ölçüde ekonomik bir gelişme sağlanamadı, ülke ekonomisi 1970’li yılların seviyesine geriledi.⁸⁷⁴ Dağlık Karabağ Savaşı’nda bir takım başarılar elde edilmesi hükümet tarafından koz olarak kullanıldı, ekonomik sorunların devam etmesini savaşa açıklanmaya çalıştılar. Ancak 9 Mayıs 1994’te ateşkes anlaşmasının imzalanmasından sonra hükümet ekonomik sorunlarla savaş arasında bağlantı kurmakta zorlandı. Muhalefet ve kamuoyu karşısında artık savaş ekonomisi mazeretinin arkasına sığınma bahanesi kalmadı. Hükümet ve muhalefet partileri arasında ekonomik politikaya yönelik iki değişik görüş ortaya çıktı:

- Serbest piyasa ekonomisinin derhal uygulanmasını savunanlar;
- Serbest piyasa ekonomisinin aşamalı uygulanmasından yana olanlar.

Başbakan Hosrov Arutyunyan’ın ikinci görüşü benimsemesi nedeniyle Devlet Başkanı Levon Ter-Petrosyan ile bu konuda ciddi sorunlar yaşadı. Ter-Petrosyan derhal liberal ekonomiye geçmeden ekonomik ve sosyal sorunları çözmekte geç kalacaklarını düşünüyordu. Bu nedenle de Şubat 1993 yılında Arutyunyan’ı görevinden alarak radikal ekonomik reformlar yapmayı hedefleyen Grant Bagratyan’ı Başbakanlık görevine getirdi.⁸⁷⁵ Bagratyan’ın Başbakan olarak atanmasından sonra hükümet ekonomik ve sosyal sorunları halletmek için yeni arayışlara girdi. Eylül 1993 yılında Bağımsız Devletler Topluluğu nezdinde oluşturulan Ruble bölgesine dâhil oldu ve aynı yıl Kasım ayında milli para birimi olan Dram’ı kullanmaya başladı.

Ermenistan muhalefetinin faaliyet alanını sınırlayan faktörlerden en önemlisi, ordunun 1994 yılına kadar Azerbaycan topraklarının işgal edilmesinde başarılı operasyonlar düzenlemesi oldu. Muhalefet iktidara karşı eylemlerine devam etse de iktidarı zorla değiştirmekten kaçınması Ermenistan devletinin ayakta kalmasının temel faktörlerinden biridir.

⁸⁷³ Hatem Cabbarlı, “Bağımsızlık Sonrası Ermenistan Ekonomisinin Karşılaştığı Sorunlar ve Çözüm Arayışları,” *Stratejik Analiz*, Eylül 2003, Cilt: 4, Sayı: 41, ss. 83-89.

⁸⁷⁴ Ваган Хачатрян, “Основные тенденции развития экономики Армении в 1991-2002 годах,” http://www.ca-c.org/online/2002/journal_rus/cac-02/17.hachru.shtml, (Erişim tarihi: 17.07.2003).

⁸⁷⁵ Митяев В. Г, “Путь к независимости Армении и формирование многопартийной системы,” стр. 87.

Muhalefet, 9 Mayıs 1994'te Ermenistan ve Azerbaycan arasında ateşkes anlaşmasının imzalanması üzerine özellikle ekonomik sorunların çözümünde başarısız gördüğü hükümetin faaliyetini eleştirmeye başladı. Muhalefet, ateşkesin imzalanmasıyla savaş giderlerinin azaldığı konusunu gündeme getirerek, hükümetten sosyal ve ekonomik sorunların halledilmesini istedi. Hükümetin ekonomik sorunları halledememesi ise muhalefetin baskılarının artmasına neden oldu.

Bu dönemde terör olaylarının da yaşanması hükümeti zor duruma düşürdü. Karabağ Komitesi liderlerinden Hambartsum Galstyan,⁸⁷⁶ Ermenistan İstihbarat Başkanı görevinde bulunmuş Marius Yüzbaşyan⁸⁷⁷ ve Devlet Demiryolları İdaresinin Başkanı Kandilyan'ın öldürülmesi durumu gerginleştirdi.

Taşnaksutyun, Ramkavar Azatakan ve Demokrat Parti muhalif olsalar da itiraz dalgasının liderliğini Vazgen Manukyan'ın Başkanlığında Milli Demokratik Birlik Partisi üstlendi. Ter-Petrosyan iktidarını güçlendirmek için Ermenistan Cumhuriyet Partisi, Ermeni Ulusal Hareketi, Hınçak Partisi, Liberal Demokratik Parti ve Hristiyan Demokratik partilerini bir çatı altına toplayabildi.

4.2. Ermenistan'da İktidar Uğrunda Mücadele

Ermenistan, bağımsızlığı ilan ettikten sonra iktidar uğrunda mücadele genellikle parlamento ve devlet başkanlığı seçimleri öncesinde daha açık bir şekilde ortaya çıktı. Bu seçimlerin yapılmasından sonra sanki derin bir uykuya giren muhalefet partileri ciddi kırılma noktası yaşanmadıkça hükümete karşı daha ılımlı bir tutum sergilemekteydi. Ancak, dikkati çeken bir durum olarak kırılma noktalarının muhalefet partileri tarafından değil, kendiliğinden geliştiğini kaydetmekte yarar vardır. Bu nedenle de burada daha çok parlamento ve devlet başkanlığı seçimleri üzerinde durulmakta, iç politika ve iktidar uğrunda mücadele bu bağlamda değerlendirilmektedir.⁸⁷⁸

Şubat ayında yapılan Ermenistan Yüksek Sovyeti'nin toplantısında parlamento seçimlerinin 5 Temmuz 1995'te yapılmasına karar verildi, Nisan 1995'te ise yeni seçim kanunu kabul edildi.⁸⁷⁹ Bu kararların alınmasından sonra iktidar ve muhalefet Temmuz ayında yapılacak parlamento seçimleri için hazırlıklara başladılar. Ter-Petrosyan,

⁸⁷⁶ Убийцу А. Галстяна пока не обнаружили, <https://ru.a1plus.am/45329.html>, (Erişim: 12.08. 2018).

⁸⁷⁷ Юзбашян Мариус Арамович, <http://eurasian-defence.ru/?q=node/23934>, (Erişim tarihi: 25.08.2018).

⁸⁷⁸ Orijinallik raporunda Ek 1. Ermenistan Devlet Başkanları, Ek 2. Ermenistan Başbakanları, Ek 3. Ermenistan'da Siyasi Partiler, Ek 4. Ermenistan'da Hükümetler ve Bakanlar tablolarına yer verilmiştir.

⁸⁷⁹ INFO TASS, 19 Nisan 1995.

1990'da yapılan seçimlerden sonra parlamento üzerinde önemli derecede kontrol sağlamıştı ve konumunu güçlendirmek için Temmuz ayında yapılacak seçimlerden sonra da parlamentoyu kontrol etmesi şarttı.⁸⁸⁰ Ancak 1995'te yapılan seçimler 1990'da yapılan seçimlerden çok daha gergin bir ortamda yapıldı.

5 Temmuz 1995 yılında yapılan parlamento seçimlerine 13 siyasi parti ve blok katıldı. Ermenistan Yüksek Seçim Kurulu tarafından verilen bilgilere göre 191 sandalyenin dağılımı: "Cumhuriyet Birliği 114, Şamiram 8, Ermenistan Komünist Partisi 7, Milli Demokratik Birlik 5, Ulusun Kendi Kaderini Tayin Birliği 3, tarafsızlar 35" şeklinde oldu. Parlamento, Ter-Petrosyan'ın istediği şekilde oluştu, Ermeni Ulusal Hareketi'nin öncülüğünde Cumhuriyet Birliği, parlamentoda büyük çoğunluğa sahip oldu ve üç muhalif parti toplam 15 sandalye ile parlamentoda temsil olundu. 1995 seçimlerindeki önemli gelişmelerden biri de dönemin Savunma Bakanı görevinde bulunan Vazgen Sarksyan'ın siyasi desteği ile Dağlık Karabağ'da savaşan Ermeni askerlerin temsil edildiği Yerkrpah⁸⁸¹ örgütünden sekiz kişinin Cumhuriyet Birliği listesinden milletvekili koltuğunu kazanmasıydı.

Ter-Petrosyan, parlamento seçimlerinden sonra konumunu güçlendirdi ve 22 Eylül 1996'da yapılan devlet başkanlığı seçimlerine kadar parlamento ve hükümeti büyük ölçüde kontrol altına alabildi. Ancak seçimlerinden sonra durum ciddi şekilde değişti, Ter-Petrosyan'a yakınlığı ile tanınan bazı siyasiler ekonomik, sosyal ve dış politikayı eleştirmeye başladılar. Özellikle, Dağlık Karabağ sorununun halledilmesine yönelik görüş ayrılığı yaşandığı için Ter-Petrosyan iktidar üzerindeki kontrolünü kaybetmeye başladı.

İktidar, parlamento seçimlerinden sonra anayasanın kabul edilme sürecini hızlandırmaya çalıştı. Yüksek Sovyet, anayasa taslağını kabul etti ve seçimlerin yapılacağı gün taslağın halk oylamasına sunulması yönünde karar aldı, ancak parlamento buna karşı çıktı ve bu kararı kabul etmedi. Anayasa taslağında, devlet başkanına sınırsız yetki verildiğini iddia eden muhalefet partileri, taslağın bu şekilde referanduma çıkarılmasına karşı çıktılar.

⁸⁸⁰ ЛТП - крестный папа армянского бандитизма, <https://inosmi.ru/world/20090619/249976.html>, (Erişim tarihi: 19.06.2009).

⁸⁸¹ Bu parti Azerbaycan topraklarının işgal edilmesinde görev almış eski askerlerden oluşmuştur. Savunma Bakanı Vazgen Sarksyan tarafından desteklenmiş ve 1995 yılında yapılan parlamento seçimlerinde EUH'un onayı ile Yerkrpah Partisi'nden sekiz kişi Parlamenteoya girebilmiştir. Bu Partinin kendilerine özgü siyasi programı olmamıştır. Parlamentoda Ter-Petrosyan'ı destekliyor ve eski askerlerin çıkarlarını savunuyorlardı. Libaridian, *Ermenilerin Devletleşme Sınavı*, s. 132.

1996'da Ermenistan'da yaklaşık 50 siyasi parti ve sivil toplum örgütü faaliyet göstermekteydi. Bu parti ve örgütlerin yanı sıra geleneksel Ermeni partileri olarak bilinen Taşnaksutyun, Ramkavar Azatakan ve Hınçak partileri de faaliyet gösterdi.

Bu yıllarda faaliyet gösteren siyasi partilerin programlarında genellikle iki konu ile ilgili farklı görüşler yer aldı:

- Ermeni ulusal ideolojisinin ve Ermeni meselesinin köşe taşı oluşturulan Hay Dat doktrinine yaklaşımlar;
- Ekonomik politika konusundaki görüş ayrılıkları.

Hay Dat doktrininin harfiyen uygulanması gerektiğini savunan Taşnaksutyun Partisi'ne karşın EUH daha ılımlı bir politika hayata geçirmekten yanaydı. Sözde Ermeni soykırımı konusunun uluslararası alanda tanıtılması öncelikli konular arasında yer aldı. Nitekim Ermenistan'da hiçbir parti veya sivil toplum kuruluşu sözde Ermeni soykırımını inkâr edecek cesarete sahip değildir. Bu konuda fikir ayrılığı ise sadece sözde Ermeni soykırımının Ermenistan dış politikasına hangi derecede yansıtacağı üzerine yaşanmaktaydı.

Bütün partiler Sovyet ekonomik modelinin başarısız olduğunu kabul ederek, özelleştirme ve serbest piyasa değerlerini benimsediler. Tek sorun ekonomi politikalarının nasıl uygulanacağı oldu.

1995 yılında yapılan Parlamento seçimlerinde Ter-Petrosyan Parlamentoyu istediği şekilde oluştursa da, bu seçimden sonra Ter-Petrosyan rejimi zayıflamaya başladı, 1996'da yapılan devlet başkanlığı seçimleri ise bu süreci daha da hızlandırdı. Hâkimiyetin iktidar tarafından "özelleştirme"⁸⁸² isteği eski Sovyet Cumhuriyetleri ülkelerinde genellikle görülen bir durumdur. Zira bu yaklaşım Ermenistan'ı da pas geçmedi. Seçimlerden önce Ter-Petrosyan, Taşnaksutyun Partisi'nin kontrolünde bulunan "Dro" silahlı çete ile ilişkisini ve bazı terör eylemlerine adının karışması nedeniyle faaliyetinin yasaklanmasını talep etti ve partinin faaliyetleri Başsavcı tarafından 28 Aralık 1994'te durduruldu.⁸⁸³

1996 yılında yapılan devlet başkanlığı seçimlerine Yüksek Seçim Kurulu tarafından yedi aday: Lenser Agalovyan, Paryur Hayrikyan, Sergey Badalyan, Vazgen

⁸⁸² Eski Sovyetler Birliği ülkelerinde, genellikle Orta Asya ve Güney Kafkasya ülkelerinde bağımsızlık sonrası iktidarı ellerinde bulunduran kişiler bu yetkilerini sınırsız bir şekilde kullanmış, demokratik ve çok partili seçim kültürünü kabullenmemiş ve totaliter bir rejim kurmuşlardır. Özellikle Orta Asya devletlerinde bu gelenek halen devam etmektedir.

⁸⁸³ Давид Тер-Петросян, Команда Кочаряна начинает и проигрывает, *Центральная Азия и Кавказ*, No: 16, 1998, http://www.ca-c.org/journal/16-1998/st_09_petrosjan.shtml, (Erişim tarihi: 27.07.2005).

Manukyan, Aşot Manuçaryan, Aram Sarksyan ve Levon Ter-Ter-Petrosyan⁸⁸⁴ kayda alındı. Bu adaylardan Vazgen Manukyan, Aşot Manuçaryan ve Levon Ter-Petrosyan bağımsızlığın ilk yıllarında kurulan Karabağ Komitesinin liderlerinden olsalar da, bağımsızlıktan sonra yolları ayrıldı.⁸⁸⁵

Mayıs 1996 yılında yapılan kamuoyu araştırması sonuçlarına göre, İrevan'da araştırmaya katılanların % 51,9'u Ter-Petrosyan'ın yeniden seçilebileceğini söylerken, % 33,8'i aksini iddia etmiş, % 14,3'ü ise karasız kalmıştır.⁸⁸⁶

Seçim kampanyası devam ederken 10 Eylül 1996'da Vazgen Manukyan lehine bir gelişme yaşandı. Paryur Hayrikyan, Lanser Agalovyan ve Aram Sarksyan Manukyan lehine adaylıklarını geri çekeceklerini bildirdiler ve 17 Eylül'de adaylıklarını geri aldılar. Televizyon ve radyoda bir hafta propaganda hakkına sahip olan Agalovyan, Sarksyan ve Hayrikyan bu haklarını kullanarak Manukyan lehine propaganda yaptılar. Ter-Petrosyan'ın seçim karargâhının bu duruma itirazı, Yüksek Seçim Kurulu tarafından dikkate alınmadı.

Ter-Petrosyan, ciddi bir destek kaybına uğramasına rağmen 22 Eylül 1996 seçimlerine katıldı ve Yüksek Seçim Kurulu'nun verdiği bilgilere göre % 52,09 oyla seçimlerden zaferle çıktı. Seçimlerde en ciddi rekabet Ter-Petrosyan ile Vazgen Manukyan arasında yaşandı. Manukyan, aslında % 41,07 oy alarak seçimleri kazandığını iddia ederek Yüksek Seçim Kurulu'nun sonuçları değiştirdiğini bildirdi. Diğer 25 muhalefet partilerinin de desteğini alan Manukyan, Eylül'de parlamento binası önünde seçim sonuçlarına itiraz ederek miting düzenlediler. Miting zamanı halk

⁸⁸⁴ Vazgen Manukyan, EUN'un birinci Başkanı, hareketin ideolojik prensiplerini belirleyen ve ilk programını yazan kişidir. Ağustos 1990-Eylül 1991 yılları arasında Başbakan görevinde bulunmuş, 1991 yılı sonlarından itibaren ise EUH'dan ayrılan bir grubu etrafında toplayarak radikal muhalif görüşe sahip Milli Demokratik Birlik Partisi'ni kurmuştur. Manukyan 1992-1993 yılları arasında ise Savunma Bakanı görevinde bulunmuştur. Aşot Manuçaryan 1994 yılına kadar Ter-Petrosyan'ın Ulusal Güvenlik Danışmanı görevinde bulunmuş ve ülkede ikinci adam konumunda olmuştur. Adaylığı sosyal-demokrat görüşe sahip Bilimsel-Sanayi ve Vatandaş Birliği tarafından ileri sürülmüştür. Levon Ter-Ter-Petrosyan Devlet Başkanı ve EUH'nun tartışmasız lideri. Sergey Badalyan Ermenistan Komünist partisi Genel Sekreteri görevinde bulunmuştur. Aram Sarksyan ise Ermenistan Komünist Partisinin son Genel Sekreteri olmuştur. Daha sonra Komünist düşüncüyü terk ederek sosyal-demokrat görüşe yakın Ermenistan Demokratik Partisi'ni kurmuştur. Lanser Agalovyan ise Ermenistan Bilimler Akademisi Mekanik Enstitüsü'nün Başkanı olmuş, Dağlık Karabağ sorununun barışçıl yollarla çözümü için 1991 yılında Artsakh-Ermenistan Partisi'ni kurmuştur. Paryur Ayrikyan daha 1970'li yıllardan başlayarak muhalif görüşlerini açıklayan bir kişi olmuş ve bu nedenle toplam 18 yıl hapse ve sürgünde bulunmuştur. 1991'de yapılan devlet başkanlığı seçimlerinde Ter-Petrosyan'dan sonra ikinci en çok oy alan aday olmuştur.

⁸⁸⁵ Марк Григорян, "Отражение президентских выборов 1996 года в Армении в средствах массовой информации," <http://poli.vub.ac.be/publi/crs/rus/R02-002.html>, (Erişim tarihi: 03.08.2001).

⁸⁸⁶ Марк Григорян, "Отражение президентских выборов 1996 года в Армении..."

parlamento binasına saldırdı, Meclis Başkanı ve iki yardımcısını dövdüler. Hükümet, mitingi kontrol altına almak için güvenlik güçlerini kullandı ve kısa sürede kontrolü sağladı. 1996 seçimlerine Ter-Petrosyan, kamuoyundan tam destek alamasa da muhalefet adayları, bu destekten yoksun kaldılar. Bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren Ermenistan'da muhalefet ve iktidar arasındaki mücadele sivil ve normal bir şekilde yaşanmadı. Muhalefet, iktidarın hayata geçirdiği sosyal, ekonomik ve güvenlik politikaları eleştirmektense, liderlerin özel hayatını ve kişiliğini gündeme getirdi. İktidar da muhalefetin itirazlarını ve düzenledikleri miting ve gösterilerinin önüne geçmek için kolluk kuvvetlerini kullanmaktan çekinmedi.

1996 yılında yapılan devlet başkanlığı seçimleri, iktidar ve muhalefet arasında mücadelenin daha da gerginleşmesine neden oldu. Kamuoyu desteğinden önemli derecede yoksun kalan Ter-Petrosyan'ın yakın çevresinde muhalif sesler yükseldi. Ter-Petrosyan'ın Eylül 1997'de Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) Minsk Grubu'nun Karabağ konusunda teklif ettiği barış anlaşmasının taslak metnini kabul edeceğini bildirmesi üzerine tabanı ve kadrosu oldukça zayıfladı ve Şubat 1998'de istifa verdi.⁸⁸⁷

Ter-Petrosyan'ın istifa etmesinden sonra Savunma Bakanı Vazgen Sarksyan, İçişleri ve Güvenlik Bakanı Serj Sarksyan ve diğer kabine üyeleri Ter-Petrosyan'ın kabul ettiği barış planının Ermenistan ve Karabağ Ermenilerinin çıkarlarını korumadığını ileri sürdüler. Ter-Petrosyan istifa ettikten sonra ülkedeki siyasi durumu ve Karabağ sorununun çözümüne yönelik girişimlerini, meşhur "Savaş mı, Barış mı? Karar Verme Zamanı" isimli makalesi ile Ermenistan kamuoyuna duyurdu.⁸⁸⁸

Ter-Petrosyan'ın istifasından sonra Başbakan Robert Koçaryan vekâleten devlet başkanlığı görevini de üstlendi. Hem Başbakan hem de devlet başkanlığı yetkilerini elinde bulunduran Koçaryan, konumunu güçlendirdi ve başarılı sonuçlar aldı. Ancak Koçaryan'ın hesaba katmadığı bir gelişme yaşandı, 1974-1988 yılları arasında Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Genel Sekreteri olan Karen Demirciyan⁸⁸⁹ siyasete dönme kararı aldı ve muhalefet partilerin desteğini de alarak devlet başkanlığı seçimlerine aday olduğunu bildirdi. Demirciyan, seçim sürecinde başarılı bir propaganda yaparak halkın ve siyasi partilerin desteğini aldı.

⁸⁸⁷ Hatem Cabbarlı, "Ermenistan'da 19 Şubat 2003 Tarihli Cumhurbaşkanlığı Seçimleri: Koçaryan'la Devam mı?" *Stratejik Analiz*, Sayı: 30, Ekim 2002, s. 27

⁸⁸⁸ Левон Тер-Петросян, Война или Мир? *Независимая газета*, 05 ноября 1997.

⁸⁸⁹ Армения, <http://proekt-wms.narod.ru/states/armen.html>, (Erişim tarihi: 24.07.2018).

Koçaryan,1998 yılında yapılan devlet başkanlığı seçimlerinde büyük siyasi imkânlarla sahip olsa da propaganda süresinde zorlandığını görerek Ter-Petrosyan tarafından kapatılan Taşnaksutyun Partisi'nin faaliyete başlamasına izin vermekle Taşnakların da oylarını almak için uğraştı. Bu arada Savunma Bakanı Sarksyan, Yerkrpah Grubu'nun Cumhuriyet Partisi ile birleşmesini sağladı ve parlamentoda çoğunluğu elde etti. Demirciyan 1999 yılı başlarında kurumsal çalışmalarını tamamladı, Parti Kurucu Kurultayını toplayarak Ermenistan Halk Partisi'ni kurdu.

Bazı Ermeni araştırmacılara göre; adaylığın kabul edilmesinde Devlet Başkanlığı Seçimleri Hakkında Kanun'da belirtilen ve son on yılda Ermenistan'da yaşama ve Ermenistan vatandaşı olma şartı, Koçaryan ve diaspora kökenli bağımsız aday Raffi Hovannisyan önünde engel olarak görülmektedir. Ancak Koçaryan, 1998 yılında yapılan devlet başkanlığı seçimlerinde kendisinin son on yılda Ermenistan'da yaşadığını ve Ermenistan vatandaşı olduğunu onaylayan İçişleri ve Milli Güvenlik Bakanlığı'ndan aldığı sahte belgeyi Yüksek Seçim Kurulu'na takdim ederek sorunu halletti. Hovannisyan ise böyle bir belgeyi Yüksek Seçim Kurulu'na sunamadı.

Koçaryan, vekâleten devlet başkanlığı yetkilerine sahipti. Seçimlerde usulsüzlük yapıldığı iddialarına rağmen, birinci turda devlet başkanı seçilemedi.⁸⁹⁰ Bağımsız aday Karen Demirciyan, Koçaryan'la ikinci turda mücadele etmeye mecbur oldu. Birinci turda; Robert Koçaryan % 38,82, Karen Demirciyan % 30,62, Vazgen Manukyan % 12,22, Sergey Badalyan % 11,02, Prayur Hayrikyan % 5,41, David Şahnazaryan % 0,49, Artashes Gegamyan % 0,45, Vigen Khaçatryan % 0,29, Hrant Khaçatryan % 0,21, Aram Sargsyan % 0,19, Yuri Mkrtçyan % 0,18 ve Aşot Bleyan % 0,11⁸⁹¹ oy aldılar.

Ermenistan Cumhuriyeti Devlet Başkanı Seçimleri Hakkında Kanun⁸⁹², şartlarına göre seçimlerde toplam oyların yarısından fazlasını alan aday devlet başkanı seçilmiş kabul edilmekteydi. Koçaryan bu şartı yerine getiremediğinden Ermenistan Yüksek Seçim Kurulu en fazla oy alan iki aday, Koçaryan ve Demirciyan arasında ikinci tur seçimlerin 30 Mart 1998'de yapılmasını karar verdi.

İkinci tur seçimlerde Robert Koçaryan oyların % 59.49'unu alarak devlet başkanı seçildi.⁸⁹³ Karen Demirciyan'ın ise % 40.51 oy aldığı bildirildi. Koçaryan'ın ilk

⁸⁹⁰ *Aravot*, 13 Nisan 1999.

⁸⁹¹ *Noyan Tapan*, 19 Mart 1998, <http://www.asbarez.com/aol/election98/98031913.html>; <http://pre98.elections.am/FirstRound/index.html>

⁸⁹² Ermenistan Cumhuriyeti Parlamentosu, <http://www.parliamen.am/hdoc/laws/ru/5hn6si.html>, (Erişim tarihi: 22.05.2005).

⁸⁹³ <http://pre98.elections.am/Results/index.html>

turda Demirciyan'dan % 8,20 çok oy almasına rağmen ikinci turda aradaki farkı % 18.98'e kadar yükseltmesi, muhalefet tarafından seçim yasasının ihlal edilmesi olarak değerlendirildi.

Bazı araştırmacılar, Demirciyan'ın seçimlere katılması ile başta Manukyan ve Badalyan olmak üzere, Koçaryan'ın taban oylarının özellikle orta yaş grubu seçmenlerin bir bölümünün oylarını aldığını bildirmektedirler. Bunun en önemli nedenlerinden biri de Sovyet sistemine duyulan özlemle ilişkilidir.⁸⁹⁴

Yürütme organlarının seçimlerde her türlü kolaylığı sağlamasına ek olarak Paryur Ayrikyan ve Aram Sarksyen'in Koçaryan'ı desteklemesi Koçaryan'ın seçimleri kazanmasındaki en büyük etkenler oldu. Bu seçimlerde ayrıca toplamda % 23,24 oranında oy alan Sergey Badalyan (KP) ve Vazgen Manukyan (MDB) 1999 yılında yapılacak Parlamento seçimlerinde iktidarın desteğini almak için ikinci tur seçimlerde tarafsız kalacaklarını ifade ettiler.

1998 yılında yapılan devlet başkanlığı seçimlerinden sonra Ermeni Ulusal Hareketi Ermenistan siyasi sahnesinden uzaklaştı. Devlet başkanlığı seçimlerini 1990'lı yıllardan itibaren bağımsızlık mücadelesini başlatan siyasi güçler değil, Ter-Petrosyan'ın girişimleriyle sözde Dağlık Karabağ devlet başkanı görevindeyken Ermenistan'da Başbakan göreve atanan Robert Koçaryan kazandı. Hâkimiyetinin ilk döneminde Koçaryan iktidar takımı içerisinde denklemleri korumak için uğraştı. Azerbaycan topraklarının işgal edilmesinde kahraman olarak tanınan Savunma Bakanı Vazgen Sarksyen'in siyasi ağırlığı Koçaryan'ın siyasi ağırlığından daha yüksekti. Koçaryan, bunun önüne geçmek ve Mayıs 1999 yılında yapılacak parlamento seçimlerinde zaferini kesinleştirmek amacıyla Taşnaksutyun Partisi ve kendine yakın olan diğer siyasi partilerle müzakerelere başladı.

Parlamento seçimlerinden önce yeni seçim yasası tartışıldı ve yeni seçim yasası konusunda Parlamento iki değişik görüş benimsedi. Hiçbir parlamento grubuna üye olmayan milletvekillerinin de desteğini alan ve parlamentoda çoğunluğu oluşturan Yerkrpah parlamento grubu 131 milletvekilinden oluşan, orantılı ve çoğunluk seçim yasasının kabul edilmesi için çalıştı. Demokratik Ermenistan Parlamento Grubu ve parlamentoda temsil edilmeyen muhalefet partileri ise orantılı seçim sistemi ile seçilen vekillerin sayılarının artırılmasını talep ettiler.

⁸⁹⁴ Константин Худавердян, "Армения после внеочередных президентских выборов," *Армянский Вестник*, No: 2, 1998, http://www.hayastan.ru/Armvest/Jurnal02/j02_stat06.html, (Erişim tarihi: 19.11.2001).

Ancak parlamentoyu Yerkrpah Grubu kontrol ettiği için Viktor Dallakyan tarafından hazırlanan ve kendilerinin de desteklediği yeni seçim kanunu taslağı, muhalefetin bazı tekliflerini de dikkate alarak kabul edildi. Parlamento tarafından Tek Seçim Kodeksi kanunu kabul edildikten sonra hem parlamento muhalefet grupları, hem de Ermenistan basını tarafından antidemokratik olması ve iktidar partilerini kayırması bakımından ciddi şekilde eleştirilse de, Koçaryan bu eleştirileri dikkate almadı ve kanunu onayladı.⁸⁹⁵

Parlamento seçim çalışmaları ve propagandasına Ermenistan eski Komünist Partisi Genel Sekreteri Karen Demirciyan'ın⁸⁹⁶ katılmasının açıklanması ile başladı. Halk Partisi Başkanı Vazgen Sarksyan, Parlamento seçimlerinden önce Demirciyan ile anlaşmaya vararak Miasnutyun Seçim Bloğunu kurdu, ortak aday listesi ve programı hazırladı. Bu seçimleri ilginç kılan ise Savunma Bakanı görevinde bulunan Vazgen Sarksyan'ın 1998'de yapılan devlet başkanlığı seçimlerinde Koçaryan'ı desteklemiş olmasına rağmen parlamento seçimlerinde Demirciyan'ı desteklemesiydi. Sarksyan, Demirciyan ile anlaşmaya çalışıp, Demirciyan'ın siyasi gücünü kullanarak parlamentoda daha çok sandalyeye sahip olmak istedi.

Seçim propagandasına etkili siyasi parti ve gruplarla birlikte ideolojik, ekonomik ve siyasi hedefleri belirgin olmayan Kanunlar Ülkesi, Onurlu Gelecek ve Büyük Vatan gibi partiler de katıldı. Mali sorunları olmayan bu partilerden Kanunlar Ülkesi % 5'lik barajı aşarak Parlamentoda temsil olunma hakkına sahip oldu, Onurlu Gelecek ise çok az miktarda oyla barajı aşamadı.

Parlamento seçimlerine toplam 21 siyasi parti ve blok katılsa da % 5'lik barajı sadece altı parti aştı. Bu seçimlerde en ciddi rekabet Birlik Seçim Bloğu, Komünist ve Taşnaksutyun partileri arasında yaşandı. Ermenistan Yüksek Seçim Kurulu tarafından yapılan açıklamaya göre, Birlik Seçim Bloğu 61 (Cumhuriyet Partisi 32, Halk Partisi 17 ve bağımsızlar 12), Komünist Partisi 9, Taşnaksutyun Partisi 8, Hukuk ve Birlik 7, Kanunlar Ülkesi 6, Milli Demokratik Birlik 6, İstikrar Parlamento Grubu 20 ve bağımsızlar 14 milletvekili çıkardılar.⁸⁹⁷ Yeni oluşturulan parlamento siyasi barışı

⁸⁹⁵ Давид Тер-Петросян, К итогам парламентских выборов в Армении, http://www.ca-c.org/journal/cac-05-1999/st_03_dpetrosjan.shtml, (Erişim tarihi: 23.07.2000).

⁸⁹⁶ Bazı kaynaklar Karen Demirciyan'ın siyasi hayata geri dönmesini Evgeni Primakov, Viktor Çeromırdin ve Halk Partisi Başkanı (Savunma Bakanı) olan Vazgen Sarksyan'ın tavsiyesi üzerine geri döndüğünü bildirmektedir. Bununla Rusya'nın Ermenistan'daki kontrolünü sağlamak ve devlet başkanlığı seçimlerinde Batı yanlısı bir adayın imkânları sınırlanmak istenmiştir.

⁸⁹⁷ Давид Тер-Петросян, “К итогам парламентских выборов в Армении,”

sağlayamadı, ülkenin karşısında duran ekonomik, sosyal ve siyasi sorunları çözmekte yetersiz oldu, yolsuzlukların önüne geçemedi. Ermenistan kamuoyu hükümetin ve parlamentonun başarısızlıklarına karşı mücadele ederek hakkını aramaya başladı. 27 Ekim 1999'da Parlamente'ye düzenlenen saldırıdan da görüldüğü gibi, bu mücadele bazen kanlı olaylarla sonuçlandı, siyasi dengeleri önemli ölçüde değiştirdi.

Ermenistan'ın bağımsızlık sonrası siyasi hayatında yaşanan en büyük deprem bir grup silahlı kişinin parlamente'ye karşı düzenlemiş olduğu saldırıdır. Bu saldırı ülkenin temelini sarstı ve halen tartışılmaktadır.

Nairi Unanyan⁸⁹⁸ liderliğinde silahlı bir grup 27 Ekim 1999 günü Ermenistan Parlamentosuna saldırarak Başbakan Vazgen Sarkisyan, Parlamento Başkanı Karen Demirciyan, yardımcıları Yuri Bakşyan, Ruben Miroyan ve Bakan Leonard Ter-Petrosyan'ı katlettiler.⁸⁹⁹ Bu eylem, Ermenistan'ın bağımsızlık tarihinde yaşanan en büyük kanlı olay olarak anılmaktadır. Parlamente'ye karşı düzenlenen bu terör eylemi ile ilgili iki farklı görüş vardır; birinci görüşe göre bu saldırı iktidar uğrunda yaşanan mücadeleydi, ikinci görüş ise terör olayının bireysel olarak yapılması yönündeydi. Ermeni halkı ve çoğu araştırmacı bu saldırının iktidar uğrunda mücadelede yapıldığını savunan görüşün daha inandırıcı olduğunu düşünmekteydi. Ermeni basını, bireysel bir eylem olmayacak kadar profesyonel şekilde gerçekleştirilen bu saldırı hakkında; olayın arkasında Devlet Başkanı Robert Koçaryan'ın ve Milli İstihbarat Bakanı Serj Sarkisyan'ın olduğu hakkında haberler yayınladı.⁹⁰⁰

Ancak Koçaryan'ın, saldırının ardından İrevan'a davet edilen Rusya Federal Güvenlik Hizmeti'ne bağlı Alfa Özel Kuvvetleri devreye sokmadan teröristlerle müzakerelerin devam ettirilmesi yönünde karar alması olayların arkasında kendisinin olduğu iddialarını çürütmektedir.⁹⁰¹

Unanyan, saldırı sonrası televizyon kanalından yapılan canlı yayında amaçlarının öldürmek olmadığını söyleyerek şöyle devam etti: "...Biz kimseyi

⁸⁹⁸ Nairi Unanyan 1965'te İrevan'da doğdu. İrevan Devlet Üniversitesi Filoloji bölümünden mezun oldu. 1988 yılında bağımsızlık mücadelesine katılmıştır. Taşnaksutyun Partisi üyesi olmuş, daha sonra 'uygunsuz davranışları nedeniyle partiden ihraç edilmiştir. Gorizont (Ufuk) adlı Haber Ajansı kurmuş ve bir dönem Başkanlığını yapmıştır. 1994-1997 yıllarında Kırım'da yaşamış, Kilisede Ermeni dili ve edebiyatı dersini vermiştir. 1997 yılında Ermenistan'a dönen Unanyan eylem gerçekleştiren güne kadar işsiz kalmıştır. Выстрелы в парламент Армении, Заявление Наири Унаняна, главы вооруженной группы из зала Национального Собрания, <http://www.internews.am/projects/-archive/events/russian/unanian.htm>, (Erişim tarihi: 29.11.1999).

⁸⁹⁹ Saldırıda toplam 9 kişi hayatını kaybetmiştir. Карен Торосян, *За витриной власти*, стр. 97.

⁹⁰⁰ Так кто расстрелял парламент Армении?, <http://www.souzarmyuan.ru/ar/400.shtml>

⁹⁰¹ Самвел Мартиросян, "Дело о расстреле в Армянском парламенте: суд завершен, вопросы остаются," <http://www.centrasia.ru/newsA.php4?st=1070532720>, (Erişim tarihi: 07.01.2002).

öldürmeyi planlamamıştık. Bu nedenle de salona girerken milletvekillerine yere yatmalarını emrettik ve havaya ateş açtık. Ancak güvenlik görevlileri bize ateş açınca biz de mecburen ateş etmek zorunda kaldık.”⁹⁰² Unanyan, mahkemede verdiği ifadesinde ise ülkede yaşanan ekonomik sorunların halledilmediği, sosyal durumun geçen gün bir az daha ağırlaşması ve ülkede yaşanan yolsuzluklarla baş edilemediği için, bu eylemi şahsı ve arkadaşları adına gerçekleştirdiğini bildirdi. Konuyla ilgili soruşturma devam ederken Nairi Unanyan’ın Parlamento üyesi Muşeg Movsesyan’dan talimat aldığını beyan etmesinden sonra Movsesyan tutuklandı. Soruşturma yaklaşık üç yıl devam etti, ama saldırının arkasında duran güç odakları hakkında bilgi verilmedi. Saldırıdan hemen sonra Savunma Bakanı ve bazı Generallerin yeni hükümet üyelerinin listesini Koçaryan’a sunmasıyla Savunma Bakanlığı’nın da adı bu terör eyleminde geçmeye başladı. Ancak, Vazgen Sarksyan’ın ordu üzerindeki etkisini öne çıkaran araştırmacılar bu iddianın doğru olmadığını bildirmekteler.

Başbakan Vazgen Sarksyan, ABD ziyareti zamanı Ermenistan’ın ihtiyacı olan kredi için talepte bulundu ancak alamadı. İddiaya göre ABD Bakan Yardımcısı Al Gore Ermenistan’a verilen kredilerin amacına uygun olarak harcanmadığını ve üst düzey bürokratlar tarafından benimsediğini bildirdi, yolsuzluk yapan ve rüşvet alan üst düzey devlet bürokratlarının ismini içeren iki ciltlik dosyayı Sarksyan’a verdi.⁹⁰³ Bir takım araştırmacılar ise Sarksyan’ın, listede ismi geçen bürokratlara yönelik operasyon hazırlığı içinde olduğu bir zamanda saldırının gerçekleşmesine dikkat çekmektedirler.

Konuyla ilgili yapılan soruşturmada saldırıdan bir süre önce Nairi Unanyan’ın Türkiye’ye gitmesinin tespit edilmesi üzerine basında bazı olumsuz bazı haberler yayımlandı. Unanyan’ın Türkiye ziyareti zamanı Türk istihbaratı ile temasa geçtiği iddia edilse de, onu yakinen tanıyanlar Unanyan’ın vatansever ve milliyetçi olduğunu ve Türk istihbaratının talimatları doğrultusunda bu eylemi gerçekleştirmesinin mümkün olmayacağını savunarak bu görüşe katılmadılar.⁹⁰⁴

Saldırı ile ilgili soruşturma üç yıl sürdü. Ermeni basını bunun sebebini, Ermenistan’ın Avrupa Konseyi’ne üye olurken idam cezasını yasaklayan İnsan Hakları Konvansiyonu’nun 13. Protokolü’nü onaylamaması ile açıkladı. Hükümetin 13.

⁹⁰² Выстрелы в парламенте Армении. <http://www.internews.am/projects/archive/events/russian/-unanian.htm>

⁹⁰³ Кровавая тайна Армении, <http://www.zeka.ru/assassination/articles/armenia/print.html>, (Erişim tarihi: 07.01.2007).

⁹⁰⁴ Унанян Найри, <http://terrorism.wallst.ru/unanyan.htm>, (Erişim tarihi: 24.12.2001).

Protokolü yürürlüğe koymasından sonra Unanyan'ın mahkemeye çıkarılarak ömür boyu hapis cezası verilmesi, saldırıların arkasındaki güç konusunda çeşitli şaibeler doğurdu.

Koçaryan, saldırı konusuyla ilgili olarak çok zor durumda olmasına rağmen oldukça soğukkanlı bir şekilde davranması, konumunu korumasında önemli nedenlerden biridir. Koçaryan'ın, iç politikayı sakinleştirmek için saldırıda hayatını kaybeden Başbakan Vazgen Sarksyan'ın yerine kardeşi Aram Sarksyan'ı göreve getirmesi kendisine yönelik baskıları zayıflamasında etkili oldu.

Unanyan liderliğinde yapılan saldırı Ermenistan'da iktidar mücadelesinde muhalefet cephesi ve Koçaryan arasında anlaşmazlığı daha da artırdı. Terör saldırısında hayatını kaybeden Parlamento Başkanı Karen Demirciyan'ın oğlu Stepan Demirciyan'ın 2003'te yapılacak devlet başkanlığı seçimlerinde aday olacağını açıklaması, seçimleri kazanmanın yanı sıra, babasının öldürülmesinden sorumlu tuttuğu Koçaryan'dan hesap sormak istemesi yönünde haberler yayınlanmasına neden oldu.

2002 sonlarından itibaren Ermenistan muhalefeti ve Devlet Başkanı Robert Koçaryan, 19 Şubat 2003 tarihinde yapılan devlet başkanlığı seçimleri için ciddi bir şekilde hazırlık çalışmalarına başladılar. Muhalif partiler bir araya gelerek seçimlerde ortak hareket planı ve ortak devlet başkanı adayını belirlemek isteseler de aynı paydada buluşamadılar. 1998 devlet başkanlığı seçimlerinde olduğu gibi 19 Şubat 2003 seçimlerine de muhalif siyasi partiler kendi adayları ile katıldılar.

Koçaryan'ın devlet başkanlığı seçimlerinde aday olması ilk defa Ermenistan Bilimler Akademisi'nde 26 Kasım 2002'de yapılan toplantıda gündeme geldi ve resmen kabul edildi. Koçaryan adaylığının ileri sürülmesi üzerine yaptığı konuşmasında ikinci defa devlet başkanlığı seçimlerini kazanması halinde ülke ekonomisinin kalkınması için daha çok çaba harcayacağını bildirdi ve kendisine destek verilmesini istedi.⁹⁰⁵ Bu açıklamanın ardından Oriants Yerkir, Taşnaksutyun, Cumhuriyet ve Artsakh-Ermenistan⁹⁰⁶ partileri Koçaryan'ı destekleyeceklerini bildirdiler.

Muhalefet partilerinin hükümete itiraz etmelerinin bir nedeni de Aralık ayı başlarında Ermenistan Savunma Bakanı Serj Sargsyan'ın Koçaryan'ın seçim çalışmaları koordinatörlüğü görevine getirilmesiydi. Muhalefet partilerin iddialarına göre bununla ordunun seçimlere müdahale etmesinin mümkün olduğu ve bu durumun demokratik

⁹⁰⁵ Маргарита Эсаян, Рабочие место накануне выборов: давайте работать вместе, http://www.aravot.am/2003/aravot_rus/January/22/st01.htmJanuary/24/st01.htm, (Erişim tarihi: 24.01.2003).

⁹⁰⁶ Artsakh-Ermenistan Partisi Robert Koçaryan'ın Adaylığını Savunuyor, http://www.azg.am/_TR/2-0021203/2002120302.shtml, (Erişim tarihi: 11.01.2003).

değerlerin zedelenmesi ile sonuçlanacağına imkân vermesiydi. Buna göre de bu konu uzun zaman ülke gündeminde tartışıldı.

Ermenistan Yüksek Seçim Kurulu'nun açıkladığı devlet başkanlığı seçimlerinde adayların başvuru süresi 6 Aralık 2002'de sona erdi. Yüksek Seçim Kurulu'nun verdiği bilgiye göre Yüksek Seçim Kurulu'na müracaat ederek 6 Aralık 2002 tarihine kadar devlet başkanlığı seçimlerine adaylığını resmen bildirenler şunlardı: Stepan Demirciyan (Ermenistan Halk Partisi), Robert Koçaryan (bağımsız), Aram Karapetyan (bağımsız), Prayur Hayrikyan (Ulusun Kendi Kaderini Tayin Birliği), Artashes Gegamyan (Ulusal Birlik), Raffi Hovannisyan (bağımsız), Ruben Avagyan (Birleşik Ermeniler), Aram Sargsyan (Ermenistan Demokrat Partisi), Aram Harutyunyan (Ulusal Antlaşma), Garnik Margaryan (Vatan ve Onur), Arşak Sadoyan (Ulusal Demokratlar Bloğu), Vladimir Darbinyan (Ermenistan Komünist Partisi), Aram Sargsyan (Cumhuriyet Partisi), Vazgen Manukyan (Ulusal Demokratlar Birliği) ve Petros Makeyan (Demokratik Vatan).⁹⁰⁷

Ermenistan'da devlet başkanlığı seçimlerine 15 kişi adaylık başvurusunda bulunmuş olsa da, sonradan Ermenistan Yüksek Seçim Kurulu'na sunulan belgeler değerlendirildiği zaman üç adayın takdim ettiği belgelerinde eksiklikler bulunduğu için başvuruları geçersiz sayıldı. Üç kişi ise seçimlerden önce adaylığını geri çekti,⁹⁰⁸ neticede toplam dokuz aday seçimlere katıldı.

Muhalefet partilerinin ortak aday konusunda anlaşamamaları, muhalefetin kendi aralarında bile anlaşmaya varmakta bile zorlanmaları ve muhalefet partilerin ortak paydaya gelerek tek aday çıkarmada sorun yaşadıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Bu sorunları aşmak amacıyla 27 Ağustos 2002'de 16 muhalif siyasi parti, bir araya gelerek seçim sürecindeki ortak hareket planını tartıştılar. Ancak 16'lara üye olan Vazgen Manukyan, 16'ların faaliyetini değerlendirirken bunun siyasi kurum olmaktan

⁹⁰⁷ Devlet Başkanlığı İçin 15 Aday Önerildi', http://www.azg.am/_TR/20021207/2002120703.shtml, (Erişim tarihi: 27.09.2005).

⁹⁰⁸ Komünist Partisi lideri Vladimir Darbinyan 5 Şubat'ta Milli Birlik Partisi lideri Artashes Gegamyan lehine, Cumhuriyet Partisi lideri Aram Sarksyan ise 8 Şubat'ta Ermenistan Halk Partisi lideri Stepan Demirciyan lehine adaylığını geri aldıklarını açıklamıştır. PanARMENIAN Haber Ajansı, 10 Şubat 2003. Arşak Sadoyan, Petros Makeyan ve Paryur Hayrikyan da adaylıklarını geri aldıklarını bildirmiş, Raffi Hovannisyan ise son on yılda Ermenistan'da yaşadığını kanıtlayan belge sunamadığı için Yüksek Seçim Kurulu tarafından adaylığı kabul edilmemiştir. Обзор экономических программ кандидатов в президенты Армении, <http://news.artsakhworld.com/ArCNews/Rus/index.php?cover=1&id=6685>, (Erişim tarihi: 13.03.2009).

daha çok muhalefet partileri arasında bir istişare organı olduğunu ve ortak devlet başkanı adayını belirleyecek yetkiyle donatılmadığını bildirdi.⁹⁰⁹

Koçaryan, daha devlet başkanlığı seçimleri yapılmadan, 16 Aralık 2002'de Rusya'yı ziyaret etti. Koçaryan'ın devlet başkanlığı seçimlerinden önce Rusya'yı ziyaret etmesi bölge basınında siyasi destek arayışında olması gibi değerlendirildi. Koçaryan'ın ziyaretinde iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler ele alındı, özellikle Rusya'nın kontrolüne geçen sanayi tesisleri tartışma konusu oldu. Nitekim Ermenistan Rusya'ya 101 milyon Dolar borcu vardı ve borcunu ödemekte ciddi sorunlar yaşamaktaydı. Bu borca karşılık ülkesinin beş büyük sanayi tesisini Rusya'ya verse de konuyla ilgili antlaşma daha Duma'da onaylanmamıştı.⁹¹⁰ Koçaryan Rusya'yı ziyaret etmeden önce Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin anlaşmanın uygulanması sürecinde ortaya çıkan problemlerden konuşmuştu.

Seçimler öncesi ülkedeki siyasi ve ekonomik durumu değerlendiren Koçaryan, Rusya'nın siyasi desteğini almadan, bazı konularda anlaşma sağlamadan seçimleri kazanmanın, kazansa bile iktidarda kalmanın mümkün olmadığını anlamış olmalı ki Rusya'nın borca karşılık taleplerini kabul etmek zorunda kaldı.

Ziyaret gerçekleşmeden muhalefet partilerinin 27 Ekim 1999'da parlamentoya karşı düzenlenen terör saldırısını, 27 Aralık 2002'de Ermenistan Devlet Televizyon Komitesi Başkanı Tigran Nagdalyan'ın öldürülmesi ve bazı El-Kaide terör örgütü militanlarının Ermenistan pasaportu ile Amerika'ya giriş yaptığı konularını⁹¹¹ gündeme getirmeleri Koçaryan'ı zor durumda bıraktı.

Yüksek Seçim Kurulu tarafından 21 Şubat'ta açıklanan kesin seçim sonuçlarına göre adaylardan Robert Koçaryan % 49,8, Stepan Demirciyan % 28,3, Artashes Gegamyan % 17,4, Aram Karapetyan % 2,92, Vazgen Manukyan % 0,89, Ruben Avagyan % 0,51, Aram Harutyunyan % 0,09, Aram Sargsyan % 0,46 ve Garnik Markaryan % 0,19 oy aldılar.

Yüksek Seçim Kurulu'nun verdiği bilgilere göre 19 Şubat 2003'te yapılan devlet başkanlığı seçimlerinde hiçbir aday geçerli oyların toplam % 50'den fazlasını alamadığından, ikinci tur seçimlerinin 5 Mart 2003 tarihinde yapılmasına karar verildi. Seçim kanununa göre, ikinci tura en çok oy alan iki aday katılabiliyordu.

⁹⁰⁹ Маргарита Эсаян, Серж Сарксян будет хорошо начальником предвыборного штаба, http://www.aravot.am/2002/aravot_rus/November/30/st01.htm, (Erişim tarihi: 29.05.2007).

⁹¹⁰ Марина Кожушко, Российский фактор на Армянских выборах, *Независимая газета*, 15.01.2003.

⁹¹¹ Анна Израелян, Афганские террористы использовали паспорта Республики Армения, http://www.aravot.am/2002/aravot_rus/December/25/st01.htm, (Erişim tarihi: 07.01.2003).

Yüksek Seçim Kurulu'nun verdiği bilgilere göre ikinci turda adaylardan Koçaryan ve Demirciyan mücadele edecekti.⁹¹² Daha birinci tur seçimleri yapılmadan önce kamuoyu araştırması sonuçları sonuçlarına göre seçimler ikinci tura kalırsa Artashes Gegamyan ve Stepan Demirciyan'ın Koçaryan'dan daha fazla oy alacağı tahmin edilmekteydi.⁹¹³

Seçimlerde usulsüzlük yapıldığını iddia eden binlerce kişi 20 Şubat'ta İrevan'da miting yaptı ve seçimleri Stepan Demirciyan'ın kazandığını savundular. Mitinge katılanlar aynı zamanda Avrupa Konseyi'nden katılan gözlemcilerin seçimlerde ciddi yolsuzluklar olduğunu tespit etmeleri üzerine, Koçaryan'ın riske girmek istemediği iddia ettiler.⁹¹⁴

Milletvekili Agasi Arşakyan konuyla ilgili görüşlerini açıklarken 1996'da silahların gölgesinde yapılan seçimlerinde bile bu kadar usulsüzlük yapılmadığını bildirdi ve Yüksek Seçim Kurulu tarafından açıklanan seçmen sayısının 2.295.330 kişi olmasının abartılı olduğunu ifade etti. Arşakyan, seçmen sayısının bilerek artırıldığını ülke genelinde bile 2 milyon 600 binden fazla seçmen olmadığını ve seçmen sayısının 1 milyon 600 bin civarında olması gerektiğini dile getirdi. Arşakyan en az 320 bin civarında oy pusulasının Koçaryan'ın lehine gayri yasal yollardan kullanıldığını iddia etti. Seçimlerden önce küçük çaplı bir nüfus sayımı yaptıklarını bildiren Stepan Demirciyan'ın seçim karargâhı başkanı Grigor Arutyunyan ise aldıkları sonuca göre seçmenlerin yaklaşık % 30'unun ülkede bulunmadıklarını ve Yüksek Seçim Kurulu'nun verdiği rakamlar göz önüne alındığında 320 binden çok seçim pusulasının yasal olmayarak kullanıldığını iddia etti.⁹¹⁵

Ermeni basını ikinci tur seçimlerinden önce, üçüncü en çok oy alan Artashes Gegamyan faktörünü öne çıkararak Koçaryan ve Demirciyan'ın Gegamyan ile işbirliği yapma imkânlarını gündeme taşıdı. Zira Gegamyan 300 bin oy almıştı ve onun siyasi desteğini alan adayın ikinci tur seçimlerini kazanma şansı daha yüksek olacaktı. Ancak

⁹¹² Hatem Cabbarlı, "Ermenistan'da 19 Şubat 2003'te Yapılan Devlet Başkanlığı Seçimleri İkinci Tura Kaldı", <http://www.avsam.org/gunlukbulten/>, (Erişim tarihi: 21.02.2003).

⁹¹³ Иван Переображенский, "Какой проснется Армения?", <http://www.politcom.ru/2003/zloba1848php>

⁹¹⁴ <http://www.panarmenian.net/news/rus/headlines/?task=archive&day=21&month=02&year=2003&id=7449>, (Erişim tarihi: 15.09.2015).

⁹¹⁵ Анна Израелян, "Сфалцировано от 300 до 500 тысяч бюллетеней," http://www.aravot.am/2003/aravot_rus/February/21/st02.htm, (Erişim tarihi: 22.02.2003).

beklenen olmadı, Gegamyan tarafsız kalacağını ve ikinci tura kalan adayları desteklemeyeceğini açıkladı.⁹¹⁶

Koçaryan ve Demirciyan'ın birinci tur seçimlerinde eksik gördükleri konular üzerine yoğunlaşmasıyla heyecan daha da arttı. Aynı zamanda ilk tur seçimlerinden sonra Demirciyan yanlılarının yaklaşık bir hafta devam eden gösterilerde Koçaryan'a muhalif siyasi partilerinde Demirciyan'ın desteklemesi Koçaryan'ı rahatsız etti. Seçimlere gözlemci olarak katılan AGİT ve Avrupa Konseyi delegelerinin seçimlerde usulsüzlüklerin yapıldığını bildirmeleri durumu daha da gerginleştirdi. Demirciyan da seçmenlerde en yüksek desteği bekliyordu ama 5 Martta yapılan ikinci tur seçimlerden sonra Yüksek Seçim Kurulu Stepan Demirciyan'ın % 32,56 oy aldığını ve Robert Koçaryan'ın oyların % 67,5'ini alarak ikinci kez devlet başkanı seçildiğini bildirdi.⁹¹⁷

Seçimlere Rusya Federasyonu'ndan gözlemci olarak katılan delegeler AGİT ve AKPA (Avrupa Konseyi Parlamento Asamblesi) gözlemcilerinin açıklamalarından oldukça farklı görüş bildirerek seçimlerin demokratik bir ortamda yapıldığını ifade etmeleri muhalefet tarafından eleştirildi.⁹¹⁸ Ermenistan'da yapılan seçimlere gözlemci olarak katılan Rusya temsilcileri hiç bir zaman seçim sonuçlarını eleştirmemiş, olumlu görüş bildirmişlerdir. Rusya yanlısı Koçaryan'ın iktidarda kalması, Rusya'nın Güney Kafkasya ve özellikle Ermenistan üzerindeki çıkarlarını önemli derecede karşıladığından, Rusya temsilcilerinin seçim sonuçları ile ilgili olumlu açıklamalarını anlamak mümkündür.

Elbette Demirciyan ikinci tur seçim sonuçlarını kabullenmedi ve 5 Mart'ta Ulusal Basın Kulübü'nde siyasi ekibi ile bir araya gelerek ikinci tur seçimlerinde usulsüzlük yapıldığını ve halkın iradesini yansıtmadığını bildirdi. Demirciyan konuşmasında "Anayasa çerçevesinde adalet ve zafer" için mücadele edeceğini bildirerek, seçim sonuçlarının iptal edilmesi yönünde Anayasa Mahkemesi'ne müracaat edeceğini ifade etti.⁹¹⁹

⁹¹⁶ Агвани Арутюнян, "Гегамян во втором туре не поддержит никого," http://www.azg.am/_RU/20030225/2003022504.shtml, (Erişim tarihi: 23.02.2003).

⁹¹⁷ Роберт Кочарян избран президентом Армении, http://www.armenpress.am/rus/fr_rus.htm, (Erişim tarihi: 24.03.2003).

⁹¹⁸ Иван Переображенский, Выборы перед войной, <http://www.politcom.ru/2003/zloba1864php> ve Миссия наблюдателей СНГ пока удовлетворена ходом президентской выборов в Армении, http://www.arminfo.am/news._ru.htm##23, (Erişim tarihi: 23.03.2003).

⁹¹⁹ Karine Danielyan, "Stepan Demirciyan Anayasa Mahkemesine Başvurdu", http://www.azg.am/_TR-/20030308/2003030804.shtml, (Erişim tarihi: 24.03.2003).

Ermenistan'da yapılan devlet başkanlığı veya parlamento seçimleri sonuçlarına itiraz eden hiçbir siyasi partinin mahkemede hakkını savunmadığı gerçeği dikkate alınır, Demirciyan ve muhalefet partilerinin seçim sonuçlarına itiraz ederek miting yapmaları ve Anayasa Mahkemesi'nde dava açarak seçim sonuçlarını iptali yönünde bir karar aldırması mümkün değildi. Çünkü Ermenistan'da demokrasinin gelişim düzeyi ve siyasi ortam henüz yeterince gelişmemiştir. Ayrıca, önemli olan ikinci konu da seçmenlerin büyük bir kısmının olaylara duyarsız kalarak seçim sonuçlarını kabullenmeleridir. Bu konuda yapılan kamuoyu araştırmaları da bu sonuca varmaktadır. Nitekim birinci tur seçimlerinden önce yapılan kamuoyu araştırmaları sonuçlarına göre Ermeniler, Koçaryan iktidarından fazla memnun değildi. Ekonomik sorunlar genellikle çözülmemiş, dışarıya göç engellenememiş ve en önemli sorunlardan biri olan Dağlık Karabağ konusunda hiçbir gelişme kaydedilmemişti.

İkinci tur seçim sonuçları açıklandıktan sonra Demirciyan ve Koçaryan'a muhalif olan bazı partileri seçimlerde yolsuzluk yapıldığını bildirerek yaklaşık bir hafta devam eden miting ve gösteriler düzenlediler. Rusya Federasyonu'ndan gelen gözlemciler seçimlerin demokratik ortamda yapıldığı konusunda görüş bildirseler de diğer uluslararası örgüt ve devletlerden katılan gözlemciler aksini iddia ettiler. Rusya temsilcilerinin seçim sonuçları ile ilgili bu tür açıklamada bulunmalarına Koçaryan'ın siyasi destek arayışı olduğu iddia edilen 16-18 Aralık 2002'de Rusya'ya yaptığı ziyaretin etkisinin olduğu düşünülmektedir.

Şubat 2003 yılında yapılan devlet başkanlığı seçimlerinden sonra ikinci en büyük siyasi mücadele Mayıs ayında yapılan parlamento seçimlerinde yaşandı.

Bu seçim daha önceki seçimlere göre daha heyecanlı olsa da, iktidar ve muhalefet arasında ciddi rekabet yaşanmadı. Koçaryan ile ikinci tura kalan ve muhalif siyasi partiler tarafından seçimleri kazandığı iddia edilen Stepan Demirciyan, yapılacak parlamento seçimlerini kazanmak için yeniden örgütlenerek propaganda faaliyetini artırsa da bu seçimlerden de zaferle çıkamadı.⁹²⁰

Yüksek Seçim Kurulu tarafından yapılan açıklamaya göre Cumhuriyet Partisi toplam geçerli oyların % 25'ini aldı.⁹²¹ Böylece Parlamento seçimlerinden de zaferle çıkan iktidar, konumunu daha da güçlendirdi.

⁹²⁰ Гамлет Матевосян, Кочарян ищет союзников, <http://news.artsakhworld.com/ArCNews/Rus/-index.php?cover=2&id=861>, (Erişim tarihi: 04.09.2003).

⁹²¹ Hatem Cabbarlı, "Ermenistan'da Parlamento Seçimleri ve İktidarın Zaferi", <http://www.avsam.-org/bulten/>, (Erişim tarihi: 09.09.2003).

AGİT ve AKPA (Avrupa Konseyi Parlamento Asamblesi) gözlemcileri devlet başkanlığı seçimlerinde olduğu gibi, Parlamento seçimlerinden sonra da seçimlerde ciddi yolsuzlukların ve usulsüzlüklerin yapıldığını açıkladılar.⁹²² Seçimlerde AGİT temsilcisi Büyükelçi Robert Barry, buldukları seçim merkezlerinin yaklaşık % 30'unda oyların sayım zamanı usulsüzlük yapıldığını, seçmenlerin ulaşım sorununun olduğunu ve seçimde sahte oy sandıklarının kullanıldığını tespit ettiklerini bildirdi.⁹²³

Ermenistan'da 25 Mayıs 2003'te yapılan Parlamento seçimlerini kazanan Cumhuriyet, Oriants Yerkir ve Taşnaksutyun Partileri hükümeti kurmak için bir muhtıra imzaladılar. Bu muhtıranın imzalanması ile Ermenistan'da ilk koalisyon hükümet kuruldu. Görüşmeler zamanı bakanlıkların paylaşılması konusunda bazı sorunlar yaşansa da, nihayet muhtıra metni üzerinde anlaşmaya varıldı.

Koalisyon hükümeti kurulduktan sonra hükümet ortakları arasında ekonomik, sosyal, askeri ve dış politika konularında görüş ayrılığı ortaya çıktı. Koalisyon hükümet ortakları arasında yaşanan sorunların tamamı Ermenistan kamuoyuna yansımaya da bir takım ciddi sorunların olduğu bilinmektedir. Koalisyon hükümeti sık sık bir araya gelerek karşılaştıkları sorunları halletmenin yollarını aradı, ancak nihai bir çözüm önerisi üzerinde anlaşma sağlanamadı.

2 Eylül 2003'de koalisyon hükümet ortakları bu konuda bir toplantı daha düzenlediler. Toplantı hakkında bir açıklama yapan Oriants Yerkir temsilcisi Megr Şahgeldiyan, koalisyon hükümetinin sorun olarak gördüğü bütün konuların ele alındığını, görüş alışverişinde bulduklarını, ancak bazı konularda mutabakata varılmadığını ifade etti. Özellikle Türkiye-Ermenistan ilişkileri hakkında bilgi veren Şahgeldiyan, Taşnaksutyun Partisi hariç diğer koalisyon üyelerinin Türkiye ile diplomatik ve siyasi ilişkilerin kurulması gerektiğini savunduklarını bildirdi. Taşnaklar ise Türkiye ile ekonomik ve diplomatik ilişkiler kurulmasına karşı çıkarak bu durumda Ermenistan ekonomisinin Türk ekonomisi karşısında zarar göreceğini, zayıf Ermenistan ekonomisinin Türk ekonomisinin büyüklüğü altında ezileceğini savunmaktaydılar. Taşnaklara göre güçlü bir Ermenistan ekonomisi ve Ermeni burjuvası oluşmadan Türkiye ile sınırların açılması sakıncalıdır. Bu konu koalisyon hükümeti tarafından

⁹²² Выборы в Армении прошли лучше, чем президентские, но они по-прежнему не отвечают международным стандартам по ряду ключевых показателей, http://www.coe.int/t/r/press/-%5BPress_releases%5D/20030526Armenia_OSCE.asp26/05/2003, (Erişim tarihi: 26.05.2003 г).

⁹²³ В Армении прошли парламентские выборы, http://news.bbc.co.uk/hi/russian/news/newsid_2935-000/2935600.stm, (Erişim tarihi: 06.05.2003 г).

görüldüğü zaman ön koşulsuz olarak Türkiye ile ekonomik ilişkilerin kurulması hakkında görüş birliğine vardıklarını ve hükümetin uyum içinde çalıştığı ifade edildi.

Toplantıda görüşülen bir diğer önemli konu ise yolsuzlukla mücadele oldu. Koalisyon hükümet kurulduğu zaman Taşnaklar, oluşturulması planlanan yolsuzlukla mücadele biriminin başkanlığına kendi adaylarını atayacakları konusunda anlaşmışlardı. Koalisyonun diğer üyeleri, böyle bir birimin kurulmasına karşı çıkarak yolsuzlukla devletçe mücadele etmenin gerekliliğini vurgulayarak, bu konunun tek bir birimin elinde bulunmasının sakıncalı olduğunu, aksi takdirde yolsuzluk yapacak yeni bir birimin kurulacak olmasına dikkat çektiler. Bu toplantıda aynı zamanda Ermenistan'ın Yolsuzluklarla Mücadele Organizasyonu'na üyelik konusu da ele alındı.⁹²⁴

Toplantıda ele alınan bir konu da ikinci dereceli devlet görevine koalisyon parti üyelerinin atanmasıdır. Cumhuriyet Partisi temsilcisi Galust Sahakyan, bu konuya ılımlı bakmadıklarını ve kadrolaşma sonucunda yetenekli bürokratların görevlerinden ayrılmalarının söz konusu olduğunu ifade etti.

Her şeyden önce Sahakyan'ın bu yönde görüş bildirmesi koalisyon hükümetinde ciddi anlaşmazlıkların yaşandığının bir kanıtıdır. Taşnaksutyun Partisi'nin bu açıklamayı yapmaktaki başlıca amacı hükümette daha etkin olma isteği ve diğer koalisyon ortaklarını sindirme politikası izlemesiydi.

Bu dönem Ermenistan iç politikasında yaşanan gelişmelerin yanı sıra bölgedeki siyasi gelişmelere de dikkat çekmek gerekmektedir. Her şeyden önce koalisyon hükümetin kurulmasında aşağıdaki konular üzerinde anlaşma sağlanmıştır:

- Anayasal değişiklikler;
- Seçim kanunda siyasi partilerin etkinliğini artıran siyasi reformların yapılması;
- Sosyal ağırlıklı ekonomik politikaların uygulanması;
- Yolsuzluk ve gizli ekonomi ile mücadele konularında ciddi bir ilerleme söz konusu olmadı.

Ülke ekonomisinin gelişmesini engelleyen temel sorunlar halledilmedi; Dağlık Karabağ sorununun barışçıl yollarla çözüme kavuşturma girişimleri bir dizi görüşmelerle uzamaktadır; demokrasinin temel prensipleri olan insan hakları, din,

⁹²⁴ Seçimlerle ilgili daha geniş bilgi için bkz: Давид Петросян, “К итогам парламентских выборов в Армении,” http://www.ca-c.org/journal/cac-05-1999/st_03_dpetrosjan.shtml, (Erişim tarihi: 07.05.2004).

vicdan, ifade ve basın yayın özgürlüğü, adil yargılama gibi haklar devlet tarafından hiçe sayılmaktadır.

Mayıs 2003 yılında Ermenistan’da gerçekleştirilen parlamento seçimlerinden önce, muhalefet partilerinin girişimleri ile seçimlerden bir yıl sonra Devlet Başkanı Robert Koçaryan hakkında gensoru önergesi verilmesi konusunda anlaşma sağlanmıştı. Ancak gensoru önergesinin parlamentoda gündeme taşınmaması Ermenistan muhalefetini yeni arayışlara sevk etti.

Adalet Bloğu lideri ve Ermenistan Halk Partisi Başkanı Stepan Demirciyan düzenlediği basın toplantısında iktidarı eleştirerek, “Ermenistan’da iktidar değişikliğinin kaçınılmaz olduğunu” ve “Ermenistan’da anayasal düzen ve milli hükümetin kurulması için kararlı olduklarını” ifade etti. Ermenistan koalisyon hükümet ortaklarından Taşnaksutyun Partisi’nin koalisyon ortaklığını tehlikeye sokan açıklamalarda bulunması ve Ermenistan muhalefet partilerinin iktidara karşı aynı platformda bir araya gelmeleri iktidarı zor bir durumla karşı karşıya bıraktı.⁹²⁵

Muhalefetin düzenlemek istediği miting ve gösterileri engellemeye çalışan iktidar, az da olsa üzerindeki baskıyı hafifletmeye çalışmaktaydı. Adalet Bloğu’nun düzenlediği mitingden hemen sonra Ermenistan Başsavcısının emri ile mitinge katılanların çoğu tutuklandı ve mahkemeye sevk edildi. Polis gücü ile ülkeyi yönetmeye çalışan Koçaryan, muhalefetin üzerine gitmeye başlasa da durumu fazla kontrol edemeyeceğini anladı. Aynı dönemde Ermenistan muhalefeti iktidara karşı ortak hareket etmek için işbirliği yaptı, ancak bu işbirliğini bir dönem yürütebildi.⁹²⁶

Adalet Bloğu’nun Ermenistan’da iktidar değişikliğinin olaysız ve barışçıl bir süreçte gerçekleştirilmesine çalıştığını, ancak iktidarın muhalefete yönelik baskılarının buna imkân vermediğini bildiren Demirciyan, yaşanan bu olaylardan hükümetin sorumlu olduğunu vurguladı.

Ermenistan koalisyon hükümeti bir arada olduğu imajını vermeye çalışsa da Taşnaksutyun Partisi zaman zaman ortağı olduğu hükümetin çalışmalarını eleştirdi ve muhalefeti anlaşmaya davet etti. Ermenistan iç politikasında yaşanan olayları değerlendiren Taşnaksutyun Partisi Yüksek Konsey üyesi ve Ermenistan Parlamentosu Dış İlişkiler Komisyonu Başkanı Armen Rustamyan, görüşlerini “Ermenistan iç

⁹²⁵ Смена влвсти неизбежно-заявил лидер блока Справедливость, <http://www.regnum.ru/expnews/2-0800.html>, (Erişim tarihi: 03.07.2004).

⁹²⁶ Подавление оппозиции в Армении: расследовать нарушения, http://hrw.org/russian/press/2004/-040504_armen.html, (Erişim tarihi: 03.06.2005).

politikasında yaşanan gerginlik, direnme aşamasına yaklaşmaktadır. Olayların daha da ciddileşmesi kamu düzeninin bozulmasına, devletin gücünün zayıflamasına ve doğal gelişmenin engellenmesine neden olabilir” şeklinde ifade etti.

8 Nisan 2004’te Ermenistan devlet televizyonuna demeç veren Devlet Başkanı Koçaryan, ekonomik, sosyal ve siyasi sorunlar hakkında bilgi verdi, Ermenistan dış politikasını değerlendirdi ve Dağlık Karabağ sorununun çözüm yolları hakkında görüşlerini dile getirdi. Konuşmasında son zamanlarda Ermenistan muhalefetinin iktidara karşı yönelen eylemlerini değerlendiren Koçaryan, muhalefet partilerinin kendi aralarında bile anlaşmasının söz konusu olmadığını vurguladı. Gürcistan’da gerçekleşen Karanfil Devrimi’nden etkilenen muhalefetin Ermenistan’da da bu tür bir devrim planlama çabası içerisinde olduklarını, ancak Gürcistan ve Ermenistan iç dinamiklerinin aynı olmadığını, Ermenistan hükümetinin daha güçlü olduğunu vurgulayarak buna imkân vermeyeceklerini açıkladı. Ermenistan hükümetinin kamu düzenini bozanları bertaraf etmek için bütün imkânlarla sahip olduğunu ve gerekirse bu imkânları kullanabileceğini ifade eden Koçaryan, bir anlamda Gürcistan eski Devlet Başkanı Eduard Şevardnadze’nin yaptığı hatayı tekrarlamayacağını muhalefete duyurdu.⁹²⁷

Koçaryan’ın bu türden sert açıklamaları muhalefet partileri ve kamuoyu tarafından hoş karşılanmadı ve olayların büyümesini engelleyemedi. Muhalefet partileri miting ve gösterilerine devam edeceklerini ve Koçaryan iktidarını devirmekte kararlı olduklarını kanıtlamaya çalıştılar.⁹²⁸

Milli Birlik ve Adalet Blokları düzenledikleri miting ve gösterilerde Gürcistan devrimini örnek göstererek, aynı şekilde Ermenistan iktidarını da devirme planlarından bahsetmekteydiler. Ermenistan yönetimi yaptığı açıklamalarda muhalefetin baskılarını ciddiye almadıklarını, muhalefetin kendi aralarında bile anlaşamadıklarını iddia etti.

Ermenistan muhalefeti Nisan 2004 yılında Özgürlük Meydanı’nda miting düzenleyerek oturma eylemine başladılar. Polis ve jandarma güçlerini kullanan hükümet 13 Nisan’da muhalefetin mitingine son verdi ve muhalefet liderlerinden birçok kişi tutuklandı, güvenlik güçleri Ermenistan Halk Partisi’nin karargâhında arama yaptı, aynı gün Stepan Demirciyan’ın evinde de arama yapmak istedi.

⁹²⁷ Президент Армении: Власти обладают всеми ресурсами для обуздания нарушителей правопорядка, <http://www.regnum.ru/expnews/244132.html>, (Erişim tarihi: 08.04.2004).

⁹²⁸ Агаси Есаян, “Анализ президентских и парламентских выборов 2003 года в Армении,” *Оценка выборов на Южном Кавказе 2003-04*, International IDEA, 2004, стр. 39-60.

Güvenlik güçlerinin aşırı güç kullanarak düzenlediği operasyonda yüzden çok kişi yaralandı, bir o kadar kişi de tutuklandı. Muhalefet medyası bu operasyonu askeri bir operasyon olarak değerlendirdi ve güvenlik güçlerinin orantısız güç kullandıklarını duyurdu. Demirciyan konuyla ilgili görüşlerini “Bu gece gerçekleşen olaylar cinayetten başka bir şey değildir. Suçlular bu operasyonun başlama emrini veren ve uygulayanlardır. Bu, Ermeni halkına yönelik bir cinayettir ve unutulamaz” şeklinde ifade etti.⁹²⁹

Hükümetin muhalefete karşı aşırı şiddet kullanmasına rağmen, muhalefeti temsil eden Milli Birlik ve Adalet Blokları eylemlerine devam etme kararlığı sonucunda hükümet olayları kontrol etmekte zorlandı.

Robert Koçaryan iktidarı, ülkenin karşılaştığı ekonomik, siyasi ve sosyal sorunları halledemedi ve daha büyük sorunların ortaya çıkmasına neden oldu. İnsan haklarının ihlal edilmesi, basın ve yayın organlarına sansür uygulanması, etnik ve dini azınlıklara karşı uygulanan baskı ve muhalefet liderlerine karşı yapılan siyasi terör, yolsuzluklar ülkenin günlük hayat tarzının bir parçasıydı.

Hükümet, muhalefet partilerine sorun çıkarmak için Adalet Bakanlığı’na siyasi parti kayıtlarının yenilenmesi görevini verdi. Adalet Bakanlığı Ekim 2003 yılında siyasi partilerin yeniden kayıt yaptırmaları için gerekli belgeleri talep etti. 17 Ekim 2003 tarihine kadar toplam 49 siyasi parti kaydını yeniledi, sekiz partinin kaydı yapılmadı ve bazı partiler de kayıt için başvurmadılar. Sosyal Demokrat Hınçak Partisi kayıt için başvurmasına rağmen, Adalet Bakanlığı tarafından bazı sorunlar çıkarıldı ve kaydı alınmadı. Partinin yaptığı açıklamada kayda alınmamasının sebebini, Şubat 2003 yılında yapılan devlet başkanı seçimlerinde muhalefet sıralarında yer almaları ile açıkladı. Partinin yıllardır aynı tüzük ve belgelerle Adalet Bakanlığınca kayda alınmasına ve yaklaşık 10 yıldır faaliyet göstermesine rağmen, Adalet Bakanlığı, partinin belgelerinde ve tüzüğünde bazı eksikliklerin olduğunu bildirerek kayda alınmadığını açıkladı.

Muhalif basının bu konu hakkında yaptığı değerlendirmelerde hükümetin siyasi partilerin yeniden kayda alınması sorununu gündeme getirmekle bazı muhalif partileri saf dışı yapma imkânı elde ettiklerini ifade etmekte. Muhalif partiler ve basın bu durumun demokrasi ve insan haklarına aykırı olduğunu çeşitli vesilelerle kamuoyuna

⁹²⁹ Против народа была осуществлена военная операция, <http://www.regnum.ru/expnews/2462-34.html>, (Erişim tarihi: 05.05.2004).

duyurmaya çalıştılar. Koçaryan, 2003 Şubat seçimlerinde ikinci defa devlet başkanı seçildikten sonra muhalif partileri siyaset meydanından önemli derecede dışladı.

Ermenistan muhalefeti tarafından Ocak 2004 yılı başlarında düzenlenen mitinglerde Koçaryan'ın istifası gündeme geldi, ekonomik ve sosyal politikalar eleştirildi, insan haklarının ciddi şekilde ihlal edildiği, basın özgürlüğünün kısıtlandığı dile getirildi. Ermenistan muhalefetinin itirazları uluslararası kamuoyu tarafından açık bir şekilde desteklemese de hükümetin göstericilere karşı orantısız güç uygulamasını eleştirdi.⁹³⁰ AKPA'nın, Ermenistan'daki durumu değerlendiren toplantısında göstericilere karşı şiddet kullandıklarını ifade edildi ve Ermenistan hükümeti eleştirildi. Toplantıda Ermenistan'da yapılan devlet başkanlığı ve parlamento seçimlerinin demokratik değerlerden yoksun olduğu ve uluslararası standartlara uymadığını vurgulayan AKPA, miting ve gösterilerde tutuklanan kişilerin adil yargılanma hakkından yoksun olduğunu, polis ve askeri güvenlik güçlerinin kanunları çiğnediğini ve tutuklulara karşı işkence yaptığını vurgulandı.⁹³¹ Hükümetin demokrasi ve insan haklarını ciddi şekilde ihlal ettiğini, sivil toplum kuruluşlarının normal şekilde çalışması için gerekli ortamın sağlanmadığını bildirdi, durumun değişmemesi halinde Ermenistan'ın AKPA'ye üyeliğinin askıya alınmasının mümkün olduğu hatırlattı.⁹³²

Özgürlük Meydanı'nda 14 Nisan 2004'te miting düzenleyen Adalet Bloku ve Milli Birlik Partisi, AKPA'nın kabul ettiği kararın uygulanmasını ve tutukluların serbest bırakılmasını talep etti.⁹³³ Muhalefet basını 40 bin kişinin, iktidar basını ise yaklaşık 10 bin kişinin mitinge katıldığını bildirdi. Mitinge toplananların sayısı hakkında iktidar ve muhalefetin değişik rakamlar vermesi psikolojik açıdan değerlendirilmelidir. Muhalefet, tabanını güçlü ve yandaşlarının sayısını çok göstermekle kamuoyunu etkilemeye çalışmakta, iktidar ise bu sayıyı az göstermekle kamuoyunu kendi çıkarları çerçevesinde etkilemeye çalışmaktaydı.

Muhalefet partilerinin tamamını bir çatı altında toplanması mümkün olmasa da onların bir kısmı iktidara karşı ortak hareket etme yönünde anlaşmaya vardılar.

⁹³⁰ Эмиль Даниэлян, “Армянское руководство пытается избежать наказания со стороны Совета Европы, <http://www.eurasianet.org/russian/departments/insight/articles/eav082903ru.shtml>, (Erişim tarihi: 23.06.2003)

⁹³¹ Эмиль Даниэлян, “Парламентским выборам не удалось изменить статус-кво в Армении,” <http://www.eurasianet.org/russian/departments/insight/articles/eav052803aru.shtml>, (Erişim tarihi: 28.05.2003)

⁹³² Европейцы опять недовольны, http://www.aravot.am/2003/aravot_rus/May/27/st01.htm, (Erişim tarihi: 27.05.2003).

⁹³³ Тема очередного митинга Армянской оппозиции-резолюция в ПАСЕ, <http://www.regnum.ru-/expnews/256031.html>, (Erişim tarihi: 03.05.2004).

Muhalefet siyasi partileri eylem ve gösterilerin yapılması konusunda görüş birliğine varsalar da hangi parti liderinin hareketi kontrol edeceği konusu açıkta kaldı. Muhalefet, Devlet Başkanı Robert Koçaryan'ın istifaya zorladıkları takdirde ülkeyi iki yıllığına yönetecek birinin (kimin olacağı konusunda anlaşma sağlanamadı) iktidara getirileceğini bildirirse de, bu anlaşmanın güvenilirliği tartışmaya açıktı. Bu durumdan yararlanan iktidar muhalefet partileri arasındaki bu anlaşmazlığı başarı ile kullandı ve siyasi tansiyonu düşürmeye çalıştı.

Gürcistan'da 2003 yılı sonlarında gerçekleşen "Karanfil Devrimi" Ermenistan iç politikasını etkiledi Gürcistan Devlet Başkanı Eduard Şevardnadze ve iktidar takımı ekonomik ve siyasi mekanizmalara sahip olarak ülkeyi istedikleri gibi yönetmekteydi. Şevardnadze hükümetinin iç ve dış güvenliğinin yanı sıra diğer devletlerin çıkarlarını da dikkate almaması, ülkenin kalkınması için ayrılan kredilerin iktidar mensupları tarafından zimmetlerine geçirilmesi üzerine "Karanfil Devrimi" gerçekleşti ve ABD'nin de siyasi destek verdiği Mihail Saakaşvili iktidarı ele geçirdi.⁹³⁴

Koçaryan iktidarını endişelendiren başka bir olay da "Turuncu Devrim" adı ile 31 Ekim 2004 tarihinde Ukrayna'da gerçekleşti. Ukrayna'da yapılan devlet başkanlığı seçimlerinde ABD ve Rusya yanlısı adaylar arasında ciddi rekabet yaşandı. Birinci tur seçimlerinde devlet başkanı belirlenemediğinden ikinci tur seçimler yapıldı. Ancak bu defa da seçimlerde ciddi usulsüzlüklerin yaşandığı belli oldu. Bu durumda Ukrayna muhalefetinin adayı Viktor Yuşenko, seçimleri kazandığını iddia ederek gösterilere başladı.

Ukrayna muhalefeti "Turuncu Devrim"e devam ederken, Ermenistan muhalefeti "Kardelen Devrimi"⁹³⁵ için mücadele vermekteydi. 7 Aralık 2004'de Parlamento Başkan Yardımcısı Vahan Ovanisyan konuyla ilgili yaptığı açıklamada "Gürcistan ve Ukrayna'da uygulanan senaryo, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkelerinin hepsinde kullanılabilir."⁹³⁶ demekteydi. Ermenistan muhalefeti Mart 2004 yılında Cumhuriyet ve Adalet Bloğunda bir araya gelerek Robert Koçaryan'ın istifa etmesini talep ederek miting ve gösteriler düzenlediler. Ukrayna'da gerçekleşen devrimden

⁹³⁴ Hatem Cabbarlı, "Gürcistan'da Karanfil, Ukrayna'da Turuncu, Ermenistan'da Kardelen Devrimi mi?," <https://hyetert.org/2004/12/11/gurcistanda-karanfil-ukraynada-turuncu-ermenistanda-kardelen-devrimi-mi/>, (Erişim tarihi: 12.11.2004).

⁹³⁵ Mart 2004 yılında Ermenistan muhalefeti gösterilere başladığı için harekete "Kardelen Devrimi" adı verilmiştir.

⁹³⁶ Грузино-Украинский сценарии может быт применен в любой страны СНГ, <http://www.-regnum.ru/news/372390.html>, (Erişim tarihi: 05.05.2004).

rahatsız olan Koçaryan benzer durumun Ermenistan'da yaşanmaması için muhalefetin düzenlediği istifa miting ve gösterilerini güç kullanarak dağıttı ve birçok siyasi parti liderlerini gözaltına aldı. Muhalefet partiler arasında anlaşma sağlanamaması ve ortak eylem stratejisinin olmaması, düzenledikleri miting ve gösterilerin güvenlik güçleri tarafından sorunsuz dağıtılmasının nedenlerinden biridir. Bundan başka Ermenistan muhalefeti, Gürcistan "Karanfil Devrimi" şartlarını ve siyasi olgularını yanlış değerlendirdi, Ermenistan'ın mevcut durumda iç politikada yaşanan bölünmeyi, dış dinamikleri ve Koçaryan rejiminin kararlılığını dikkate almadan Gürcistan senaryosunu Ermenistan'da uygulamaya çalıştı.

Ermenistan'da faaliyet gösteren ABD Demokrasi Enstitüsü ve Soros Vakfı'nın Ermenistan muhalefetini desteklemesi, muhalefetin hükümete karşı itirazlara başlamasında önemli nedenlerden biridir. ABD Demokrasi Enstitüsü Ermenistan Ofisi Başkanı Chet Roger yaptığı konuşmalarda Ermenistan muhalefetini destekleyerek Rusya yanlısı siyasi görüşleri ile tanınan siyasi parti ve sivil toplum kuruluşlarının faaliyetini eleştirdi. Buna rağmen ABD Demokrasi Enstitüsü'nün Ermenistan muhalefetine verdiği siyasi destek Gürcistan muhalefetine verdiği destekte daha azdı. Ermenistan muhalefetinin mücadeleyi kaybetmesinin nedenlerinden biri de, muhalefetin Gürcistan muhalefeti kadar güçlü, iktidarın ise Gürcistan iktidarı kadar zayıf olmaması ile açıklanabilir. Bu nedenle de muhalefetin Mart 2004'te başladığı hareket planı başarıya ulaşmadı.⁹³⁷ Koçaryan'ın "Ben Şevardnadze değilim"⁹³⁸ şeklinde açıklamada bulunması bu iddiayı doğrulamaktadır.

Kasım 2004 yılında Ermenistan muhalefeti yeniden organize olarak hükümete karşı itirazlara başladı. Bu itirazların başında Cumhuriyet ve Adalet Bloğu⁹³⁹ dursa da Ermeni Ulusal Hareketi'nin durum değerlendirmesi yaparak siyasi mücadeleye geri dönmek istemesi hakkında çeşitli haberler yayınlandı.⁹⁴⁰ EUH, Ermenistan'ın milli bağımsızlık mücadelesine önderlik eden ve kazanan bir teşkilattir. Her ne kadar Ter-

⁹³⁷ Арам Арапатьян, «Выборы в Национальное собрание v1.0-v4.0»: Выборы 2003 года, <https://mediamax.am/ru/news/Elections/4710/>, (Erişim tarihi: 20.04.2012).

⁹³⁸ Президент Армении: "Власти обладают всеми ресурсами для обуздания нарушителей правопорядка," <http://www.regnum.ru/expnews/244132.html>, (Erişim tarihi: 08.04.2004).

⁹³⁹ Блок Справедливость за безкровную революции, http://www.aravot.am/2004/aravot_rus/December/4/st02.htm, (Erişim tarihi: 17.08.2009).

⁹⁴⁰ АОД вновь стремится к власти, http://www.yerkir.am/rus/index.php?sub=newspaper_arm&exp=policy&month=12&year=2004&number=03&id=4926; АОД воспоминание о будущем?, http://www.yerkir.am/rus/index.php?sub=newspaper_arm&exp=policy&month=12&year=2004&number=03&id=4929, (Erişim tarihi: 22.06.2005).

Petrosyan 1997 yılında devlet başkanlığı görevinden istifa ettikten sonra siyasi hayattan uzaklaşsa da, planlı bir propaganda çalışması sonucunda halkın desteğini elde etme fırsat ve imkânına sahip olduğu iddia edilebilirdi. Bunun için yeni ekonomik, siyasi ve sosyal açılımlar, yeni strateji geliştirerek, diğer muhalif partileri ile işbirliğine önem vermediği takdirde bağımsızlık mücadelesini kazanmak mümkün değildi.

Koçaryan, yedi yıldır devlet başkanlığı görevinde bulunmasına rağmen, seçimlerden önce vaat ettiği birçok ekonomik, sosyal ve siyasi sorunları halledemedi. Dışarıya göç halen devam etmekteydi, işsizlik ve sosyal adaletsizlik her geçen gün artmaktaydı, Karabağlı Ermeniler devlet yönetim mekanizmasında önemli görevlere getirildi. Bu ve diğer nedenlerden dolayı Karabağ Ermenileri ile Ermenistan Ermenileri arasında ciddi sorunlar yaşanmaktaydı. Önemli olan diğer bir konu da Karabağ sorununun çözümünde olumlu bir gelişmenin yaşanmamasıydı. Karabağ sorununda yaşanan kısır döngü ve askeri operasyonların başlama tehlikesi Ermenileri rahatsız etmekteydi.

2004 yılında Gürcistan’da başlayan “Karanfil Devrimi” ve daha sonraki yıllarda Ukrayna’da yaşanan “Turuncu Devrim”in başarıyla sonuçlanması üzerine EUH, ülkenin siyasi hayatında bazı olumlu değişiklikler yapılabilir düşüncesiyle yeniden siyasi faaliyetlere başladı ve bu konuda yapılan müzakerelerde EUH’un adı basınında sık sık yer aldı. EUH, sadece Ermenistan’ın iç politikası ile değil, aynı zamanda ulusal güvenlik ve dış politikası konusunda da görüşlerini kamuoyuna duyurdu. Rusya Federasyonu Devlet Duma’sı Başkanı Boris Grızlov Ermenistan’ı ziyaret ederken bu ülkeyi Rusya’nın Güney Kafkasya’da ileri karakolu olarak tanımladı.⁹⁴¹ Grızlov’un bu açıklaması üzerine EUH, Ermenistan-Rusya ilişkilerinin yeniden değerlendirilmesi gerektiğini bildirdi ve ülkesinde bulunan 102. Rus askeri üssünün Ermenistan’ın milli güvenliğini tehdit ettiğini bildirdi.

EUH’un XIV. kurultayı sonuç bildirgesinde sadece Rus askeri üslerinin statüsü değil, Ermenistan’ın Ortak Güvenlik Örgütü’ne üyeliğinin de Ermenistan’ın bölge ülkeler ile normal ilişkiler kurmasına engel olduğu ve bölgesel güvenliğin temin edilmesinde sorunlar yarattığı ifade edildi.

Ermenistan iktidarı EUH’un bu açıklamalarından rahatsız oldu. Koçaryan yönetimi EUH’nün güçlenerek muhalefet partilerini etrafında birleştirdiği takdirde ciddi

⁹⁴¹ Борис Грызлов: Армения является форпостом на России на южном Кавказе, <http://www.-regnum.ru/news/376296.html>, (Erişim tarihi: 29.08.2004).

bir muhalefet takımı ile karşılaşacağını anladığından bu sürece engel olmak istedi. Ermenistan devlet resimleri bu ülkede çiçekler ve renkler devriminin gerçeklemeyeceğini ifade etseler de, bundan kendilerinin bile emin olmadığı bir görünüm sergilemektedirler. İktidar kendisine karşı yapılacak bir siyasi eyleme karşılık güvenlik güçlerinin hükümeti destekleyip desteklemeyeceğini tartışmaktadır. Ter-Petrosyan'ın siyasi desteğinin azaldığını iddia eden bazı kaynaklar ise EUH'un hükümete karşı bir başka liderin öncülüğünde aktif siyasi mücadeleye başlayabileceğini iddia diyorlardı.

Gürcistan'da başarıyla sonuçlanan "Karanfil Devrimi"ni örnek almaya çalışan Ermeni muhalefeti miting ve gösterilere başlasalar da iç dinamikleri ve dış desteği yanlış değerlendirdikleri için hükümetin baskısı karşısında fazla dayanamadı ve başarılı olamadı. Hükümet, gösterileri önlemek için güvenlik güçlerini kullandı ve siyasi parti liderlerini dahi gözaltına almaktan çekinmedi. Muhalefet, iktidar baskısını AKPA'da tartışmaya açtı, AKPA, Ermenistan'ı ciddi şekilde eleştirse de sonuç itibarıyla değişen bir şey olmadı. Koçaryan yönetiminin güvenlik güçlerini kullanması, Şeverdnadze yönetimi kadar güçsüz ve siyasi iradeden yoksun olmadığına göstergesidir.

Bağımsızlık sonrası Ermenistan iç politikasında Rusya'nın önemli yeri vardır.⁹⁴² Bu etkinliğin önemli nedenlerinden biri de bütün siyasi partilerin Rusya'ya karşı yakın geçmişten kaynaklanan ilginin halen devam etmesidir. ABD ve Fransa ülkedeki siyasi partilerle çeşitli konularda müzakereler yapsalar da, iç politikayı etkileme veya değiştirme konusunda Rusya'nın sahip olduğu mekanizmalara sahip değillerdir. Ermenistan iç politikasında şartlar dikkate alındığında Rusya'nın desteğini almayan siyasi partinin iktidara gelmesi oldukça zor olmaktadır. Ter-Petrosyan'ın istifa etmesi örnek gösterildiğinde, Rusya'nın bölgedeki siyasi, askeri ve ekonomik menfaatleri göz ardı edildiğinde Ermenistan yönetimi ciddi sorunlar yaşadığı anlaşılmaktadır.

12 Mayıs 2007'de Ermenistan'da parlamento seçimleri yapıldı. İktidar ve muhalefet partileri çeşitli programlarla seçim maratonuna katıldılar. Ama son 17 yılda Ermenistan'da yapılan parlamento seçimleri göz önüne alındığında bu seçimlerde oldukça yetersiz kaldıkları anlaşılmaktadır. Bu durum seçim sonuçlarını da olumsuz yönde etkileyen doğal nedenlerden biridir. Ancak Ermenistan Cumhuriyet Partisi'nin hâkimiyetini koruyabilmesi sadece muhalefet partilerinin yetersizliği değil, aynı

⁹⁴² Максим Дианов, "Выборы в Армении и спокойство Кремля," <http://www.politcom.ru/2003/-pvz57.php>, (Erişim tarihi: 07.09.2009).

zamanda iktidarın seçim öncesinde ve seçim günü yaptıkları ciddi usulsüzlüklerle de açıklamak mümkündür. Merkez Seçim Komisyonu'nun seçim sonuçları ile ilgili yaptığı açıklamaya göre Ermenistan'da 2.317.817 kişi oy kullanma hakkına sahiptir ve toplam 1.319.993 kişi oy kullandı. Seçim sonuçlarına göre:

Ermenistan Cumhuriyet Partisi % 32,8; Çiçeklenen Ermenistan Partisi % 14,7; Taşnaksutyun Partisi % 12; Oriants Yerkir Partisi % 6,8; Miras Partisi % 5,8; Birleşik Ermenistan Partisi % 4,2 oy topladılar.⁹⁴³

Oriants Yerkir Partisi'nin % 5'lik barajı geçmesi, ana muhalefet partisi olarak bilinen Ermenistan Halk Partisi'nin ise baraja takılması bazı uzmanlar tarafından ciddi şekilde eleştirildi ve iktidarın seçimde sahtekârlık yapıldığı iddia edildi. Bu seçimlerde sürpriz çıkış yapan Miras Partisi oldu. Son yıllarda Ermenistan siyasi hayatında aktif faaliyet göstermeyen ve seçim öncesi propaganda döneminde oldukça sönük kalan partinin parlamentoda koltuk alması iktidar ile gizli işbirliği yaptığı şüphesini doğurdu ve haklı olarak eleştirildi.⁹⁴⁴ Daha büyük ve etkili propaganda yapan partilerin parlamentoda koltuğa sahip olmamaları iktidarın Miras Partisi'ni kayırması iddialarına hak kazandırmaktadır.

Daşink Partisi son dönemlere kadar Ermenistan'ın siyasi hayatında çok bilinmemesine rağmen seçim sonuçlarına ilk itiraz eden parti oldu. Parti seçim sonuçları ile ilgili yerli ve yabancı gözlemcileri itham ederek "gözlemciler sanki restoranda oturup öğlen yemeyi yiyerek çay içiyorlardı"⁹⁴⁵ şeklinde itiraz etti.

Seçimlerde düşündükleri kadar oy alamayan Oriants Yerkir Partisi ise mahkemeye müracaat edeceğini bildirdi.⁹⁴⁶ Ama Ermenistan'da bu güne kadar hiçbir siyasi parti seçimlerde yapılan sahtekârlıkla ilgili mahkemeye müracaat ederek hakkını savunamamış, sonuçları değiştirememiştir. Oriants Yerkir Partisi'nin beklendiği kadar oy alamamasının nedeni, Başkan Bağdasaryan'ın İngiltere'nin İrevan Büyükelçiliği personeli Richard Hay ile Marko Polo restoranda görüşmesinin gizlice kayda alınması ve konuşma metninin Golos Armenii gazetesinde yayınlanması oldu. İktidar partisinin

⁹⁴³ Парламентские выборы в Армении: ЦИК завершил подсчет голосов, <http://www.panarmenian.net/news/rus/?nid=22265> (Erişim tarihi: 13.05.2007)

⁹⁴⁴ Окончательные итоги: расклад не изменился, <http://www.golosarmenii.am/ru/20265/home/18822/> (Erişim tarihi: 15.05.2012), No 52 (20265).

⁹⁴⁵ Партия "Дашинок": "Такое впечатление, что наблюдатели сидели в ресторане, ели там и пили," www.regnum.ru/news/826487.html (Erişim tarihi: 13.05.2007).

⁹⁴⁶ Оппозиционная партия "Оринац Еркир" не признает итоги выборов в Армении, www.regnum.ru/news/826486.html, (Erişim tarihi: 13.05.2007)

bunu maharetle kullanarak Bağdasaryan'ı vatana ihanetle suçlaması partinin imajını kötü yönde etkiledi.

İmpeçment Bloku, seçimlerden önce mitingler düzenleyerek seçimlerin demokratik ortamda yapılmasını talep etse de seçimlerden sonra iktidar partisine yönelik eylemlerine devam etmedi. Bu Blokun iktidar tarafından kurulduğu ve hâkimiyete yönelik itiraz dalgasını kontrol etmeye hizmet etmesi hakkında bazı görüşlerin ortaya çıkmasına neden oldu.⁹⁴⁷ Seçim sonuçları sadece muhalif partiler tarafından değil, aynı zamanda Merkez Seçim Komisyonu'nun muhalefetten olan üyeleri tarafından da eleştirildi ve seçim protokollerini imzalamaktan imtina ettiler.⁹⁴⁸ Feliks Haçatryan ise seçim sonuçlarını kabul etmeyeceklerini bildirdi.⁹⁴⁹

Halk Partisi lideri Tigran Karapetyan, hükümetin seçimleri ABD, Rusya, Avrupa ve diğer diaspora teşkilatlarının da onayını alarak istedikleri şekilde yaptıklarını bildirdi.⁹⁵⁰

Muhalefet partileri seçim sonuçlarını kabul etmedikleri yönünde görüş bildirseler de hükümet, muhalefetin iddialarına karşı çıkararak seçimlerin demokratik ortamda yapıldığını ve uluslararası standartlara cevap verdiğini kamuoyuna açıkladı.⁹⁵¹ Bağımsız Devletler Topluluğu⁹⁵² ve Avrupa'dan⁹⁵³ gelen gözlemciler de seçimlerde ciddi ihlallerin olmadığı konusunda görüş bildirdiler.

Ermenistan'da yapılan parlamento seçimlerinden sonra iç politikada durum birçok açıdan değişti. İktidar hâkimiyetini güçlendirdi, muhalefet partileri ise siyasi mücadelede aldığı darbelerden “komaya girdi.” Ülkenin siyasi mücadele tablosuna bakıldığında iktidarın muhalif siyasi partilerin yok olmasına izin vermeyeceği gözükmektedir.

⁹⁴⁷ Оппозиционный “Импичмент” требует назначить новые выборы в Армении, <https://ria.ru/politics/20070513/65403760.html>, (Erişim tarihi: 13.05.2007).

⁹⁴⁸ Члены ЦИК Армении от оппозиционных партий не подписали протокол по итогам парламентских выборов, www.regnum.ru/news/826497.html, (Erişim tarihi: 13.05.2007).

⁹⁴⁹ Один из членов ЦИК требует признать выборы в парламент Армении недействительными www.regnum.ru/news/826482.html, (Erişim tarihi: 13.05.2007).

⁹⁵⁰ Народная партия: “Власти разложили пасьянс, который устроил все внешние силы” (Армения), www.regnum.ru/news/826485.html, (Erişim tarihi: 13.05.2007).

⁹⁵¹ Спикер парламента Армении: Говорящие о фальсификациях пытаются оправдать собственную неудачу, www.regnum.ru/news/826473.html, (Erişim tarihi: 13.05.2007).

⁹⁵² Международные наблюдатели от СНГ позитивно оценили выборы в Армении, www.regnum.ru/news/826444.html, (Erişim tarihi: 13.05.2007).

⁹⁵³ Европейские наблюдатели поздравили Армению с прогрессом, www.regnum.ru/news/826464.html, (Erişim tarihi: 13.05.2007); ОБСЕ впервые назвала выборы в Армении демократичными <http://www.panarmenian.net/news/rus/?nid=22264>, (Erişim tarihi: 13.05.2007).

Parlamento seçimlerinin sonuçları, eski hükümette 11 Mayıs 2006'ya kadar temsil edilen Kanunlar Partisi'nin yerine Ermenistan'ın siyasi hayatına yeni giren Çiçeklenen Ermenistan Partisi'ni getirdi. Aynı zamanda Taşnaksutyun, Kanunlar Ülkesi ve Miras Partileri de parlamentoda yer aldılar.

2008 yılında Ermenistan'da yapılan devlet başkanlığı seçimlerinde 2007 yılından itibaren büyük şansa sahip olan Serj Sarkisyan, siyasi ortamın aleyhine değişmemesi için koalisyon hükümet kurmaya çalışırken “yüz ölçüp bir biçmek” istedi. Parlamento seçimlerinden sonra koalisyon hükümet üyelerinden ikisi belli olsa da, üçüncünün hangi parti olacağı ciddi tartışma konusu oldu. Taşnaksutyun Partisi'nin liderleri daha önce “büyük koalisyonun küçük ortakları” olmayacaklarını bildirseler de daha sonra koalisyon hükümetinde yer almaya razı oldular. Ermenistan'da ikinci koalisyon hükümet memorandumu ve işbirliği hakkında anlaşma belgesi 6 Haziran 2007'de imzalandı. Memorandumu Devlet Başkanı Robert Koçaryan, Çiçeklenen Ermenistan Partisi Başkanı Gagik Çarukyan ve Cumhuriyet Partisi Başkanı Serj Sarkisyan imzaladı. Aynı zamanda Taşnaksutyun Partisi adına Armen Rustamyan, koalisyon hükümetle işbirliği yapılması hakkındaki belgeyi imzaladılar.

Koalisyon hükümet ve işbirliği belgesi imzalandıktan sonra Devlet Başkanı Robert Koçaryan hükümetin istifasını 7 Haziran'da kabul etti⁹⁵⁴ ve aynı gün Sarkisyan yeniden Başbakan oldu.⁹⁵⁵ Ermenistan Anayasası'na göre hükümet kurulduktan 20 gün sonra programını parlamentoya sunmalıdır.

Koalisyon hükümetin yapısına dikkat edildiğinde bunun klasik koalisyon anlayışından uzak olduğu anlaşılmaktadır. Taşnaksutyun Partisi, koalisyon hükümetle yaptığı işbirliğine ait belgede henüz imzaların mürekkebi kurumamışken 2008 yılında yapılacak devlet başkanlığı seçimlerinde Serj Sarkisyan'ı desteklemeyeceğini bildirdi. Bu nedenle de koalisyon hükümetin sağlam temeller üzerinde olmadığı iddia edilebilir. İmzalanan belgeye göre Taşnaksutyun Partisi hükümette üç koltuğa ve parlamentoda iki daimi komisyon başkanlığına sahipti. Bu durum onun 2008 yılına kadar siyasi manevra alanını genişleten önemli faktörlerden biridir. Koalisyon hükümette sadece ortak değil, ayrıca imzaladıkları bir belge ile katıldıklarını açıklayan Rüstemyan bununla koalisyon hükümet içinde daha bağımsız hareket etme fırsatına sahip olduklarını ve devlet başkanlığı seçimlerinde kendi adaylarını destekleyeceklerini kaydetti.

⁹⁵⁴ Президент Армении принял отставку правительства, www.regnum.ru/news/839939.html, (Erişim tarihi: 07.06.2007).

⁹⁵⁵ Назначен премьер-министр Армении, www.regnum.ru/news/840320.html, (Erişim trh:07.06. 2007).

Çiçeklenen Ermenistan Partisi parlamento seçimlerinden ikinci büyük parti olarak çıksa da halk tarafından saygı görmedi, hükümette hiçbir siyasi ağırlığı olmayan bakanlıkları almakla yetindi. Parti Başkanı ülkede tanınan işadamı Gagik Çarukyan'dır. Çarukyan'ı siyaset sahnesine çıkarmanın Koçaryan olduğu iddiası kabul edilirse, 2008 yılında yapılan devlet başkanlığı seçimlerinde Koçaryan'ın hükümeti ele geçirmek istediği hakkında yayınlanan görüşler de doğrulanmaktadır.

Sarkisyan hükümette olduğu gibi parlamentoda da konumunu güçlendirdi, bu bakımdan parlamento seçimlerinden sonra sadece yürütme hâkimiyetinde değil, yasama hâkimiyetinde de beklenen değişiklikleri hayata geçirdi. Tigran Torosyan yeniden Parlamento Başkanı oldu. Yardımcıları ise Çiçeklenen Ermenistan ve Taşnaksutyun Partisi'nden seçildi.⁹⁵⁶ Parlamento daimi komisyon başkanları da Sarkisyan'ın istediği gibi seçildi.⁹⁵⁷

Yeni hükümetin en azından 2008 yılında yapılacak devlet başkanlığı seçimleri öncesinde iç, dış ve ekonomi politikada ciddi değişiklikler yapacağı beklenmekteydi. Koalisyon hükümet her açıdan değerlendirildiğinde geçici bir hükümetti.

18 Şubat 2008 yılında yapılan devlet başkanlığı seçimlerine adaylardan Serj Sarkisyan ve Levon Ter-Petrosyan diğer adaylardan farklı ve daha ciddi propaganda faaliyetine başladılar. Ama Merkez Seçim Komisyonu'nun verdiği bilgiler Sarkisyan'ın açık ara önde olduğunu gösterse de, bu Sarkisyan'ın daha geniş seçmen kitlesine sahip olduğunu göstermemektedir.

Merkez Seçim Komisyonu'nun 20 Şubat'ta verdiği bilgilere göre oy hakkına sahip olanların % 70'i seçimlere katıldı ve seçimler aşağıdaki gibi sonuçlandı:

Serj Sarkisyan % 55,7, Artur Bağdasaryan % 17,3, Ter-Petrosyan % 18,9, Vazgen Manukyan % 0,85, Vahan Hovannesyanyan % 5,8, Tigran Karapetyan % 0,55, Artashes Qegamyanyan % 0,42, Arman Melikyan % 0,23 oranında oy aldılar.⁹⁵⁸

Merkez Seçim Komisyonu verileri Populus Sosyoloji Merkezi tarafından yapılan exit-poll sonuçları ile örtüşmektedir (Serj Sarkisyan % 57,01, Ter-Petrosyan % 17,4, Artur Bağdasaryan % 14,6). Populus Sosyoloji Merkezi'nin Sarkisyan'ın kontrolünde

⁹⁵⁶ Президент Армении направил поздравления Тиграну Торосяну в связи с избранием главой парламента, www.regnum.ru/news/840013.html, (Erişim tarihi: 07.06.2007).

⁹⁵⁷ В Армении сформированы руководящие органы нового парламента - обобщение <http://www.newsarmenia.ru/arm1/20070607/41693297.html>, (Erişim tarihi: 07.06.2007).

⁹⁵⁸ Серж Саркисян выиграл президентские выборы в Армении, <https://www.kommersant.ru/doc/85-5206>, (Erişim tarihi: 20.02.2008).

olduğu dikkate alınır, bu sonuçların itibarlı olmaması şüpheleri ortaya çıkmaktadır.⁹⁵⁹ Seçimlerle ilgili bağımsız Alfa GA Merkezi'nin yaptığı exit-poll sonuçları ise Populus Sosyoloji Merkezinin sonuçlarından oldukça farklıdır. Alfa GA Merkezinin yaptığı exit-poll sonuçlarına göre Serj Sarkisyan % 24,4, Ter-Petrosyan % 54,2 oy aldı.⁹⁶⁰

Seçimlere gözlemci olarak katılan AKPA heyeti buldukları seçim bölgelerinde seçimlerin uluslararası standartlara uygun şekilde olduğunu açıkladı. Bu açıklama Sarkisyan'ın elini güçlendirdi ve ihtiyaç olursa seçim sonuçlarına itiraz edenlere karşı güvenlik güçlerini kullanmaya yetki verdi. Ancak bazı muhalefet partileri, AKPA heyetinin sadece “gözlemci oldukları bölgelerde” seçimlerin uluslararası standartlara cevap verdiğini bildirmelerine itiraz ederek bu açıklamanın kabul edilemez olduğunu ve tüm seçim bölgelerinde gözlemci olmadığından bunun gerçekleri yansıtmadığını bildirdiler.

Henüz seçim sonuçları net olarak belli olmamışken Ter-Petrosyan ve Artur Bağdasaryan, seçimlerde ciddi usulsüzlüklerin olduğunu bildirerek Merkez Seçim Komisyonu tarafından açıklanan sonuçları yabancı gözlemcilerin kabul etmelerine rağmen tanımayacaklarını bildirdiler. Ama seçimlerden önce olduğu gibi, seçimlerden sonra da muhalefet partilerinin ortak paydada buluşmaları mümkün olmadığından bu konuda hiçbir sonuç elde edemediler.

Ermenistan'da 6 Mayıs 2012'de yapılan parlamento seçimlerinden sonra ülkede yeni dönem başladı. Ermenistan Merkez Seçim Komisyonu'nun verdiği bilgilere göre yapılacak parlamento seçimlerine sekiz siyasi parti, bir siyasi blok olmak üzere toplam dokuz siyasi birlik katıldı:

Ermenistan Cumhuriyet Partisi; Çiçeklenen Ermenistan Partisi; Kanunlar Ülkesi Partisi; Daşnaksutyun Partisi; Miras Partisi; Demokrat Partisi; Komünist Partisi; Birleşmiş Ermeniler Partisi; Ermeni Ulusal Kongresi⁹⁶¹ (Blok olarak) Lederler-Levon Ter-Petrosyan, Stepan Demirciyan.⁹⁶²

⁹⁵⁹ Премьер-министр Армении Серж Саркисян побеждает на президентских выборах, https://navinyu.by/rubrics/abroad/2008/02/19/ic_news_118_286009, (Erişim tarihi: 19.02.2008).

⁹⁶⁰ Данные exit-polls в Армении сильно разнятся, http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=_Ru-NewsID=2857&SectionID=0&RegionID=0&Date=02/19/2008&PagePosition=1, (Erişim tarihi: 19.02.2008).

⁹⁶¹ Ermeni Ulusal Kongresi Ermeni Ulusal Hareketi'nin devamıdır ve 2008'de adını Ermeni Ulusal Kongresi olarak değiştirmiştir.

⁹⁶² Hatem Cabbarlı, Ermenistan Parlamento Seçimlerine Katılan Siyasi Partiler, <http://www.1news.com.tr/yazarlar/20120416104126050.html>, (Erişim tarihi: 16.04.2012).

Düzenlenen yeni seçim kanununa göre, orantılı seçim sisteminde her altı adaydan birinin kadın olma zorunluluğu vardı. Seçim propagandaları 8 Nisan'da başlayıp 4 Mayıs'a kadar devam etti. 131 milletvekilinden oluşan Ermenistan parlamentosunun 90 milletvekili orantılı, 41'i ise çoğunluk sistemi ile seçilecekti.

8 Nisan'da seçim propagandasının başlamasından sonra siyasi partiler ve bloklar sahip oldukları mali kaynakları ölçüsünde propaganda sürecine katıldılar. Elbette ECP ve ÇEP'nin sahip oldukları mali kaynaklar ile diğer siyasi partilerin mali kaynaklarını daha fazlaydı. Koalisyon hükümet ortakları olan ECP ve ÇEP önemli ölçüde mali kaynaklara sahiptiler, ayrıca merkezi ve yerel yönetim mekanizmalarını kontrol etmekteydiler.

Siyasi partiler propaganda sürecinde ekonomik ve sosyal hedeflerinden daha ziyade, hükümet tarafından seçmen sayısının abartıldığını, açıklanan rakamların istatistik verilerle örtüşmediğini, oligark adayların sayısındaki artıştan duydukları rahatsızlığı, rakiplerinin zayıf noktalarını ve hükümetin yapacağı usulsüzlükleri daha çok gündeme getirdiler. Bağımsız Ermeni uzmanlar da bu olguyu vurguladı ve seçim sürecinin ideolojik esaslara dayanmadığını bildirdiler.⁹⁶³

Ermeni Ulusal Kongresi'nin 30 Mart'ta düzenlediği mitingde Levon Ter-Petrosyan, hükümetin seçimlerde seçmen listeleri üzerinde usulsüzlük yaptığını bildirerek, seçmen sayısının yaklaşık 700 bin kişi artırıldığını dile getirdi. 2011 yılında ülke nüfusunun 3 milyon 285 bin olduğunu kaydeden Petrosyan 414 bin kişinin fiili olarak ülkede yaşamadığını ve seçmen sayısının 170.083 kişi artırıldığını bildirerek toplam 700 bin seçmenin yurtdışında olduğunu vurguladı.⁹⁶⁴

Merkez Seçim Komisyonu tarafından yayımlanan seçmen listelerinden ülkede 2 milyon 485 bin 844 kişinin seçmenin olduğu anlaşıldı. Bu rakam 2008 yılında yapılan devlet başkanlığı seçimlerinden 170.083 kişi fazladır. Muhalefet partileri ve bazı araştırmacılar seçmen sayısının bilerek yüksek gösterildiğini ve bu verilerin aslında Ermenistan'ın demografik verileri ile örtüşmediğini vurguladılar.

Oligarkların parlamentoda temsil olunmaları konusu da muhalefetin iktidara yönelik eleştirilerinde yer aldı. Parlamentoda temsil edilen 131 milletvekilinden 76'sı

⁹⁶³ Левон Тер-Петросян: Я верю, что мы изменим, http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=_Ru&NewsID=63877&SectionID=0&RegionID=0&Date=04/11/2012&PagePosition=1, (Erişim tarihi: 10. 04.2012).

⁹⁶⁴ АНК требует изъять из избирательных списков имена 700 тысяч граждан, не проживающих в Армении, www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/1520834.html, (Erişim tarihi: 13.04.2012).

işadamıdır ve ticaretle meşguldürler.⁹⁶⁵ Muhalefetteki siyasi partileri endişelendiren bir konu da seçimlerde oligarkların sayısının artacağıdır. Muhalefet bununla ülkede zaten uygulanmayan serbest rekabet ortamının zedeleneceğini iddia etmektedir.

Hükümet, muhalefetin ve yabancı gözlemcilerin endişelerini gidermek amacıyla seçim sürecini kontrol etmek için Ermenistan ombudsmanına bağlı bir grup oluşturdu. Grubun başlıca amacı seçimlere katılan siyasi partiler ve vatandaşların karşılaştıkları sorunları halletmek ve onlara hukuki destek sağlamaktır. Vanadzor, Gümrü, İcevan, Yeğegnadzor, Kafan ve Gavara eyaletlerinde bu gruplar faaliyet gösterdi.

Muhalefetin eleştirilerinin önüne geçilmesi bakımından propaganda sürecini kontrol eden ve her siyasi partiyi temsilen birer kişi, sivil toplum kuruluşlarını temsilen de üç kişinin bulunduğu Parlamento Başkanlığına bağlı işçi grubu oluşturuldu. Parlamento Başkanı Samvel Nikoyan konuyla ilgili olarak yaptığı açıklamada bu gruba katılmanın gönüllü olduğunu, eğer herhangi bir siyasi parti katılmak istemeyecekse, bundan sorumlu olmayacağını bildirdi. Merkez Seçim Komisyonu Ermenistan'da 6 Mayıs'ta yapılan parlamento seçimlerini kazanan partiler açıkladı:

Ermenistan Cumhuriyet Partisi % 44,05; Çiçeklenen Ermenistan Partisi % 30,20; Ermeni Ulusal Kongresi % 7,10; Taşnaksutyun Partisi % 5,73; Kanunlar Ülkesi Partisi % 5,49; Miras Partisi % 5,73; Komünist Partisi % 1,06; Ermenistan Demokratik Partisi % 0,37; Birleşmiş Ermeniler Partisi % 0,20 oy aldılar.⁹⁶⁶

GIA (Gallup International Association)'nin seçim sonuçları ile aynı anda yayımladığı exit-poll sonuçları da MSK'nın verdiği istatistiki verilere yakındı. İktidar partisinden olan veya iktidar partisinin desteklediği 59 aday, muhalefet partilerinden 40 aday, bağımsızlardan 34 aday çoğunluk seçim sistemi ile seçimlere katılmıştı.⁹⁶⁷

Seçim sonuçlarına göre altı siyasi parti koalisyon hükümet kurmak için müzakerelere katıldı. Diğer üç parti ise %5'lik barajı aşamadığından parlamentoda temsil edilmedi. Parlamento Seçim Kanunu'na göre, siyasi partilerin %5'lik, siyasi blokların ise %7'lik barajı aşmadan parlamentoda temsil olunmaları mümkün değildir.

ECP seçimlerde 50+1 oy aldığı için koalisyon hükümet kurmadan tek başına iktidara sahip olabilirdi ama o zaman da meşruluğu tartışmaya açılacağından

⁹⁶⁵ Парламентские выборы в Армении 2012 года: олигархов заменят их представители? <https://regnum.ru/news/1472984.html>, (Erişim tarihi: 30.11.2011).

⁹⁶⁶ Hatem Cabbarlı, "Ermenistan'da 6 Mayıs'ta Yapılan Parlamento Seçim Sonuçları," <http://www.1-news.com.tr/yazarlar/20120508041423920.html>, (Erişim tarihi: 08.05.2012).

⁹⁶⁷ Выборы в Национальное собрание Армении 2012 года, <http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/-205969/>, (Erişim tarihi: 03.05.2012).

parlamentoda temsil olunan diğ er siyasi partilerle koalisyon hükümet kurmayı uygun buldu.

Yasalara göre, Devlet Başkanı parlamento seçimlerinde en çok oy alan partiyi hükümeti kurmakla görevlendirir. ECP, seçim sonuçlarına göre ikinci çıkan ÇEP'le değil diğ er siyasi partilerle görüşmelere başlayabilirdi. Ancak bu durumda ana muhalefet statüsü, mali durumu zayıf olan EUK'den büyük mali kaynağa sahip ÇEP'e geçebilirdi.

11 uluslararası, 54 yerel teşkilat seçimlere gözlemci olarak katıldı. Yerel gözlemcilerin sayısı 31 bin 451, uluslararası gözlemcilerin sayısı 647 kişiydi. Oy kullanma hakkına sahip 2.482.238 kişiden 1.559.627 kişi (% 62.23) oy kullandı⁹⁶⁸ Bu durum seçmenlerin yaklaşık % 40'nın seçimlerde oy kullanmadığını göstermektedir.

Ermenistan İçişleri Bakanlığı tarafından seçim günü yapılan ihlallerle ilgili verilen bilgilere göre, üç kişi hakkında dava açılmıştır. DP, ÇEP ve EUH Ortak Seçim Karargâhı seçim sonuçlarına itiraz ederek MSK'ya şikâyet başvurusunda bulunacaklarını açıkladılar.

Daha önceki seçimlerde muhalefet partileri ECP'nin seçmenleri oyunu parayla satın aldıklarını iddia etseler de, bu seçimlerde aynı iddia çerçevesinde ECP'nin ismi geçmedi. EUH, 12/32 ve 12/33 sayılı seçim merkezlerinde seçmenlerin oylarının parayla satın alındığını ve ellerinde bunu kanıtlayan fotoğraf ve video görüntülerinin olduğunu bildirdi. Ermenistan Ombudsmanından seçimlerle ilgili verilen bilgilere göre 6 Mayıs'ta 204 kişi şikâyet dilekçesi vermiştir. Bu şikâyet dilekçelerinin 72'si eyaletlerden, 47'ü ise İrevan ve etraf bölgelerden gelmiştir. Şikâyetler büyük ölçüde araştırılmış ve seçmenlerin oylarının satın alındığı iddiaları onaylamışlardır.⁹⁶⁹

Parlamento seçimlerinin sonuçlarını Ermenistan'ın iç politikası bakımından şu şekilde değerlendirmek mümkündür:

- Seçim sonuçları iktidarı büyük ölçüde rahatlattı. ECP koalisyon hükümet kurmayacak kadar oy alabildi. EUK daha önce yapılan parlamento seçimlerinde temsil edilmese de bu seçimlerde parlamentoda yerini aldı. Devlet Başkanı Sarkisyan bu sonuçtan memnun kaldı ve 2013 yılında yapılacak devlet başkanlığı seçimlerine kadar konumunu daha da güçlendirdi.

⁹⁶⁸ ПАСЕ ожидает от Армении идеальных выборов, www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/152-0525.html, (Erişim tarihi: 12.04.2012).

⁹⁶⁹ Представители всех властных партий Армении обвиняются в раздаче предвыборных взяток, www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/1528379.html, (Erişim tarihi: 06.05.2012).

- ECP'nin seçimlerden zaferle çıkması eski Devlet Başkanı Robert Koçaryan'ın 2013'te yapılacak devlet başkanlığı seçimlerinde aday olma ihtimalini zayıflattı. Parlamento seçim sonuçlarına göre çoğunluğu temin eden Sarkisyan, parlamentoyu devlet başkanlığı seçimlerine kadar kontrol altında tutabilmesi için elinde bulundurduğu yönetim mekanizmalarından yararlandı.

- EUK lideri Levon Ter-Petrosyan da parlamentoda temsil edildiğinden seçim sonuçlarına itiraz etmesi için ciddi bir neden görmedi. EUK, yaklaşık on yıldır parlamentoda temsil olunmuyordu. Bu seçimlerde parlamentoda yer almasıyla taraftarları karşısında güven tazelediği gibi, hükümete baskı uygulamak için yeni bir kürsü elde etti.

18 Şubat 2013'te Ermenistan'da yapılan devlet başkanlığı seçimleri daha önce yapılan seçimlerle mukayese edildiğinde oldukça sönük bir görünüm sergiledi. 6 Mayıs 2012'de yapılan parlamento seçim sonuçlarına göre Ermenistan Cumhuriyet Partisi koalisyon hükümet kurmaya gerek görmeden tek başına hükümeti kurdu ve devlet başkanlığı seçimlerine daha güçlü seçim karargâhı ile katıldı.⁹⁷⁰

Devlet başkanlığı seçimlerine muhalefet partilerin ve kurulacak blokların adaylarının olmasına rağmen, seçim maratonunda mücadelenin ECP lideri Devlet Başkanı Serj Sarkisyan ve Çiçeklenen Ermenistan Partisi (ÇEP) lideri Gagik Çarukyan arasında yaşanacağı belliydi.⁹⁷¹

Ama olaylar hiç de tahmin edildiği gibi gelişmedi. Çarukyan'ın partisinden birkaç kişinin Brüksel'i ziyaret ettiği, ABD ve Avrupa Birliği'nin üst düzey temsilcileri ile bir araya geldiği, Güney Kafkasya'nın mevcut durumu ile ilgili bazı meseleleri, Ermenistan'ın iç siyasi durumunu ve devlet başkanlığı seçimlerinin müzakere edildiği hakkında basına bilgi sızdırıldı. Bunun ardından Gagik Çarukyan'ın 4 Kasım'da Brüksel'i ziyaret etmesi⁹⁷² ise Devlet Başkanı Sarkisyan'ı rahatsız etti. Basın, Çarukyan ve takımının Brüksel'i ziyaret etmesini seçimlerde siyasi destek almak istemesi olarak değerlendirdi.

⁹⁷⁰ Hatem Cabbarlı, Ermenistan Devlet Başkanlığı Seçimlerine Hazırlıyor, <http://www.1news.com.tr/yazarlar/20130126014613684.html>, 26.01.2013

⁹⁷¹ Гагик Царукян метит в президенты?. http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=_Ru&NewsID=-33956&SectionID=0&RegionID=0&Date=11/03/2010&PagePosition=1, (Erişim tarihi: 03.11.2010).

⁹⁷² Гагик Царукян едет в Брюссель, <https://rus.azatutyun.am/a/24787836.html>, (Erişim tarihi: 03.12.2012).

Ancak Çarukyan'ın Brüksel ziyaretinden sonra devlet başkanlığı seçimlerinde aday olmayacağını açıklaması, ciddi tartışmalara neden oldu.⁹⁷³ Muhalefet siyasi parti ve blokların adaylarının devlet başkanlığı seçimlerinde Sarkisyan'ın karşısında zayıf kalacağı belliydi. Seçim sonuçlarının nasıl olacağı ile ilgili edilen bütün tahminler Sarkisyan ve Çarukyan mücadelesi dikkate alınarak kurulmuştu. Çarukyan'ın seçimlere katılmayacağını bildirmesi, Sarkisyan'ın daha rahat mücadele etmesine olanak sağlasa da, seçimleri kazandığı takdirde meşruluğu şüphe doğuracak ciddi konuları da beraberinde getirecekti. Diğer adayların siyasi ve mali gücü devlet başkanlığı seçimlerinde mücadele edecek ve zafer kazanacak kadar yeterli değildi.⁹⁷⁴

Çarukyan'ın seçimlere katılmayacağı anlaşıldı, bunun üzerine Taşnaksutyun, Ermeni Ulusal Kongresi, Ermenistan Halk Partisi, Kanunlar Ülkesi Partisi ve diğer siyasi partiler ve bloklar da kendi adaylarını açıklamadılar.

Merkez Seçim Komisyonu'nun verdiği bilgilere göre, seçimlerin yapılması için 41 seçim merkezi ve 1988 seçim bürosu ülke genelinde faaliyet göstermekteydi. Seçimlerde toplam 2.507.960 seçmen oy kullanacaktı. Seçimlerde adayların programlarının açıklanması için 21 Ocak'tan 16 Şubat tarihine kadar süre verildi.

Toplam 15 kişinin adaylığı MSK tarafından kayda alınsa da, daha sonra 7 kişi adaylığını geri aldı. Böylece devlet başkanlığı seçimlerine Devlet Başkanı Serj Sarkisyan; Raffi Ovannesyan (Miras Partisi'nin lideri); Hrant Bagratyan (Hürriyet Partisi'nin lideri); Paryur Ayrikyan (Ulusun Kaderini Tayinetme Birliği Başkanı); Aram Melikyan; Vardan Sedrakyan; Andreas Gukasyan (politik analist); Aram Arutyunyan (Milli Anlaşma Partisi'nin lideri) dahil olmakla toplam sekiz kişi katıldı.

Muhalefet partilerin adayları ile Sarkisyan'ın iç politikada imaj ve siyasi ağırlığı değerlendirildiğinde hiçbirinin veya hepsinin siyasi ağırlığı Çarukyan'ın siyasi ağırlığına eşit değildi. Çarukyan iç politikada ana muhalefet partisini temsil etmekteydi. Ama Çarukyan büyük bir ihtimalle Sarkisyan'ın ciddi baskılarından sonra aday olmak istemedi. Bu seçimlere Sarkisyan sanki tek başına katılıyordu. Diğer adayların ise seçimlerin meşru olmasını temin etmekten başka bir görevleri yoktu. Sarkisyan'ın karşısında bu kadar zayıf kalan adaylarla seçimlere gitmesi onun seçilmesini garantilese de, ülke dâhilinde ve uluslararası sivil toplum kuruluşları nezdinde meşruluğu problemi

⁹⁷³ Серж Саргсян выдвинул Гагику Царукяну “не ультиматум, а требование”, www.regnum.ru/newsfd-abroad/armenia/1358091.html, (Erişim tarihi: 18.12.2010).

⁹⁷⁴ Гагик Царукян принял решение касательно своего участия в выборах президента Армении, www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/1595792.html, (Erişim tarihi: 21.11.2012).

ortaya çıktı. Uluslararası kuruluşların temsilcileri olarak ülkede bulunan gözlemcilerin büyük çoğunluğu devlet başkanlığı seçimlerinde rekabetin yaşanmadığını ve sonuçları önceden belli olan seçimlerin yapılacağını ifade ettiler.⁹⁷⁵ İngiltere'nin İrevan Büyükelçisinin devlet başkanlığı seçimlerine büyük siyasi partilerin neden katılmadığını araştırması üzerine Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan açıklamalar da ikna edici olmadı.

Serj Sarkisyan, ikinci defa devlet başkanlığını ilan etse de ülkenin karşılaştığı siyasi, ekonomik ve sosyal sorunların halledilmesinde başarılı olamadı. İşsizlik ve ekonomik nedenlerden dolayı ülkeni terk edenlerin sayısı arttı, bürokratik nedenlerden ve sağlam rekabet ortamının olmamasından dolayı yerli sermaye dışarıya taşındı, sosyal adaletsizlik devam etmekteydi. Bütün bu sorunlar devam ederken Sarkisyan muhalefete karşı baskılarını daha da artırdı.

Ermenistan Merkez Seçim Komisyonu tarafından yapılan açıklamaya göre, 18 Şubat 2013'te yapılan devlet başkanlığı seçimlerini Serj Sarkisyan %59 oy alarak kazandı. %37 oy alan Raffi Hovannesyanyan ise ikinci oldu.⁹⁷⁶ Seçim propagandası yaparken suikasta uğramasına rağmen Paryur Hayrikyan kendisinin ve taraftarlarının beklentisi kadar oy toplayamadı. MSK resmi sonuçları açıkladıktan sonra Raffi Hovannesyanyan ve destekçileri seçimleri kazandığını iddia ederek ve miting düzenledi.⁹⁷⁷ Ancak bütün bunlar seçim sonuçlarının değiştiremedi. Seçimlerde zaten rekabet yaşanmadığından Hovannesyanyan'ın itirazları karşısında Serj Sarkisyan geri adım atmadı.⁹⁷⁸

Seçimlerden sonra gündemi meşgul eden bir konu da Hovannesyanyan ve Sarkisyan'ın görüşebileceği idi ve 21 Şubat'ta taraflar bir araya geldiler. Görüşten önce Serj Sarkisyan, Hovannesyanyan'ın isterse basın mensuplarının da görüşe katılmasının mümkün olacağını bildirmesi üzerine Hovannesyanyan görüşün basına kapalı yapılmasının

⁹⁷⁵ Наблюдатели Хельсинкского комитета Армении зарегистрировали в общине Ачарьяк ряд нарушений, http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=_Ru&NewsID=83197, (Erişim tarihi: 18.02.2013)

⁹⁷⁶ ЦИК Армении обнародовал предварительные итоги выборов: Серж Саргсян - 58,64% www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/1626736.html, (Erişim tarihi: 19.02.2013).

⁹⁷⁷ Полиция: Общее число избирателей на президентских выборах в Армении, www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/1626125.html, (Erişim tarihi: 17.02.2013).

⁹⁷⁸ Hatem Cabbarlı, Ermenistan'daki "Seçim" in Ardından <http://www.1news.com.tr/yazarlar/2013022-8032956127.html>, (Erişim tarihi: 28.02.2013).

daha uygun olacağını bildirdi.⁹⁷⁹ Daha sonra yapılan açıklamada görüşme zamanı seçim sonuçları ve iç politika problemlerinin müzakere edildiği bildirildi.

Serj Sarkisyan'ın Hovannesyan ile görüşmeyi kabul etmesinin asıl nedeni iç politikada yaşanan gerginliğin bir nebze de olsa azaltılmasına ve Avrupa'nın seçim sürecinde yaşanan problemlerden dolayı hükümete yönelik baskılarının önüne geçme isteğiydi.

Sarkisyan'ın ikinci defa devlet başkanı seçilmesinin meşruluğu konusu Ermenistan'ın muhalefet cephesinde tartışılan en ciddi problemdi. Nitekim Levon Ter-Petrosyan, Robert Koçaryan, Gagik Çarukyan ve seçimlerde ikinci olan Raffi Hovannesyan Sarkisyan'ı tebrik etmediler. Bu durum seçimlerle ilgili olarak tarafsız gözlemcilerin olumlu açıklamada bulunmalarına rağmen Ermenistan kamuoyu seçimlerin meşruluğunu kabullenmediğini göstermektedir.

Devlet başkanlığı seçimlerinde adaylar arasında ciddi rekabet yaşanmadı, diğer adayların zayıf olması Sarkisyan'ı fazla zorlamadı. Ana muhalefet lideri Gagik Çarukyan'ın aday olmaması, diğer ciddi siyasi partilerin aday göstermemeleri seçim sonuçlarının önceden belli olmasına olanak sağladı ve Sarkisyan'ın seçimleri kazanacağı kesinleşti.

BDT gözlemci grubu her zamanki gibi seçimlerle ilgili olumlu görüş bildirdi. Grup Başkanı Sergey Lebedev seçimlerle ilgili yaptığı açıklamada, seçim yasasında yapılan değişikliklerden memnun olduklarını ve seçimlerin demokratik bir ortamda yapıldığını ifade etti.⁹⁸⁰ Rusya'ya yakınlığı ile bilinen Serj Sarkisyan'ın iktidarını koruması Rusya'nın bölgede ve Ermenistan'da çıkarlarının beş yıl daha devam etmesi anlamına gelirdi.

Seçimlerden sonra muhalefet temsilcilerini kızdıran bir olay da yaşandı. AGİT temsilcileri seçim sonuçları ile ilgili olumlu görüş bildirdiler. Muhalefet cephesinde bulunan vatandaşlar AGİT temsilcilerinin açıklama yaptığı salona girerek gözlemcilerin açıklamalarının gerçeklerle örtüşmediğini ifade ettiler. Muhalefet, gözlemcilerin seçimlerde yapılan usulsüzlük hakkında konuşmamakla itham ederek olumlu

⁹⁷⁹ Серж Саргсян посетил Паруйра Айрикяна, <https://armenpress.am/rus/news/706948/serzh-sargsyan-pays-visit-to-paruyr-hayrikyan.html>, (Erişim tarihi: 17.02.2013).

⁹⁸⁰ Выборы в Армении были легитимными, свободными и конкурентными: наблюдатели от СНГ, www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/1626944.html, (Erişim tarihi: 19.02.2013).

açıklamalarıyla seçimlerin meşrulaştırılmasında Sarkisyan'a yardım ettiklerini ve bunun asla kabul edilmeyeceğini bildirdiler.⁹⁸¹

Muhalefet temsilcilerinin bu itirazlarına rağmen ABD Dışişleri Bakanlığı temsilcisi Viktoria Nuland, AGİT gözlemcilerinin açıklamaları ile aynı görüşte olduklarını bildirdi.⁹⁸² ABD hükümetinin böylesi bir açıklamada bulunması, seçim süreci ve sonuçları hakkında kendi görüşlerinin olmaması ve Sarkisyan'a destek olarak değerlendirildi. ABD dünyada demokrasi, özgürlük ve insan haklarının savunucusu olduğunu iddia etmesine rağmen seçimlerde iktidar partisi tarafından yapılan usulsüzlükleri görmemeleri, muhalefet adaylarına ve adaylara karşı yapılan siyasi ve fiziki baskılarla ilgili görüş bildirmemesi de ilginçtir.

AGİT ve ABD temsilcilerinin seçim sonuçları ile ilgili Sarkisyan'ın otoritesini ve konumunu güçlendirecek açıklamalarda bulunması durumu kabullendikleri ve demokratik değerlerin çiğnenmesine sessiz kalmaları demektir.

Ermenistan'da siyasi iktidar uğrunda mücadelenin yaşandığı bir dönem de 2 Nisan 2017'de yapılan parlamento seçimleri oldu. Seçimlere Ermenistan Cumhuriyet Partisi, Taşnaksutyun Partisi, Bağımsız Demokratlar Partisi, Ermeni Dirilişi Partisi, dört blok-Çarukyan Bloku, Ermeni Ulusal Kongresi-Ermenistan Halk Partisi Bloku, ORO Bloku (Ohanyan-Raffi-Oskanyan) ve Elk (Çıkış) Bloku katıldı.⁹⁸³

2015 yılında yapılan Anayasa reformundan sonra parlamentoda milletvekili sayısı 101'e (önce 131 idi) indirildi. Seçimlere 1.539 aday katıldı, bir koltuk için ortalama 150 aday mücadele etmekteydi. Merkez Seçim Komisyonu'nun seçim sonuçları ile ilgili açıklamasına göre: Ermenistan Cumhuriyet Partisi % 49,2; Blok Çarukyan % 27,32; Taşnaksutyun Partisi % 6,57; Elk Bloku % 7,74; Kongres-EHP Bloku % 1,18; Bağımsız ORO Bloku % 2,04; Demokratlar Partisi % 0,56; Ermeni Dirilişi Partisi % 3,37; Komünist Partisi % 0,39 oy topladılar. Seçimlerde seçmenlerin toplam % 60,86'sı oy hakkını kullandı.

Merkez Seçim Komisyonu'nun açıklamasına göre parlamentoda iktidarı Ermenistan Cumhuriyet Partisi, Taşnaksutyun Partisi, Elk Bloku ve Çarukyan Bloku temsil edilecekti.

⁹⁸¹ Группа молодых активистов в Ереване сорвала пресс-конференцию наблюдательской миссии БДИПЧ/ОБСЕ, www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/1627054.html, (Erişim tarihi: 19.02.2013).

⁹⁸² США разделяют мнение БДИПЧ/ОБСЕ о президентских выборах в Армении, www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/1627264.html, (Erişim tarihi: 20.02.2013).

⁹⁸³ Hətəm Cabbarlı, "Ermənistanda parlament seçkilərinin nəticələri," <http://newtimes.az/az/politics/5086/> (Erişim tarihi: 05.04.2017).

Parlamento seçimlerinde Ermenistan Cumhuriyet Partisi 55, Çarukyan Bloku 30, Elk Bloku 9, Taşnaksutyun Partisi ise 7 milletvekili çıkardı.⁹⁸⁴

Son parlamento seçimleri yapılmadan önce Anayasa değişikliği referandumu ile Ermenistan'da devlet yönetim sistemi yarı başkanlık yönetim sisteminden parlamento yönetim sistemine geçti. Bundan sonra en önemli konu kimin başbakan olacağıydı. Karen Karapetyan Başbakanlık görevinde kalacak mıydı, yoksa bu göreve daha iddialı Serj Sarkisyan mı gelecekti?⁹⁸⁵ Seçimlerden önce Serj Sarkisyanın başbakan olacağı konusunda çeşitli haberler yayınlansa da kendisi bu konuya açıklık getirmede.⁹⁸⁶ Bazı kaynaklar 2018 yılında yapılan devlet başkanlığı seçimlerine kadar Karen Karapetyan'ın görevinde kalacağını, Serj Sarkisyan'ın ise başbakan olacağını iddia etmekteydi.⁹⁸⁷

Yeni Anayasaya göre parlamento çoğunluğunu elde etmek için 101 sandalyenin % 54'ünü alan parti hükümeti kurabilirdi. Eğer bu çoğunluk elde edilmezse, yani hükümet kurulamazsa, yeni hükümetin kurulması için 28 gün sonra parlamento yeniden toplanmalıdır.

Parlamento seçimlerine gözlemci olarak katılanlar seçim sonuçları ile ilgili görüşlerini açıkladılar. BDT'den gelen gözlemci heyetin Başkanı Maya Grıçına, seçimlerde ciddi ihlallerin olmadığını bildirdi.⁹⁸⁸

AGİT gözlemci komisyonu koordinatörü İgnasiyo Sanches ise basın hukukunun kısıtlandığını, seçmenlere baskı uygulandığını kaydetti.⁹⁸⁹

2 Mart 2018'de yapılan devlet başkanlığı seçimleri Ermenistan'ın bağımsızlık tarihinde en ciddi sonuçlar doğuran bir seçimdir. Nitekim Serj Sarkisyan iki defa devlet başkanı seçildiğinden, yeni Anayasa şartlarına göre üçüncü defa devlet başkanı seçilemezdi ve bu nedenle başbakan olmak istiyordu. Ayrıca artık devlet başkanını halk değil, parlamento seçiyordu. Devlet başkanlığı seçimlerini Sarkisyan'ın adaylığını

⁹⁸⁴ ЦИК подвел окончательные итоги выборов, <http://www.Iragir.am/index/rus/0/country/view/54930> (Erişim tarihi: 09.04.2017).

⁹⁸⁵ Акоп Бадалян, “Дорожная карта” Сержа Саркисяна до 2018 года,” <http://www.Iragir.am/index/rus/0/comments/view/55696>, (Erişim tarihi: 16 Mayıs 2017).

⁹⁸⁶ Серж Саргсян пока не задумывался о своём политическом будущем <https://regnum.ru/news/polit-/2302102.html>, (Erişim tarihi: 17.07.2017).

⁹⁸⁷ Сона Арутюнян, “Серж Саргсян начал процесс дискредитации Карена Карапетяна,” <http://ru.1in.am/1195893.html>, (Erişim tarihi: 23.07.2017).

⁹⁸⁸ Наблюдатели СНГ: Мы не выявили нарушений в ходе голосования на парламентских выборах в Армении, <http://www.panarmenian.net/rus/news/236521/>, (Erişim tarihi: 02.04.2017).

⁹⁸⁹ Миссия ОБСЕ заметила нарушения свободы СМИ на выборах в Армении, <https://regnum.ru/news/polit/2257991.html>, (Erişim tarihi: 03.04.2017).

açıkladığı Armen Vardanoviç Sargsyan (90 oy lehine, 10 oy aleyhine, 1 oy geçersiz) kazandı.⁹⁹⁰

Armen Sargsyan devlet başkanı seçilmeden önce parlamentoda milletvekilleri tarafından dinlenildi ve devlet başkanı seçildiği takdirde yürüteceği faaliyet programı hakkında bilgi verdi. Açıklamalarından sonra muhalif Elk Bloku temsilcilerinin sorularını yanıtlayan Sargsyan'ın verdiği cevaplar yeterli görülmedi.

Sorulan en önemli sorulardan biri de Sargsyan'ın vatandaşlığı konusuydu. Sargsyan bununla ilgili şöyle cevap verdi: “Evet ben Büyük Britanya vatandaşıydım. 2000 yılında Büyükelçi görevinden ayrıldıktan sonra Britanya vatandaşlığı için müracaat ettim ve 2002 yılında vatandaşlık aldım. Daha sonra 2011 yılında Britanya vatandaşlığından çıktım.”⁹⁹¹

Ermenistan'da devlet başkanlığı seçimlerinde problem yaşanmasa da Serj Sarkisyan'ın başbakan seçilmesinden sonra durum değişti. Muhalif Elk Bloku Sarkisyan'ın başbakan olmasından sonra mitingler düzenleyerek itiraz etmeye başladı. İlk günlerde itiraz dalgasının hiçbir şeyi değiştiremeyeceği görünümü hâkim olsa da, mitinglerin İrevan dışındaki bölgelere de yayılması, polisin ve güvenlik güçlerinin yetersiz kalması durumu değiştirdi. Elk Bloku lideri Nikol Paşinyan, Başbakan Serj Sarkisyan'ın istifa talebini ileri sürerek canlı yayında oturuma davet etti. Canlı yayını yarıda terk eden Sarkisyan istifa etmek zorunda kaldı. İç politikada yaşanan belirsizlikten Paşinyan ustalıkla yararlandı, parlamentoda yapılan uzun müzakereler devam ederken resmen parlamento'yu tehdit ederek kendisinin başbakan seçilmesi için milletvekillerini ikna edebildi. Böylece parlamento, 8 Mayıs 2018'de Nikol Paşinyan'ı Başbakan seçti.⁹⁹²

1980'li yılların sonlarından itibaren başlayan Ermeni bağımsızlık hareketi 1991 yılında başarıya ulaştı, Ermeniler bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra mücadele şekli ve yöntemi değişti, iç dinamikler çeşitli kutuplarda birleşerek iktidar mücadelesine başladılar.

Siyasi partilerin ve sivil toplum örgütlerinin kurulması, Ermeni siyasi hayatında değişik aktör ve güçlerin ortaya çıkması, demokrasinin ilk belirtileri gibi değerlendirilse

⁹⁹⁰ Hatəm Cabbarlı, Ermənistanda ilk ermənistanlı prezident, <http://newtimes.az/az/politics/5510/>, (Erişim tarihi: 05.03.2018).

⁹⁹¹ До какого года Армен Саркисян был гражданином Великобритании <http://www.lragir.am/-index/rus/0/country/view/61320>, (Erişim tarihi: 01.03.2018).

⁹⁹² Парламент Армении утвердил Никола Пашиняна на пост премьер-министра, <https://regnum.ru/news/polit/2412672.html>, (Erişim tarihi: 08.05.2018).

de, iktidar mücadelesinde demokratik değerler iktidarda bulunanlar tarafından ihlal edildi. İktidara gelmeden önce demokratik değerlere, insan haklarına, basın yayın özgürlüğüne, fikir ve ifade serbestliğine inanan ve korumaya çalışan siyasi partiler, yönetimi ele aldıktan sonra bu değerlerin hiçbirine sahiplenmedi. Baltık ülkeleri hariç, eski Sovyetler Birliği ülkelerinin hemen hemen tamamında bu tür siyasi iradenin hâkim olduğu söylenebilir.

Ermenistan'da kısıtlı imkânlarla iktidar uğrunda mücadele eden siyasi partiler genellikle hükümetin ciddi baskıları ile karşılaştığından mücadeleyi uygun rekabet ortamında ve demokrasinin şartları çerçevesinde yapamamaktalar. Devlet başkanlığı ve parlamento seçimlerine her ne kadar çeşitli muhalif siyasi parti ve bloklar katılsa da, genellikle seçim sonuçları önceden bellidir. Devlet başkanları, Anayasanın verdiği ikinci dönem devlet başkanlığı hakkını kullanmakta ve nedense her zaman seçimleri kazanmaktadır. Ermenistan siyasi hayatında gerçek anlamda bir demokrasi hiçbir zaman yer edinemedi. Devletin yüksek makamları siyasiler ve bürokrat tarafından halka hizmet verecek makam olarak değil, kişisel servetlerini arttırmak, ihtiras ve hırsların tatmin edildiği bir makam olarak anlaşılmaktadır. Bu anlayış bu güne kadar da değişmemiştir.

Anayasa ve kanunlar çerçevesinde iktidar uğrunda siyasi mücadelenin çerçevesi net olarak belirlenmesine rağmen, genellikle zor durumda kalan iktidar ve muhalefet ihtiyaç duyduklarında bu çerçevenin sınırlarını aşmaktan çekinmemektedir. Bir başka ifadeyle iktidar ve muhalefet kendi çıkarlarını ön plana çekerek siyasi kültür geleneğine fazla değer vermemektedirler. Muhalefet ve iktidar siyasi mücadelede birbirilerini eleştirirken uyguladıkları politikaları değil, çoğu zaman kişilerin eksik kalan yanlarını kamuoyu önünde eleştirmektedirler.

4.3. Ermenistan'da Faaliyet Gösteren Siyasi Partiler

1. Ermenistan Cumhuriyet Partisi (ECP)⁹⁹³

2 Nisan 1990'da İrevan'da kurulan parti, 14 Mayıs 1991 tarihinde Adalet Bakanlığı'nda kaydını tamamladı. Kurucu Başkanı Aşot Navasardyan'dır (1990-1997). Ocak 1999-Mart 2007 yıllarında Andranik Margaryan parti başkanı seçildi. Margaryan'ın ölümünden sonra Serj Sarkisyan (25 Mart 2007- 24 Mayıs 2014) Başkan seçildi.

ECP, 1967-1987 yılları arasında Ermenistan'da illegal faaliyet gösteren Milli

⁹⁹³ <http://hhk.am/ru/history/>

Birlik Partisi'nin halefi olduğunu bildirmektedir. Bu parti Aşot Navasardyan tarafından askeri siyasi örgüt olarak bilinen "Bağımsızlık Ordusu"nun tabanı üzerinde kuruldu. Adalet Bakanlığı tarafından kayda alınan ilk siyasi partidir. İkinci Başkanı Vazgen Sarkisyan 27 Ekim 1999'da parlamentoya karşı düzenlenen terör eyleminde hayatını kaybetti. Bazı siyasi anlaşmazlıkların yaşanması üzerine ECP, 2 Şubat 1998'de Cumhuriyet Bloğu'yu ile yollarını ayırdı. Haziran 1998'de parlamentoda temsil edilen Yerkrpah gurubu ECP bünyesinde mücadele etmeye karar verdi ve hareketin liderliğini Vazgen Sarkisyan üstlendi. Ermenistan Halk Partisi ile 1999'da anlaşarak seçim öncesi Birlik İttifakı kurdu.

ECP, 1990 yılındaki parlamento seçimlerinde 1, 1995 seçimlerinde 5 milletvekili ile seçmenini temsil etti. 1999 yılında Ermenistan Halk Partisi ve Birlik seçim bloğu ile birlikte seçimlere katıldı. Parti, 1999'da yapılan parlamento seçimlerinde büyük başarı elde etti. Seçim sonuçlarına göre Miasnutyun seçim bloğu tüm oyların % 41,6'sını aldı.

25 Mayıs 2003'te yapılan parlamento seçimlerinde hiçbir siyasi parti ile işbirliğine gitmemesine rağmen, toplam 40 milletvekilini parlamentoya sokabildi. Önceki seçimlere göre bu seçimden daha da güçlenerek çıktı. Hanrapetakan (Cumhuriyetçi) Parlamento Grubunda etkili parti oldu.⁹⁹⁴

İdeolojisi:

- Aşırı milliyetçi görüşleri ile bilinen Garegin Njde'nin Çegakronutyun ve Taronakanutyun⁹⁹⁵ ideolojisini benimsemiştir. Çegakronutyun ve Taronakanutyun ideolojinin temelini vatan kültürü, nesiller arası ruh ilişkisi, bağımsızlık mücadelesinde halkın kendi kaderini belirleme kararlılığı, milli, kültürel ve ahlaki değerlerin korunması ve güçlendirilmesidir. Şovenizmi kabul etmeyen Çegakronutyun ve Taronakanutyun, milli ruhun korunması ve geliştirilmesi için vatanseverlik duyguların geliştirilmesine çalışmaktadır.

- İki yılda bir düzenlenen parti kurultayı ECP'nin en yetkili organıdır.

Amaç ve görevleri:

- Bağımsız devlet kurmak ve güçlendirmek; Hukuk ilkelerine göre yapılanmış demokratik ve sosyal bir devlet; Anayasa'ya uygun olarak kamu yönetimi ve yapılanmasına katkıda bulunulmak; Siyasi hayatın demokratikleştirmek ve istikrar

⁹⁹⁴ Шестой съезд Республиканской Партии Армении, 9 июня, 2001 г, г. Ереван.

⁹⁹⁵ Garegin Njde, *Çegakron Şarjumi, Patmutyun yev Gağaparakhosutyun*, (Çegakron Hareketi, Tarih ve İdeoloji), İrevan 2002.

kazandırmak; Sivil toplum anlayışının kabul edilmesi ve uygulanması,⁹⁹⁶

Programı:

- Dünya görüşü ve siyasi anlayışı millet ve vatan üzerinde kurulmaktadır. Onlara göre Dağlık Ermenistan, Ermenilerin anayurdu olarak kabul görmektedir. Halkın başlıca amacının vatanlarında yaşaması, yaşam gücünü devam ettirmek olmalıdır. Halk mutlaka yaratıcı dehasını ve serbest iradesini kanıtlamalıdır;

ECP, Ermeni Apostol Kilisesi, dili ve kültürünün, milli birlik ve dayanışmanın sembolü olarak kabul eder. Kilisenin yüzyıllardır halkın bu özelliğini koruduğu kanaatindedir. Siyasi faaliyetinde diğer partilerle, sivil toplum örgütleriyle millet ve devlet menfaatlerinin korunması şartı ile işbirliği yapar ve bu değerleri kendi değerlerinden üstün tutar vs.

Dış politika anlayışı:

- Devletin başlıca hedefi uluslararası toplulukla bütünleşmeyi sağlamak, bütünleşme sürecinde Ermenistan'ın ekonomik ve siyasi rolünün artmasına çalışmak, karşılıklı çıkarların korunması şartıyla siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesini sağlamak.

Ekonomi politikasının temeli:

- Ülkenin ekonomi politikası, milli ekonominin geliştirilmesi ve korunması şartıyla dünya tecrübesine dayanmalıdır. Devlet ve özel sektörün gelişmesi için ihtiyaç duyulan hukuki yardımı temin etmeli, özel ve devlet mülkiyetin olmasına ve korunmasına garanti vermelidir vs.⁹⁹⁷

Aşot Navasardyan 1990-1995 yıllarında partisini parlamentoda temsil etmiştir. Ermenistan'da Bağımsızlık Bildirgesi metni üzerinde çalışmalar yapılırken parti tarafından ikinci bir bildiri metni hazırlandı ve bu bildiri de bazı görüşler daha sonra kabul edilen metinde yer aldı. Ermenistan ordusunun kurulması, milli marş, arma ve bayrak hakkında ilk yasa tasarısını parlamentoya sunan ilk partiydi. Türkiye ile sınırı belirleyen 16 Mart 1921 Moskova ve 13 Ekim 1921 Kars Anlaşması'nın fesih edilmesini gündeme getirdi. Sözde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin ve asılsız Ermeni soykırımının uluslararası alanda tanınması yönünde faaliyet göstermektedir.⁹⁹⁸

Parlamento temsilciliği:

1995-Aşot Navasardyan, Andranik Margaryan, Yuri Bakhşanyan, Galust

⁹⁹⁶ <http://www.hhk.am/ru/kanon.htm>

⁹⁹⁷ <http://www.hhk.am/ru/program.htm>

⁹⁹⁸ <http://www.hhk.am/ru/orensdir1990.htm>

Saakyan ve Gagik Minasyan. Parlamentonun daimi komisyonlarında çeşitli görevlerde bulundular.⁹⁹⁹

Ermenistan Halk Partisi ile beraber Miasnutyun seçim bloğu ile iş birliği yaparak 30 Mayıs 1999'da yapılan parlamento seçimlerine katıldı. Miasnutyun Bloğu, % 41,6 oy aldı ve seçilen 61 milletvekilinden 27'si Ermenistan Cumhuriyet Partisi üyesiydi.¹⁰⁰⁰

25 Mayıs 2003 parlamento seçimlerinde toplam 23 sandalyeye sahip oldu. Cumhuriyet Parlamento Grubu da Ermenistan Cumhuriyet Partisi ile birleşti. Daimi komisyonlarında çeşitli görevlerde bulunan milletvekilleri ile temsil olundular.¹⁰⁰¹

1996 Başkanlık seçiminde Levon Ter-Ter-Petrosyan'ı destekledi.

17.977 üyesi vardır.

Partinin toplam 68 bürosu faaliyet göstermektedir.

Hanrapetakan (Cumhuriyetçi), Jamanak (Zaman) gazeteleri ve Azgaynakan Almanahı (1999-2002) adında yayın organları var.

2.Ermeni Devrimci Federasyonu Taşnaksutyun (EDFT)¹⁰⁰²

1890 yılında Tiflis'te kurulan ve 1920'de Ermenistan'da faaliyeti yasaklanan parti daha Ermenistan bağımsızlığını ilan etmeden 25 Ağustos 1990'da Ermenistan'da faaliyete başladı.¹⁰⁰³ 1996 yılında Armen Rustamyan, 2015 yılında ise Agvan Vardanyan lider seçildi.

Parti platformu:

- Hukuka ve devletle ilgili köklü reformların yapılması istemekte ve bu bağlamda görüşlerini şu şekilde ifade etmektedir:

- Siyasi mücadelede güçler ayrılığının kontrol edilmesi ve dengelerin korunması için parlamentonun yetkilerini artırmak ve devlet başkanının yetkilerini sınırlayan yeni bir anayasa taslağını hazırlamak; bütün dünyadaki Ermenilere Ermenistan vatandaşlığı hakkını vermek; idari yapıların âdemi merkezileştirilmesini sağlamak; kamu görevlilerinin Başbakan tarafından atanmalarını değil, seçimle göreve gelmelerini sağlamak.

⁹⁹⁹ <http://www.hhk.am/ru/orensdir1995.htm>

¹⁰⁰⁰ <http://www.hhk.am/ru/orensdir1999.htm>

¹⁰⁰¹ <http://www.hhk.am/ru/orensdir2003.htm>

¹⁰⁰² 25 Mayıs 2003 tarihinde yapılan Parlamento seçimlerinden sonra kurulan koalisyon hükümet ortağıdır.

¹⁰⁰³ Qulu Kəngərli, *Erməni Lobbisi Azərbaycan Faciəsi*, Yazıçı nəşriyyatı, Bakı 1992, s. 54-55.

Dağlık Karabağ politikası:

Karabağ sorununu uluslararası hukuk normlarına uygun olarak barış yoluyla halledilmelidir. Tarihi, hukuki ve politik değerleri göz önünde bulundurarak ulusların kendi mukadderatının tayin hakkı esas alınmalıdır. AGİT Minsk Grubu'nun teklif ettiği barış projelerinin kabul edilemez olduğu kanaatindedir. Karabağ'ın Ermenistan ile kara bağlantısının korunmasından yanadır. Dağlık Karabağ dışında işgal edilen bölgeleri Karabağ ve Ermenistan için sadece güvenlik bölgesi değil, güç dengesi faktörü olduğunu kabul etmektedir. Büro Başkanı Grant Markaryan Taşnaksutyun Partisi'nin 111. kuruluş yıldönümünde Amerika'da yapılan toplantıda Karabağ konusunda biraz daha ileri giderek Ermenilerinin kendi mukadderatını tayin etmesi ve anavatanla birleştirilmesi gerektiğini bildirdi. Karabağ'ı Ermenistan ile birleştiren sınır hattının kaldırılması, Karabağ'ın siyasi, ekonomik ve askeri güvenliği, Ermenilerin kontrolünde bulunan Getaşen, Mardakert ve Şaumyan bölgesi konusunda kesinlikle taviz vermeyeceklerini bildirdi.¹⁰⁰⁴

Ekonomik politikası:

Ermenistan ekonomisinin yeni açılımlara ihtiyacı vardır ve bu açılımlar halkın çıkarlarına uygun ekonomik öncelikler ve sosyal konular dikkate alınarak oluşturulmalıdır. Bu açılımlar bütün siyasi ve sosyal grupların çıkarlarını gözetmelidir. Parti ekonomik liberalizme mesafeli olarak ve bütçenin dengeli ve gerçekçi paylaşımını öngören model kurulmasına çalışmaktadır. Kamu idaresi ve işlemleri hukukla düzenlenmeli, yolsuzluklara karşı mücadele edilmeli ve bürokratların yetkilerini kötü yönde kullanmalarının önüne geçilmelidir. Zengin ve yoksul kesimler arasında ekonomik farklılık en düşük seviyeye çekilmelidir. Ülkenin sanayi ve tarım sektörünün kalkınması için yeni ekonomik yöntemler önermektedir. Devletin başlıca görevinin toplumun ekonomik ve sosyal bakımdan zayıf olan kesiminin refah düzenini kalkındırmaktır.

Dış politika:

Dış politikası ülke vatandaşlarının ve dünya Ermenilerinin ekonomik ve siyasi çıkarlarını koruyacak biçimde şekillenmelidir. Hay Dat (Ermeni Davası) ve Dağlık Karabağ meselesine öncelik verilmelidir. Parti bölge devletlerine yönelik uygulanan politikaların belirlenmesinde konuyla ilgili olan diğer kurum ve kuruluşların da

¹⁰⁰⁴ Речь представителя бюро АРФ Гранта Маркаряна на организованном Восточной Америке мероприятии, посвященном 111-летию партии Дашнакцутюн,' http://we.iatp.irex.am/details/party_text/dashn/rust_usa.htm

katılımını önemsemektedir. Özellikle Rusya ve Gürcistan ile ilişkilerde ulusal çıkarların korunmasına dikkat etmek gerekmektedir.

Ermenistan'ın güney komşusu İran ile ekonomik, siyasi ve askeri ilişkiler kurulmalı ve pekiştirilmelidir. Ermenistan dış politikasında ABD ve Avrupa Birliği ile ilişkiler geliştirilmelidir. Dağlık Karabağ sorunu Ermenistan'ın istediği şekilde halledilirse, Azerbaycan ile ilişkiler yeniden gözden geçirilebilir. Bölgesel ve uluslararası güvenliğinin korunmasında Ermenistan aktif görev almalıdır.

Siyasi görevleri:

- Taşnaksutyun aşağıdaki siyasi görevlere öncelik vermelidir; Hay Dat doktrininin en önemli konusu olan Dağlık Karabağ sorununun Ermenistan'ın çıkarlarının korunması şartıyla halledilmesi; Hay Dat doktrini, Ermenistan devlet yönetiminde ciddi yere sahip olmalıdır; Ermenistan dışında yaşayan bütün Ermenilere vatandaşlık verilmelidir.

- Kanunlar karşısında eşitlik; düşünce, ifade ve basın özgürlüğü; toplanma ve gösteri özgürlüğü; şahsiyetin, mekânın, mülkiyetin dokunulmazlığı ve haberleşmenin gizliliği, sınırlanmaması ve engellenmemesi; etnik grupların haklarının korunması;¹⁰⁰⁵

Aktif faaliyet gösteren 5.000 üyesi vardır.

Partinin ülke genelinde 74 bürosu faaliyet göstermektedir. Parti yurt dışında da geniş faaliyet göstermektedir.

1995 parlamento seçimlerinden altı ay önce partinin siyasi faaliyetleri geçici olarak durduruldu. 1996, 1998 ve 2003 Başkanlık seçimlerinde parti kendi adayı ile katılmadı ama seçimlerde de Robert Koçaryan'ı destekledi.

Partinin yayım organı 1991'de kurulan Yerkir (Vatan) gazetesidir.

3. Kanunlar Ülkesi Partisi (KÜP)¹⁰⁰⁶

Artur Bagdasaryan ve Sergey Yeriçyan tarafından 20 Temmuz 1998'de İrevan'da kuruldu. 30 Mayıs 1999 parlamento seçimlerinde Serj Sarksyan tarafından desteklendi.¹⁰⁰⁷ Mayıs 2003'de yapılan parlamento seçimlerinde % 5,28 oy alarak parlamentoda temsil edildi ve koalisyon hükümetinde yer aldı.

İdeolojisi:

- Hukuk devletinin kurulması, ulusal potansiyelin tespit edilmesi ve devletin

¹⁰⁰⁵ http://we.iatp.irex.am/detalis/party_text/dashn/progr.htm

¹⁰⁰⁶ 25 Mayıs 2003'te yapılan parlamento seçimlerinden sonra kurulan koalisyon hükümetinin ortağıdır.

¹⁰⁰⁷ <http://we.iatp.irex.am/party/over.htm>

rekabet gücünün artırılmasını temel olarak görmektedir. Uygarlığa katkı sağlamak, vatandaşlarının hak ve özgürlüklerini korumak;

Vatandaşları normal şartlarda yaşatmak ve iş vermek, onların sosyal haklarını korumak, güvenliğini ve uluslararası ilişkileri geliştirmek, başka devletlerle işbirliği yapmak.

KÜP, merkez partisi olarak tanımlanabilir.

35. 000 üyesi vardır.

Partiye üye olanların % 54'dü erkeklerden, % 46'sı kadınlardan oluşmaktadır. Başta İrevan olmak üzere çeşitli bölgelerde şubeleri bulunmaktadır. Partinin yönetim organı Siyasi Konseydir. Parti faaliyetinde kadınların ve gençlerin aktif rolü vardır. Profesyonel sendika örgütleri ile ilişkileri vardır. 2012 parlamento seçimlerinde altı milletvekili çıkarmıştır. Partinin ülke genelinde büroları faaliyet göstermektedir.

4.Ermeni Ulusal Kongresi (EUK)¹⁰⁰⁸

Ağustos 1988 yılında İrevan'da kuruldu. 1991-1998 yıllarında iktidarda oldu. Levon Ter-Petrosyan, Ter-Usik Lazaryan, Aleksandr Arzumanyan, Vano Siradegyan, Ararat Zurabyan örgütün liderleri olmuştur.

Parti platformu:

- EUK programında özgürlük, demokrasi ve barışa büyük önem vermiştir. Bu değerlerin hükümet politikalarına uygulanmasının devletin gelişimini ve Ermeni ulusunun refahını sağlayacağı kanaatindedir.¹⁰⁰⁹

Temel amaçları:

- Demokratik kurum ve kuruluşların, siyasal partilerin gelişimine destek vermek, vatandaşların ifade ve dini özgürlüğünü korumak; ordu reformları en kısa sürede tamamlamak; ülkenin siyasi hayatını ve siyasi partileri sivilileştirmek ve askeri kurumların siyasi konulara müdahale etmesini önlemek; kamu çalışanlarına hukuki koruma sağlamak; Dağlık Karabağ sorununu barış yoluyla çözmek;

- Komşu devletlerle, Türkiye ve Azerbaycan dâhil iyi ilişkileri geliştirmek; devletin kendi gücüne inanmasını sağlamak ve uluslararası toplum içinde saygın bir yere sahip olmasını temin etmek; Anayasa'da öngörülen hakların vatandaşların lehine iyileştirilmesi için çalışmak; özgür ve adil seçimlerin yapılmasını sağlamak.

¹⁰⁰⁸ <http://we.iatp.irex.am>

¹⁰⁰⁹ Армянский национальный конгресс, <http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/201588/>, (Erişim tarihi: 18.10.2018).

Parti programı:

- Devlet, Ermeni ulusunun değerli varlığıdır ve başlıca amacı vatandaşlarının güvenliğini ve sosyal haklarını korumaktır; Yasalar kutsaldır ve devletin gelişmesinin temelidir. Toplumsal hayatın uyumluluğu genel kabul görmüş demokratik norm ve yasaların koruduğu hürriyettir vs.¹⁰¹⁰

Karabağ sorunu:

- EUK, Dağlık Karabağ sorununu ulusun kendi mukadderatını tayin etmesi olarak görmektedir; Karabağ Ermenilerinin sorunun halledilmesi için yapılan görüşmelere taraf olmasını istemektedir; sözde Dağlık Karabağ ve Azerbaycan arasında yapılan görüşmelerle, karşılıklı tavizlerle barışın elde edileceğine inanmaktadır; Barış elde edilmesi için AGİT Minsk Grubu'nun taraflara teklif ettiği Aşamalı Çözüm Planı'nı kabul etmektedir.¹⁰¹¹

Diaspora ile ilişkiler:

- Ermenistan'ın ve diasporanın çıkarlarına uygun ve her iki tarafın statüsüne saygı çerçevesinde kurmak ve geliştirmek; Devlet diaspora örgütlerinin, diaspora örgütleri de Ermenistan'ın iç işlerine müdahale etmemelidir. Karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma söz konusudur. Hükümet diaspora Ermenilerinin milli kimliğinin korunmasına katkı sağladığı gibi, diaspora örgütlerinin de devletin ekonomik ve siyasi olarak güçlenmesi için çalışması gerektiğine inanmaktadır.¹⁰¹²

Ekonomi politikası:

- Devletin ekonomik kalkınması serbest ekonomi ile mümkün olacaktır; Bütün mülkiyet türleri devlet tarafından korunmaktadır ve kanunlar karşısında eşittir. Devletin ekonomiye müdahalesi önlenmeli, özelleştirme devlet tarafından desteklenmelidir; Yabancı sermayenin ülkeye gelmesi için ekonomik ve siyasi risk minimuma indirilmelidir.

EUK'nin bünyesinde aşağıdaki parti ve siyasi birlikler faaliyet göstermektedir;

- Azatutyun (Özgürlük) Partisi. Hramt Bagratyan parti başkanıdır. 1997 yılında kuruldu. 2.700 üyesi var;

- Ulusal Yeniden Doğuş Partisi;

¹⁰¹⁰ Армянский национальный конгресс, <http://www.kavkaz-uzel.ru/articles/201588/>, (Erişim tarihi: 21.02.2012).

¹⁰¹¹ “Dağlıq Qarabağ Silahlı Münaqişesinin Dayandırılması Haqqında Saziş”, *Azerbaycan* gazetesi, 21.02.2001.

¹⁰¹² Армянское Национальное Движение, <http://www.memo.ru/HISTORY/diss/books/ALEXEEWA/-Chapter6.htm>, (Erişim tarihi: 11.02.2017).

- Alternatif Toplumsal Siyasi Girişimi. 2006 yılında kuruldu;
- Ermenistan Ulusal Hareketi. 1988 yılında kuruldu. Hareketin lideri Aram Manukyan'dır. 7.500 üyesi var;
- Ermenistan Halk Partisi, 1998 yılında kuruldu. Parti başkanı Stepan Demirciyan'dır. 30.000 üyesi var;
- Cumhuriyet Partisi, başkanı Aram Sarkisyan'dır. 2001 yılında kuruldu. 5.600 üyesi var;
- Ermenistan Liberal Partisi, başkanı Ovanes Avannesyan'dır. 2009'da kuruldu;
- Yeşiller Partisi, başkanı Armenak Dovlatyan'dır. 1998 yılında kuruldu, 2.300 üyesi var;
- Vatan ve Onur Partisi, başkanı Garnik Margaryan'dır,¹⁰¹³
- Ermenistan Anavatan Partisi, başkanı Arşak Baklaçyan'dır. 2005 yılında kuruldu, 13.200 üyesi var;
- Ermeni Gönüllüler Hareketi toplumsal siyasi girişimi, başkanı Samvel Arutyunyan'dır.
- Demokratik Yol Partisi, başkanı Manuel Gasparyan'dır. 2005 yılında kuruldu, 4.200 üyesi var;
- Demokratik Vatan Partisi, başkanı Petros makeyan'dır. 1998 yılında kuruldu, 4.750 üyesi var;
- Halk Hâkimiyeti toplumsal siyasi girişim, 2009 yılında kuruldu;
- İnsan Hakları Partisi 96, başkanı Ruben Torosyan'dır. 1996 yılında kuruldu;
- Muhafazakâr Parti, başkanı Mikael Ayraoetyan'dır. 1991 yılında kuruldu, 2.500 üyesi var;
- Hınçak Sosyal Demokrat Partisi, başkanı Lyudmila Sarkisyan. 1896 yılında kuruldu, 4.600 üyesi var;
- Hristiyan Demokratik Yeniden Doğuş Partisi, başkanı Mıkırtiç Gimişyan'dır. 1995 yılında kuruldu, 2.150 üyesi var.

Yukarıda adları geçen siyasi parti ve kuruluşların birçoğu şimdi EUH'un bünyesinde değildir. Çeşitli yıllarda ayrılarak ya bağımsız faaliyet göstermiş, ya da faaliyetlerini durdurmuşlardır.

EUK'un 80 bin üyesi vardır. Partinin ülke genelinde teşkilatları ve büroları

¹⁰¹³ Партия "Родина и честь" вышла из оппозиционного блока АНК (Армения), www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/1625912.html, (Erişim tarihi: 15.02.2013).

vardır.

5. Ulusun Kendi Kaderini Tayin Birliği (UKKTB)

1987 yılında İrevan’da Paruyr Hayrikyan tarafından kuruldu. Hayrikyan, 1970’li yıllardan itibaren Sovyet yönetimine karşı çıkmıştır. Parti, birçok konuda radikal politika uygulamaktan yanadır.

Parti programı:

- “Batı Ermenistan,” Dağlık Karabağ ve Nahçıvan ana yurda yani Ermenistan’a birleştirilmelidir. Bütün Ermenilerin kendi vatanlarında yaşama hakkı vardır. Rusya’ya bağımlılık azaltılmalı, milli devlet kurulmalı ve din canlanmalıdır.¹⁰¹⁴

Birlik, 1991, 1996, 1998 ve 2003 yıllarında yapılan devlet başkanlığı seçimlerinde aday göstermedi. 2013 yılı devlet başkanlığı seçimlerinde Paruyr Hayrikyan aday oldu.

Partinin İrevan ve ülke genelinde büroları faaliyet göstermektedir.

Birliğin 7.000 üyesi var.

6. Ermenistan Ramkavar Azatakan Partisi¹⁰¹⁵

1885 yılında kuruldu ve 1990 yılında Ermenistan’ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra Ermenistan’da faaliyete başladı. Akop Avetikyan, şubat 2012 yılında Başkan seçildi.¹⁰¹⁶

Partinin hedefleri:

- Devletin egemenliğinin ve bağımsızlığının korunması; ‘Büyük Ermenistan’ın Ermenilerin yönetimine verilmesi ve tarihi Ermeni topraklarının özgürlüğünün sağlanması; sözde Ermeni soykırımının tanınmasını sağlamak ve Batı Ermenistan (Türkiye’nin doğu bölgeleri) topraklarını ve Ermenilerin mülkleri ile ilgili tazminat talep edilmesi; Ülkede demokratik değerlerin korunması ve liberalizmin uygulanması; Ermenistan’ın ekonomik, politik refahının korunması; Gerekli politik, sosyal ve ekonomik koşulların oluşturulmasıyla yurt dışında yaşayan Ermenilerinin Ermenistan ile ilişkiler kurmasına yardımcı olmak; diaspora örgütleri ve Ermeni cemaati ile ana

¹⁰¹⁴ Митяев В. Г, Внутриполитические процессы в независимой Армении, *Армения: Проблемы независимого развития*, (Составитель: Кожокин Е.М), Москва 1998, стр. 78.

¹⁰¹⁵ <http://we.iatp.irex.am/>

¹⁰¹⁶ Руководителем Партии Рамкавар-Азатакан избран Акоп Аветикян, http://www.armtoday.info/-default.asp?Lang=_Ru&NewsID=67306&SectionID=0&RegionID=0&Date=06/05/2012&PagePosition=1, (Erişim tarihi: 05.06.2012).

vatan arasındaki ilişkilerin güçlendirilmesi.¹⁰¹⁷

Partinin bölgesel örgütleri ve 5 bürosu faaliyet göstermektedir.

Partinin 1.128 üyesi var.

7. Hınçak Sosyal Demokrat Partisi (HSDP)¹⁰¹⁸

1887 yılında İsveç'te kuruldu ve Ermenistan bağımsızlığın ilan etmeden 1991'de ülkede faaliyete başladı. Mayıs 1993'te Kurucu kurultay İrevan'da toplandı. Yapısı itibarıyla sosyal demokrat eğilimlidir. Parti 2003 yılında Robert Koçaryan'ı destekledi.¹⁰¹⁹

Parti Başkanı Ernest Soğomonyan'dır.

Partinin, İrevan ve ülke genelinde büroları faaliyet göstermektedir.

2.500 üyesi var.

8. Ermenistan Komünist Partisi (EKP)

1920 yılında İrevan'da kuruldu. 1991-1999 yıllarında Sergey Badalyan, 2005-2014 yıllarında Ruben Tovmasyan, 23 Şubat 2014'ten itibaren de Taçat Sarkisyan parti başkanlığını yaptı.¹⁰²⁰

Parti programı:

İç politika:

- Yürütme ve yasama hâkimiyetinin yetkilerinin artırılması, Devlet Başkanı yetkilerinin sınırlandırılması ön gören yeni yasa tasarısını hazırlanması; Çok partili siyasi sistemin gelişmesi, vatandaşların özgürlüğünün ve insan haklarının korunması; işçilerin ve emekçilerin sosyal, siyasi haklarının korunması için anayasa taslağının hazırlanması.

Dış politika:

- Rusya'nın bölgeye yakınlığı, etkisi ve Ermenilerle ilgili yaklaşımı göz önünde bulundurularak askeri, siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesi; Ermenistan'ın Rusya-Beyaz Rusya Birliği'ne katılmasının sağlanması;

- Ermenistan'ın İran, Çin, Suriye, Gürcistan, Yunanistan ve Lübnan ile ekonomik ve siyasi ilişkilerinin daha da geliştirilmesi; ulusun kendi mukadderatını tayin etme prensibinin göz önünde bulundurulmasıyla Dağlık Karabağ sorununun barışçıl

¹⁰¹⁷ http://www.azg.am/HRAK/HRAK_RU.html

¹⁰¹⁸ <http://we.iatp.irex.am/>

¹⁰¹⁹ Социал- Демократическая Партия (Гнчакян).

¹⁰²⁰ Армянская Коммунистическая партия, <http://www.philipp-bittner.com/Bse/A-GOGO/0216.htm>, (Erişim tarihi: 09.12.2011).

yollarla çözülmesi; sözde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin Bağımsız Devletler Topluluğu'na üye olması; ekonomisinin Ermenistan ekonomisi ile bütünleşmesi amacıyla gerekli yasalar kabul edilmesi ve altyapının hazırlanması.

Ekonomi politikası:

- Devlet mülkiyetinin korunması dikkate alınmakla yeni ekonomik politikaların geliştirilmesi; Büyük sanayi tesislerinin millileştirilmesi ve BDT ülkeleri ile sosyal, ekonomik işbirliğine önem verilmesi; Gümrük ve yatırım kanunlarını yeniden gözden geçirerek iç piyasanın sağlamaştırılması; uygulanan vergi politikasının verimsiz olması nedeniyle değiştirilmesi, sanayide vergi oranının düşürülmesi, hizmet ve bankacılık sektörünün canlanması için gerekli değişikliklerin yapılması; Dünya piyasalarında rekabet kabiliyeti olan mallar üretilmesi; toprak satılmasının yasaklanması.

Sosyal politika:

- Ülkenin sosyal alanda karşılaştığı sorunların kısa zamanda halledilmesi için yeni kanunların kabul edilmesi; vatandaşların iş bulma ve dinlenme hakkının Anayasa çerçevesinde düzenlenmesi; İşçilerin ve emekçilerin maaşlarının geciktirilmemesi ve daha da artırılması; Sağlık hizmetleri giderlerinin devlet tarafından karşılanması.¹⁰²¹

Bilim ve eğitim:

- Eğitim alanında reformlara devam edilmesi, parasız sekiz yıllık eğitim zorunluluğu, yüksek eğitime toplumun bütün kesimlerinin ulaşabilmesi; Sovyet eğitim sistemini yeniden uygulanması.

Partinin İrevan ve bölgelerde 35 bürosu faaliyet göstermektedir.

Partinin yayım organı-Hayastani Komünist (Ermenistan Komünisti) gazetesi ve Rusça haftalık olarak basılan Pravda Armenii (Ermenistan Gerçekleri) gazeteleridir. Partinin 53.000 üyesi var.

9. Demokratik Vatan (DV)

Mart 1998 yılında İrevan'da kuruldu. Petros Makeyan, 7 Mart 1998 yılında partinin başkanı seçildi.

Parti platformu:

Demokratik değerlere önem verilmesi:

- Adil seçimlerin yapılması için yeni seçim sistemi geliştirmek, basın, yayım kuruluşlarının bağımsız ve özgür bir ortamda faaliyet göstermeleri için gerekli hukuki

¹⁰²¹ <http://we.iatp.irex.am/>

düzenlemeleri yapmak, insan hak ve özgürlüklerini yasalarla garanti altına almak, yerel yönetimlerin yetkilerini arttırmak.

Liberal ekonomik sistem:

Ekonomide tekelin zayıflatılması, yeni ekonomik sistem kurmak, liberal ekonomik sistemi geliştirmek ve yatırımları korumak, Ermenistan ekonomisinin dünya ekonomik sistemi ile bütünleşmesine çalışmak, Ermenistan ekonomisinin gelişim sürecine diaspora Ermenilerinin katılımını sağlamak.

Tarım politikası:

- Çiftçilere düşük faizli uzun vadeli krediler vermek ve tarım üretimini geliştirmek için destek sağlamak.

Eğitim ve kültür politikası:

- Ermeni milli kimliği ve kültürüne öncelik vermekle evrensel insani değerlere sahip Ermenistan vatandaşları yetiştirmek, kültürel birliğin sağlanacağı politikalar uygulamak, Ermeni kültürünün geliştirilmesine çalışmak yeni programlar hayata geçirmek, dünya Ermenilerini bir çatı altına toplamak.

Karabağ politikası:

- Dağlık Karabağ Ermenilerinin bağımsızlık taleplerinin desteklenmesi, müzakerelere Karabağ yöneticilerinin katılımı, bölgesel ekonomik sistemle bütünleşmek için çabaların artırılması.

Dış politika:

- Avrupa Birliği'nin genişleme sürecine Ermenistan'ın nasıl katkı sağlayacağı, BDT coğrafyası ve Avrupa'nın serbest ticaret bölgeleri ile ilişkileri geliştirmek. Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olmak, Rusya ve komşu ülkelerle ilişkileri geliştirmek...

Sosyal politika:

- Kamu maaşları, emekli maaşları ve sağlık için ayrılan kamu bütçesinin artırılması, kamu çalışanlarının maaşlarının vergilendirilmeyen kısmını artırmak, yoksul halk için sağlık hizmetlerinin devlet tarafından karşılanması.

Partinin ülke büroları faaliyet göstermektedir.

Partinin 1.762 üyesi var.

10. Ermenistan Demokrat Partisi (DVP)

1991 yılında İrevan'da kuruldu. Aram Sargsyan Ekim 1991'de Başkan seçildi.

Parti platformu:

- Partinin temel amacı egemen, demokratik değerlerin korunduğu, ekonomisinin geliştiği, sosyal adaletin korunduğu hukuk devleti ilkelerine uygun yönetilen devlet kurmaktır. Partinin temeli demokratik sosyalizmdir.

- Partinin sloganı “Özgürlük, Eşitlik ve Dayanışma!”

- Hükümetler tarafından yapılan reformların savunucusu olarak, parti ülkenin ekonomik, sosyal ve siyasi hayatında radikal değişimin mümkün olabileceğini kabul eder; Parti, Ermenistan’da ulusal, tarihi ve uluslararası demokratik değerler çerçevesinde kurulan çok partili sistemi içeren demokratik bir toplum için mücadele etmektedir. Vatandaşlar ayrımcılığa uğramadan siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel bakımdan eşit haklara sahip olmalıdır. İşçilerin sosyo-ekonomik açıdan korunması partinin sosyal politikasının temelidir. Anayasa ve hukuk sistemi sosyal adalet üzerine kurulmalıdır. Ülke ekonomisinin kalkınması ve vatandaşların ekonomik durumunun iyileştirilmesi yönünde her türlü girişimi desteklemektedir.

Partinin ülke genelinde 28 bürosu faaliyet göstermektedir.

Partinin 2. 851 üyesi var.

11. Ermenistan Liberal Demokrat Birliği (ELDB)

Partinin siyasi manifestosu:

- Ermenistan Liberal Demokratik Birliği’ni kurarak çağdaş değerler üzerinde hukuk devleti kurmak, serbest ve rekabete dayalı sivil toplum kurmak amacıyla bir araya gelmekteyiz. Hedefimiz: Bağımsız, zengin ve güçlü bir Ermenistan’dır. Bağımsızlığın ilk yıllarında Ermenistan ekonomisi ve sosyal yapısının karşılaştığı köklü değişiklikler bir takım krizlerin yaşanmasına neden oldu. Aralık 1988’de yaşanan Spitak depremi, Karabağ’da ortaya çıkan anlaşmazlıklarla ilgili olarak mültecilerin ülkeye akını bu krizlerden bazılarıdır. Ülkenin kötü yönetilmesi bu sorunların katmanlaşmasına neden oldu. Bunun sonucu olarak de ülkede politik ve ekonomik kalkınma, toplumun demokratikleşme sürecinde sıkıntı yaşadı. Ülke, geçiş döneminde yoksulluk, sosyal kutuplaşma ve hoşgörüsüzlükle karşılaşmaktadır;

- İktidar ve vatandaşlar arasında diyalogun gerekliliğini anlayan ve bunun gerçekleşmesi için toplumun devlet yönetiminde yer almasında ELDB’nin siyasi manifestosu kabul edilmelidir.

ELDB’nin siyasi görüşlerinin iki temel öğeden oluşmaktadır:

1. Yeni ekonomik düzen;

2. Yeni demokratik düzen;

- Yeniden kurmanın temel problemleri:

- Toplumun gelişmesine paralel olarak vatandaşların ekonomik ve sosyal ihtiyaçları ve yeni talepler gündeme gelmektedir. Ekonomik ve sosyal sistem vatandaşların ihtiyaç ve taleplerini ödemediğinde yeniden yapılandırılması gerekmektedir;

- Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonraki dönemde ekonomik sorunların halledilmesi için ciddi projeler uygulanmamıştır. Bu dönemde ekonomide özel sermayenin ağırlığı artsa da, devlet sermayesi daha çoktur.

-Yeni ekonomik düzen:

- ELDB'nin ileri sürdüğü yeni ekonomik düzen anlayışı, sosyo-ekonomik hayata yeni anlayışla yaklaşmayı, ülkenin karşılaştığı sorunları daha iyi sonuç veren çözüm stratejisi ile halletmeyi amaçlamaktadır. Ermenistan'da 500 bin civarında olduğu tahmin edilen küçük ve orta ölçekli şirket vardır, bu, ciddi bir rakamdır. Ama yine de vatandaşların büyük bir kısmı kendi işine büyük emek harcasa da düşük gelirle yaşamaya mecburdurlar. Özellikle 300 bin kişinin istihdam edildiği tarım sektöründe de ciddi sorunlar vardır.

- Bu sorunların halledilmesi için ELDB iki strateji geliştirmiştir:

1. Sermayenin devletten bağımsız bir kurumun elinde toplanmasını sağlamak;

2. Ülkenin mevcut sosyo-ekonomik durumu dikkate alınarak gelişmiş ülkelerin modellerini örnek alarak sorunları halletmek.¹⁰²²

12. Ermenistan Halk Partisi (EHP)

1999 yılında İrevan'da kuruldu. Kurucu Başkanı Karen Demirciyan'dır. Daha sonra oğlu Stepan Demirciyan Başkan seçilmiştir.¹⁰²³

1998 başkanlık seçimlerinde gösterilen aday, Parti Başkanı Karen Demirciyan'dır. 30 Mart 1998'de yapılan ikinci tur başkanlık seçimlerinde % 40,51 oranında oy almıştır. Demirciyan, 27 Ekim 1999'da parlamentoya karşı düzenlenen terör saldırısında öldürülmüştür.

Parti Başkanı Stepan Demirciyan 2003 Başkanlık seçimlerinde aday olmuştur.

¹⁰²² Политической манифестъ, <http://we.iatp.irex.am/>

¹⁰²³ Partinin ilk Başkanı 27 Ekim 1999 yılında parlamento düzenlenen saldırıda hayatını kaybeden Parlamento Başkanı Karen Demirciyan olmuştur.

13. Anavatan-Diaspora Birliği (ADB)¹⁰²⁴

1999 yılında İrevan'da kuruldu.

Parti platformu:

- Anavatan-Diaspora aşağıda belirtilen konularla ilgili kamu kurum ve kuruluşlarıyla işbirliği yapmayı ve bu kurum ve kuruluşları desteklemeyi amaçlamaktadır:

- Devletin güçlenmesini sağlamak ve Ermenistan'da demokratik devlet prensiplerini yerleştirmek, anavatan ve diaspora arasındaki ilişkileri geliştirmek, Yeni iş alanları açmak için yatırımlar yapmak, Karabağ Ermenilerinin bağımsızlığı için mücadele etmek, sözde Ermeni soykırımının uluslararası toplumda tanınması ve Hay Dat doktrininin uygulanmasına çalışmak, diaspora Ermenilerine, Ermenistan vatandaşlığını sağlamak için çifte vatandaşlığı sağlayacak yeni bir kanun kabul etmek.

Partinin ülke genelinde 15 bürosu faaliyet göstermektedir.

Partinin 1. 200 üyesi vardır.

14. Özgür Ermenistan Misyonu (ÖEM)

Ocak 1990 yılında İrevan'da kuruldu. 1995 yılında Ruben Mnatsakanyan Başkan seçildi.

Parti platformu:

- Partinin hedef ve amaçları:

- Ermenistan ve diaspora arasındaki engelleri ortadan kaldırmak; milli devleti, orduyu, kiliseyi güçlendirmek, tarihi anavatanın yeniden kurmak; Ermenistan'ı ekonomik bağımlılıktan kurtaracak stratejik projeler hazırlamak; devlet toplumun tamamı için sosyal adaletin garantörü olmalıdır.

Partinin 35 bürosu faaliyet göstermektedir.

15. Özgürlük Partisi

Mayıs 1997 yılında İrevan'da kurulmuştur, Başkanı Hrant Bagratyan'dır (1997).

Parti platformu:

- Parti, devletin varlık amacının sosyal hayatı organize etmesi için gerekli şartları düzenlemesi gerektiğini savunmaktadır. Devlet, bireysel özgürlükleri garanti altına almalı ve bireylerin gelişimleri için gerekli şartları sağlamalıdır; devlet, özel

¹⁰²⁴ <http://we.iatp.irex.am/>

mülkiyet hakkını korumalı ve girişimcilik için gerekli koşulların sağlanmasını garanti etmelidir. Partiye göre, kamuya ait endüstri malları ayrı bir mülkiyet olarak faaliyet göstermelidir. Parti, Ermenistan için çok partili sistemin, çoğulculuğun, düşünce, inanç, ifade ve basın özgürlüğünün çok önemli olduğu görüşündedir.

Partinin 20 bürosu faaliyet göstermektedir ve yaklaşık 2.000 üyesi var.

16. Ulusal Demokratik Birlik (UDB)

1991 yılında İrevan'da kuruldu. Başkanı Vazgen Manukyan'dır (1998).

Parti platformu:

- Ermenistan gelişmiş bir ülke durumuna gelerek her alanda reformlar yapabilmesi, insan haklarını koruyabilmesi için demokratik bir yapıya sahip olmalıdır. Ekonomik politikanın amacı, endüstri ülkesi haline gelmek ve yüksek teknolojiye özel bir önem vermek olmalıdır. Bu hedef doğrultusunda hükümet vergi sistemini, kredileri ve yatırım koşullarını, düzenleyecek ve iç pazarı koruyacak yeni bir ekonomik politika geliştirmelidir. Partinin en önemli amaçlarının arasında; tarımsal üretimi teşvik etmek, bunun için çeşitli sübvansiyonlar getirmek, çiftçilere ve kolektif tarım çiftliklerine uzun dönemli krediler sağlamak, vergilerin oranını azaltmak, en uygun şartlarla su kaynaklarını sunmaktır.

Partinin 36 bürosu faaliyet göstermektedir ve 3.100 civarında üyesi var.

17. Ulusal Devlet Partisi (UDP)

1993 yılında İrevan'da kuruldu.

Parti platformu:

- Partinin en belirgin amacı aşağıda sıralananları gerçekleştirmek üzere ulusal bir devletin kurulmasıdır:

- Hukuk devleti ilkesi üzerine yapılandırılmış bir demokratik sistem kurmak; bireysel özgürlükleri korumak; Ermeni dilini korumak; ulusal kimliği korumak; ulusal dayanışmayı sağlamak; Ermeni ülkesini korumak; bağımsız Ermenistan devletinin kurulması için reformların kararlı bir şekilde hayata geçirilmesine çalışmak. Güç, Ermeni halkının sorunlarını çözmek için kullanılması gereken bir araçtır. Yasama, yürütme ve yargı arasındaki kuvvetler ayrılığının korunması gerektiğine inanmaktadır. Parti milli geleneklerin, kültürel değerlerin ve Ermeni dilinin muhafaza edilmesi ve genç nüfusun ulusal değerlere uygun bir şekilde yetiştirilmesi gerektiğini

savunmaktadır. Partinin temeli bireysel hak ve özgürlüklerin korunması prensibine dayanmaktadır.

Partinin ülke genelinde 2 bürosu faaliyet göstermektedir ve 376 üyesi var.

18. Değerli Gelecek Partisi (DGP)

Mart 1999 yılında İrevan'da kuruldu. Parti Başkanı Lyudmila Harutyunyan'dır.

Parti platformu:

-Bireylerin kendi gelişim ve mutlulukları için teminatları; özel mülkiyeti, hür teşebbüsleri ve ekonomik rekabeti ve ekonomik istikrarı esas alan bir ekonomik sistem kurmak; Ermeni milli kimliğini muhafaza etmek ve milli hedeflere ulaşmak; hukuk devleti ilkesine, kamu ve bireysel çıkarların uyumuna dayalı bir demokratik devlet kurmak; bireylerin sosyal haklarını korumak ve sosyal adaleti kurmak;

Amaç ve hedefler:

Kamu alanında:

- İnsan haklarını korumak; demokrasiyi güçlendirmek, adil seçimlerin yapılmasının sağlamak, medyanın rolünü güçlendirmek ve bağımsızlığını teminat altına almak; kuvvetler ayrılığını ve denge araçlarını güçlendirmek; yargının bağımsızlığını sağlamak ve rolünü güçlendirmek.

Ekonomi politikası:

- Dış yatırımları cazip kılmak için gerekli hukuki ortamı sağlamak; vergi politikasını esnekletmek; özel mülkiyeti ve küçük sanayicileri korumak, ihracatı desteklemek, şeffaf ve istikrarlı bir finans sistemi kurmak.

Tarım politikası:

-Köylerin altyapılarını geliştirmek, çiftçiler için krediler ve finans desteği sağlayan bir sistem oluşturmak, çiftçilere devlet koruması sağlayacak düzenlemeler yapmak, tarım üretimi artıracak alanların gelişimini sağlayacak desteklemelerde bulunmak.

Sosyal politikası:

- Sosyal refahı korumak için düzenli bir şekilde faaliyet gösteren bir sistem kurmak; inşaatı ve eski altyapıları yenilemek, deprem kuşağında felaketi önleyici faaliyetleri genişletmek; mültecilerin toplumsal hayatla bütünleşmesi için gerekli koşulları hazırlamak, sağlıklı bir çevrenin oluşmasını sağlamak ve doğal hayatın korunması için gerekli tedbirleri almak.

Eğitim ve bilim politikası:

- Eğitim sistemini daha etkili duruma getirmek ve özel okul sisteminin kurulmasına destek vermek; eğitim kurumlarının hukuki statüsünü belirlemek için hukuki süreci başlamak; eğitimde devlet kontrolünü sağlamak.

Kültür politikası:

- Kültürün ulusal sorunların çözümüne hizmet ettiği gerçeğini ortaya koymak ve ulusal kültürü destekleyecek özel programlar geliştirmek ve uygulamak.

Dış politikası:

- Bölgesel işbirliğine önem vermek ve bölgede Ermenistan'ın rolünü güçlendirmek, Karabağ probleminin çözümünü sağlayarak bölgede barışı korumak; uluslararası örgütlerle işbirliğini güçlendirmek ve bu örgütleri Ermenistan'ın çıkarları için kullanmak; Ermeni diasporası ile ilişkilerin güçlendirilmesi ve ulusal hedefleri diaspora ile birlikte hayata geçirmek.

Partinin, İrevan'da ve diğer bölgelerde teşkilatları ve büroları faaliyet göstermektedir.

SONUÇ

Eski çağlardan itibaren birçok kavimler, milletler ortaya çıktı, ancak devlet kurmayı başarabilen ve geliştiren, siyasi, askeri ve kültürel olarak başarılı olan, milletler tarafından asimile edilerek yok edildiler. Onların yerini yeni milletler aldı ve modern çağımıza kadar yaşamlarını sürdürebildiler. Ermeniler ise tarihin hiçbir döneminde devlet kuramadılar. Tarihi kaynaklar, Kilikya Baronluğundan devlet olarak bahsetseler de, birçok tarihçi bunun devlet olmadığını, Haçlı Seferleri zamanında Hristiyan dünyasının ileri karakolu niteliğinde olduğunu bildirmektedir.

Buna rağmen Ermeniler, Mezopotamya gibi büyük göçlerin yaşandığı, sürekli savaşların yapıldığı bir coğrafyada, Bizansların, Arapların ve Türklerin hâkimiyeti altında yaşasalar da genelde ulusal kimliklerini, geleneklerini, göreneklerini ve dinlerini koruyarak asimile olmaktan kurtuldular.

Büyük İmparatorlukların sınırları içerisinde yaşamalarına rağmen dini ve milli bakımdan bütün bir görünüm sergilemeleri ve Gregoryen mezhebini seçmeleri Ermenilerin asimile olmasını engelleyen en önemli faktör olduğunu iddia etmek mümkündür. 301 yılında Hristiyanlığı kabul etmelerinden sonra Monofizit mezhebi benimsemeleri Ermenilerin diğer Hristiyan topluluklar içerisinde erimelerinin önüne geçtiği gibi, daha sonraki yüzyıllarda İslam'ın etkisinin dışında kalmalarına ve ulusal kimliklerini korumalarına neden oldu. Bu bakımdan Ermeni Kilisesinin faaliyetleri büyük önem taşımaktadır. XI. yüzyıla kadar “Ermenistan Katogigosluğu” unvanına sahip olan kilise, Ermenilerin Ortadoğu ve Kafkasya'ya göç etmesinden sonra bu unvanı değil, etnik grubu ifade eden “Ermeni Katogigosluğu” adını aldı. Ermeniler, kendi devletleri olmadığı için kiliseye bir anlamda devlet statüsü verdiler ve kilise kararlarını tartışmasız kabul ettiler.

Ermeni Kilisesi, dini görevleri ve sorumluluklarının yanında, kendisini Ermeni milleti için milli ve siyasi bir otorite olarak kabul etti, başlangıcından günümüze kadar geçen süreç içinde kilise ve başında bulunan din adamları Ermeni toplumunun hayatına şekil ve yön veren en büyük güç oldu.

Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilere tarihin hiçbir döneminde devlet tarafından zulüm ve baskı uygulanmadı, hatta onları “milleti-sadıkâ” olarak adlandırdılar. Ama Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başladığı XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra bu “milleti sadıkâ” Osmanlı'da bölgede ve uluslararası alanda yaşanan

gelişmelere paralel olarak yüzyıllardır uyum içerisinde yaşadıkları devlete ve millete ihanet ettiler. Osmanlı'da Ermenilerin siyasallaşma sürecinde hiç şüphesiz Kilisenin rolü büyük oldu. Nitekim Ermeni yazar Louise Nalbandian, Ermeniler ve Kilise arasında ilişkileri; “Bu nasyonalist çabada en büyük rol, bazı müstesna liderler ve belli başlı manastırları vasıtasıyla hem dini, hem entelektüel bir kuvvet olarak çalışan Ermeni Kilisesi tarafından oynandı... Siyasi bağımsızlığın yokluğunda, Katogigos, milletin emellerini temsil etti ve diaspora Ermenileri ile anavatandaki Ermeniler arasında bir bağ haline geldi” diye tanımlamaktadır.

Ayrıca Ermeni Kilisesi, dini görevleri yanında, kendisini milli bir otorite ile de mücehhez kıldı. Kilise Ermeni toplumunun hayatında pay sahibi olduğunu ileri sürerek, aktif rol oynadı. Ermeni dini liderleri kendilerine, Ermenice “milletin temsilcisi” anlamına gelen Katogigos unvanını verdiler. Katogigoslar, dini liderler olmakla beraber, siyasi işlerde de büyük rol oynadılar.

Ermeni aydınları her zaman Kilisenin Ermenilerin sosyal ve siyasi hayatta yerini tarif ederken Ermeni Kilisesi, Ermeni milletin kilise tarafından can verilen ruhunun, yeniden dünyaya gelmek için yaşadığı vücut, kayıp ülkenin (Ermenistan'ın) görünen ruhu olduğunu kaydetmekteler. En ilginç tanımlamayı ise Dikran Boyacıyan yapmış ve “Ne kadar geniş olursa olsun Ermeni Kilisesi'ni aynı ölçüde ele almayan her hangi bir Ermeni tarihi, Ermenilerin gerçek hayatını ortaya koymayı başaramaz. Ermeni Kilisesi ile Ermeni Milleti o derece iç içedir ki, birisi olmadan diğerini düşünmek mümkün değildir.” demiştir.

Ermeni ulusal kimliğinin yüzyıllardır korunmasında, yaşadıkları bölgelerde büyük devletler ve halklar tarafından asimile olmamasındaki en büyük faktörlerden biri de kendi alfabelerine sahip olmalarıdır. Zira tarih, edebiyat, sanat ve diğer alanlarda kendilerine özgü (aslında Etiyopya alfabesi temelinde) alfabeleri ile okuyup yazmaları onların asimile edilmelerini önemli derecede engellemiştir.

XVII. yüzyılda Avrupa devletlerinde Kilisenin konumu önemli derecede zayıflarken Ermeni Kilisesinde liderlik uğrunda mücadele devam etmekteydi. Patrik Movses III. Tatevaçi, İstanbul Patrikliğinin Ermeniler üzerinde nüfusunun artmasından rahatsız olarak Eçmiadzin Kilisesinin faaliyetini genişletmeye ve canlılık kazandırmaya çalıştı.

Ermeni Kilisesi ve toplumunun birlik ve beraberliği XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam etti ve ilk mezhep ayrılığı o dönemde başladı. XIX. yüzyılın ikinci

yarısında (1842 yılında) İngiltere'nin baskıları sonucunda Kudüs'te Protestan Kilisesinin açılması ve Osmanlı sınırları içerisinde geniş çaplı misyoner faaliyetleri sonucunda Ermenilerin geleneksel Gregoryenlik mezhebinden ayrılarak Protestanlığı ve Katolikliği kabul etmelerini engelleyemeyen, daha doğrusu asli dini görevini yerine getirmektense, siyasi faaliyete daha çok önem veren Ermeni Kilisesi, Ermeni toplumu arasında mezhepleşmenin önünü almakta yetersiz kaldı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı'da ve bölgede cereyan eden siyasi olaylar Ermenilerin milliyetçilik duygularının gelişmesine ve buna paralel olarak terör eylemleri başlatmalarına neden oldu. Bu dönemde Avrupa ve Rusya'da gelişen olaylar da Ermeni siyasi düşüncesinde derin izler bıraktı.

1789-1799 yıllarında gerçekleşen Fransız Devrimi Osmanlı Devleti'nde yaşayan azınlıklar üzerinde de derin etkiler bıraktı. XIX. yüzyılda devlete karşı ayaklanan azınlıkların tek başına mücadeleleri beklenen sonucu vermeyecekti. Osmanlı'dan ayrılmak isteyen azınlıklarla, Osmanlı'yı yok etmeye çalışan devletlerin siyasi çıkarları ortak paydada buluşunca sonuç kaçınılmaz oldu. Bu süreçte Osmanlı ve sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'nin yakın tarihinde derin izler bırakan ve günümüze kadar devam eden, büyük bir ihtimalle bundan sonra da devam edecek olan konulardan en önemlisi, Osmanlı Ermenilerinin siyasallaşma süreci, ayrılıkçı talepleri, büyük devletlerin konuya yaklaşımları ve Ermeni terörüdür.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Ermeni Kilisesi, Ermeni cemaatinin yönetilmesi için farklı bir siyasi mekanizmanın kurulması sürecini başlattı. Bu amaçla Ermeniler Kilise önderliğinde kendilerini yönetmek için anayasa ile toprağa dayalı bağımsızlık yolunda çalışmalara başladılar. Kilisenin ve Ermeni burvuvazisinin önde gelenleri 1850 yılında Milli Nizamname hazırlanması için bir encümen oluşturdular. 1857, 1859 ve 1860 yıllarında Ermeni Patrikhanesinde toplanan encümen, sorunun halledilmesi için araştırma ve müzakereler yaptı.

Uzun süren müzakerelerden sonra İstanbul Ermeni Patrikliği, din adamları tarafından hazırlanan "Nizamname-i Millet-i Ermeniyan," belgesi üzerinde çalışmalar tamamlandı ve 24 Mayıs 1860'ta Patrik tarafından onaylandı. Babiâli, belgenin onaylanması için 1862 yılında nizamnameyi padişahın onayına sundu. Padişah 29 Mart 1862'de nizamnameyi onayladı ve Patriğe gönderdiği 17 Mart 1863 tarihli emirnameyle nizamnamenin yürürlüğe girdiğini bildirdi.

“Nizamname-i Millet-i Ermeniyan” belgesi Osmanlı Ermeni cemaatinin konumunu daha da güçlendirdi, onlara bazı ilave imtiyazlar tanıdı, kendilerini yönetmeleri konusunda özerklik getirdi ve Osmanlı’da Ermeni toplumunun siyasallaşmasında etkili oldu. Bu belgenin kabul edilmesiyle Osmanlı Ermenileri “devlet içinde devlet” olarak, siyasi ve diğer konularda bağımsız hareket etme fırsatı kazandı. Nitekim Kagik Ozanyan, bu nizamnamenin Ermenilerde ihtilal ruhunun uyandırılması ve Ermeni Meselesinin müzakereye açılması gibi değerlendirmektedir.

Ermeni siyasal düşüncesinin oluşmasında, canlılık kazanmasında ve ilk terör eylemlerine başlamasında 1877-1878 yılları Osmanlı-Rus Savaşı’nın önemli yeri vardır. Savaşın gidişatında Osmanlı Devleti’nin savaşı kaybedeceği anlaşılınca Patrik Nerses Varjabedian başkanlığında toplanan Ermeni Meclisi karşı tarafla işbirliği yapmaya başladı. Ermeni Kilisesi Rusya’yı kurtarıcı gibi görerek Rus Çar’ına başvurdu. Ermenilerin başlıca amacı büyük devletlerin dikkatini üzerlerine çekerek barış görüşmelerinde kendilerine özel muamele yapılması idi. Taraflar arasında 31 Mart 1878’de yapılan barış görüşmelerinde Ermeni meselesinin tartışmaya açılmadığını gören Başpiskopos, Ermenilerin çıkarlarının korunması için özel heyet görevlendirdi.

3 Mart 1878’de savaşı bitiren Yeşilköy Antlaşması sonucunda Osmanlı sadece Avrupa’da toprak kaybetmedi, aynı zamanda Ermeni meselesi örneğinde iç işlerine müdahale edilmesine izin verecek kadar zayıfladı. İlk defa Anadolu coğrafyasında yaşayan azınlıkların-Ermenilerin siyasi ve sosyal hakları müzakereye açıldı, Ermeni sorunu ortaya çıktı ve siyasileşti. Ermeniler Osmanlı’nın savaşta yenilgisinden yararlanarak yeni haklar talep ederek yabancı devletler nezdinde destek aradılar. Avrupa devletleri de Ermeni ayrılıkçı hareketine destek verince Ermeni sorununun günümüze kadar devam eden süreci başladı.

Osmanlı ve Rusya arasında yapılan müzakerelerde Ermeni meselesi antlaşma metninin 16. Maddesinde ele alındı. Osmanlı Devleti’nin savaşta yenilmesi sadece onun siyasi ve güvenlik zafiyeti değildi. Bu yenilgi, Rusya’nın sıcak denizlere bir adım daha yaklaşmasına imkân verdiği için İngiltere’nin de konumunu zayıflatmaktaydı. Bu nedenle İngiltere, Yeşilköy Antlaşması’nın şartlarını değiştirmek için Rusya ile gizli görüşmelere başladı ve 30 Mayıs 1878’de Rus-İngiliz antlaşması imzalandı. İngiltere bu antlaşmayla Yeşilköy Antlaşması’nda kendi menfaatlerine aykırı bulduğu maddeler üzerinde istediği değişiklikleri yaptı. Yeşilköy Antlaşması’nın 16. maddesi, Berlin Antlaşması’nda 61. maddesinde yer aldı. Bu madde gereğince Babıâli, Ermenilerin

oturdukları vilayetlerin mahalli şartları dolayısı ile muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri gecikmeden yapmayı taahhüt ediyordu.

XIX. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı'da hükümete karşı düzenlenen isyan ve terör eylemlerinin arkasındaki birçok konuda Kilise vardı, Ermeni siyasi partilerin kurulmasından sonra Kiliseyle beraber bu partiler de hükümete karşı ayaklanmaya başladılar.

Osmanlı Devleti'nde ilk kurulan Armenakan Partisi'nin faaliyetleri, Ermeni milli uyanış hareketinin XIX. yüzyılın ortalarında yaşanan aydınlanma ve milliyetçilik dönemine denk gelmektedir. 1880 yılında kurulan Ermeni Yurttaşlar Birliği adlı gizli Ermeni derneğinin de kurucusu olan Mıgırdiç Portukalyan tarafından Van'da 1885 yılında Armenakan Partisi kuruldu ve faaliyete başladı. Partinin kuruluş sebebi, Ermenilerin ihtilal yoluyla özyönetim hakkını elde etmesini sağlamaktı. Parti amacına ulaşmak için, bütün milliyetçi Ermenileri bir araya getirerek ihtilaleci fikirleri yaydı, üyelere silah kullanmayı ve askeri disiplini öğreterek gerilla kuvvetleri oluşturdu ve bu yolla halkı genel bir harekete hazırladı. Partinin merkez örgütü oluşturuldu, bölgelerde komiteler kuruldu ve 1884 yılında ilk programı kabul edildi. Programı incelediğimizde genellikle siyasi mücadele etmekten daha çok militan bir yapıya sahip olduğu, silah ve para elde edilmesi, silahlı grupların oluşturulması, diğer devletlerin tutumları uygun ortam oluşturduğunda isyan çıkarılması gibi isteklerinin olduğu anlaşılmaktadır. Programda halkın entelektüel gelişimi, ilk önce insanların beyinlerinin, daha sonra ise ellerinin silahlandırılması, geniş kitleleri kapsayacak şekilde eğitilmesi, propaganda faaliyetlerinin genişletilmesi, halkı silahlandırılması gibi hususlar söz konusudur.

Armenakan Partisi, Van isyanını örgütledi ama başarılı olamadı ve ciddi kayıplar verdi. Van İsyanından sonra parti oldukça zayıfladı ve birkaç yıl toparlanamadı.

İkinci Ermeni siyasi partisi olan Hınçak Partisi İsviçre'nin Cenevre kentinde 1887 yılında kuruldu. Hınçak Partisi Osmanlı'da ve İran'daki ilk sosyalist parti olarak bilinmektedir. Daha çok Doğu Anadolu'da faaliyet gösteren parti, daha sonra merkezini İsviçre'den Londra'ya taşıdı. Partinin başlıca amacı Osmanlı Devleti'nde de örgütlenmesiydi ve 1890 yılında partinin İstanbul'da merkezi kuruldu.

Hınçak Partisi Osmanlı'ya karşı mücadelede aşağıdaki görüşleri benimsedi: Osmanlının siyasi, ekonomik ve maliye sorunları onun sonunu yaklaştırıyor, Avrupa devletlerinin Türkiye'ye yönelik politikaları buna uygun ortamı hazırlıyor. Bu durumda Osmanlının bölünmesi söz konusu olabilir. Ermeniler bu durumdan kendi çıkarlarına

uygun olarak faydalanmalı, “Batı Ermenistan” Osmanlıdan koparılmalı ve başka bir devletin hamiliğini kabul etmelidirler. Bunları başarabilmek için terör eylemleri yapacak örgütleri kurmak, köylüler arasında geniş devrim örgütlenmesi propagandası yapmak, köylüler ve sanayi işçileri arasında devrimci askeri (silahlı) örgütlenmeye önem vermek, ihtilal yapmak, mutlakiyet yönetiminin egemen sınıflarını yok etmek, Ermenileri kölelikten kurtarmak ve politik işler için Ermenilere güç vermek.

Hınçaklar genellikle diğer siyasi parti ve komitelerden bağımsız olarak faaliyet gösterdi. Partinin ilk programı 1888 yılında hazırlandı ve yayımlandı. Parti programında sosyalist ideolojisi yer alsa da, hükümete karşı isyanlar çıkarmak, terör eylemleri gerçekleştirmek gibi hususlar da yer aldı. Hınçak Partisi tedhişi Osmanlı hükümetine karşı kullandı, fakat hedef sadece hükümet değildi. Hükümetin yanında olan Türk ve Ermeni kişiler, casus ve muhbirler de hedefler arasındaydı. İhtilali gerçekleştirmek için en uygun zamanın Türkiye'nin harbe girdiği dönem olacağını düşünmekteydiler. Hınçak Partisi, Osmanlı Devleti'ne karşı 1890 yılında Kumkapı ve ardından 1895 yılında Bâbîâli olaylarını organize etti.

Ermeni Devrimci Federasyonu'nun (Taşnaksutyun) Krisdapor Mikaelyan, Simon Zavaryan ve Stepan Zoryan tarafından 1890 yılında Tiflis'te kurulmasıyla üçüncü en büyük siyasi parti faaliyete başlamış oldu. Partinin kuruluş amacı Osmanlı Devleti'nde Ermeniler için özerk bir bölge kurulmasını sağlamak, Ermeni yerleşimlerini muhtemel saldırılarına karşı korumak ve bu uğurda çalışan Ermeni fedai gruplarını bir çatı altında toplamaktı. XIX. yüzyılın sonlarında kurulan diğer siyasi partiler gibi Taşnaklar da Rusya'da faaliyet gösteren Halkçı (Narodnik) hareketin ideolojisinden etkilendiler.

Taşnaksutyun Partisi, 1882 yılında Cenevre'de düzenledikleri birinci kurultayda faaliyetleri hakkında durum değerlendirmesi yaptı ve silahlı isyanlar çıkarmak, bunun için Ermenileri isyana hazırlamak ve bunun için gerekli araçları temin etme hakkında karar aldılar. Parti sadece Ermenilerin değil, sömürü altında olan diğer halklarında devrimci ruhunu korumak, Ermenileri silahlandırmak ve teşkilatlandırmak, devlet adamlarına ve kurumlarına karşı terör eylemleri gerçekleştirmek ve yıkıcı eylemlerde bulunmak görüşünü benimsedi.

Taşnaklar, Rusya ve İran'dan elde ettikleri silahlarla Zeytun Ermenilerini silahlandırdılar. Zeytun Ermenilerinin 1895 yılı sonbaharında başlattıkları isyan

sonucunda askeri kışla Ermenilerin eline geçti. Osmanlı hükümeti bu duruma sert tepki göstermek istese de büyük devletlerin arabulucu rolünü üstlenmeleri buna engel oldu.

Ermeni siyasi mücadelesinde yeni sayfanın açılmasında I. Dünya Savaşı yılları ve sonuçları etkili oldu. Doğu cephesinde başarılar elde eden Rusları kurtarıcı olarak gören Ermeniler Ruslarla işbirliği yaptı, Osmanlı Ordusunun bölgede ilerlemesine engel oldukları gibi ön cephe ile arka cephe arasında irtibatın kesilmesine neden oldular. Rus ordusu, Türk ordusu ile savaşırken, Ermeni silahlı birlikleri cephe arkasında sivil halka karşı toplu katliamlar yapmaktaydı. Savaşın sonlarına doğru Rusya'nın yenilerek geri çekilmesinden sonra özellikle Güney Kafkasya bölgesinde ve Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren siyasi partiler için bazı tehditler ve fırsatlar ortaya çıktı.

Ermeniler XX. yüzyılın başlarında bağımsızlıklarını ilan etmek gibi tarihi fırsat yakaladılar. Rusya'da 1917 yılında yaşanan Şubat Devrimi, daha sonra ise Bolşeviklerin gerçekleştirdiği Ekim Devrimi Çarlık rejiminin sonunu getirirse de, yeni Bolşevik hükümeti savaştan mağlup ayrılan Rusya'nın kaybettiklerini bu defa sosyalist anlayışı çerçevesinde geri almaya başladı ve bunu önemli derecede başardı.

Rusya Geçici Hükümeti'nin 7 Nisan 1917 tarihinde "Batı Ermenistan" ilgili aldığı karara göre "Batı Ermenistan" askeri ve sivil yönetimden alınarak Geçici Hükümet'in kontrolüne verildi. Böylece "Batı Ermenistan" ve Ermeniler konusu Güney Kafkasya'da milletlerarası sorundan sıyrılarak uluslararası ilişkilerin bir ögesi haline geldi ve bu durum Ermenileri büyük ölçüde tatmin etti.

Ermenilerin bağımsızlık mücadelesini olumsuz etkileyen bir faktör de savaşta Rusya'nın yenilmesi idi. Osmanlı Devleti'nin savaşta yenilmesi ise Ermeniler bakımından yeni fırsatları beraberinde getirdi. Osmanlı'nın yenilmesini Ermeni ulusal bağımsızlık mücadelesinin kesin olarak zafer olarak telakki eden Ermeniler; Doğu ve "Batı Ermenistan"ın birleşmesi için uygun zamanın geldiğini, bunu başaramadıkları takdirde Rusya'nın himayesinde olacaklarını bildiklerinden mümkün olduğu takdirde en azından "Batı Ermenistan"ın bağımsızlığı için mücadeleye devam ettiler.

Rusya Geçici Hükümeti'nin savaşa devam etmesi Ermeni Sosyal Demokratlar istisna olmakla Ermeni siyasi partiler tarafından desteklendi. Sosyal Demokratlar, savaşın devam etmesi halinde Rusya'nın güneyde toprak kaybedeceğini düşünüyorlardı. Konuyla ilgili Moskova'da düzenlenen konferansta Ermeni siyasi partileri adına katılan Nazaryanç, Rusya'nın Kafkasya cephesinde savaş kazanması için Ermenilerin gerekli

desteği sağlayacaklarını bildirdi. Hınçak Partisi temsilcisi de Geçici Hükümeti destekleyeceklerini ifade etti.

I. Dünya Savaşı sonlarına doğru bölge ve uluslararası alanda yaşanan olayları değerlendirmek amacıyla Rusya Ermenileri 27 Eylül 1917'de Tiflis'te Ermeni Ulusal Kurultayı'nı düzenlediler ve yakın gelecekte izleyecekleri politikanın nasıl olması gerektiğini tartıştılar. Siyasi konuların tartışıldığı Kurultay iki hafta devam etti. Kurultayda Ermenilerin devrim hareketlerini koordine etmesi için Genel Konsey ve Ulusal Konsey kuruldu. Savaşın ortaya çıkardığı fırsatlardan yararlanmak amacı güden Ermeniler mümkün çerçevede örgütlenmeye ve yeni oluşan şartlarda mücadelelerine devam ettiler.

Ermeni Ulusal Kurultayı devam ederken özellikle Rusya'da yaşanan gelişmeler Ermenileri tedirgin etmekteydi. Vladimir Lenin'in Rusya'ya dönmesinden sonra Bolşeviklerin faaliyetlerini genişleterek propagandaya başlamaları cephelerde savaş yorgunu olan askerler arasında sonuç vermeye başladı, firarlar arttı. Bolşeviklerin barış propagandası birkaç yıldır savaşan askerler arasında olumlu karşılandı. Lenin, acilen barış isteyerek Rus Ordusu'nun Kafkas cephesinden geri çekilmesini talep ediyordu.

Ekim Devrimi gerçekleşmeden önce Geçici Hükümet Saint-Petersburg ve Tiflis'te faaliyet gösteren Ermeni siyasi teşkilatları hükümete müracaat ederek Ermeni ulusal ordusunun kurulmasını ve bu ordunun Kafkas cephesine gönderilmesi yönünde görüş bildirdiler. Bu yıllarda zaten Rus Ordusu'nda yaklaşık 80 bin Ermeni asker ve subay görev yapmaktaydı. Kurulması istenen Ermeni ulusal ordusu da 80 bin asker ve subaydan oluşacaktı ve Rus ordusunda yaklaşık 160 bin Ermeni asker ve subay görev yapacaktı. Geçici Hükümet ve Yüksek Askeri Komutanlık Doğu Cephesindeki durumu değerlendirerek Ermenilerin bu taleplerini uygun gördüler.

Geçici Hükümet, Güney Kafkasya'da varlığını korumak için 22 Mart'ta Kafkasya Genel Valiliği'nin yerine Kafkasya Özel Komitesi'ni (OZAKOM) kurdu. Savaş ve devrimlerle uğraşan Geçici Hükümet bu değişlikten sonra da Güney Kafkasya'nın yönetiminde yeterli olmadı, OZAKOM üyeleri bölge halklarının tamamını temsil edemedi, aynı zamanda bölgede ortaya çıkan devrim örgütleri ile mücadelede ciddi sonuç alamadı.

Bolşevikler 1917 devriminden sonra Kafkasya'da etkili olmak için daha aktif faaliyetlere başladılar. 15 Kasım 1917'de Kafkasya Özel Komitesi kendini feshederek yetkilerini Bolşeviklerin yardımıyla kurulan işçi ve askerler konseyi tarafından seçilmiş

Güney Kafkasya Komiserliği'ne devretti. Güney Kafkasya Komiserliği'ne üçer kişi olmakla Gürcü, Azerbaycan Türkü, Ermeni ve iki Rus seçildi.

23 Şubat 1918 tarihinde Güney Kafkasya Komiserliği tarafından Maverayı Kafkas Komiserliği'nin en yüksek yürütme organı Diyet Meclisi (Seym) kuruldu.

Diyet Meclisi'nin gergin geçen ilk toplantısında Güney Kafkasya'nın bağımsızlığının ve Osmanlı'nın bölgeye yönelik siyaseti müzakere edildi. Ermeni temsilciler Güney Kafkasya'nın özerklik statüsünde ulusal kantonlara bölünerek Rusya'ya bağlı kalmaları gerektiğini ve "Batı Ermenistan"ın kendi mukadderatını tayin etme hakkından yararlanması gerektiğini teklif ettiler. Verimsiz çalışmalarından dolayı Diyet Meclisi de 26 Mayıs'ta kendini feshetti.

Bolşevik Rusya, Güney Kafkasya'da yeniden etkinliğini korumaya çalışırken Gürcüler ve Azerbaycan Türkleri bağımsızlık için mücadele ediyor, Ermeniler ise sadece İrevan ve civarında değil, Osmanlı'nın doğu eyaletlerini içeren geniş bir arazide devlet kurmak istiyordu. Osmanlı'nın ise Güney Kafkasya'ya doğru ilerleyerek sınırlarını güvenlik altına almak istediği bir dönemde 26 Mayıs'ta Gürcüler, 28 Mayıs'ta ise Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler bağımsızlıklarını ilan ettiler.

Ermeniler bağımsızlıklarını ilan ettiklerinde sınırları net olarak belli değildi, bölge devletleri ile savaş halindeydi, ekonomisi ve bütçesi yoktu, dış ve iç politikada ciddi sıkıntıları vardı. Bunlara rağmen Ermeniler Osmanlı, Gürcistan ve Azerbaycan'dan toprak almak için uğraşıyordu.

Ermenistan'ın ilk Başbakanı Ovanes Kaçaznuni, Haziran 1918'de hükümetinin hayata geçireceği politikaların esas istikametlerini belirleyen faaliyet programı kabul etse de, bölgede yaşanan olayların etkisiyle önemli bir başarı elde edemedi. Hükümetin karşılaştığı sorunların üstesinden gelmek için Ermeni toplumunun, siyasi parti liderlerinin kenetlenmesi gerekirken, iç ve dış politikada yaşanan sorunların halledilmesinde ciddi fikir ayrılıkları vardı. Hükümet verimli çalışmıyor, parlamento ve hükümet arasında yaşanan kriz derinleşiyor, Taşnaksutyun Partisi diğer siyasi partilerin faaliyetine tahammül etmiyordu. Bu arada Bolşevikler Gürcistan ve Azerbaycan'da olduğu gibi Ermenistan'da da faaliyetlerine canlılık kazandırdılar.

I. Dünya Savaşı'nın sonunda, dünyanın yeni siyasi haritasını çizecek olan Paris Barış Konferansı'nda bir araya gelen büyük devletlerin önemli kararlar aldıkları dönemde Ermeniler çıkarlarının korunması için uğraştılar. Ermeni yanlısı çevreler, konferansta Ermenilerin ulusal çıkarlarını gözetleyen kararlar alınması için Paris'te

lobicilik çalışmalarına başladılar. Nitekim “Ermenistan’ın Bağımsızlığı İçin Amerikan Komitesi”, ABD’nin eski Almanya Büyükelçisi James Gerard önderliğinde ve Vahan Cardashian’ın yardımcılığında faaliyetlerini artırdı.

Osmanlı Devleti’nin topraklarını paylaşma yönünde büyük devletlerin birbirileri ile rekabet içinde olduğu dönemde Ermenistan parlamentosu, 3 Aralık 1918’de yapılan gizli oturumda Ermenistan temsilcilerinin Paris Barış Konferansı’na katılmasını ve temsilcilerin yetkileri konusunu görüştü ve 5 Aralık’ta Bakanlar Konseyi temsilcilerini onayladı. Şubat 1919’da A. Agaronyan, Mikael Papacanyan ve A. Ogancanyan’ı Paris Barış Konferansı’na temsilci olarak gönderdi.

Kafkasya Ermenistan’ı temsilcisi Agaronyan, savaş zamanı Ermenilerin büyük fedakârlık yaptıklarını Paris Barış Konferansı’nda dile getirerek İtilaf Devletlerinden taleplerinin kabul edilmesini istedi. Agaronyan’ın en büyük amacı Ermenistan’ın bağımsızlığının tanınması ve savaş galibi devlet olarak konferansta yer almasıydı. Ermeni temsilciler Ermenistan Cumhuriyeti’nin “Ermeni Vilayetleri” ile birleşmesini talep ediyordu, ancak Ermenilerin bu talepleri kabul edilmedi.

Ermeni sorunu San Remo Konferansı’nda tartışılırken İngiliz temsilcilerin arasında konuya farklı yaklaşımlarının olduğu ortaya çıktı.

Ermenistan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan etmesinden sonra dış politikasının temelini bağımsızlığının büyük devletler tarafından tanınması, iç ve dış güvenliğinin temin edilmesi oluşturmaktaydı. Bütün çabalarına rağmen Ermenistan hükümeti bu konularda ciddi başarılar elde edemedi. Ermenistan’ın bu konularda başarısız olmasının nedeni iktidarda olan Taşnaksutyun Partisi’nin aşırı milliyetçi görüşe sahip olması, devlet geleneği ve tecrübesinin olmaması, bölgede ve uluslararası alanda yaşanan siyasi olayları doğru değerlendirememeleri, siyasi, ekonomik, askeri potansiyelinin çok üzerinde iddialarla hem komşu devletlere, hem de büyük devletlere yönelik politika uygulamasıydı. Diğer neden ise bölgesel ve uluslararası alanda siyasi ve güvenlik temin edilmemişti. Büyük devletler bölgeye yönelik farklı politikalara izliyordu, sınırları belirsiz, güvenliğini temin edemeyen, bütün komşularından toprak talep eden, ekonomik, siyasi ve güvenlik sorunları yaşayan Ermenistan’ın bağımsızlığının tanınması için büyük devletlerin hiçbiri acele etmedi.

Ermenistan, dış ve iç politikada hiçbir konuda başarılı sonuçlar elde edemedi. İngilizlerin, Erzurum’un Ermenistan’a verilmesine karşı çıkmasından sonra büyük devletler Ermenistan’ın bağımsızlığının de-facto tanıyabileceklerini bildirdiler. Barış

Konferansı'nın Yüksek Konseyi üyeleri de Ermenistan'ın durumunun umut verici olmadığını biliyorlardı. Konferansta; Ermenistan'ın bağımsızlığının de-facto olarak kabul edilmesini, ancak bu durumun Ermenistan sınırlarının nihai olarak belirlenmesi meselesini etkilememesi ve müttefik hükümetlerin Müttefik Askeri Şura'nın daha önce bölgeye üç askeri birlik gönderme kararı almasına rağmen bunu yapmaya hazır olmaması, Cumhuriyet'e silah, mühimmat ve mümkün olursa erzak yardımı yapılması konularında görüş bildirildi.

Avrupa devletlerinin desteğini alamadıklarını anladıktan sonra bile Ermeniler sınırlarını batıya Erzurum, Trabzon ve Erzincan'a doğru genişletecek şekilde harita hazırlayıp Müttefiklere gönderdiler. Lord Kerzon Ofisi'nin değerlendirilmesinde ise Ermenistan'ın de-facto tanınması konusunun "Batı Ermenistan" dâhil edilerek değil de sadece mevcut sınırları içerisinde İrevan başkent olarak tanındığı kaydedilmekteydi.

Ermenistan, Gürcistan ile de ciddi sorunlar yaşamaktaydı. Ermenistan ve Azerbaycan'dan farklı bir politika izleyen Gürcistan, Avrupa devletlerinden, özellikle de Almanya'dan siyasi ve askeri destek alıyordu. Gürcistan, bağımsızlığını ilan ettikten ve Batum Barış Antlaşması imzalandıktan sonra Ermenistan'ı tehdit ederek Rusya yanlısı politika izlemekten vazgeçmesini talep etti. Bu talebin kabul edilmesi Ermenistan için bazı arazilerden çekilmesi, dış ve güvenlik politikasında Gürcistan'ın Güney Kafkasya'da üstünlüğünü kabul etmesi demektir.

Bolşevik Rusya'nın Ocak 1920'de elde ettiği başarılar Güney Kafkasya'da siyasi ve askeri durumu değiştirdi. Güney Rusya Gönüllü Ordusu'nun iç savaşta Bolşeviklere yenilmesiyle Güney Kafkasya halkları oldukça karmaşık bir durumla karşı karşıya kaldılar. Azerbaycan ve Gürcistan, Bolşeviklerin General Denikin'i yenmesini olumlu karşılasalar da iç savaşta zafer elde etmesi onlar için yeni tehlike ve sorunları da beraberinde getirmekteydi. Ermenistan Bolşevik Rusya, Güney Rusya Gönüllü Ordusu ve Denikin ile ilişkilerde tarafsız kalmaya çalışsa da, ulusal çıkarları doğrultusunda bazı dönemlerde bu güçlerle işbirliği yapmaktaydı.

Ermenistan bölgesel ve uluslararası alanda bir politika izlese de, dış ve güvenlik politikasının temelini Osmanlı oluşturmaktaydı. Osmanlı ordusunun neredeyse başkent İrevan'a kadar ilerlemesi nedeniyle Ermenistan bölgede en büyük tehdidi Osmanlı'dan algılamaktaydı. Paris Barış Konferansı'ndaki görüşmelerde öne çıkardığı konular da genellikle Osmanlı ile ilgili oldu.

Batum'da müzakereler devam ederken Osmanlı Ordusu'nun ilerlemesinden rahatsız olan Ermenistan hükümeti 26 Mayıs 1918'de Batum'da bulunan Osmanlı temsilcilerine müracaat ederek barış görüşmelerine hazır olduklarını bildirdi. Ermeniler aynı zamanda Brest-Litovsk Antlaşması gereğince sınırların çizilmesi konusunda Almanya'dan siyasi destek almaya çalıştılar. Almanya'nın desteğini alamayan Ermenistan temsilcileri 3 Haziran 1918'de barış antlaşması yapma talebinde bulundular. Ermenistan temsilcileri, Osmanlı Devleti ile iyi ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesi için Erivan'a temsilci atmasını istediler. Batum'da yapılan müzakereler sonucunda 4 Haziran 1918 yılında Osmanlı Devleti ve Ermenistan arasında protokol imzalandı. Protokol şartlarına göre Osmanlı Devleti Ermenistan'ın bağımsızlığını, Ermenistan ise hiçbir şart ileri sürmeden Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü tanıdı.

Ermenistan açısından en hayati önem taşıyan konu Osmanlı ile anlaşma sağlamaktı. 28 Eylül'de başlayan Türk taarruzu karşısında Ermeni kuvvetleri dayanamayarak geri çekildiler. 10 Aralık 1920'de Gümrü'de başlayan görüşmelerde Ermeniler, Türklerin silahları teslim etme taleplerini Bolşevik Rusya'nın güneye doğru yaklaşmasını öne sürerek kabul edemeyeceklerini bildirseler de, Türklerin ısrar etmeleri üzerine bu talebi kabul ettiler.

Karabekir Paşa, Ermenistan'ın Sevr Antlaşması'nı reddetmesini teklif ederek bunun bir sulh şartı olmadığını, barış görüşmelerine başlamak için samimiyet göstergesi olduğunu bildirdi. Ermeni temsilciler bu talebi geçiştirmeye çalışsalar da Karabekir Paşa Ermenilerin Sevr Antlaşması'nı reddettiklerini imzalı bir belge ile kanıtlanmasını talep etti. Ermeni heyeti her ne kadar dirense de 27 Kasım akşamı Sevr Antlaşması'nı reddettiklerini yazılı olarak Türk heyeti 'ne bildirdi.

Böylece, Amerika Başkanı Wilson'un sınırlarını çizdiği Büyük Ermenistan projesi ortadan kaldırıldı. Gümrü Antlaşması imzalandıktan sonra Ermenistan parlamentosunda onaylamadan Ermenistan Bolşevik Rusya tarafından işgal edildi. Gümrü Antlaşması, Bolşevik Ermenistan tarafından onaylanmasa da, daha sonra Sovyet Rusya ile imzalanacak olan Moskova Antlaşması'nda, Türkiye-Ermenistan sınırının belirlenmesi konusunda esas olarak gündeme alındı ve bu durum Kars Antlaşması ile Sovyet Ermenistan'ı tarafından da kabul edildi.

Ermenistan, bağımsızlığını ilan ettikten sonra Azerbaycan'a en çok sorun çıkaran devlet oldu. Sınırları belirsiz, başkenti olmayan Ermenistan Azerbaycan, Gürcistan ve Osmanlı topraklarını hesaba katarak sınırlarını genişletmek istedi.

Ermenistan'ın Azerbaycan politikasını, bölgede Azerbaycan'a yönelik uyguladığı yayılmacı politika ve Paris Barış Konferansı çerçevesinde uluslararası alanda Azerbaycan'a yönelik olarak değerlendirmek mümkündür.

Taşnaksutyun ve diğer Ermeni siyasi partiler bazı konularda Bolşeviklerle anlaşmasalar da, konu Azerbaycan olduğunda işbirliği yapmaktaydılar. Taşnaksutyun ve Bolşevik işbirliği sonucunda Bakü'de Mart 1918'de başlayan silahlı çatışma kısa sürede başka bölgelere de yayıldı. Özellikle de Erivan, Zangezür ve Gökçe'de yaşayan Azerbaycan Türkleri için büyük tehlike ortaya çıktı.

Ermenistan hükümeti sınır bölgelerde Azerbaycan Türklerine karşı katliamlar yaparken, Bakü'de Bolşeviklerle iş birliği yaparak Azerbaycan Ordusuna karşı savaşıyordu. Dahası, 1917 yılında Ermeniler Bakü'de Ermeni Ulusal Konseyi'ni kurarak Azerbaycan Türklerine ve yerel yönetime karşı silahlandı.

Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Nahçıvan meselesi 1918-1920 yılları arasında halledilemedi. Bu yıllarda Nahçıvan sürekli Ermenistan silahlı birliklerinin saldırısına uğrasa da, Azerbaycan bölgede kontrolü sağlayabildi. Ermenistan'ın Nahçıvan talebi sadece iki ülke arasında yapılan müzakerelerde değil, Rusya, Türkiye, İngiltere, Almanya ile ilişkilerde ve Paris Barış Konferansı'nda gündeme getirilse de bu konuda ciddi bir sonuca ulaşamadı.

Azerbaycan-Ermenistan arasında diğer bir sorun da Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesini Ermenistan'ın kendi toprakları olarak görmeleri idi.

Azerbaycan Cumhuriyeti Bolşevik Rusya tarafından işgal edilene kadar, Azerbaycan'da bulunan Osmanlı ve ondan sonra da İngiliz orduları Karabağ bölgesini, Azerbaycan'ın bir parçası olarak kabul etmekteydi. Ermenilerin Dağlık Karabağ'a yönelik iddialarının temelini, bölgenin eskiden beri Ermenistan'a bağlı olduğu ve Sovyet yönetiminin Karabağ bölgesini zorla alarak Azerbaycan'a bağladığı iddiası teşkil etmekteydi.

Ermenistan'ın uluslararası alana taşımak istedikleri bir konu da Osmanlı Ermenileri konusuydu. Bu amaçla 2 Mayıs 1917'de İrevan'da Batı Ermenilerinin birinci kurultayı düzenlendi.

Ermenistan bağımsızlıklarını ilan ettikten Bolşevik Rusya tarafından 29 Kasım 1920'de işgal edilene kadar sosyo-ekonomik, siyasi, güvenlik ve askeri sorunlarını halledemedi. Bu durum; iktidarda olan Taşnaksutyun Partisi'nin basiretsizliği, bölgesel ve uluslararası alanda gelişen olayları doğru değerlendirmemeleri, yayılmacı politika

izlemeleri ve büyük devletlerin bölgeye yönelik farklı politikalar izlemesi ile açıklanabilir.

Bolşeviklerin 25 Ekim 1917’de Geçici Hükümeti devirmesinden sonra Sovyetlerin Umum Rusya Kurultayı düzenlendi. Kurultayda barış ve toprak hakkında kararlar kabul edildi. Bolşeviklerin barış ve toprak hakkında kabul ettikleri kararlar ve “tazminatsız barış” sloganı dönemin ihtiyaç duyduğu en önemli konulardandı.

Halk Komiserleri Sovyet’inin 2 Kasım 1917 tarihli “Rusya Halklarının Hukuk Bildirgesi” adlı belgesinde, Rusya sınırları içerisinde yaşayan halklara özerklik ve bağımsızlık vaat edildi. Bu Bildiri XX. yüzyılın başlarından itibaren devrimler ve savaşlar arasında kalan Rus ve diğer halklarında dikkatini çekti ve yıllardır devam eden karmaşık durumdan çıkma fırsatı gibi değerlendirildi.

Bolşevik Devrimi’ni Ermenilerin de bir kısmı olumlu karşıladı. Nitekim Bolşevikler tarafından kurulan Milletler Halk Komiserliği ve bu Komiserliğe bağlı 1917 yılı sonlarında kurulan Ermeni Meselesi Komiserliği, Bolşevik Ermenilerinin esas propaganda malzemesi oldu. Ermeni Meselesi Komiserliği’nin başlıca amacı Güney Kafkasya’da Ermeni Bolşevik hareketine destek olmak ve Sovyet hâkimiyetini kurmaktı.

Ermeni Meselesi Komiserliği’nin katılımıyla Bolşevik Rusya’nın 27 Aralık 1917’de “Türkiye Ermenistan’ı Hakkında” adlı kararnameyi kabul etmesi ise sadece Bolşevik Ermenileri tarafından değil, Türkiye topraklarında Ermeni devleti kurmak isteyen bütün siyasi partiler ve örgütler tarafından memnuniyetle karşılandı. Hatta Taşnaksutyun Partisi bu konuda Bolşeviklerle iş birliği yapmaktaydı.

I. Ermenistan Cumhuriyeti döneminde Taşnak hükümeti Antant devletlerini müttefik olarak gördüğünden Bolşevik Rusya’yı düşman olarak algıladılar, bu ülke ile ilişkileri her zaman mesafeli oldu. Bu dönemde Batılı temsilciler de Taşnak hükümet üyelerini etkileyerek Rusya karşıtı görüşlerin yayılmasına ortam hazırlıyorlardı. Bundan başka Taşnaklar Bolşevik karşıtı güçlerle de işbirliği yapıyordu, General Denikin Ordusu’nda temsilcilikleri vardı, General Denikin’in yenilmesinden sonra ise General Vrangeli ordusunda temsilcilik açtılar. Aynı zamanda bu oluşumların da Ermenistan’da temsilcilikleri faaliyet göstermekteydi. Kısaca özetlemek gerekirse, I. Ermenistan Cumhuriyeti’nin dış ve güvenlik siyaseti tamamen Antant devletlerinin isteğine uygun biçimde şekillendi.

Bolşevik Rusya Güney Kafkasya'yı kaybetmek istemiyordu. Azerbaycan'ın Bolşevik Rusya tarafından işgal edilmesinden sonra Rusya Sovyet Federasyonu Sosyalist Cumhuriyeti, Gürcistan'ın bağımsızlığının tanınması hakkında 20 Mayıs 1920 tarihinde bir antlaşma imzalamasına da, Ermenistan ile böyle bir antlaşma imzalamak için acele etmedi.

Bolşevik hükümetinin hızla bölgeye doğru ilerlemesinden rahatsız olan Ermenistan hükümeti doğrudan Bolşevik Rusya ile temasa geçerek ilişkilerini geliştirmek ve mümkünse bağımsızlığının tanınması için Moskova'ya heyet göndermek ile ilgili karar aldı. Ermenistan hükümeti konuyla ilgili aldığı kararda böyle bir antlaşmanın imzalanmasının zamanının geldiğini göz önünde bulundurarak, Ermenistan heyetine Ermenilerin ulusun kendi mukadderatını tayin etme prensibi temelinde bağımsızlığının tanıtılması, siyasi ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için Rusya ile müzakerelere başlaması konularında yetki verildiğini bildirdi.

Mayıs 1920 yılında parlamento üyesi Levon Şant (Segbosyan) başkanlığında bir heyet Moskova'ya gitti. Şant, Moskova ile müzakerelerde Dağlık Karabağ'ın da sınırları içerisinde bulunan Ermenistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının tanınması, Doğu ve "Batı Ermenistan"ın bütünlüğünün tanınması, Ermenistan Cumhuriyeti'nin iç işlerine müdahale etmeme, Rusya'nın kontrolü altında bulunan bölgelerde yaşayan Ermeni mültecilerin taşınabilir malları ile Ermenistan'a göç etmelerine izin almak konuları ile ilgili anlaşma ortamı sağlamalıydı.

Ermenistan, Rusya, Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan arasında bağımsızlığını pekiştirmeye ve sınırlarını genişletmeye çalışırken mevcut sınırlarında bile iç politikada düzeni sağlayamadı. Ülkede yaşanan sosyo-ekonomik sorunlar, savaşların getirdiği zorluklar, açlık, sefalet Ermenilerin hükümete olan güvenini sarstığı gibi, toprak, ekmek, iş, düzen vadeden Bolşeviklere olan ilgiyi artırmaktaydı.

1919 yılı ilkbaharında Ermenistan'da köylüler hükümete karşı gelerek vergilerini ödememeye ve hükümetin tarım politikasına itiraz etmeye başladılar. Tabii ki bu itirazların ortaya çıkmasında Bolşeviklerin propagandası da etkili oldu.

Sovyet Rusya Ermenistan'da yaşanan olayları dikkatle izliyor ve Antant devletlerinin Ermenistan'ı kendilerine karşı kullanmaları için desteklediğini biliyordu. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devrilmesinden sonra Antant devletleri Ermenistan ve Gürcistan'ı siyasi olarak daha çok desteklemeye başladılar. Bunun önüne geçmek için Sovyet Rusya Ermenistan ile görüşmelere başladı. Sovyet hükümetinin

teşebbüsüyle 1920 Mayıs ayı sonlarında her iki devletin temsilcileri bir araya gelerek müzakerelere başladılar.

Ermenistan heyetinin Moskova'da bulunmasına rağmen Sovyet Rusya müzakerelerin ısrarla Ermenistan'da devam ettirilmesini talep ediyordu ve bunun için Boris Legran başkanlığında bir heyet kuruldu. Taşnak hükümeti 14 Ekim'de İrevan'a gelen Rusya temsilcileri ile müzakerelere başlamak istemedi. Müzakereler başladığında Şant, Sovyet Rusya heyetinden Türkiye'ye ile ilgili bazı taleplerde bulundu.

Taraflar arasında Nahçıvan ve Zangezur müzakere edildiğinde Legran Nahçıvan ve Zangezur sorununun Sovyet Azerbaycan ile 10 Ağustos tarihinde imzalanmış antlaşma şartları gereğince çözüme kavuşturulmasını ve bu bölgede Bolşevik ordusunun kalmasının uygun olmasını bildirdi. Müzakereler 28 Ekim'de taraflar arasında ön protokolün imzalanması ile sonlandırıldı. Bununla da Sovyet Rusya Ermenistan hükümetinin Antant devletleri ile ilişkilerini zayıflattı ve Türkiye'ye karşı savunacağını bildirdi. Ama olaylar hiç de Ermenistan'ın beklediği gibi gelişmedi, 29 Kasım 1920'de müzakereler devam ederken Legran Ermenistan hükümetine ultimatoma vererek ön antlaşmayı resmen imzalamayı talep etti. Bu ultimatodan bir gün önce Azerbaycan-Ermenistan sınırında bekleyen II. Kızıl Ordu sınırı geçti. Taraflar arasında 2 Aralık 1920'de antlaşma imzalandı. Ermenistan Devrim Komitesi 29 Kasım 1920'de bir bildiri ile Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulduğunu halka açıkladı.

Bolşevikler Sovyet Ermenistan'ını oldukça ağır şartlarda kurmaya çalıştılar. Taşnaksutyun hükümeti ülkeyi harabeye çevirmişti, ciddi ekonomik sorunlar vardı, Zangezur'a Taşnak silahlı birlikleri hâkimdi, Menşevik Gürcistan ve Türkiye ile barış antlaşması imzalanmamıştı. Böyle bir ortamda Sovyet hükümeti devletin karşılaştığı sosyo-ekonomik ve siyasi sorunları halletmekle birlikte, ülkeyi yabancı güçlerden ve Taşnaklardan kurtarmaya çaba göstermekteydi. Bu amaçla hükümet Aralık 1920 ile Şubat 1921 tarihleri arasında yukarıda belirtilen sorunların halledilmesi için acil eylem planı hayata geçirdi. Bolşevikler ülke nüfusunun %80'nin köylü olduğunu dikkate alarak öncelikle toprak reformunu hayata geçirdiler.

Ermenistan Sovyet hükümeti Gürcistan ve Azerbaycan ile sınır ve güvenlik sorunlarını hallettikten sonra Türkiye ile aralarında yaşanan sorunların halledilmesi için girişimlerde bulundu. Hükümet Taşnak hükümetinin imzası bulunan Gümrü Antlaşması yerine Türkiye ile yeni antlaşma imzalamak isteğini bildirdi. Türkiye bu teklifi kabul

etmeyince Ermenistan hükümeti Sovyet Rusya hükümetine müracaat ederek bu sorunun halledilmesine yardımcı olmasını istedi.

Sovyet Rusya'nın müdahalesinden sonra Türkiye konuyu müzakere etmeye razı oldu ve Şubat-Mart 1921 yılında Moskova'da Türkiye-Rusya konferansı düzenlendi. Türkiye'nin itiraz etmesi üzerine Sovyet Ermenistan'ı konferansa katılmadı. Konferans başladığı tarihlerde Ermenistan'da Taşnaklar tarafından karşı devrim gerçekleşti ve başkent İrevan'ın kontrolünü ele geçirdiler. Taşnaklar, Moskova'ya telgraf çekerek konferansa katılmayacaklarını resmi olarak bildirdiler.

Konferans sonucunda 16 Mart 1921'de tarihe Moskova Antlaşması olarak geçen antlaşma imzalandı. Antlaşma ile Türkiye'nin kuzey-doğu sınırlarını çizildi. Antlaşmaya göre Kars, Ardahan ve Artvin Türkiye'ye, Batum Gürcistan'a, Gümrü ise Ermenistan'a verildi.

Taşnaksutyun Partisi'nin karşı devrimi devam ederken Komünistler devlet yönetim mekanizmalarında bazı değişiklikler yaptı ve Aleksandr Myasnikyan Başkanlığında Halk Komiserleri Sovyet'i kuruldu. Aralık 1921'de yerel İşçi ve Köylü Sovyet'ine seçimler yapıldı. Komünistler 30 Ocak-4 Şubat 1922 tarihleri arasında Sovyet Ermenistan'da ilk kurultaylarını düzenlediler. Kurultayda Sovyet Ermenistan'ın ilk Anayasası kabul edildi.

Sovyet Ermenistan'da iç savaş sona erdikten sonra hükümetin önünde duran en önemli görev ülkenin karşılaştığı sosyo-ekonomik sorunları halletmek, tarım ve sanayi üretimini artırmak, mevcut fabrika ve sanayi tesislerini işletmek, yeni sanayi tesisleri inşa etmektir.

Sovyet Ermenistan'ın ilan edilmesinden sonra ülkede izlenecek sosyal, ekonomik ve siyasi politikanın belirlenmesi amacıyla 20 Kasım-3 Aralık 1922 tarihleri arasında Sovyetlerin ikinci kurultayı düzenlendi. Kurultayda ulusal ekonomiye canlılık kazandırılması, Zakafkasya Federasyonu'nun daha da güçlendirilmesi, SSCB'nin kurulması gibi konular ele alındı.

Ermenistan'da Sovyet hükümeti kurulduktan sonra Bolşevikler ülkenin her alanda kalkınması için girişimlerde bulundular. Sadece ekonomik hayatın kalkınması için değil, kültür ve eğitim alanında da gelişmeyi temin etmek için yeni kararlar alındı. Ermenistan hükümeti edebiyat ve sanat adamlarının faaliyet göstermesi için de uygun ortam hazırladı.

Sovyet Ermenistan'ın karşılaştığı en ciddi sorunlarından biri de iç savaş yıllarında ülkeyi terk eden insanların geri getirilmesiydi. Hükümet, 13 Temmuz 1921'de mültecilerle ilgili bir kurum oluşturdu ve daha sonraki yıllarda bu kuruma Komiserlik statüsü verdi. Bu Komiserliğin işi ülkeyi terk etmiş insanları geri getirmektir. Komiserlik aynı zamanda "Batı Ermenistan" konusunu gündemde tutarak Türkiye Ermenilerine yönelik faaliyet göstermekteydi.

1950 yılına kadar ülkenin sanayileşmesi SSCB'nin en önemli hedefleri arasında yer aldı. 1960'lı yıllara gelindiğinde Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'nde sosyal ve ekonomik hayatta ciddi gelişmeler yaşanmaktaydı. 1959-1965, 1966-1970 ve 1971-1975 dönemlerinde kalkınma planları başarıyla uygulandı, kültür ve bilim alanında ilerlemeler elde edildi.

1970'li yılların sonları, 1980'li yılların başlarında ülke genelinde ekonomik gelişme devam etmekte, onuncu beş yıllık kalkınma planı başarıyla uygulanmaktaydı. 1978 yılında Ermenistan'ın brüt üretimi 1913 yılı ile kıyaslandığında 310 kat artmıştı.

1977 yılında SSCB'nin yeni Anayasası'nın kabul edilmesi meselesi gündeme geldi. Yeni Anayasa taslağı ülke genelinde tartışmaya açıldı ve 7 Ekim 1977'de kabul edildi. SSCB'nin yeni Anayasası kabul edildikten sonra diğer Cumhuriyetlerde de yeni Anayasa taslağı üzerinde çalışmalar başladı. Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'nde yeni Anayasa'nın hazırlanması için 1977 yılında Anayasa Komisyonu kuruldu ve Nisan 1978 yılında yeni Ermenistan Anayasası kabul edildi.

Her ne kadar Sovyet Ermenistan'ın ekonomik ve siyasi edebiyatında ülkenin 1970'li yılların sonu, 1980'li yılların başlarında ekonomik kalkınmasından bahsedilse de, aslında bu yıllarda Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi Ermenistan'da da ekonomik ve siyasi alanda ciddi durgunluk yaşandığı belli olmaktadır. Planlı ekonomiye dayalı ülke ekonomisi liberal ekonomi karşısında tıkanıp, ayrıca üye cumhuriyetlerde de muhalif görüşler ortaya çıktı. 1980-1990 yılları arasında Sovyet hükümeti bu durgunluğun önüne geçilmesi için liberal ekonomiye doğru küçük çaplı ıslahatlar hayata geçirirse de, başarılı olmadı.

Ermenistan, Bolşevik Rusya tarafından işgal edildikten sonra hâkimiyete gelen Komünistler çok partili sistemi ortadan kaldırdı ve sadece Komünist Partisi faaliyetine devam etti. 1980'li yılların sonlarına kadar örgüt bazında başka siyasi parti kurulmasa da, bazı kişiler rejime karşı görüşlerini açıklamaya başladılar. Ama bu şahıslar hükümet tarafından ciddi şekilde cezalandırıldı. Komünist rejim 1980'li yılların sonlarında

gelişen olayları engelleyemedi ve Ermenistan'da bu dönemde kurulan değişik siyasi görüşlere sahip örgütler ve partiler, siyasi partilerin temelini oluşturdu.

Taşnaksutyun Partisi'nin iktidar olduğu 1918-1920 yıllarında demokrasi, insan hakları, çok partili sistem ve bağımsız dış politika izleme yönünde Ermeni halkı ilk başarısız deneyimlerini yaşadı, ancak dikta yönetimi ile bu süreç engellendi ve ciddi bir gelişme kaydedilemedi. Ermenistan Cumhuriyeti'nin Bolşevik Rusya tarafından işgal edilmesi sonucunda Ermeniler, SSCB siyasi ideolojisi ve ekonomik sistemi ile bütünleşti, dünyadaki siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal gelişmelerin dışında kaldı. Komünist Partisi'nin bu sert baskılarına rağmen, Sovyetler Birliği'nin diğer ülkelerinde de olduğu gibi, Ermenistan'da da muhalif görüşler ortaya çıktı.

1980'li yılların sonlarında Ermeni Ulusal Hareketi şekillendi ve örgütsel yapılanma sürecini tamamladı.

Komünist Partisi, Ermenistan Yüksek Sovyeti'nde Temmuz 1989 yılında yapılan ilk çok partili seçimleri kaybetti. Seçimleri EUH liderliğindeki koalisyon kazandı ve EUH liderleri Levon Ter-Petrosyan Yüksek Sovyet Başkanlığına, Vazgen Manukyan ise Başbakan görevine getirildi. Bu tarihten sonra Ermenistan'da iktidar ulusal bağımsızlık mücadelesini başlatan güçlerin eline geçti, EUH bünyesinde faaliyet gösteren gruplar ayrılarak hem iktidar yanlısı hem de muhalif siyasi partiler şeklinde örgütlendi.

26 Şubat 1991'de Ermenistan'da siyasi partilerin faaliyetini düzenleyen "Sosyal Siyasi Kuruluşlar Hakkında" kanun kabul edildi.

1991-1995 yıllarında Ermenistan demokrasi yolunda bazı ilerlemeler kaydetti. İlk olarak kısmen bağımsız parlamento seçimleri yapıldı, Haziran 1991 yılında Devlet Başkanlığı makamı oluşturuldu ve şaibeli olduğu iddia edilse de parlamento ve devlet başkanlığı seçimleri gerçekleştirildi. Halka söz, ifade ve yayın serbestisi verildi, mülkiyetin dokunulmazlığı devlet tarafından garanti altına alındı.

Anayasanın kabul edilmesiyle birlikte siyasi kültürün gelişmesinde yeni bir dönem başladı. Anayasada bakanlıklara sınırsız yetkiler verilmesi, muhalefetin iddiasına göre totaliter yönetimin kurulmasına imkân verdi, ancak demokrasi, insan hakları ve sivil toplumun oluşumunu da engelledi.

Ter-Petrosyan'ın istifa etmesinden sonra iç politikada yaşanan iktidar mücadelesinde demokratik değerler ciddi şekilde zayıfladı.

Ermenistan 23 Ağustos 1990'da Bağımsızlık Bildirgesi'ni kabul etti. Ermenistan Yüksek Sovyet'i, Sovyetler Birliği'nin devamı olma konusunda Şubat 1991 yılında yapılacak referanduma katılacağını bildirmelerine rağmen, bu referandum yapılmadan 21 Eylül 1991 tarihinde bağımsızlık için yapılan referandumda % 95'i bağımsızlıktan yana oy kullandı.

Ermenistan ordusunun 1994 yılına kadar başarılı operasyonlar düzenlemesi, Ermenistan muhalefetinin faaliyet alanını sınırlayan şartların başında gelmektedir. Muhalefet iktidara karşı eylemlerine devam etse de iktidarı zorla değiştirmekten kaçınması, Ermenistan devletinin ayakta kalması ve güçlenmesinde en önemli faktörlerden biri oldu.

Muhalefet, 9 Mayıs 1994'de ateşkes anlaşması imzalandıktan sonra hükümetin sosyal ve ekonomik politikasını eleştirmeye başladı, askeri operasyonların durduğunu ve savaş giderlerinin azaldığını iddia ederek, hükümetten ekonomik sorunların halledilmesini istediler. Ancak hükümetin ekonomik sorunları halledememesi üzerine muhalefetin baskıları daha da arttı.

Ermenistan bağımsızlığı ilan ettikten sonra iktidar uğrunda mücadele genellikle parlamento ve devlet başkanlığı seçimleri öncesinde daha açık bir şekilde ortaya çıktı. Bu seçimlerin yapılmasından sonra muhalefet partileri ciddi kırılma noktası yaşanmadıkça hükümete karşı daha ılımlı tutum sergilemekteydi. Ancak dikkati çeken bir nokta olarak kırılma noktalarının muhalefet partileri tarafından değil, kendiliğinden geliştiğini kaydetmekte yarar vardır. Bu nedenle de burada daha çok parlamento ve devlet başkanlığı seçimleri üzerinde durulmakta, iç politika ve iktidar uğrunda mücadele bu kontekste değerlendirilmektedir.

Ermenistan'da siyasi partilerin kanunlar çerçevesinde faaliyetini kısıtlayan kanun kabul edildi. Adalet Bakanlığı Ekim 2003 yılında siyasi partilerin yeniden kayıt yaptırmaları için gerekli belgeleri talep etti. 17 Ekim 2003 tarihine kadar toplam 49 siyasi parti kaydını yeniledi, sekiz partinin kaydı yapılmadı ve bazı partiler de kayıt için başvurmadılar. Sosyal Demokrat Hınçak Partisi kayıt için başvurmasına rağmen, Adalet Bakanlığı tarafından bazı sorunlar çıkarıldı ve kayda alınmadı. Parti, kayda alınmamasının sebebini Şubat 2003 yılında yapılan devlet başkanı seçimlerinde muhalefet sıralarında yer almaları şeklinde açıkladı. Partinin eskiden beri aynı tüzük ve belgelerle Adalet Bakanlığı'nda kayda alınması ve yaklaşık 10 yıldır faaliyet

göstermesine rağmen, Adalet Bakanlığı, partinin belgelerinde ve tüzüğünde bazı eksikliklerin olduğunu bildirerek kayda alınmadığını açıkladı.

Bağımsızlık tarihinde Ermenilerin kaybettikleri çok şeyler oldu, ilk yıllarda ülke demokratik, insan haklarına saygılı, çok partili sistemle seçimlerin yapılması ve diğer konularda ilk başarılarını elde etseler de, daha sonraki yıllarda bu gelişmelerin devamlılığı sağlanamadı. Hatta zaman zaman siyasi partilerin faaliyetinin yasaklanması bile söz konusu oldu.

Yapılan devlet başkanlığı ve parlamento seçimlerinde genellikle iktidar partisi ciddi usulsüzlüklere yol verdi, iktidar seçimleri kazanmak için sahip olduğu kamu gücünden yararlandı.

Ermenistan'ın 27 yıllık bağımsızlık tarihinde devlet başkanlığı ve parlamento seçimlerinin hiç birinde sürpriz yaşanmadı, seçimleri hep iktidar partisi kazandı. Yasal olarak seçimlere üçüncü defa katılamayan devlet başkanları ise kendi adaylarının seçimleri kazanması için uğraştılar. Ermenistan Cumhuriyeti, Baltık Cumhuriyetlerinde olduğu gibi demokrasi ve insan haklarının korunması bakımından ciddi gelişme kaydedemedi. Ermenistan, bölgesel ve uluslararası alanda yaşanan olaylara paralel olarak iç ve dış politikasında bazı değişiklikler yaparak gelişmelere ayak uydurmaya çalışmaktadır.

KAYNAKÇA

Türkçe

Makaleler:

ACUN, Fatma, “Amerika’nın Ermenistan Projesi”, *Yeni Türkiye*, 60/2014.

AÇIKSES, Erdal, “Osmanlı Devleti’ndeki Misyonerlik Faaliyetleri ile İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler),” *Yeni Türkiye*, Ermeni Özel Sayısı II, Mart-Nisan 2001, yıl: 7, sayı: 38.

AÇIKSES, Erdal, “Türk-Amerikan Münasebetlerinin Değerlendirilmesi” *Türkler*, XIII, *Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 2002.

AÇIKSES, Erdal, “Ermeni Sorununun Ortaya Çıkmasında Amerikan Basın-Yayın Faaliyetlerinin Rolü” *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu*, 6-8 Mayıs 2015, Erzurum, Türkiye. Cilt-I, ss.1033-1047.

AKARSLAN, Mediha, “1920-1921 Yıllarında Rusya Hariciye Komiserliği İle Türkiye Büyük Millet Meclisi (T.B.M.M.) Arasında Kurulan İletişim,” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Yıl: 1995 Cilt: 04 Sayı: 16.

AKÇORA, Ergünöz, “Ermeni Sorunu ve Türklere Yaptıkları Katliamlarda Ermeni Komitelerinin Yeri”, *Yeni Türkiye*, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, Sayı 38.

AKÇORA, Ergünöz “Anadolu’dan Azerbaycan’a Ermenilerin Türklere Yaptığı Katliam (Azerbaycan-Karabağ-Hocalı),” *Türk Dünyası Araştırmaları*, Mart Nisan 2006, Sayı 161, ss. 11-37.

AKÇORA, Ergünöz, “Harput’ta 20. Yüzyıl Başlarına Kadar Türklere ile Ermeni Toplumunun Sosyo-Ekonomik Durumu ve Ermeni İsyanları” *Türk Dünyası Araştırmaları*, Şubat 1989, Sayı 58, ss.183-203.

AKIN, Fehmi, “1863 Tarihli “Nizamname-İ Millet-İ Ermeniyan” Bağlamında Osmanlı Devletinin Ermenilere Yönelik Tutumu,” Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, Cilt-2, İlk Basım, *Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu*, 22-24 Mayıs 2008, Ocak 2009.

ALBAYRAK, H. Şule, “Batı Ülkelerinde Din-Devlet İlişkilerindeki Alternatif Modeller ve Türkiye Örneği”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt-Sayı 48, Haziran 2015.

ALİZADE, Rövsen, “Ermeni Terör Faaliyetlerine Dair,” *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 5, Mayıs 2015.

- ARSLAN, Ali, "I. Dünya Savaşı'nda ve Milli Mücadele Döneminde Ahıska-Ahılkelek (1914-1921)", *Kafkas Araştırmaları*, S. III, İstanbul 1997.
- ASLANLI, Araz, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", *Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel, Cilt 7, Sayı 1, İlkbahar 2001.
- BAL, Halil, "Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra Türkiye ve Ermeniler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı 5, yıl 3/2004.
- BENHÜR, Çağatay, "1920'li Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri: Kronolojik Bir Çalışma," *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 24 (2008).
- BİRECİKLİ, İhsan Burak, Fahri Maden, "Yıldız Suikastı: Ermenilerin Abdülhamit'e Karşı Son Teşebbüsleri Bombalı Saldırı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. XXIII, Sayı 67-68-69, Mart-Temmuz-Kasım, Ankara 2007.
- BİROL, Nurettin, "1890-1901 Ermeni Olayları ve Halil Rıfat Paş," *Yeni Türkiye*, 60/2014.
- BOZKURT, Abdurrahman, Osmanlı Devleti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasındaki İlişkiler (1918-1920), *OTAM*, 34/Güz 2013.
- CABBARLI, Hatem, "Bağımsızlık Sonrası Ermenistan Ekonomisinin Karşılaştığı Sorunlar ve Çözüm Arayışları," *Stratejik Analiz*, Eylül 2003, Cilt: 4, Sayı: 41.
- CABBARLI, Hatem, "Ermeni Siyasal Düşüncesinde Terörizm," *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 2013, Sayı 45.
- CABBARLI, Hatem, "Ermenistan'da 19 Şubat 2003 Tarihli Cumhurbaşkanlığı Seçimleri: Koçaryan'la Devam mı?" *Stratejik Analiz*, Sayı: 30, Ekim 2002.
- CABBARLI, Hatem, "Geçmişten Günümüze Ermenistan'da Azerbaycan Türkleri", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ankara, Aralık 2001-Ocak-Şubat 2002, Sayı: 4.
- ÇAĞLAYAN, Tuncer K, "Büyük Ermenistan Projesi ve İngiltere," <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-44/buyuk-ermenistan-projesi-ve-ingiltere>, (Erişim tarihi: 28.04.2018).
- DİLEK, Mehmet Sait, "Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Sorunu", s. 85, <http://cdn.istanbul.edu.tr/statics/ataturkilkeleri.istanbul.edu.tr/wp-content/uploads/2013/03/ydta-15-16-dilek.pdf>, (Erişim tarihi: 14.05.2018).
- DİLEK, Mehmet Sait, Küçük Evren, "San Remo Konferansı'nda İngiltere'nin Ermeni Politikası (18-26 Nisan 1920)," *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 7/3, Summer 2012.

- DİNÇER, Nahid, “Yabancı Özel Okullar”, *Milli Eğitim ve Dini Hayatı*, İstanbul 1981.
- ENGİN, Vahdettin, “Osmanlı Başkentinde Ermeni Terörü,” *Popüler Tarih*, Mayıs 2001.
- ERDEN, Ömer, “Türk-Ermeni İlişkileri Sürecinde Gümrü Müzakereleri (26 Kasım-2 Aralık 1920)”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2015, Cilt: 4, Sayı: 3.
- Ermeni isyan ve katliamları,<http://www.ermenisorumu.gen.tr/turkce/katliamlar/index.-html>, (Erişim tarihi: 12.07. 2009).
- ETHEM, Atnur İbrahim, “Ermenistan Sorunu ve Kafkasya’da İngiliz Uygulamaları (1918-1919)” Ermeni Araştırmaları, Sayı. 29, Yıl. 2008.
- GÜNAY, Nejla, Zeytun İsyanları, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/zeytun-isyanlari/>, (Erişim tarihi: 25.03.2018).
- HAZ: PIÇAKLAR, M. Orhan, Rönesans ve Reform Hareketi ve Kiliseye Etkileri, http://www.incilturk.com/Calvinizim/ronesans_ve_reform_kiliseye.htm (Erişim tarihi: 21.03.2018).
- İLTER, Erdal, “Ermeni Kilisesi ve Terör,” <http://www.ermenisorumu.gen.tr/turkce/makaleler/makale46.html>, (Erişim tarihi: 17.02.2015).
- İNCE, Özdemir “Dünü ve bugünü ile 1915 olayları,” <https://hyetert.org/2003/06/30/ozdemir-ince-dunu-ve-bugunu-ile-1915-olaylari-4-hurriyet/>, (Erişim tarihi: 21. 02. 2018).
- İSKEFİYELİ, Zeynep “Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hristiyanlık, Kilise ve Misyonerler,” *Akademik İncelemeler*, Cilt: 2 Sayı: 1 Yıl: 2007.
- JAESCHKE, Gotthard, “1919-1939 Yılları Arasındaki Türk-Rus Yakınlaşması Hakkında Bir İnceleme (Atatürk Dönemi Sovyet Politikası Hakkında),” Çev: Hüseyin Zamantıl, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 1981, Volume: 19, Number: 1.
- KARACA, Erdem, “1914 Seçimleri Sürecinde İttihat ve Terakki Partisi’nin Ermenilerle Uzlaşma Çabalarının Osmanlı Basınına Yansıması,” *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 10, Sayı 19, (Bahar 2014).
- KOÇUNYAN, Aylin, “Nizamname-i Millet-i Ermeniyan Anayasa Mıydı?,” *Toplumsal Tarih*, Sayı: 216, Aralık 2011.
- KOLBAŞI, Ahmet, “1878 Berlin Kongresi Sonrasında Osmanlı Ermenilerinin Siyasi Kimlikleşmesi Sürecinde Rus ve İngiliz Etkisi,” *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Yıl: VII Sayı: 14, Eylül 2009.

- KUZUCU, Kemalettin, “Ermeni Terörünün 19. Yüzyılda İstanbul’daki Son Hamlesi: 1897 Olayları ve Düşündürdükleri,” *Yeni Türkiye*, 60/2014.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, “Gregoryen Ermeni Kilisesi’nin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu”, *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1996, 35. cilt.
- LAÇİNER, Sedat, “Ermeni İddiaları ve Terör,” <http://www.usakgudem.com/ders-notu/3/ermeni-%C4%B0ddialar%C4%B1-veter%C3%B6r.html>, (Erişim tarihi: 06.07.2014).
- LAÇİNER, Sedat, “Ermenistan Dış Politikası ve Belirleyici Temel Faktörler”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ankara, Bahar 2002, sayı: 5.
- LÜTEM, Ömer Engin, “1919 Paris Barış Konferansı’nda Ermeni Talepleri”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı 22, Yaz 2006.
- MUSTAFAYEV, Beşir, “XX. Yüzyılın Başlarında Nahçıvan’da Terörle Mücadele”, *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4, Ocak 2014.
- OKUR, Mehmet, “Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşmaları Çerçevesinde Ermeni Sorunu Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 8, Sonbahar 2011.
- ORTAYLI, İlber, “Osmanlı Devleti’nden Günümüze Ermeniler,” s. 193-194, http://dnyasavasi.ttk.gov.tr/upload/files/Ermeni_Kulliyat/3-Cilt/11-IlberORTAYLI.-pdf, (Erişim tarihi: 21.05.2018).
- ORTAYLI, İlber, “Soykırımı iddialarının Arkasındaki Gerçekler, Ermeniler Neden Göç Etmeye Zorlandı,” *Popüler Tarih*, Sayı 8, Ocak 2001.
- ÖZDAŞLI, Esme, “Alban Kültür Mirası Üzerine İnşa Edilmiş Tarih: Ermenilerin Hristiyanlığı Kabul Etmiş “İlk Devlet” Oldukları Miti Üzerine Bir Araştırma”, Süleyman Demirel Üniversitesi, *İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Y. 2016, C. 21, S.2.
- SARINAY, Yusuf, “Rusya’nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918),” *Akademik Bakış*, Cilt 1, Sayı 2, Yaz 2008.
- SELVİ, Haluk, “Terör Eylemlerine Tarihsel Bir Yaklaşım: Osmanlı Devleti’nde Ermeni Terör Eylemleri ve Yurtdışı Bağlantıları”, *Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi*, Cilt: 2 (1).
- TURAN, Mustafa, “Doğu Anadolu’da Yapılan katliamlar Karşısında Batılı Devletlerin Tutumları,” Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu, “*Azərbaycan*

və Şərqi Anadoluda Türk-Müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları 1914-1920”, mövzusunda həsr olunmuş II beynəlxalq elmə konfransın materialları, 2015.

- YAVUZ, Bige Sükan, “Türk Kurtuluş Savaşı Yıllarında Uluslararası Rekabet Alanı Olarak Transkafkasya ve Türkiye'nin Ekonomik İlişkileri”, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Yıl. 2, S. 4, 2003.
- YEL, Selma, “Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 24, Kasım 1999-2003.
- YILMAZ, İskender, “Ermenistan'ın Bolşevikleşmesi,” *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 14, Erzurum 2000.

Kitaplar:

- ANADOL, Cemal, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*, İstanbul. 1982.
- ARMAOĞLU, Fahir, *Amerika, Servis Antlaşması ve Ermenistan Sınırları*, Belleten Cilt LXI/230 Nisan 1997, Ankara, 1997.
- ARMAOĞLU, Fahir, *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, C.III, Kısım IV, TTK, Ankara 1991.
- BEBİROĞLU, Murat, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*, Ohan Matbaası, İstanbul 2003.
- CABBARLI, Hatem, Ermenistan'da Siyasi Aktörler ve Partiler, <http://haypedia.com/makale/Osmanl%C4%B1%20Tarihi/ea98b03e-a277-4191-a080-95cde4-b9b6c3.pdf>, (Erişim tarihi: 21.07.2017).
- ÇELEBYAN, Antranik, *Antranik Paşa*, (Çev. Mariam Arpi-Nairi Arek), Peri Yayınları, İstanbul 2003.
- ÇOLAK, Mustafa, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, TTK, Ankara 2006.
- DURSUN, Yıldırım, Özönder, Cihat, *Karabağ Dosyası*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1991.
- ERCAN, Yavuz, *Ermeniler ve Ermeni sorunu, Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2001, Yeni Türkiye yayınları.
- ERİM, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasal Tarih Metinleri: Osmanlı imparatorluğu Andlaşmaları*, Cilt: I, Ankara 1953.

- GÜNAY, Nejla, *Maraş'ta Ermeniler ve Zeytin İsyanları*, IQ Yayıncılık, İstanbul 2007.
- GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, TTK, 3. bas. Ankara 1985.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ocak Yayınları, Ankara, 1996.
- KÜÇÜK, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul, 1986.
- LALAYAN A. A, *Taşnak Partisi'nin Karşıdevrimci Rolü (1914-1923)*, Çeviri: Kayhan Yükseler, Kaynak Yayınları: 440, Üçüncü Basım, Mart 2006.
- LİBARİDİAN, Gerard J, *Ermenilerin Devletleşme Sınavı*, İletişim Yayınları, I. Baskı, İstanbul 2001.
- MACMİLLAN, Margaret, *Paris 1919, 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikâyesi*, Çev. Belkıs Dişbudak, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2003.
- MAYEWSKİ, *Ermenilerin Yaptıkları katliamlar*, (nşr. A. Süslü), Ankara 1986.
- MONSMA, Stephen V, J. Christopher Soper, *Çoğulculuğun Meydan Okuması, Beş Demokraside Kilise ve Devlet*, Çev: Bilal Sambur, Ankara.
- MOVSİSYAN, Artak, *Ermenistan Tarihi*, İrevan Devlet Üniversitesi Yayınları, İrevan, 2017.
- OKUMUŞ, Ejder, *Meşruiyet Ekseninde Din ve Devlet*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2003.
- ÖKE, Mim Kemal, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, TTK, Ankara, 1991.
- ÖZBUDUN, Ergun, *Siyasi Partiler*, İkinci Baskı, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, No: 409, Ankara, 1977.
- ÖZTEKİN, Ali, *Siyaset Bilimine Giriş*, 5. Baskı, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2007.
- SAKARYA, İhsan, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara 1984.
- SARAL, Ahmet Hulki, *Ermeni Meselesi*, Ankara, 1970.
- SEZGİN, Mahmut Niyazi, *Ermenilerde Din, Kimlik ve Devlet*, Platin Yayınları, Ankara 2005.
- SOYSAL, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, I. Cilt (1920-1945), T.T.K, 1983.
- SÜREYYA BEY, Münir, *Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi, (1877-1914)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 53, Ankara, 2001.
- ŞENCAN, Hüdayi, *Bazı Avrupa Ülkelerinde Din ve Devlet İlişkisi*, TBMM Araştırma Merkezi, Kasım 2011, Ankara.

- ŞİMŞİR, Bilal, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi Yayınevi, 4. basım, Temmuz 2007, Ankara.
- ŞİMŞİR, Bilal, *Osmanlı Ermenileri*, (Türkçesi: Şinasi Orel), Ankara 1986.
- TAŞKIRAN, Cemalettin, *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1995.
- TER-MİNASSİAN, Anaide, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912)*, Çev: Mete Tunçay, İletişim Yayınları, (1 baskı), 1992.
- TÜRKÖZÜ, Kemal H, *Türkmen Ülkesi (Doğu Anadolu) Adı ve Emperyalizmin Etkileri*, Ankara 1985.
- URAL, Gültekin, *Ermeni Dosyası*, İstanbul, Kamer Yayınları, 1998.
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 2. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul 1976.
- UYGUR, Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan misyoner okulları*, İstanbul: Arba, 1989.
- YAVUZ, Bige Sükan, *Kurtuluş Savaşı Dönemi'nde Türk-Fransız İlişkileri, Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922*, TTK, Ankara, 1994.
- YERASİMOS, Stefanos, *Kurtuluş Savaşında Türk Sovyet İlişkileri (1917-1923)*. İstanbul. 2000.
- YILMAZ, İskender, *Gümrü Antlaşması*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınevi, Ankara, 2001.

Gazeteler:

Azg, 30.03.2004, Adalet Bakanlığı'nda Kayıtlı 60 Parti Var,

Aravot, 13 Nisan 1999.

Danielyan, Karine, "Stepan Demirciyan Anayasa Mahkemesine Başvurdu", http://www.azg.am/_TR/20030308/2003030804.shtml, (Erişim tarihi: 24.03. 2003).

Devlet Başkanlığı İçin 15 Aday Önerildi, http://www.azg.am/_TR/20021207/2002-120703.shtml, (Erişim tarihi: 27. 09.2005).

İnternet kaynakları:

Artsakh-Ermenistan Partisi Robert Koçaryan'ın Adaylığını Savunuyor, http://www.azg.am/_TR/20021203/2002120302.shtml, (Erişim tarihi: 11.01. 2003).

- Avşar, Servet, “*Ermeni Sorunu ve Türkiye*”, http://journals.manas.edu.kg/mjsr/oldarchives/Vol01_Issue02_2001/250-576-1-PB.pdf, (Erişim tarihi: 03.12.2017).
- CABBARLI, Hatem, “*Ermenistan'da 19 Şubat 2003'te Yapılan Devlet Başkanlığı Seçimleri İkinci Tura Kaldı*”, <http://www.avsam.org/gunlukbulten/>, (Erişim tarihi: 21.02.2003).
- CABBARLI, Hatem, “*Ermenistan'da Parlamento Seçimleri ve İktidarın Zaferi*”, <http://www.avsam.org/gunlukbulten/>, (Erişim tarihi: 04.09.2003).
- CABBARLI, Hatem, “*Ermenistan'da 6 Mayıs'ta Yapılan Parlamento Seçim Sonuçları*,” <http://www.1news.com.tr/yazarlar/20120508041423920.html>, (Erişim tarihi: 08.05.2012).
- CABBARLI, Hatem, “*Ermenistan Devlet Başkanlığı Seçimlerine Hazırlanıyor*,” <http://www.1news.com.tr/yazarlar/20130126014613684.html>, (Erişim: 26.01.2013)
- CABBARLI, Hatem, “*Ermenistan Parlamento Seçimlerine Katılan Siyasi Partiler*,” <http://www.1news.com.tr/yazarlar/20120416104126050.html>, (Erişim tarihi: 16.04.2012).
- CABBARLI, Hatem, “*Ermenistan'daki “Seçim”in Ardından*”, <http://www.1news.com.tr/yazarlar/20130228032956127.html>, (Erişim tarihi: 28.02.2013).
- CABBARLI, Hatem, “*Gürcistan'da Karanfil, Ukrayna'da Turuncu, Ermenistan'da Kardelen Devrimi mi?*,” <https://hyetert.org/2004/12/11/gurcistanda-karanfil-ukraynada-turuncu-ermenistanda-kardelen-devrimi-mi/>, (Erişim: 12.11.2004).
- Ermenistan Cumhuriyeti Parlâmentosu*, <http://www.parliamen.am/hdoc/laws/ru/5hn6si.html>, (Erişim tarihi: 22.05.2005).
- “*Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin İlanı (1863) ve Sonuçları*,” http://obivankenobe.tripod.com/arm/tr/-1b_1_3.html, (Erişim tarihi: 21.06.2018).
- “*Ermeni Terör Örgütünün Osmanlı Bankası Baskını Unutmuyoruz*,” 120. Yılında Tekrar Lanetliyoruz, <http://avim.org.tr/tr/Bulten>, (Erişim tarihi: 27.09.2016).
- Ermeni Komiteleri, Hınçak*, <http://www.ozelburoistihbarat.com/Content/images/archieve/ermeni-komiteleri-hincak-13f36432-b571-43e3-b677-efeb261cfe7f.pdf>, (Erişim tarihi: 21.05.2018).

Arşiv belgeleri:

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi, Kütük 970, Liste 1, Klasör 4, Yaprak 12.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), YMTV (Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı), 196/10; 206/33.

BOA, HR.SYS, 2303/4, lef 20.

BOA. Yıldız Arşivi Hususi Maruzat (Y.A HUS); 344/127, 15 8 1313.

SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No 54882. Sov.B.KP arşivi Fond 1, Envanter 74, Dosya 120, sayfa 113.

Azərbaycan Türkçesinde

Kitaplar:

ABDULLAYEV, Əsgər, *Azərbaycanlıların Mart soyqırımı unudulmamalıdır*, Bakı 2008.

ARDA, fond 1061, siyahı 1, iş 95, vərəq 2. Aktaran: Anar İsgəndərov, "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması və tariximizdə yeri," *İpək Yolu*, No.1, 2018, səh. 5-25.

ARZUMANLI Vaqif, *1918 Qətliamı*, Bakı 1995, Öyrətmən Nəşriyyatı.

ARZUMANLI, Vaqif və dig., *1918-ci il qırğınları*, Bakı, "Öyrətmən", 1995.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), fond 970-Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi, siyahı 1, iş 1; ARDA, fond 970-Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi, siyahı 1, iş 3.

KƏNGƏRLİ, Qulu, *Erməni Lobbisi Azərbaycan Faciəsi*, Yazıçı nəşriyyatı, Bakı 1992.

KÖÇƏRLİ, Tofiq, Qarabağ, Bakı, Elm, 2002, стр. 325-327.

MƏMMƏDOV İsrail, Asadov, Sabir, *Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi*, Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 1992.

NƏSİBLİ, Nəsim, *Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti*, Qanun nəşriyyatı-2001.

NƏSİBLİ, Nəsim, *Azərbaycan'ın Jeopolitiği ve Petrol*, Bakü, Hazar Üniversitesi Neşriyyatı, 2000.

NƏSİBLİ, Nəsim, *Bölünmüş Azərbaycan, Bütöv Azərbaycan*, Bakü, Ay-Yıldız, 1997.

QAFAROV, Vasif, *Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi 1917-1922*, Bakı-Azərənəşr, 2011.

QARAYEV, Elçin, *Azərbaycanın İrəvan Bölgəsinin Tarixindən*, Bakı, Mütərcim 2016.

QƏNİYEV, Seyfəddin, *1918-ci il Şamaxı Soyqırımı*, I. Kitab, Bakı, "Nurlar", 2003.

QULIYEV, Əmir, “Köçürülmə (1948-953)”, *Deportasiya*, Redaktor, Vəliyev, Bakı, 1998.

RÜSTƏMOVA-TOHİDİ, Solmaz, *Bakı. Mart. 1918-ci il. Azərbaycan qırğınları sənədlərdə*, Bakı, 2013.

RÜSTƏMOVA-TOHİDİ, Solmaz, *Quba. Aprel-May 1918-ci il. Müsəlman qırğınları sənədlərdə*, Bakı, 2013.

SƏRDAROV, Zakir, “Ən böyük tarixi ədalətsizlik”, *Deportasiya*, Redaktor, Vəliyev, Bakı, 1998.

İnternet kaynakları

CABBARLI, Hətəm, “Ermənistanda parlament seçkilərinin nəticələri,” <http://newtimes.az/az/politics/5086/> (Erişim tarixi: 05.04.2017).

CABBARLI, Hətəm, “Ermənistanda ilk ermənistanlı prezident,” <http://newtimes.az/az/politics/5510/>, (Erişim tarixi: 05.03.2018).

Gazeteler:

“Dağlıq Qarabağ Silahlı Münaqişesinin Dayandırılması Haqqında Saziş”, Azərbaycan gazetesi, 21.02. 2001

Rusça

Мakaleler:

АБРАМЯН, Г. С, “От Еревана до Берлина-Эльбы (Боевой путь 89-й Армянской Таманской дивизии),” [http://hpj.asj-oa.am/5328/1/1995-2\(75\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/5328/1/1995-2(75).pdf), (Erişim tarixi, 10.06.2018).

АБРАМЯН, Левон, “Армения и Армянская диаспора: расхождение и встреча,” *21-й ВЕК*, № 2, 2005 г.

АВETИCЯН, Г. А, “Первая конференция комсомольских организаций Закавказья и ее предыстория,” *Известия Академии Наук Армянской ССР*, Общественные науки № 5, 1961.

АВETИCЯН, Грант “Вопросы Конфедеративного Объединения Кавказских Республики Турция (1921-1922 гг.),” [http://hpj.asj-oa.am/4825/1/1999-2-3\(366\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/4825/1/1999-2-3(366).pdf), (Erişim tarixi: 12.09.2017).

- АКОПЯН, Арман, “Остров Кипр в истории Армянских переселенцев,” № 23-24 (182-183) Декабрь 2011 года, <http://noev-kovcheg.ru/mag/2011-23-24/297-5.html>, (Erişim tarihi: 02.08.2018).
- АНТОШИН А. В, “Политическая элита Восточной Армении в годы Первой мировой войны: путь на Голгофу,” http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/43637/1/978-5-8084-2108-0_2016_07.pdf, (Erişim tarihi: 23.05.2017).
- АППЯН, Н. А, “Создание рабоче-крестьянское милиции ССРА,” <http://raber.asj-oa.am/2248/1/30.pdf>, (Erişim tarihi: 21. 03.2018).
- АРАКЕЛЯН, А. А, “Развитие экономики Армянской ССР, 1977 год,” <https://politsturm.com/dostizheniya-sovetskoj-armenii/>, (Erişim tarihi: 21.05. 2018).
- АРАКЕЛЯН, М. А, “Народы Закавказья в единой семье братских народов СССР,” [http://hpj.asj-oa.am/1893/1/1972-4\(48\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/1893/1/1972-4(48).pdf), (Erişim tarihi: 21.04.2018).
- АРЕВШАТЯН, Сурен, “Шаапиванские каноны-древнейший памятник Армянского права,” с. 334. [http://hpj.asj-oa.am/47/1/59-2\(334\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/47/1/59-2(334).pdf), (Erişim tarihi: 28.02. 2018).
- АРЗУМАНЯН, М. В, “Ленинский “Декрет о Турецкой Армении,” <http://raber.asj-oa.am/1211/1/23.pdf>, (Erişim tarihi: 21.05.2018).
- АРСЕНЬЕВ, Александр, “Политическая статистика,” *Армянский вестник*, №1-2, 2001, http://www.hayastan.ru/Armvest/Jurnal06/j06_stat19.html, (Erişim tarihi: 21.07.2018).
- АРТЕМЕНКО, И. Т, “Дружба, закаленная в боях,” <http://raber.asj-oa.am/3305-1/89.pdf>, (Erişim tarihi, 10.06.2018).
- АРУТЮНОВА-ФИДАНЯН, Артуровна, Виада, “Христианизация на цивилизационном пути Армении,” *Вестник ПСТГУ Серия III, Филология*, 2016. Вып 4 (49).
- АРУТЮНОВА-ФИДАНЯН, В. А, “Сирийцы в Тароне” (По данным “Истории Тарона”), *Вестник ПСТГУ, III: Филология*, 2007. Вып. 1 (7).
- АРУТЮНЯН, Аваг, “Александр Мясникян и Становление Второй Республики,” *21-й ВЕК* 1 (34), 2015.
- АРУТЮНЯН, Вардан, “Газпром Армения”: в новом статусе – к новым успехам, *Газовый Бизнес*, No:1, 2015.
- АРУТЮНЯН, Гр, дальнейшее укрепление колхозов и пути расширения развития сельского хозяйства в Армении. Из доклада секретаря ЦК КП(б) Армении

- Гр. Арутюняна на 6-м пленуме ЦК КП(б) Армении, (Партийная жизнь), журнал ЦК КП(б) Армении, № 7, июль 1950 г.
- БАРСЕГЯН, Х. А., “Из литературного наследия Ст. Шаумяна,” <http://lraber.asj-oa.am/3687/1/3.pdf>, (Erişim tarihi: 02.05.2018).
- БЕГИЯН, Арменак, “Некоторые вопросы законодательства Армянской ССР о местных Советах,” [http://lraber.asj-oa.am/2681/1/1980-1\(13\).pdf](http://lraber.asj-oa.am/2681/1/1980-1(13).pdf), (Erişim tarihi: 04.06.2018).
- БЕЗУГОЛЬНЫЙ, Алексей, “Кавказские национальные формирования Красной Армии в период обороны Кавказа в 1942 г.,” *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies*, Online, Issue 10, 2009, Online since 07 December 2009, <http://journals.openedition.org/pipss/3724>, (Erişim tarihi: 10.06.2018).
- ВАЛЕСЯН, Л. А., “К вопросу административно-территориального деления Армянской ССР,” *Известия Академии Наук Армянской ССР*, № 6, 1962.
- Всесоюзная перепись населения 1989 г. Численность населения союзных республик СССР и их территориальных единиц по полу, Демоскоп, Институт демографии Национального исследовательского университета “Высшая школа экономики,” № 775-776, 18 июня - 1 июля 2018
- ГАДЖИЕВ, Айдын, “Социально-экономическое и военно-политическое состояние юго-западного Кавказа в период распада Российской империи,” *Historia provinciae*, Том 1, № 4, 2017.
- ГАЛЮЯН, Армен, “Двоевластие в Закавказье: Советы и Озаком (март-июль 1917 г.),” [http://lraber.asj-oa.am/4510/1/1986-2\(11\).pdf](http://lraber.asj-oa.am/4510/1/1986-2(11).pdf), (Erişim tarihi: 21.05.2018).
- ГАЛЮЯН, Армен, “Конец двоевластия. Борьба между революцией и националистической контрреволюцией в Закавказье (июль-октябрь 1917 г.),” [http://lraber.asj-oa.am/4445/1/1987-4\(3\).pdf](http://lraber.asj-oa.am/4445/1/1987-4(3).pdf), (Erişim tarihi: 17.02.2017).
- ГАЛЮЯН, Армен, “Сепаратные Турецко-Закавказские переговоры в Трапезунде (март-апрель 1918 г.),” [http://lraber.asj-oa.am/5230/1/1984-10\(28\).pdf](http://lraber.asj-oa.am/5230/1/1984-10(28).pdf), (Erişim tarihi: 21. 08. 2016).
- ГАРИБДЖАНИЯН, Г., “Великая Октябрьская социалистическая революция и освобождение армянского народа”, *Известия Академии Наук Армянской ССР*, Общественные науки, 1954, №2.

- ГАРИБДЖАНИЯН, Г. Б., “Роль В. И. Ленина в борьбе за восстановление народного хозяйства и упрочение дружбы народов Закавказья в 1921-1923 годах,” [http://hpj.asj-oa.am/1062/1/1967-2-3\(122\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/1062/1/1967-2-3(122).pdf), (Erişim tarihi: 14.04.2018).
- ГАРИБДЖАНИЯН, Г. Б., “Ленинская национальная политика образование Советской Государственности Закавказье”, [http://hpj.asj-oa.am/1892/2/1972-4\(37\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/1892/2/1972-4(37).pdf), (Erişim tarihi: 02. 06.2018).
- ГРИГОРЬЯНЦ, А. К., “Привлечение старой технической интеллигенции к социалистическому строительству в Советской Армении,” <http://lraber.asj-oa.am/938/1/28.pdf>, (Erişim tarihi: 05.06. 2018).
- ЕВГЕНЬЕВИЧ, Рощин Борис, “Конституция СССР 1924 года: основные положения и особенности,” Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова, № 2, 2014.
- ЕСАЯН, Агаси “Анализ президентских и парламентских выборов 2003 года в Армении,” Оценка выборов на Южном Кавказе 2003-04, International IDEA, 2004, стр. 39-60.
- Из истории Армяно-Английских отношений в 1918-1919 гг, Национальный Архив Армении (НАА), (ф. 200, оп.1, д.193, ч. I, лл. 94-115), [http://hpj.asj-oa.am/2472/1/2007-3\(211\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/2472/1/2007-3(211).pdf), (Erişim tarihi: 18.09.2017).
- КАЗЕМЗАДЕ, Ф., “Борьба за Закавказье (1917-1921)”, Литературный Азербайджан, 1993, N: 1-2.
- КАРАПЕТЯН, С. Х., “Провал попытки организации нового похода англо-американских империалистов против Советской России с Закавказья в 1920-21 гг,” *Известия Академии Наук Армянской ССР*, Общественные науки, № 9, 1953.
- КЕРЯН, Гарегин, “Утверждение Многопартийности в Армении,” http://www.cac.org/online/2001/journal_rus/cac-04/12.qerru.shtml, (Erişim tarihi: 27. 09. 2005).
- КУРТОВ, Аждар, “Истоки вульгаризации демократии в суверенной Грузии,” <https://www.docme.ru/doc/1604477>, (Erişim tarihi: 19.04.2018).
- КУШЕР, Юрий Леонидович, “Гражданская война в России 1918-1922 гг.: причины поражения Белого движения,” Материалы международной научно-практической конференции “*История Гражданской войны в России 1917-1922 гг*”.

- ЛАЛАЯН, А. А, “Контрреволюционный “Дашнакцутюн” и империалистическая война 1914-1918 гг.,” *Революционный Восток*, 1936.
- МАРУХЯН А, Хримлян С, “Экономика Советской Армении к 40-летию Великой Октябрьской социалистической революции,” *Известия Академии Наук Армянской ССР*, Общественные науки, № 11, 1957.
- МАХМУРЯН, Гаянэ, “Дипломатия Республики Армения в январе-апреле 1920 г”, [http://hpj.asj-oa.am/2392/1/2007-2_\(82\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/2392/1/2007-2_(82).pdf), (Erişim tarihi: 16.05.2018).
- НИКОГОСЯН, М. Г, “Из истории Советов Армении в период двоевластия,” *Известия Академии Наук Армянской ССР*, Общественные науки, № 1, 1950.
- НОР-АРЕВЯН, Г. К, “Борьба КП Армении за технический прогресс в области промышленности в годы IV пятилетки,” *Известия Академии Наук Армянской ССР*, Общественные науки, № 10, 1960.
- ОГАНИСЯН, Р. С, “Формирование политической доктрины партии “Дашнакцутюн” в 1890-1920 гг”, *Вестник Московского Университета*, Сер. 12, Политические Науки, 2011 № 1.
- ОГАННИСЯН, Оганнес, “Церковь-постсекулярная или постсакральная?,” *Pro et Contra*, май-август 2013.
- ОСЕРСКАЯ, Э, “Роль армянских политических партий в эволюции национально-освободительного движения армян в Османской империи (1878 г.- начало XX в.),” *Историческая и социально-образовательная мысль*, 2011. № 5.
- ПАРСАМЯН В. А, “Закавказская Федерация в единой Советской семье,” <http://iraber.asj-oa.am/3296/1/59.pdf>, (Erişim tarihi: 21.04.2018).
- Петросян, Давид, “К итогам парламентских выборов в Армении,” *Центральная Азия и Кавказ*, http://www.ca-c.org/journal/cac-05-1999/st_03_dpetrosjan.-shtml, (Erişim tarihi: 07.05.2004).
- РУСТАМОВ, Рашад, “Роль Бакинского совета в политической жизни Азербайджана (октябрь 1917-сентябрь 1918 г.),” *История*, № 4 (40), 2009.
- СААКЯН, Р. Г, “Из истории советско-турецких отношений (1928-1929 гг.),” *Известия Академии Наук Армянской ССР*, Общественные науки, № 2, 1960.
- САРГСЯН, Сурен, “Армянское национально-освободительное движение и партия Арменакан,” *Регион и мир*, 2010, 2.

- САРКИСЬЯН, С. М, “Боевой путь 408 стрелковой дивизии,” *Известия Академии Наук Армянской ССР*, Общественные науки, № 7, 1965.
- САРКИСЬЯН, Г. Х, “К предыстории армянской письменности,” *Кавказ и Византия*, 1980, Вып. 2.
- САРКИСЬЯН, Е. К, “Из истории Советско-Армянских дипломатических отношений,” [http://lraber.asj-oa.am/3053/1/1993-3\(3\).pdf](http://lraber.asj-oa.am/3053/1/1993-3(3).pdf), (Erişim tarihi: 21.06.2017).
- СИЛАГАДЗЕ, Аполлон, Гурули, Вахтанг, “Российско-Турецкое противостояние на Центральном Кавказе в 1918-1921 годах,” *Кавказ и Глобализация*, Том 3, Выпуск 4, 2009.
- ТЕР-ПЕТРОСЬЯН, Давид, “К итогам парламентских выборов в Армении,” http://www.ca-c.org/journal/cac-05-1999/st_03_dpetrosjan.shtml, (Erişim tarihi: 23.07.2000).
- ТЕР-ПЕТРОСЬЯН, Давид, “Команда Кочаряна начинает и проигрывает,” *Центральная Азия и Кавказ*, No: 16, 1998, http://www.ca-c.org/journal/16-1998/st_09_petrosjan.shtml, (Erişim tarihi: 27.07.2005).
- ТИРАБЬЯН, Карине Камоевна, “Диаспора в системе международных отношений в современном мире,” *Управленческое Консультирование*, № 5, 2017.
- ХАРМАНДАРЯН, С, “Второй съезд Советов Армянской ССР,” *Известия Академии Наук Армянской ССР*, Общественные науки, № 9, 1954.
- ХАРМАНДАРЯН, С, “Третий съезд Советов ССР Армении,” *Известия Академии Наук Армянской ССР*, Общественные науки, № 9, 1956.
- ХАРМАНДАРЯН, С. В, “Восстановление народного хозяйства Армянской ССР,” *Известия Академии Наук Армянской ССР*, Общественные науки, № 1, 1959.
- ХАРМАНДАРЯН, С. В, “Закавказская Федерация и образование СССР,” <http://lraber.asj-oa.am/3049/1/3.pdf>, (Erişim tarihi: 05.06.2018).
- ХАРМАНДАРЯН, С. В, “Укрепление Закавказской Федерации в 1922 году,” <http://lraber.asj-oa.am/1501/1/17.pdf>, (Erişim tarihi: 21.04.2018).
- ХАРМАНДАРЯН, С. В, “Ценный документ о Лорийском восстании 1921 года,” *Известия Академии Наук Армянской ССР*, Общественные науки, № 10, 1959.

- ХАЧАТРЯН, Ваган, “Основные тенденции развития экономики Армении в 1991-2002 годах,” http://www.ca-c.org/online/2002/journal_rus/cac-02/17.hachru-shtml, (Erişim tarihi: 13.12.2001).
- ХУДАВЕРДЯН, Константин, “Армения после внеочередных президентских выборов,” *Армянский Вестник*, No: 2, 1998, http://www.hayastan.ru/Armvest/Jurnal02/j02_stat06.html, (Erişim tarihi: 19.11.2001).
- ХУДАВЕРДЯН, К. С, “Годы больших свершений,” [http://hpj.asj-oa.am/1576/-1/1970-4\(57\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/1576/-1/1970-4(57).pdf), (Erişim tarihi: 18.05. 2018).
- ХУРШУДЯН, Рубен, “К вопросу о программе партии ‘Гнчак,’” [http://lraber.asj-oa.am/2313/1/1979-2\(43\).pdf](http://lraber.asj-oa.am/2313/1/1979-2(43).pdf), (Erişim tarihi: 19. 04.2017).
- ЦАТУР, Агаян, “Освещение истории установления Советской власти в Армении в советской армянской историографии,” *Известия Академии Наук Армянской ССР*, Общественные науки, № 11, 1960.
- ЦАТУР, Агаян, “Советская Армения за 30 лет”, *Известия Академии Наук Армянской ССР*, Общественные науки, № 12, 1950.

Kitaplar:

- АБЕГЯН, Манук, *История древнеармянской литературы*, Том 1, Издательство Академии Наук Армянской ССР, Перевод: К. А. Мелик-Оганджяня, Ереван 1948.
- АВАЛОВ, З, *Независимость Грузии в международной политике 1918-1921 гг, 1924*, Paris.
- АВETИСЯН, Г, *Армянский вопрос в 1918 году*, Ереван, 1997.
- АДОНЦ, Н, *Армения в эпоху Юстиниана*, Ереван, 1971.
- АЛЛАВЕРДЯН, С. А, *Роль рабочего класса в победе колхозного строя в Армении (1927-1935)*, Ереван, Изд. АН Арм. ССР, 1969.
- АЛЛАХВЕРДЯН, Г. О, Хримлян С. И, *Развитие тяжелой промышленности Армянской ССР*, Ереван, Изд. АН Арм. ССР, 1955.
- АНАНИКЯН, Р, *Советская Армения, Серия: Моя Родина-СССР*, Moskova, Военное издательства, 1990.
- АНАНУН, Д, *Рус асаракакан заргацуме*, Т. II, Эчмиадзин, 1922.
- БАЛАЕВ, Айдын, *Февральская революция и национальные окраины*, Москва, Издательство “Флинта” 2008.

- БРЕЖНЕВ, Леонид Ильич, *Ленинским курсом*, Т: 3.
- БЬЮКЕНЕН, Джордж, *Мемуары дипломата*, Москва, 1991.
- ВАЛЕРЬЕВНА, Дарчиева Светлана, *Государственная Дума Российской Империи и вопросы экономического, политического и культурного развития Северного Кавказа (1906-1917 гг.)*, Владикавказ 2015.
- ВАРДАНЯН-АЙВАЗЯН, Т. Р, “Об особенностях политики коренизации в Закавказье в 1920-1930-е гг.” Советские нации и национальная политика в 1920-1950-е годы, *Материалы VI международной научной конференции*, Киев, 10-12 октября 2013 г.
- ВЕКИЛОВ, Р. А, *История возникновения Азербайджанской Республики*, Издательство Элм, Баку-1998.
- Великая Октябрьская Социалистическая революция и победа Советской власти в Армении*, Сб. док. Ереван, 1957.
- ВЕЛИЧКО, Василь Львович, *Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы*, Баку, Элм 1990.
- Вестник Московского комитета помощи Армении*, 1923, № 1.
- ВИРАБЯН, А, *Армения от Сталина до Хрущёва, общественно-политическая жизнь*, Ереван, 2001.
- ГАЛОЯН, Г, *Армения и великие державы, 1917-1923 гг*, Ереван, 1999.
- ПОД РЕД. М. Г. НЕРСИСЯНА, *Геноцид армян в Османской Турции*, Ереван, 1983, N 21.
- ГРИГОРЯН, Завен, *Краткая история армяно-русских отношений (с момента их начала и до наших дней)*, <http://magazines.russ.ru/din/2015/6/kratkaya-istoriya-armyano-russkih-otnoshenij.html>, (Erişim tarihi: 21.04.2018).
- ДАРБИНЯН, А, *Из истории армянского освободительного движения*, Париж, 1947.
- ДАШНАКИ, (из материалов департамента полиции), Баку 1990.
- Декларация прав народов России*, 2(15) ноября 1917 г, Декреты Советской власти, Т. I. М, Гос.изд-во полит. литературы, 1957.
- Декреты Советской власти*, Москва, 1957.
- ДЕНИКИН, А. И, *Очерки русской смуты*, в 3 книгах, Книга 3, т. 4, т. 5. Вооруженные силы Юга России, М, 2003.

- ДЕНИКИН, А. И, *Очерки русской смуты: Белое движение и борьба Добровольческой армии, Май-октябрь 1918* (Воспоминания. Мемуары).
- ДЖОРДЖ, Ллойд, *Правда о мирных договорах*, М, 1957, Т. 2.
- ДИМАНШТЕЙН, С.М, *Революция и национальный вопрос*, М, 1930, т. 3.
- ДИНГИЛИШИ, С. В, *Армянский вопрос на Парижской мирной конференции*, http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/43639/1/978-5-8084-2108-0_2016_09.pdf, (Erişim tarihi: 13.02.2018).
- Документы внешней политики СССР*, Том 2, М, 1958.
- Документы внешней политики СССР*, Том IV, Москва, Госполитиздат, 1960, стр. 423, статья 5.
- Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919, N 5, N 6.*
- ЕКАРЯН, А, *Воспоминания Арменака Еваряна*, Бейрут, 1985.
- ПОД РЕДАКЦИЕЙ ПРОФ. НЕРСИСЯНА, М. Г, *История Армянского народа с древнейших времён до наших дней*, Издательство Ереванского Университета, Ереван-1980.
- История армянского народа*, Ереван, Издательство РАУ, 2009.
- К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР 1918-1925*, Документы и материалы, Баку, Азернешр, 1989.
- КАЗАРЯН, В, *Партия Арменакан*, Бейрут, 1985.
- КАЗАРЯН, Иоанн, *Краткий очерк истории Армянской Церкви с I по VIII века*, http://orthodoxengland.org.uk/pdf/armenia/a_kratkiy.pdf, s. 2. (Erişim tarihi: 12.09.2008).
- КАЗЕМЗАДЕ, Фируз, *Борьба за Закавказье (1917-1921)*, Институт Стратегических Исследований Кавказа, Серия “История Кавказа,” SA&CC PRESS, Стокгольм-2010.
- КАРАПЕТЯН, Мурад, *Участие армян в Первой мировой войне (1914-1918 гг.)*, Е, Издательство “Гитутюн”, 2014.
- КАЧАЗНУНИ, Ованес, *Армянской революционной партии Дашнакцутюн больше нечего делать*, Вена, 1923.
- КЕГАМЯН, Айери азатакракан шаржуме, Баку, 1915, стр. 341. Aktaran, Эдуард Оганесян, Век Борьбы.
- КИРАКОСЯН, Джон, *Буржуазная дипломатия и Армения*, Ереван, 1980.

- КОНДУФОР, Ю. Ю, *История Украинской ССР*, в 10 томах, Том VI, 1984. Гл. 4. Крах германской и австро-венгерской оккупации. Начало восстановления Советской власти, <http://knigi.link/istoriya-ukrainyi-uchebnik/krah-germanskoy-avstro-vengerskoj-okkupatsii-26505.html>. (Erişim tarihi: 23. 07.2017).
- КОРКОДЯН, З, *Население Советской Армении за последние сто лет, (1831-1931)*, Ереван, 1932.
- КОСТРИКОВА Е. Г. *Русская политика и дипломатия накануне Первой мировой войны, 1907-1914 гг*, М, 1997.
- ЛЕНИН, В. И, *О Закавказье*, Ереван, 1963.
- ЛЕНИН, В. И, *Полное Собрание Сочинений*, Т. 27.
- ЛЕНИН, В. И, *Полное Собрание Сочинений*, Т. 43.
- ЛЕО, *Анциалци*, Тифлис, 1925.
- ЛЕО, *Революционная идеология турецких армян*, Том А, Париж, 1934.
- ЛУКОМСКИЙ, А, *Деникин и Антанта. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев*, М, 1991.
- МАМИКОНЯН, Иоанн, *История Тарона*, Венеция.
- МАМУЛИА, Георгий, “Кавказ и державы Четверного союза в 1918 г.,” <http://nowuprometeusz.pl>, (Erişim tarihi: 18.07.2018).
- МАНАНДЯН, Я. Л, *Месроп Маиштоц и борьба Армянского народа за культурную самобытность*, АРМФАН 1941, Ереван,
- МАРХУЛИЯ, Гурам Ражденович, *Армяно-грузинские взаимоотношения в 1918-1920 годах*, Тбилиси 2007, <https://iberiana.wordpress.com/armenia-georgia/1918-1920/>, (Erişim tarihi: 19.06.2018).
- МАХАРАДЗЕ, Ф, *Советы и борьба за Советскую власть в Грузии, 1917-1918*, Тифлис, 1928.
- Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях*, часть II, Москва, Издание Литгиздата Н.К.И.Д, 1926, стр. 188-189, статьи 11 и 15.
- МЕЛИКСЕТАН, О, *Контакты родина-диаспора и репатриация (1920-1980)*, Ер, 1985.
- МЕРИ, Кочар, *Армяно-турецкие общественно-политические отношения и Армянский вопрос в конце XIX начале XX веков*, Ереван, 1988.

- МИКОЯН, А. И, *Реч на собрании избирателей Ереванского Сталинского избирательного округа 9 декабря 1937 г.*, Ереван, 1939 г.
- МИТЯЕВ, В. Г, *Внутриполитические процессы в независимой Армении, Армения: Проблемы независимого развития*, (Составитель: Кожокин Е.М), Москва 1998.
- МИТЯЕВ, В. Г, “Путь к независимости Армении и формирование многопартийной системы,” *Армения: Проблемы независимого развития*, (Составитель: Кожокин Е.М), Москва 1998.
- МИХАЙЛОВ, В. В, “К вопросу о политической ситуации в Закавказье на заключительном этапе Первой Мировой Войны”, *Вестник Санкт-Петербургского университета*, 2006, Сер 2, Вып 4.
- МУРАДЯН, П. М, “Кавказский культурный мир и культ Григория Просветителя,” *Кавказский культурный мир и Армения*, Мурадян С. П, сост. и ред. Вып. II. Ереван, 2012.
- МУРАДЯН, П. М. “К предыстории литературного полиглотизма в средневековой Армении,” *Кавказский культурный мир и Армения*, С. П. Мурадян, сост. и ред. Ереван, 2012, Вып. II.
- МУХАНОВ, Вадим, Волхонский, Михаил, *По следам Азербайджанской Демократической Республики*, <http://library.khpg.org/files/docs/135945356-5.pdf>, (Erişim tarihi: 28.07.2015).
- Нагорный Карабах 1918-1923, сборник документов и материалов* (под ред. Микаелян В. А.), Ереван 1992.
- НАДЖАФОВ, Бахтияр, *Лицо врага. История Армянского национализма в Закавказье в конце XIX-начале XX в.*, Часть вторая, Баку-1994.
- НАСИРОВ, Теюб, *Борьба за власть в Азербайджане*, Баку, Азербайджан, 1993.
- ПОД РЕД. ГЕРАСИМОВА, И, “Новая имперская история Северной Евразии,” Часть 2, *Балансирование имперской ситуации XVIII-XX вв.*, Казань, “Ab Imperio”, 2017.
- ПОД РЕД. ГЕНКИНА, Э. Б, *Образование СССР*, Сб. Документов, М.-Л, 1949.
- ОВСЕПЯН, Ваче, *Гарегин Нжде и КГБ Воспоминания разведчика*, Ереван-2007.
- ОВСЕПЯН, Л. С, “Армянский язык и диалекты,” *Армяне, Серия народы и культуры*, Отв. редак. Варданян Л. М, Сарксян Г. С, Тер-Саркисянц А.Е, Москва, Наука 2012.

- ОГАНЕСЯН, Эдуард *Век Борьбы*, Том 1, Мюнхен-Москва, Институт армянских проблем, Издательство, Феникс, 1991.
- ОГАНЕСЯН, Эдуард *Век Борьбы*, Том 2, Мюнхен-Москва, Институт армянских проблем, Издательство, Феникс, 1991.
- ОРДЖОНИКИДЗЕ, Г. К, *Избранные статьи и речи*, Москва, 1956. Том. 1 (1910-1926).
- ОРМАНЯН, Магаки, *Армянская Церковь*, Финландия 2006.
- Отчет народных комиссариатов ССРА, 1922-1923 гг*, 1925.
- ПЕОЗИКЯН, Г, Циновний дом, *Арцив Васпуракани*, 1941, изд. 4
- Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд, 26 февраля-5 марта 1926 г.* (Стенографический отчет) Баку-АССР, 1926.
- ПЕТРОСЯН, Гегам, *Отношения Республики Армения с несоветскими государственными образованиями Юга России (июнь-ноябрь 1918 г.)*, Ереван, 2004.
- ПЕТРОСЯН, Гегам, *Отношения Республики Армения с Россией (1918-1920 гг.)*, Изд-во ЕГУ, 2012.
- ПИЛЯЕВ, Игорь, “Когнитивный диссонанс “демократического” империализма: национальная политика Российского правительства А. В. Колчака на Северо-Западе,” *Наукові записки Національного університету ‘Острозька академія’*, Серія “Історичні науки,” 2016, Випуск 25.
- ПИОНТКОВСКИЙ, С. А, *Хрестоматия по истории Октябрьской революции*, Москва, 1923.
- ПОМПЕЕВ, Юрий, *Кровавый омут Карабаха*, Баку 1992.
- Программные документы национальных политических партий и организаций России (конец XIX в-1917 г.)*, Сб. документов/РАН. ИНИОН, Отд. ист. Наук, М: ИНИОН, 1996, Вып. 1.
- Промышленность Армянской ССР*, Стат. сборник, Ереван, 1973.
- Протоколы II съезда Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов Социалистической Советской Республики Армении*, 1923.
- РАТГАУЗЕР, Я, *Революция и гражданская война в Баку*, Баку, 1927, стр. 145
- РОЛЛЕН-ЖЕКМЕН, “Армения, армяне и трактаты,” *Положение армян в Турции, сборник статей*, М, 1896.

- Тунян В. Г, *Армянский Вопрос: Мифотворческий Аспект*, Ереван Издательство ЕГУ, 2015.
- РУБЕН, *Воспоминания армянского революционера*, т. 7, Тегеран, 1982.
- САПАХ-ГЮЛЯН, С, *Ответственные*, Провиденс, 1916.
- СЕРБИН, Александр Иванович, *Первая Мировая Война. Россия накануне и в годы войны (1914-1918 гг.)*, Омск СибАДИ, 2009
- СИМОНЯН, А. Г, *Освободительная борьба Зангезура 1920-1921 гг.*, Ереван, 2000.
- СОЛОВЬЕВ, К. А, Шелохаев, В. В, *История деятельности первых Государственных Дум дореволюционной России: сравнительный анализ традиций правотворчества*, Издание Государственной Думы, Москва 2013.
- СПИРИН, Л. М, *Крушение помещичьих и буржуазных партии в России (начало XX в.-1920 г.)*, М, 1977.
- СТАЛИН, И. В, *Сочинения в 16 томах*, Том 10, XV съезд ВКП(б) 2-19 декабря 1927 г, М. Л, Госиздат, 1927; XV съезд Всесоюзной коммунистической партии (б), Стенографический отчет, М.-Л, ГИЗ, 1928.
- Статистический справочник ЦСУ ССРА, № 6, 1925.*
- Съезды Советов Социалистических Республик, Сборник документов, 1917-1922 гг, Том II, Москва, Государственное Издательство Юридической Литературы, 1960.*
- ТЕР-САРКИСЯНЦ, А. Е, *История и культура армянского народа с древнейших времен до начала IX в*, М, 2005.
- ТОРОСЯН, Карен, *За витриной власти*, Эреван 2004.
- Третий пятилетний план развития народного хозяйства Союза ССР (1938-1942 гг.)*, Госпланиздат, Москва 1939.
- ТРУКАН, Г. А. *Антибольшевистские правительства России*, М, 2000.
- ТУНЯН, В. Г, “*Армянская церковь: материалы еженедельника “Овив,” 1906-1910*.” Ереван, 2009.
- ФРЕНКИН, Михаил, *Трагедия крестьянских восстаний в России 1918-1921 гг*, Издательство “Лексикон,” Иерусалим-1987.
- ХАТИСЯН, А. *Образование и развитие Республики Армения*, Бейрут, 1968.
- ХАЧАТРЯН, К, *Армяно-российские отношения 1920-1922 гг*, Ереван 2007.

- ХАЧИКЯН, А. Э, *История Армении. Краткий очерк*, Эдит Принт, Ереван-2009, <https://armeniansite.ru/istoriya-armenii/191-padenie-pervoj-respubliki-ustanovlenie-sovetskoj-vlasti-v-armenii.html>, (Erişim tarihi: 23.04.2018).
- ЧЕРКАСОВ, А. А, “*Национальные меньшинства Российской Империи в годы Первой Мировой Войны: некоторые аспекты*”, Былые годы. 2009. № 4 (14).
- Четырнадцатый съезд Всесоюзной Коммунистической партии*, (б), Декабрь 1925 года, Стенографический отчёт, М. Л, Госиздат, 1926.
- ЧУЕВ, Феликс *Сто сорок бесед с Молотовым*, Из дневника Ф. Чуева, Москва, 1991.
- ШАУМЯН, С. Г, *Избранные произведения*, М, 1958, т. 2.
- ШАУМЯН, Степан, *Избранные произведения*, Москва, 1978, Том. 2.
- Шестой съезд Республиканской Партии Армении*, 9 июня, 2001 г, г. Ереван.
- ЮСИФ-ЗАДЕ, Севиндж, *Азербайджано-Британские отношения в начале XX века*, Баку-2008.
- ЗОГРАБЯН, Э. А, *Армяно-турецкая война 1920 г. и державы*, Ереван, 1997.
- Закавказский Съезд Советов*, Протоколы, 1922.
- I съезд Советов Союза Советских Социалистических Республик*, Стенографич. Отчёт, 30 декабря 1922 г, Союз Советских Социалистических Республик, М, Изд-во ЦИК СССР, 1923.

Regnum Haber Ajansı:

- АНК требует изъять из избирательных списков имена 700 тысяч граждан, не проживающих в Армении*, www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/1520834.html, (Erişim tarihi:13.04.2012).
- Борис Грызлов: Армения является форпостом на России на южном Кавказе*, <http://www.regnum.ru/news/376296.html>, (Erişim tarihi: 29.08.2004).
- Выборы в Армении были легитимными, свободными и конкурентными: наблюдатели от СНГ*, www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/1626944.html, (Erişim tarihi: 19.02.2013).
- Гагик Царукян принял решение касательно своего участия в выборах президента Армении*, www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/1595792.html, (Erişim tarihi: 21.11.2012).

- Грузино-Украинский сценарий может быть применен в любой страны СНГ,* <http://www.regnum.ru/news/372390.html>, (Erişim tarihi: 05.05.2004).
- Группа молодых активистов в Ереване сорвала пресс-конференцию наблюдательской миссии БДИПЧ/ОБСЕ,* www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/7054.html, (Erişim tarihi: 19.02.2013).
- Европейские наблюдатели поздравили Армению с прогрессом,* www.regnum.ru/news/826464.html, (Erişim tarihi: 13.05.2007).
- Международные наблюдатели от СНГ позитивно оценили выборы в Армении,* www.regnum.ru/news/826444.html, (Erişim tarihi: 13.05.2007).
- Миссия ОБСЕ заметила нарушения свободы СМИ на выборах в Армении,* <https://regnum.ru/news/polit/2257991.html>, (Erişim tarihi: 03.04.2017).
- Назначен премьер-министр Армении,* www.regnum.ru/news/840320.html, (Erişim tarihi: 07.06. 2007).
- Народная партия: "Власти разложили пасьянс, который устроил все внешние силы" (Армения),* www.regnum.ru/news/826485.html, (Erişim tarihi: 13.05.2007).
- Один из членов ЦИК требует признать выборы в парламент Армении недействительными,* www.regnum.ru/news/826482.html, (Erişim tarihi: 13.05.2007).
- Оппозиционная партия "Оринац Еркир" не признает итоги выборов в Армении,* www.regnum.ru/news/826486.html, (Erişim tarihi: 13.05.2007).
- Парламент Армении утвердил Никола Пашиняна на пост премьер-министра,* <https://regnum.ru/news/polit/2412672.html>, (Erişim tarihi: 08.05. 2018).
- Парламентские выборы в Армении 2012 года: олигархов заменят их представители?* <https://regnum.ru/news/1472984.html>, (Erişim tarihi: 30.11.2011).
- Партия "Дашинк": "Такое впечатление, что наблюдатели сидели в ресторане, ели там и пили,"* www.regnum.ru/news/826487.html (Erişim tarihi: 13.05.2007).
- Партия "Родина и честь" вышла из оппозиционного блока АНК (Армения),* www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/1625912.html, (Erişim tarihi: 15.02.2013).
- ПАСЕ ожидает от Армении идеальных выборов,* www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/1520525.html, (Erişim tarihi: 12.04.2012).

- Полиция: Общее число избирателей на президентских выборах в Армении*, www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/1626125.html, (Erişim tarihi: 17.02.2013).
- Президент Армении направил поздравления Тиграну Торосяну в связи с избранием главой парламента*, www.regnum.ru/news/840013.html, (Erişim tarihi: 07.06.2007).
- Президент Армении принял отставку правительства*, www.regnum.ru/news/83-9939.html, (Erişim tarihi: 07.06.2007).
- Президент Армении: Власти обладают всеми ресурсами для обуздания нарушителей правопорядка*, <http://www.regnum.ru/expnews/244132.html>, (Erişim tarihi: 08.04.2004).
- Представители всех властных партий Армении обвиняются в раздаче предвыборных взяток*, www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/1528379.html, (Erişim tarihi: 06.05.2012).
- Против народа была осуществлена военная операция*, <http://www.regnum.ru/expnews/246234.html>, (Erişim tarihi: 05.05.2004).
- Серж Саргсян выдвинул Гагику Царукяну “не ультиматум, а требование”*, www.regnum.ru/newsfd-abroad/armenia/1358091.html, (Erişim tarihi: 18.12.2010).
- Серж Саргсян пока не задумывался о своём политическом будущем*, <https://www.regnum.ru/news/polit/2302102.html>, (Erişim tarihi: 17.07.2017).
- Смена власти неизбежно-заявил лидер блока Справедливость*, <http://www.regnum.ru/expnews/240800.html>, (Erişim tarihi: 01.04.2004)
- Спикер парламента Армении: Говорящие о фальсификациях пытаются оправдать собственную неудачу*, www.regnum.ru/news/826473.html, (Erişim tarihi: 13.05.2007).
- США разделяют мнение БДИПЧ/ОБСЕ о президентских выборах в Армении*, www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/1627264.html, (Erişim tarihi: 20.02.2013).
- Тема очередного митинга Армянской оппозиции-резолуция в ПАСЕ*, <http://www.regnum.ru/expnews/256031.html>, (Erişim tarihi: 03.05.2004).

ЦИК Армении обнародовал предварительные итоги выборов: Серж Саргсян - 58,64%, www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/1626736.html, (Erişim tarihi: 19.02.2013).

Члены ЦИК Армении от оппозиционных партий не подписали протокол по итогам парламентских выборов, www.regnum.ru/news/826497.html, (Erişim tarihi: 13.05.2007).

Ansiklopedi:

ГЛ. РЕД. ОСИПОВ, Ю. С, *Большая российская энциклопедия*, в 35 т. , 2004-2017, т. 7.

ГЛ. РЕД. ПРОХОРОВ, А. М, *Российский энциклопедический словарь*, Москва, Научное издательство “Большая Российская энциклопедия,” 2000.

Tezler:

РЫБАКОВ, Игорь Михайлович, *А. Ф. Керенский в политической жизни России и русского зарубежья (1917 год-1930-е годы)*, Министерство Образования и Науки Российской Федерации Федеральное Государственное Автономное Образовательное Учреждение Высшего Образования “Южный Федеральный Университет”, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ростов-на-Дону-2017.

İnternet Kaynakları:

“Армянский национальный совет,” <https://works.doklad.ru/view/EhuRjZahF1k.html>, (Erişim tarihi: 13.06.2017).

Армянский национальный конгресс, <http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/201588/>, (Erişim tarihi: 18.10.2018).

Армянский национальный конгресс, <http://www.kavkaz-uzel.ru/articles/201588/>, (Erişim tarihi: 21.02.2012).

Армянское Национальное Движение, <http://www.memo.ru/HISTORY/diss/-books/ALEXEEWA/-Chapter6.htm>, (Erişim tarihi: 11.02.2017).

Армянская Коммунистическая партия, <http://www.philipp-bittner.com/Bse/A-GOGO/0216.htm>, (Erişim tarihi: 09.12.2011).

- АОД внов стремиться к власти, АОД воспоминание о будущем?*, http://www.yerkir.am/rus/index.php?sub=newspaper_arm&exp=policy&month=12&year=2004&number=03&id=4929, (Erişim tarihi: 22.06.2005).
- Армения*, <http://proekt-wms.narod.ru/states/armen.html>, (Erişim tarihi: 24.07.2018).
- АРУТЮНЯН, Агвани, Гегамян во втором туре не поддержит никого*, http://www.azg.am/_RU/20030225/2003022504.shtml, (Erişim tarihi: 23.02.2003).
- АРУТЮНЯН, Гр, "25 лет Советской Армении"*, Правда, 25 XI. 1945 г.
- АРУТЮНЯН, Сона, "Серж Саргсян начал процесс дискредитации Карена Карапетяна"*, <http://ru.1in.am/1195893.html>, (Erişim tarihi: 23.07.2017).
- БАДАЛЯН, Акоп, "Дорожная карта" Сержа Саркисяна до 2018 года*, <http://www.lragir.am/index/rus/0/comments/view/55696>, (Erişim tarihi: 16.05.2017).
- Блок Справедливость за безкровную революции*, http://www.aravot.am/2004-/aravot_rus/December/4/st02.htm, (Erişim tarihi: 17.08.2009).
- Борьба за Закавказье. Армяне*, <http://1905.az/ru>, (Erişim tarihi: 21.11.2017).
- "В 1946 году Турция была обязана вернуть армянские провинции"*, <http://www.panarmenian.net/rus/details/42511/>, (Erişim tarihi: 17.05.2018).
- В Армении прошли парламентские выборы*, http://news.bbc.co.uk/hi/russian/news/newsid_2935-000/2935600.stm, (Erişim tarihi: 06.05.2003 г).
- В Армении сформированы руководящие органы нового парламента - обобщение* <http://www.newsarmenia.ru/arm1/20070607/41693297.html>, (Erişim tarihi: 07.06.2007).
- Выборы в Армении прошли лучше, чем президентские, но они по-прежнему не отвечают международным стандартам по ряду ключевых показателей*, http://www.coe.int/t/r/press/%5BPres-s_releases%5D/20030526Armenia_OSCE.asp26/05/2003, (Erişim tarihi: 26.05.2003 г).
- Выборы в Национальное собрание Армении 2012 года*, <http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/205969/>, (Erişim tarihi: 03.05.2012).
- Выстрелы в парламент Армении, Заявление Наури Унаняна, главы вооруженной группы из зала Национального Собрания*, <http://www.internews.am/projects/archive/events/russian/unanian.htm>, (Erişim tarihi: 29.11.1999).
- Гагик Царукян метит в президенты?*, http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=_Ru&NewsID=33956&SectionID=0&RegionID=0&Date=11/03/2010&PagePosition=1, (Erişim tarihi: 03.11.2010).

- Гагик Царукян едет в Брюссель*, <https://rus.azatutyun.am/a/24787836.html>, (Erişim tarihi: 03.12. 2012).
- ГАСПАРЯН, Мартик, *“Тучи не могут долго скрывать солнечный свет,”* Москва 2010, <http://www.netref.ru/martik-gasparyan-tuchi-ne-mogut-dolgo-skrivate-solnechnij-svet.html?page=9>, (Erişim tarihi: 05. 06.2018).
- ГРИГОРЯН, Марк, *“Отражение президентских выборов 1996 года в Армении в средствах массовой информации,”* <http://poli.vub.ac.be/publi/crs/rus/R02-002.html>, (Erişim tarihi: 03.08.2001).
- Данные exit-polls в Армении сильно разнятся*, http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=_Ru&NewsID=2857&SectionID=0&RegionID=0&Date=02/19/2008&PagePosition=1, (Erişim tarihi: 19.02. 2008).
- Даниэлян,Эмиль, *“Парламентским выборам не удалось изменить статус-кво в Армении,”* <http://www.eurasianet.org/russian/departments/insight/articles/eav052803aru.shtml>, (Erişim tarihi: 28.05.2003)
- Даниэлян, Эмиль, *“Армянское руководство пытается избежать наказания со стороны Совета Европы,* <http://www.eurasianet.org/russian/departments/insight/articles/eav082903ru.shtml>, (Erişim tarihi: 23.06.2003)
- Декларация о независимости Армении,* <http://www.parliament.am/hdoc/Laws/-ru/9t9w4k.html>, (Erişim tarihi: 03.09.2001).
- “День победы в Сардарапатской битве и день Первой Республики в Армении и за рубежом,”* <http://vstrokah.net/istoriya/den-pobedyi-v-sardarapatskooy-bitve/>, (Erişim tarihi: 12. 05.2018).
- ДИАНОВ, Максим, *Выборы в Армении и спокойство Кремля,* <http://www.politcom.ru/2003/pvz57php>, (Erişim tarihi: 07.09.2009).
- До какого года Армен Саркисян был гражданином Великобритании* <http://www.lragir.am/index/rus/0/country/view/61320>, (Erişim tarihi: 01.03. 2018).
- Европейцы опять недовольны,* http://www.aravot.am/2003/aravot_rus/May/27/st0-1.htm, (Erişim tarihi: 27.05.2003).
- ЕГИАЗАРЯН, Арман, *“Февральское восстание 1921 года в Армении,”* <http://nashasreda.ru/fevralskoe-vosstanie-1921-goda-v-armenii/>, (Erişim tarihi: 21.02. 2018).

“Закавказская Республика. Сардарападское сражение. Независимость,” <http://newsland.com/community/14/content/zakavkazskaia-respublika-sardarapadskoe-srazhenie-nezavisimost/1635381>, (Erişim tarihi: 31.10.2012).

Из речи т. Г. А. Арутючяна на предвыборном собрании избирателей Ереванского избирательного округа, “Коммунист” 22 февраля 1950 г.

ИСРАЕЛЯН, Анна, *Афганские террористы исползовали паспорта Республики Армения*, http://www.aravot.am/2002/aravot_rus/December/25/st01.htm, (Erişim tarihi: 07.01.2003).

ИСРАЕЛЯН, Анна, *Сфальцировано от 300 до 500 тысяч бюллетеней*, http://www.aravot.am/2003/aravot_rus/February/21/st02.htm, (Erişim tarihi: 22.02.2003).

История Армении. Национальное движение и армянский вопрос, <http://russia-armenia.info/node/33545>, (Erişim tarihi: 27.11.2016).

К президентским выборам в Армении, http://rian.ru/rian/index.cfm?msg_id=3046960, (Erişim tarihi: 13.06.2005).

“Кремль дал разрешение на постройку мемориального комплекса “Цицернакаберд” ещё до протестов 1965 г.”, <http://news.genocide.ru/2007/12/03/452.htm>, (Erişim tarihi: 12.04.2018).

Кожушко, Марина, *Российский фактор на Армянских выборах*, Независимая газета, (Erişim tarihi: 15.01.2003).

Кровавая тайна Армении, <http://www.zeka.ru/assassination/articles/armenia/print.html>, (Erişim tarihi: 07.01.2007).

Левон Тер-Петросян: Я верю, что мы изменим, http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=_Ru&NewsID=63877&SectionID=0&RegionID=0&Date=04/11/2012&PagePosition=1, (Erişim tarihi: 10.04.2012).

ЛТП - крестный папа армянского бандитизма, <https://inosmi.ru/world/20090619/249976.html>, (Erişim tarihi: 19.06.2009).

МАРТИРОСЯН, Самвел, *“Дело о расстреле в Армянском парламенте: суд завершён, вопросы остаются”*, <http://www.centrasia.ru/newsA.php4?st=1070532720>, (Erişim tarihi: 07.01.2002).

МАТЕВОСЯН, Гамлет, *Кочарян ищет союзников*, <http://news.artsakhworld.com/Ar-News/Rus/index.php?cover=2&id=861>, (Erişim tarihi: 04.09.2003).

- Миссия наблюдателей СНГ пока удовлетворена ходом президентской выборов в Армении*, http://www.arminfo.am./news._ru.htm##23, (Erişim tarihi: 23.03.2003).
- МОВСЕСЯН, Гаянэ, *“Вудро Вильсон и Армения в 160 тысяч квадратных километров,”* <http://www.yerkramas.org/article/17290/vudro-vilson-i-armeniya-v-160-tysyach-kvadratnyx-kilometrov>, (Erişim tarihi: 15.04.2017).
- “Мшак”, 1877 г, № 57.
- Наблюдатели Хельсинкского комитета Армении зарегистрировали в общине Ачапняк ряд нарушений*, http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=_Ru-&NewsID=83197, (Erişim tarihi: 18.02.2013)
- Наблюдатели СНГ: Мы не выявили нарушений в ходе голосования на парламентских выборах в Армении*, <http://www.panarmenian.net/rus/news/-236521/>, (Erişim tarihi: 02.04.2017).
- О мерах по сохранению и рациональному использованию природных ресурсов озера Севан (ноябрь 1978г.)*, Советакан Айастан, 1978, 12 ноября.
- Обзор экономических программ кандидатов в президенты Армении*, <http://news.-artsakhworld.com/ArCNews/Rus/index.php?cover=1&id=6685>, (Erişim tarihi: 13.03.2009).
- ОБСЕ впервые назвала выборы в Армении демократичными*, <http://www.panarmenian.net/news/rus/?nid=22264>, (Erişim tarihi: 13.05.2007).
- Окончательные итоги: расклад не изменился*, <http://www.golosarmenii.am-/ru/20265/home/18822/>, (Erişim tarihi: 15.05.2012).
- Октябрьская революция и установление Советской Власти в Армении*, <http://www.newarmenia.net/index.php?name=Pages&op=view&id=248&page=3&num=1>, (Erişim tarihi: 03.06.2018).
- “Операция “Немезис”-убийство организаторов геноцида армян в Османской Турции”*, <http://acher.ru/genocide/2198-operaciya-nemezis-ubiystvo-organizatorov-genocida-armyan-v-osmanskoy-turcii.html>, (Erişim tarihi: 27. 06.2011.)
- Оппозиционный “Импичмент” требует назначить новые выборы в Армении*, <https://ria.ru/-politics/20070513/65403760.html>, (Erişim tarihi: 13.05.2007).
- От съездов Советов до Съездов народных депутатов*, http://www.oblduma.-kurgan.ru/upload/docs/history/20_duma/chapter_4.pdf, (Erişim tarihi: 21.01.2018).

- ПАПЯН, Ара, *“Арбитражное Решение Вудро Вильсона о турецко-армянской границе,”* <http://www.lragir.am/index/rus/0/politics/view/47146>, (Erişim tarihi: 25.02.2016).
- Парламентские выборы в Армении: ЦИК завершил подсчет голосов,* <http://www.panarmenian.net/news/rus/?nid=22265> (Erişim tarihi: 13.05.2007)
- Переображенский, Иван, *Какой проснется Армения?*, <http://www.politcom.ru/2003/zloba1848php>, (Erişim tarihi: 15.09.2015).
- Переображенский, Иван, *Выборы перед войной,* <http://www.politcom.ru/2003/zloba1864php>, (Erişim tarihi: 23.03.2003).
- Премьер-министр Армении Серж Саркисян побеждает на президентских выборах,* https://naviny.by/rubrics/abroad/2008/02/19/ic_news_118_286009, (Erişim tarihi: 19.02.2008).
- Подавление оппозиции в Армении: расследовать нарушения,* http://hrw.org/russian/press/2004/-040504_armen.html, (Erişim tarihi: 03.06.2005).
- РАЙХЕЛЬ, Юрий, *“Турецкая война Сталина, которая не состоялась,”* Газета “День”, 10 октября 2008, №183.
- Реч представителя бюро АРФ Гранта Маркаряна на организованном Восточной Америке мероприятии, посвященном 111-летию партии Дашнакцутюн’*
- Роберт Кочарян избран президентом Армении,* http://www.armenpress.am/rus/fr_rus.htm, (Erişim tarihi: 24.03.2003).
- Руководителем Партии Рамкавар-Азатакан избран Акоп Аветикян,* http://www.armtoday.info/-default.asp?Lang=_Ru&NewsID=67306&SectionID=0&RegionID=0&Date=06/05/2012&PagePosition=1, (Erişim tarihi: 05.06.2012).
- Серж Саргсян посетил Паруйра Айрикяна,* <https://armenpress.am/rus/news/70-6948/serzh-sargsyan-pays-visit-to-paruyr-hayrikyan.html>, (Erişim tarihi: 17.02.2013).
- Серж Саркисян выиграл президентские выборы в Армении,* <https://www.kommersant.ru/doc/855206>, (Erişim tarihi: 20.02.2008).
- Социал-демократическая партия Гнчакян,* <http://www.armenianarthall.com/index.php?newsid=85>, (Erişim tarihi: 28.02.2017).
- Список премьер-министров Армении,* <https://ru.wikipedia.org/>, (Erişim tarihi: 24.07.2018).

- Так кто расстрелял парламент Армении?*, <http://www.souzarmyan.ru/ar/400.shtml>
- ТЕРТЕРЯН, Гагик, *“Государство-церковь-общество: вопросы духовной безопасности,”* <http://www.noravank.am/ru/?page=analitics&nid=1405>, (Erişim tarihi: 20.10.2008).
- ТЕРТЕРЯН, Гагик, *“О проблемах духовной безопасности”*, <http://www.noravank.am/ru/?page=theme&thid=8&nid=36>, (Erişim tarihi: 03.06.2005).
- Унанын Наури*, <http://terrorism.wallst.ru/unanyan.htm>, (Erişim tarihi: 24.12.2001).
- ФЕЙГАН, Гералдин, Шипков, Александр, *“Армянской конкордат,”* Независимая газета, 26.09.2001.
- ЦИК подвел окончательные итоги выборов*, <http://www.lragir.am/index/rus/0/country/view/54930>, (Erişim tarihi: 19.02.2013).
- ШАХНАЗАРЯН, Давид, *“Армения на пороге XX века,”* Независимая газета, (Erişim tarihi: 26.01.2000).
- ЭСАЯН, Маргарита, *Рабочие место накануне выборов: давайте работать вместе*, http://www.aravot.am/2003/aravot_rus/January/22/st01.htmJanuary/24/st01.htm, (Erişim tarihi: 24.01.2003).
- ЭСАЯН, Маргарита, *Серж Сарксян будет хорошо начальником предвыборного штаба*, http://www.aravot.am/2002/aravot_rus/November/30/st01.htm, (Erişim tarihi: 29.05.2007).
- “Статья про Московский Договор 1921 года,”* 17.03.2016, <https://msk.kprf.ru/-2016/03/17/5433/>, (Erişim tarihi: 21.04.2018).
- Тер-Петросян, Левон, *Война или Мир?* Независимая газета, 05 ноября 1997.
- Убийцу А. Галстяна пока не обнаружили*, <https://ru.a1plus.am/45329.html>, (Erişim tarihi: 12.08.2018).
- Юзбашян Мариус Арамович*, <http://eurasian-defence.ru/?q=node/23934>, (Erişim tarihi: 25.08.2018).
- <http://www.hhk.am/ru/program.htm>
- <http://hhk.am/ru/history/>
- <http://pre98.elections.am/Results/index.html>
- <http://we.iatp.irex.am>
- <http://we.iatp.irex.am/>
- <http://we.iatp.irex.am/>
- <http://we.iatp.irex.am/>

<http://we.iatp.irex.am/>

http://we.iatp.irex.am/details/party_text/dashn/rust_usa.htm

http://we.iatp.irex.am/detalis/party_text/dashn/progr.htm

<http://we.iatp.irex.am/party/over.htm>

http://www.azg.am/HRAK/HRAK_RU.html

<http://www.hhk.am/ru/kanon.htm>

<http://www.hhk.am/ru/orensdir1990.htm>

<http://www.hhk.am/ru/orensdir1995.htm>

<http://www.hhk.am/ru/orensdir1999.htm>

<http://www.hhk.am/ru/orensdir2003.htm>

<http://www.panarmenian.net/news/rus/headlines/?task=archive&day=21&month=02&year=2003&id=7449>

http://www.yerkir.am/rus/index.php?sub=news_arm&id=4985

http://www.yerkir.am/rus/index.php?sub=newspaper_arm&exp=policy&month=12&year=2004&number=03&id=4926.

Arşiv belgeleri:

Батумский договор о мире и дружбе между Турцией и Арменией от 4 июня 1918 года, ЦГИА Арм. ССР, ф.200, д. 11, лл. 99.

Государственный архив политических партий и общественных движений Азербайджанской Республики (ГАППОДАР), ф. 276, оп. 3, д. 272, лл. 5-6.

Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ), ф. 446, оп. 2, д. 132, л. 86.

Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 1022. оп. 1, д. 60. 4.

Национальный Архив Армении (НАА), ф. 199, оп. 1, д. 10, л. 2.

НАА, ф 200, оп. 1, д. 581, л. 6-7.

НАА, ф. 1022, оп. 5, д. 35, л. 15.

НАА, ф. 1022, оп.5, д. 362, л. 10

НАА, ф. 198, оп. 1, д. 15, л. 43.

НАА, ф. 199, оп. 1, д. 10, л. 13.

НАА, ф. 199, оп. 1, д. 10, л. 6-7.

НАА, ф. 200, оп. 1, д. 105, л. 80; ф. 206, оп. 1, д. 2, л. 109.

НАА, ф. 200, оп. 1, д. 120, л. 117^B.

НАА, ф. 200, оп. 1, д. 150, ч. 1, л. 80, д. 193, ч. 1, л. 47, 50.

НАА, ф. 200, оп. 1, д. 290, л. 63.

НАА, ф. 200, оп. 1, д. 290, л. 63.

НАА, ф. 200, оп. 1, д. 498, л. 48-50

НАА, ф. 200, оп. 1, д. 571, д. 249, ч. 1, л. 39.

НАА, ф. 200, оп. 1, д. 571, т. I, ч. 1, л. 314.

НАА, ф. 200, оп. 1, д. 581, л. 13-17.

НАА, ф. 200, оп. 1, д. 7, л. 80.

НАА, ф. 200, оп. 1, д. 7, л. 80.

НАА, ф. 200, оп. 2, д. 135, л. 6.

НАА, ф. 4033, оп. 6, д. 293, л. 26.

НАА, ф. 4033, оп. 6, д. 295, л. 31.

НАА, ф. к. 4047, оп. 1, д. 178, л. 5-6.

ЦГА Арм. ССР, ф. 112. д. 52, л. 2.

ЦГАЛП и ОД АР, ф.276, оп.8, д.513, л.18.

ЦГАПП и ОД АР, ф.276, оп.8, д.513, п. 17.

ЦГИА РА, ф. 200, оп, 1, д. 529, с. 66.

ЦГИА РА, ф. 200, оп. 1, д. 12, л. 35.

ЦГИА РА, ф. 200, оп. I, д. 218, л. 88.

ЦГИА РА, ф. 200, оп. I, д. 218, с. 147.

ЦГИА РА, ф. 200, оп. 1, д, л. 215.

ЦГИАРА, ф.32, сп.1, д.12, лл.151-152, 158-160.

ЦГЙА РА, ф. 200 оп, 1, д. 867, л. 10-13.

ЦГЙА РА, ф. 200, оп, 1, д. 437, с. 58.

ЦГЙА РА, ф. 200, оп, 1, д. 602, с. 287-288.

ЦГЙА РА, ф. 200, оп, 3. д. 532. л. 4.

Центральный Государственный Архив Нахичеванской Республики (ЦГА НР). Ф. 8. Оп. 1. Д. 395. Л. 6; ЦГА НР. Ф. 1432. Оп. 1. Д. 395. Л. 6.

Центральный государственный архив Октябрьской революции, высших органов государственной власти и государственного управления, ЦГАОР СССР, ф. 102, оп. 253, ед. хр. 280, лл. 1-2 об.

Центральный государственный архив Октябрьской революции, высших органов государственной власти и государственного управления, ЦГАОР СССР, ф. 102, оп. 253, ед. хр. 280, лл. 1-2 об.

Diger Kaynaklar:

“Айреник”, Бостон, февраль 1957, № 2.

“Айреник”, Бостон, июнь 1924, с. 70-71

“Айреник”, июнь 1924.

“Вэм”, Париж, 1934, июль-август.

“Вэм”, Париж, сентябрь-октябрь 1934.

“Вэм”, Париж, 1938, № 1, с. 84.

“Вэм”, Париж, 1938, № 1, стр. 84.

НАЗАРЯН, С, “Юсисапайл”, 1859, т. 1, стр. 6.

НАЗАРЯН, С, “Юсисапайл”, 1860 г, стр. 317.

“Порц”, 1876 г. II.

“Оризон”, Тифлис, 9 июня, 1918 г;

Заря Востока, № 138, от 30 ноября 1922 г.

İngilizce:

Davtyan H, Hamlet, *Battle of Vartanantz Unknown to Us: Armenian Apostolic Church and Our Historical Process*, Yerevan, 2007.

Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII, 1920, p.46-50.

Documents on British Foreign Policy 1919-1939, VIII, 1920, s.108.

Documents on British Foreign Policy. 1919-1939, ed. by E. L. Woodward, R. Butler, 1st Series, in 27 vols, L, vol. 2, 1948, p. 915-925.

George, Lloyd, *The Truth About The Peace Treaties*, II.

Hovannisian, Richard G, *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*, Palgrave Macmillan, 1992, p. 129.

Hovhannisyanyan, H, *Analysis of Relationships of Mother See Holy Etchmiadzin and Catholicosate of the Great House of Cilicia at the Second Half of 20th Century*, Yearbook C, Yerevan, 2008, p. 316-338.

Krikorian M. K, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire*, Londra, 1978.

- Libaridian, Jirayr, *Armenian allegations: Myth and Reality, A handbook of facts and Documents*, Washington 1987.
- Long, James, *The Position of Turkey in Relation to British Interests in India*, East India Association, London, 1876.
- Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement: The Develepment of Armenian Political Parties throught the Nineteenth Century*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1967.
- Nalbandyan, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement*, University of California Pres, Berkeley and Los Angeles, 1963.
- Ormanian, Malachia, *The church of Armenia*, gözden geçirilmiş 2. bs., çev. G.Marcar Gregory, Yayına hazırlayan Tereing Poladian, A.R. Mowbray & co. Olimited, Londra, 1995, ss.138-139.
- Papers Relating to the Foreign Relations of the United States*, The Paris Peace Conference, V, U.S. Government Printing Office, Washington, 1946, p. 12-14.
- Papers Relating to the Foreign Relations of the United States*. 1919, Paris Peace Conference. Washington, 1942. Vol. 1.
- Pomiankowski J, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches*, Zurich, Leipzig, Wien, 1928, p. 362, Aktaran: Георгий Мамулия, “Кавказ и державы Четверного союза в 1918 г.,” <http://nowyprometeusz.pl>, (Erişim tarihi: 18.07.2018).
- Robert Audi, *Democratic Authority and The Separation of Church and State*, Oxford University Press, Inc., New York, 2011.
- Setton K. M, *Christian Attitude toward the Emperor in the Fourth Century*. N. Y, 1941.
- Tchilingirian, Hratch, “The Armenian apostolic orthodox church”, <http://www.sain.org/armenian.church/intro.txt>, (Erişim tarihi: 21.05.2011).
- Toynbee A, *Survey of Interantional Affairs 1920-1923*, London 1927.
- United States National Archives, Washington D. C., Record Group 256 Records of the American Commission to Negotiate Peace, class 180.03501/document 125.
- Varandian, Mikael, *Origins of the Armenian Movement*, Vol. II, Geneve 1913.
- Vaşadze D (Furst), *Deutsche Blatter in der georgischen Geschichte. Erinnerungen des ehemaligen Bevollmachtigten der georgischen Regierung bei der Kaiserlich Deustchen Delegation im Kaukasus 1918. Mitteilungen des Bundes der Asienkämpfer*, Berlin, 15 September 1930, p. 98, Aktaran: Георгий Мамулия,

“Кавказ и державы Четверного союза в 1918 г.,” <http://nowyprometeusz.pl>,
(Erişim tarihi: 18.07.2018).

Zekıyan L. B, “*Elišē as Witness of the Ecclesiology of the Early Armenian Church*”,
East of Byzantium. Dumbarton Oaks Symposium, N. G. Garsoian, ed.
Washington, 1982.

Zurrer W, Deutschland und die Entwicklung Nordkaukasiens in Jahre 1918, Jahrbucher
fur Geschichte Osteuropas, Wiesbaden, 1978, Bd. 26, p. 43, 56, 60-61, Aktaran:
Георгий Мамулиа, “Кавказ и державы Четверного союза в 1918 г.,”
<http://nowyprometeusz.pl>, (Erişim tarihi: 18.07.2018).

EKLER

Ek 1. Orijinallik Raporu

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Nagif HAMZAYEV
Öğrenci Numarası	112211208
Enstitü Anabilim Dalı	Tarih
Programı	Doktora
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Erdal AÇIKSES
Tez Başlığı (Türkçe)	XIX Yüzyılın Sonu - XX Yüzyılda Ermeni Siyasi Düşüncesi ve Siyasi Partiler

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplamı 258 sayfalık kısmına ilişkin, 20/11/2018 tarihinde Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından Turnitin adı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezin benzerlik oranı % 19'dur.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 5 kelimedenden daha az öntişme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen öğrencinin doktora tezi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygularıyla arz ederim.

Prof. Dr. Erdal AÇIKSES
Danışmanın Adı-Soyadı
(İmzası)

Prof. Dr. Ahmet AKSİN
Anabilim Dalı Başkanı
(İmzası)

Lisansüstü tezler, savunma öncesinde intihal program raporu ile birlikte enstitüye teslim edilir.

İntihal raporu ile ilgili olarak etik kurallar dâhilindeki benzerlik oranları ilgili Enstitü Yönetim Kurulu tarafından belirlenir. (Enstitü Yönetim Kurulu tarafından tezin, intihal kapsamı dışında değerlendirilmesi için TURNITIN'den alınan raporda "benzerlik oranı"nın, "alıntılar hariç" en fazla %10, "alıntılar dâhil" % 30'u geçmemesi şeklinde kabul edilmiştir).

Ek 2. Ermenistan Devlet Başkanları

№	Adı, soyadı	Resmi	Göreve seçilme ve ayrılma tarihi
1	Levon Ter-Petrosyan		16 Ekim 1991-13 Şubat 1998
2	Robert Koçaryan		9 Nisan 1998-9 Nisan 2008
3	Serj Sarkisyan		9 Nisan 2008-9 Nisan 2018
4	Armen Sargsyan		9 Nisan 2018

Ek 3. Ermenistan Başbakanları¹⁰²⁵

Sıra No	Adı, soyadı ve doğum yılı	Resmi	Göreve gelme ve görevden ayrılma tarihi
1	Vazgen Manukyan (1946)		1 Eylül 1990-30 Ocak 1991
2	Gagik Arutyunyan (1948)		1 Şubat 1991-30 Temmuz 1992
3	Hosrov Arutyunyan (1948)		1 Ağustos 1992-30 Ocak 1993
4	Grant Bagratyan (1958)		12 Şubat 1993-4 Kasım 1996
5	Armen Sargsyan (1953)		8 Kasım 1996-28 Şubat 1997
6	Robert Koçaryan (1954)		1 Mart 1997-28 Şubat 1998
7	Armen Darbinyan (1965)		1 Mart 1998-30 Mayıs 1999
8	Vazgen Sargsyan (1959-1999)		1 Haziran 1999-27 Ekim 1999
9	Aram Sargsyan (1961)		1 Kasım 1999-30 Nisan 2000
10	Andranik Margaryan (1951-2007)		12 Mayıs 2000-25 Mart 2007
11	Serj Sarkisyan (1954)		4 Nisan 2007-9 Nisan 2008

¹⁰²⁵ Список премьер-министров Армении, <https://ru.wikipedia.org/>, (Erişim tarihi: 24.07.2018).

12	Tigran Sargsyan (1960)		9 Nisan 2008-3 Nisan 2014
13	Ovik Abraamyan (1958)		13 Nisan 2014-13 Eylül 2016
14	Karen Karapetyan (1963)		13 Eylül 2016-17 Nisan 2018
15	Serj Sarkisyan (1954)		17 Nisan 2018-23 Nisan 2018
16	Nikol Paşinyan (1975)		8 Mayıs 2018

Ek 4. Ermenistan'da Siyasi Partiler

Parti ismi	Kısa adı	İdeolojisi	Lideri	Kurulma tarihi	Parlamentoda sahip olduğu koltuk sayısı
Ermenistan Cumhuriyet Partisi-Հայաստանի Հանրապետական Կուսակցություն	ECP ՀՀԿ	Ulusal konservatizm	Serj Sarkisyan	2 Nisan 1990	69
Çiçeklenen Ermenistan Partisi-Բարգավաճ Հայաստանի Կուսակցություն	ÇEP ԲՀԿ	Merkeziyetçi	Gagik Çarukyan	2004	37
Ermeni Ulusal Kongresi-Հայ Ազգային Կոնգրես	EUK ՀԱԿ	Merkeziyetçi	Levon Ter-Petrosyan	2008	7
Kanunlar Ülkesi Partisi Օրինաց Երկիր Կուսակցություն	KÜP ՕԵԿ	Merkeziyetçi	Artur Bağdasaryan	1999	6
Ermeni Devrim Federasyonu (Taşnaksutyun) Հայ Ցեղափոխական Դաշնակցություն	EDF ՀՅԴ	Sosyalizm, sol milliyetçilik, vatanseverlik	Grant Margaryan	1890	5

Miras Partisi Ժառանգություն Կուսակցություն	MP ԺԿ	Liberal demokrat	Raffi Ovannesyan	2002	5
Birleşik Emek Partisi	BEP	Sosyal demokrat	Gurgen Arsenyan	2003	
Ermenistan Liberal Demokrat Partisi Ռամկավար Ազատական Կուսակցություն	ELDP ՌԱԿ	Liberalizm	Mayk Kharbyan	1921	
Ermeni Ari Birliği Հայ Արիական Միաբանության	EAB ՀԱՍ	Ultura milliyetçilik	Armen Avetisyan		
Ermenistan Komunist Partisi-Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցություն	EKP ՀԿԿ	Marksizim, Leninizm	Taçat Sarkisyan	1920	
Ermenistan Konervativ Partisi-Հայաստանի Պահպանողական Կուսակցություն	EKP ՀՊԿ	Konservatizm	Mikael Ayrapetyan	1991	
Anayasal Hak Birliği Սահմանադրական Իրավունք Միություն	AHB ՍԻՍ	Konservatizm	Hayk Babukhanyan		
Ermenistan Demokrat Partisi-Հայաստանի Դեմոկրատական Կուսակցություն	EDP ՀԴԿ	Demokratik sosyalizm	Aram Sarkisyan	1991	
Liberal Demokrat Partisi (Ermenistan) Ռամկավար Ազատական Կուսակցություն (Հայաստան)	LDP (E) ՌԱԿ(Հ)	Liberalizm	Akop Avetikyan	2012	
Ermenistan Liberal Demokrat Birliği Հայաստանի Ժողովրդավարական Ազատական Միություն	ELDB ՀԺԱՍ	Liberalizm	Seyran Avagyan	2001	
Ermeni Ulusal Hareketi Հայոց Համազգային Շարժում	EUH ՀՀՇ	Liberal demokrat	Aram Manukyan	1990	
Milli Birlik-Ազգային Միաբանություն	MB ԱՍ	Konservatizm	Artaşes Gegamyan	1997	
Milli Demokrat Birliği Ազգային Ժողովրդավարական Միություն	MDB ԱԺՍ	Konservatizm	Vazgen Manukyan		

Yeni Zaman Partisi-Նոր Ժամանակներ	YZ ՆԺԿ	Liberalizm	Aram Karapetyan	2004	
Ermenistan Halk Partisi Հայաստանի Ժողովրդական Կուսակցություն	EHP ՀԺԿ	Sosyalizm	Stepan Demirçiyen		
Cumhuriyet Հանրապետություն Կուսակցություն	CP ՀԿ		Aram Sarkisyan, Smbat Ayvazyan	2001	
Hnçak Sosyal Demokrat Partisi Սոցիալ դեմոկրատ Հնչակյան կուսակցություն	HSDP ՄԴՀԿ	Sosyal demokrat, sosyalizm, marksizim	Sedrak Açemyan	1887	
Ermenistan Birleşmiş komunist Partisi Հայաստանի Միացյալ Կոմունիստական Կուսակցություն	EBKP ՀՄԿԿ	Komunizm	Yuri Manukyan	2003	
Birleşik Liberal Milliyet Partisi Միացյալ Ազատական Ազգային Կուսակցություն	BLMP ՄԱԱԿ	Sosyual demokrat		2007	

Ek 5. Ermenistan'da Hükümetler ve Bakanlar¹⁰²⁶

Nikol Paşinyan hükümeti

Görevi	Adı, soyadı	Partisi	Göreve başlama ve ayrılma tarihi
Başbakan	Nikol Paşinyan	Vatandaş Antlaşması Partisi ve Elk Bloku	8 Mayıs 2018
Başbakan I. yardımcısı	Ararat Mirzoyan	Vatandaş Antlaşması Partisi ve Elk Bloku	11 Mayıs 2018
Başbakan yardımcısı	Tigran Avinyan	Vatandaş Antlaşması Partisi ve Elk Bloku	11 Mayıs 2018
Başbakan yardımcısı	Megr Grigoryan	Tarafsız	12 Mayıs 2018
Savunma Bakanı	David Tonoyan	Tarafsız	11 Mayıs 2018
Dışişleri Bakanı	Zohrab Manaçakanyan	Tarafsız	12 Mayıs 2018
Ulaşım, Telekom ve Enformasyon Bakanı	Aşot Akopyan	Çarukyan Bloku	12 Mayıs 2018
Ekonomik Kalkınma ve Sermaye Bakanı	Arçvik Minasyan	Taşnaksutyun	12 Mayıs 2018

¹⁰²⁶https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE_%D0%90%D1%80%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B8

Sağlık Bakanı	Arsen Torosyan	Tarafsız	12 Mayıs 2018
Adalet Bakanı	Artak Zeynalyan	Cumhuriyet Partisi Elk Bloku	12 Mayıs 2018
Tarım Bakanı	Artur Haçatryan	Taşnaksutyun	12 Mayıs 2018
Çevre Bakanı	Erik Grigoryan		12 Mayıs 2018
Eğitim ve Bilim Bakanı	Araik Arutyunyan	Vatandaş Antlaşması Partisi ve Elk Bloku	11 Mayıs 2018
İş ve Sosyal Meseleler Bakanı	Mane Tandilyan	Işıklı Ermenistan Partisi ve Elk Bloku	12 Mayıs 2018
Spor ve Gençlik Bakanı	Levon Vardanya	Çarukyan Bloku	C 12 Mayıs 2018
Kültür Bakanı	Lilit Makunç	Vatandaş Antlaşması	C 12 Mayıs 2018
Maliye Bakanı	Atom Cancugazyan		12 Mayıs 2018
Enerji ve Doğal Kaynaklar Bakanı	Artur Grigoryan	Çarukyan Bloku	12 Mayıs 2018
Olağanüstü Durumlar Bakanı	Hraçya Rostomyan	Çarukyan Bloku	12 Mayıs 2018
Bölgesel Yönetim ve Kalkınma Bakanı	Suren Papikyan	Vatandaş Antlaşması Partisi ve Elk Bloku	11 Mayıs 2018
Diaspoa Bakanı	Mhitar Ayrapetyan	Vatandaş Antlaşması Partisi ve Elk Bloku	11 Mayıs 2018
Hükümet Aparatı Başkanı	Eduard Agacanyan	Vatandaş Antlaşması Partisi ve Elk Bloku	10 Mayıs 2018

Ovik Abraamyan hükümeti 13 Nisan 2014-8 Eylül 2016.

Görevi	Adı, soyadı	Göreve başlama ve ayrılma tarihi
Başbakan	Ovik Abraamyan	13 Nisan 2014-8 Eylül 2016
Başbakan yardımcısı, Bölgesel Yönetim Bakanı	Armen Gevorgyan	26 Nisan 2014-17 Ekim 2014
Başbakan Yardımcısı, Reform ve Uluslararası Ekonomik Bütünleşme Bakanı	Vraçe Gabrielyan	28 Kasım 2014
Savunma Bakanı	Seyran Ohanyan	15 Nisan 2014
Dışişleri Bakanı	Edvard Nalbandyan	15 Nisan 2014
Ulaştırma ve Haberleşme Bakanı	Gagik Begleryan	22 Nisan 2014
Ekonomi Bakanı	Karen Çşmarityan, Arçvik Minasyan	22 Nisan 2014-24 Şubat 2016; 24 Şubat 2016
Sağlık Bakanı	Armen Muradyan	23 Nisan 2014
Adalet Bakanı	Ovanes Manukyan, Arpine Ovannesyan	30 Nisan 2014- 14 Temmuz 2015, 4 Eylül 2015

Bayındırlık Bakanı	Hareg Sargsyan	23 Nisan 2014
Tarım ve Köy İşleri Bakanı	Sergo Karapetyan	3 Mayıs 2014
Doğal Hayatı Koruma Bakanı	Aramis Grigoryan	30 Nisan 2014
Eğitim ve Bilim Bakanı	Armen Aşotyan, Levon Mkrtiçyan	26 Nisan 2014-24 Şubat 2016; 24 Şubat 2016
İş ve Sosyal Meseleler Bakanı	Artem Asatryan	26 Nisan 2014
Spor ve Gençlik Bakanı	Gabriel Kazaryan	3 Mayıs 2014
Kültür Bakanı	Asmik Pogosyan	22 Nisan 2014
Maliye Bakanı	Gagik Haçatryan	26 Nisan 2014
Enerji ve Doğal Kaynaklar Bakanı	Ervand Zakaryan, Levon Eolyan	30 Nisan 2014-19 Şubat 2016; 29 Şubat 2016
Olağanüstü Durum Bakanı, Bölgesel Yönetim ve Olağanüstü Durum Bakanı, Olağanüstü Durum Bakanı	Armen Eriçyan	18 Nisan 2014-1 Aralık 2014; 1 Aralık 2014-24 Şubat 2016; 24 Şubat 2016
Bölgesel Yönetim ve Kalkınma Bakanı	David Lokyan	24 Şubat 2016
Diaspora Bakanı	Granuş Akopyan	23 Nisan 2014
Hükümet Aparatı Bakanı	David Arutyunyan	18 Nisan 2014

Tigran Sarkisyan'ın birinci hükümeti 22 Nisan 2008-31 Mayıs 2012

Görevi	Adı, soyadı	Göreve başlama ve ayrılma tarihi
Başbakan	Tigran Sarkisyan	9 Nisan 2008 - 31 Mayıs 2012
Bölgesel Yönetim Bakanı, Başbakan Yardımcısı	Armen Gevorgyan	21 Nisan 2008 - 31 Mayıs 2012
İş ve Sosyal Meseleler Bakanı	Agvan Vardanyan Arsen Ambarçumyan Gevorg Petrosyan Mhitar Mnaçakanyan Artur Grigoryan	18 Nisan 2008 - 2 Haziran 2008. 2 Haziran 2008 - 12 Mayıs 2009. 12 Mayıs 2009 - 23 Kasım 2009. 23 Kasım 2009 - 23 Haziran 2010. 28 Haziran 2010 - 31 Mayıs 2012
Sağlık Bakanı	Arutyun Kuşkyan	18 Nisan 2008 - 31 Mayıs 2012
Adalet Bakanı	Gevorg Danielyan Hrayr Tovmasyan	16 Nisan 2008 - 9 Aralık 2010. 17 Aralık 2010 - 31 Mayıs 2012
Olağanüstü Durum Bakanı	Mger Şahgeldiyan Armen Eriçyan	21 Nisan 2008 - 15 Ocak 2010. 15 Ocak 2010 - 31 Mayıs 2012
Dışişleri Bakanı	Edvard Nalbandyan	14 Nisan 2008 - 31 Mayıs 2012
Doğal Hayatı Koruma Bakanı	Aram Arutyunyan	18 Nisan 2008 - 31 Mayıs 2012
Tarım Bakanı	David Lokyan	16 Nisan 2008 - 2 Haziran 2008.

	Aramais Grigoryan Gerasim Alaverdyan Sergo Karapetyan	2 Haziran 2008 - 12 Mayıs 2009. 12 Mayıs 2009 - 31 Aralık 2010. 31 Aralık 2010 - 31 Mayıs 2012
Ekonomi Bakanı	Nerses Eriçyan Tigran Davtyan	21 Nisan 2008 - 17 Aralık 2010. 17 Aralık 2010 - 31 Mayıs 2012
Enerji ve Doğal Kaynaklar Bakanı	Armen Movsisyan	18 Nisan 2008 - 31 Mayıs 2012
Eğitim ve Bilim Bakanı	Levon Mkrtiçyan Spartak Seyranyan Armen Aşotyan	17 Nisan 2008 - 2 Haziran 2008. 2 Haziran 2008 - 12 Mayıs 2009 12 Mayıs 2009 - 31 Mayıs 2012
Kültür Bakanı	Asmik Pogosyan	17 Nisan 2008 - 31 Mayıs 2012
Savunma Bakanı	Seyran Ohanyan	14 Nisan 2008 - 31 Mayıs 2012
Spor ve Gençlik Bakanı	Armen Grigoryan Artur Petrosyan	16 Nisan 2008 - 29 Ocak 2010. 29 Ocak 2010 - 31 Mayıs 2012
Diaspor Bakanı	Granuş Akopyan	1 Ekim 2008 - 31 Mayıs 2012
Ulaşım ve Haberleşme Bakanı	Gurgen Sargsyan Manuk Vardanyan	21 Nisan 2008 - 15 Ocak 2010. 15 Ocak 2010 - 31 Mayıs 2012
Bayındırlık Bakanı	Vardan Vardanyan	17 Nisan 2008 - 31 Mayıs 2012
Maliye Bakanı	Tigran Davtyan Vaçe Gabrielyan	21 Nisan 2008 - 17 Aralık 2010 17 Aralık 2010 - 31 Mayıs 2012

Tigran Sarkisyan'ın ikinci hükümeti 2 Haziran 2012-9 Nisan 2013

Görevi	Adı, soyadı	Göreve başlama ve ayrılma tarihi
Başbakan	Tigran Sarkisyan	2 Haziran 2012 - 9 Nisan 2013
Bölgesel Yönetim Bakanı, Başbakan Yardımcısı	Armen Gevorgyan	31 Mayıs 2012 - 9 Nisan 2013
Emek ve Sosyal Meseleler Bakanı	Artem Asatryan	31 Mayıs 2012 - 9 Nisan 2013
Sağlık Bakanı	Derenik Dumanyan	31 Mayıs 2012 - 9 Nisan 2013
Adalet Bakanı	Hrayr Tovmasyan	31 Mayıs 2012 - 9 Nisan 2013
Olağanüstü Durum Bakanı	Armen Eriçyan	4 Haziran 2012 - 9 Nisan 2013
Dışişleri Bakanı	Edvard Nalbadyan	4 Haziran 2012 - 9 Nisan 2013
Çevre Bakanı	Aram Arutyunyan	31 Mayıs 2012 - 9 Nisan 2013
Tarım Bakanı	Sergo Karapetyan	31 Mayıs 2012 - 9 Nisan 2013
Ekonomi Bakanı	Tigran Davtyan	31 Mayıs 2012 - 9 Nisan 2013
Enerji ve Doğal Kaynaklar Bakanı	Armen Movsisyan	31 Mayıs 2012 - 9 Nisan 2013
Eğitim ve Bilim Bakanı	Armen Aşotyan	31 Mayıs 2012 - 9 Nisan 2013
Kültür Bakanı	Asmik Pogosyan	31 Mayıs 2012 - 9 Nisan 2013
Savunma Bakanı	Seyran Ohanyan	4 Haziran 2012 - 9 Nisan 2013
Spor ve Gençlik Bakanı	Hraçya Rostomyan	31 Mayıs 2012 - 9 Nisan 2013
Diaspor Bakanı	Granuş Akopyan	31 Mayıs 2012 - 9 Nisan 2013

Ulaşım ve Haberleşme Bakanı	Gagik Begleryan	31 Mayıs 2012 - 9 Nisan 2013
Bayındırlık Bakanı	Samvel Tadevosyan	31 Mayıs 2012 - 9 Nisan 2013
Maliye Bakanı	Vaçe Gabrielyan	31 Mayıs 2012 - 9 Nisan 2013

Tigran Sarkisyan'ın üçüncü hükümeti 2 Haziran 2012-9 Nisan2013

Görevi	Adı, soyadı	Göreve başlama ve ayrılma tarihi
Başbakan	Tigran Sarkisyan	19 Nisan 2013-3 Nisan 2014
Bölgesel Yönetim Bakanı, Başbakan Yardımcısı	Armen Gevorgyan	20 Nisan 2013
Emek ve Sosyal Meseleler Bakanı	Artem Asatryan	20 Nisan 2013
Sağlık Bakanı	Derenik Dumanyan	20 Nisan 2013 - 23 Nisan 2014
Adalet Bakanı	Hrayr Tovmasyan	20 Nisan 2013
Olağanüstü Durum Bakanı	Armen Eriçyan	20 Nisan 2013 - 18 Nisan 2014
Dışişleri Bakanı	Edvard Nalbandyan	20 Nisan 2013 - 15 Nisan 2014
Çevre Bakanı	Aram Arutyunyan	20 Nisan 2013
Tarım Bakanı	Sergo Karapetyan	20 Nisan 2013
Ekonomi Bakanı	Vagram Avanesyan	20 Nisan 2013 - 22 Nisan 2014
Enerji ve Doğal Kaynaklar Bakanı	Armen Movsisyan	20 Nisan 2013
Eğitim ve Bilim Bakanı	Armen Aşotyan	20 Nisan 2013
Kültür Bakanı	Asmik Pogosyan	20 Nisan 2013 - 22 Nisan 2014
Savunma bakanı	Seyran Ohanyan	20 Nisan 2013 - 15 Nisan 2014
Gençlik ve Spor Bakanı	Yuriy Vardanyan	20 Nisan 2013
Diaspor Bakanı	Granuş Akopyan	20 Nisan 2013 - 23 Nisan 2014
Ulaşım ve Haberleşme Bakanı	Gagik Begleryan	20 Nisan 2013 - 22 Nisan 2014
Bayındırlık Bakanı	Samvel Tadevosyan	20 Nisan 2013 - 23 Nisan 2014
Maliye Bakanı	David Sargsyan	20 Nisan 2013
Hükümet Aparatı Bakanı	Vaçe Gabrielyan	Eylül 2013 - 18 Nisan 2014

Serj Sarkisyan'ın Birinci Hükümeti 4 Nisan-7 Haziran 2007

Görevi	Adı, soyadı	Göreve başlama ve ayrılma tarihi
Başbakan	Serj Sarkisyan	4 Nisan - 7 Haziran 2007
Bölgesel Yönetim Bakanı, Başbakan Yardımcısı	Ovik Abramyan	4 Nisan 2007 - 7 Haziran 2007
İş ve Sosyal Meseleler Bakanı	Agvan Vardanyan	4 Nisan 2007 - 7 Haziran 2007
Sağlık Bakanı	Norayr Davidyan	4 Nisan 2007 - 7 Haziran 2007
Adalet Bakanı	David Arutyunyan	4 Nisan 2007 - 7 Haziran 2007
Dışişleri Bakanı	Vardan Oskanyan	4 Nisan 2007 - 7 Haziran 2007
Çevre Bakanı	Vardan Ayvazyan	4 Nisan 2007 - 7 Haziran 2007
Tarım Bakanı	David Lokyan	4 Nisan 2007 - 7 Haziran 2007
Ticaret ve Ekonomi Kalkınma Bakanı	Karen Çşmarityan	4 Nisan 2007 - 7 Haziran 2007
Enerji Bakanı	Armen Movsisyan	4 Nisan 2007 - 7 Haziran 2007

Eğitim ve Bilim Bakanı	Levon Mkrtçyan	4 Nisan 2007 - 7 Haziran 2007
Kültür ve Gençlik Meseleleri Bakanı	Asmik Pogosyan	4 Nisan 2007 - 7 Haziran 2007
Savunma Bakanı	Mikael Arutyunyan	24 Nisan 2007 - 7 Haziran 2007
Ulaşım ve Haberleşme Bakanı	Andranik Manukyan	4 Nisan 2007 - 7 Haziran 2007
Bayındırlık Bakanı	Aram Arutyunyan	4 Nisan 2007 - 7 Haziran 2007
Maliye ve Ekonomi Bakanı	Vardan Haçatryan	4 Nisan 2007 - 7 Haziran 2007
Hükümet Aparatı Bakanı	Manuk Topuzyan	4 Nisan 2007 - 7 Haziran 2007

Serj Sarkisyan'ın ikinci hükümeti 7 Haziran 2007 - 9 Nisan 2008

Görevi	Adı, soyadı	Göreve başlama ve ayrılma tarihi
Başbakan	Serj Sarkisyan	7 Haziran 2007 - 9 Nisan 2008
Bölgesel Yönetim Bakanı, Başbakan Yardımcısı	Ovik Abramyan	7 Haziran 2007 - 9 Nisan 2008
İş ve Sosyal Meseleler Bakanı	Agvan Vardanyan	7 Haziran 2007 - 9 Nisan 2008
Sağlık Bakanı	Arutyun Kuşkyan	7 Haziran 2007 - 9 Nisan 2008
Adalet Bakanı	Gevorg Danielyan	7 Haziran 2007 - 9 Nisan 2008
Dışişleri Bakanı	Vardan Oskanyan	7 Haziran 2007 - 9 Nisan 2008
Doğayı Koruma Bakanı	Aram Arutyunyan	7 Haziran 2007 - 9 Nisan 2008
Tarım Bakanı	David Lokyan	7 Haziran 2007 - 9 Nisan 2008
Ticaret ve Ekonomik Kalkınma Bakanı	Nerses Eriçyan	7 Haziran 2007 - 9 Nisan 2008
Enerji Bakanı	Armen Movsisyan	7 Haziran 2007 - 9 Nisan 2008
Eğitim ve Bilim Bakanı	Levon Mkrtçyan	7 Haziran 2007 - 9 Nisan 2008
Kültür Bakanı	Asmik Pogosyan	7 Haziran 2007 - 9 Nisan 2008
Savunma Bakanı	Mikael Arutyunyan	7 Haziran 2007 - 9 Nisan 2008
Spor ve gençlik Meseleleri Bakanı	Armen Grigoryan	7 Haziran 2007 - 9 Nisan 2008
Ulaşım ve Haberleşme Bakanı	Andranik Manukyan	7 Haziran 2007 - 9 Nisan 2008
Bayındırlık Bakanı	Vardan Vardanyan	7 Haziran 2007 - 9 Nisan 2008
Maliye Bakanı	Vardan Haçatryan	7 Haziran 2007 - 9 Nisan 2008
Hükümet Aparatı Bakanı	Manuk Topuzyan	7 Haziran 2007 - 9 Nisan 2008

Andranik Markaryan'ın birinci hükümeti 20 Mayıs 2000 - 13 Haziran 2003

Görevi	Adı, soyadı	Göreve başlama ve ayrılma tarihi
Başbakan	Andranik Markaryan	20 Mayıs 2000 - 13 Haziran 2003
Bölgesel Yönetim Bakanı, Başbakan yardımcısı	Ovik Abramyan	13 Haziran 2003 - 25 Mart 2007
İş ve Sosyal Meseleler Bakanı	Razmik Martirosyan	20 Mayıs 2000 - 13 Haziran 2003
Sağlık bakanı	Ararat Mkrtçyan	20 Mayıs 2000 - 13 Haziran 2003
Adalet Bakanı	David Arutyunyan	20 Mayıs 2000 - 13 Haziran 2003
Dışişleri Bakanı	Vardan Oskanyan	20 Mayıs 2000 - 13 Haziran 2003
Çevre Bakanı	Murad Muradyan Vardan Ayyazyan	20 Mayıs 2000 - 2001 2001 - 13 Haziran 2003
Tarım Bakanı	Zaven Gevorgyan David Zadoyan	20 Mayıs 2000 - 2002 2002 - 13 Haziran 2003
Ticaret ve Ekonomik Kalkınma Bakanı	Karen Çşmarityan	20 Mayıs 2000 - 13 Haziran 2003

Enerji Bakanı	Karen Galustyan Armen Movsisyan	20 Mayıs 2000 - Mayıs 2001. Mayıs 2001 - 13 Haziran 2003
Eğitim ve Bilim Bakanı	Eduard Kazaryan Levon Mkrtçyan	20 Mayıs 2000 - Haziran 2001. Haziran 2001 - 13 Haziran 2003
Kültür ve Gençlik Meseleleri Bakanı	Rolan Şaroyan	20 Mayıs 2000 - 13 Haziran 2003
Savunma Bakanı	Serj Sarkisyan	20 Mayıs 2000 - 13 Haziran 2003
Ulaşım ve Haberleşme Bakanı	Andranik Manukyan	13 Haziran 2003 - 25 Mart 2007
Bayındırlık Bakanı	Leonid Akopyan David Lokyan	20 Mayıs 2000 - 2001 2001 - 13 Haziran 2003
Maliye ve Ekonomi Bakanı	Vardan Haçatryan	13 Haziran 2003 - 25 Mart 2007
Hükümet Aparatı Bakanı	Manuk Topuzyan	13 Haziran 2003 - 25 Mart 2007

Andranik Markaryan'ın ikinci hükümeti 13 Haziran 2003-25 Mart 2007.

Görevi	Adı, soyadı	Göreve başlama ve ayrılma tarihi
Başbakan	Andranik Markaryan	13 Haziran 2003 - 25 Mart 2007
Bölgesel Yönetim Bakanı, Başbakan Yardımcısı	Ovik Abramyan	13 Haziran 2003 - 25 Mart 2007
İş ve Sosyal Meseleler Bakanı	Agvan Vardanyan	13 Haziran 2003 - 25 Mart 2007
Sağlık Bakanı	Norayr Davidyan	13 Haziran 2003 - 25 Mart 2007
Adalet Bakanı	David Arutyunyan	13 Haziran 2003 - 25 Mart 2007
Dışişleri Bakanı	Vardan Oskanyan	13 Haziran 2003 - 25 Mart 2007
Çevre Bakanı	Vardan Ayvazyan	13 Haziran 2003 - 25 Mart 2007
Tarım Bakanı	David Lokyan	13 Haziran 2003 - 25 Mart 2007
Ticaret ve Ekonomik Kalkınma Bakanı	Karen Çşmarityan	13 Haziran 2003 - 25 Mart 2007
Enerji Bakanı	Armen Movsisyan	13 Haziran 2003 - 25 Mart 2007
Eğitim ve Bilim Bakanı	Sergo Eriçyan Levon Mkrtçyan	13 Haziran 2003 - Haziran 2006 Haziran 2006 - 25 Mart 2007
Kültür ve Gençlik Meseleleri Bakanı	Tamara Pogosyan Ovik Oveyan Gevorg Gevorgyan Asmik Pogosyan	13 Haziran 2003 - Haziran 2004. Haziran 2004 - Ocak 2006. Ocak 2006 - Haziran 2006. Haziran 2006 - 25 Mart 2007.
Savunma Bakanı	Serj Sarkisyan	13 Haziran 2003 - 25 Mart 2007
Ulaşım ve Haberleşme Bakanı	Andranik Manukyan	13 Haziran 2003 - 25 Mart 2007
Bayındırlık Bakanı	Ara Aramyan Aram Arutyunyan	13 Haziran 2003 - Haziran 2005. Haziran 2005 - 25 Mart 2007
Maliye ve Ekonomi Bakanı	Vardan Haçatryan	13 Haziran 2003 - 25 Mart 2007
Hükümet Aparatı Bakanı	Manuk Topuzyan	13 Haziran 2003 - 25 Mart 2007

Aram Sargsyan hükümeti 2 Kasım 1999-2 Mayıs 2000

Görevi	Adı, soyadı	Göreve başlama ve ayrılma tarihi
Başbakan	Aram Sargsyan	2 Kasım 1999 - 2 Mayıs 2000
Bölgesel Yönetim Bakanı	Hosrov Arutyunyan	13 Kasım 1999 - Şubat 2000
Sosyal Güvenlik Bakanı	Razmik Martirosyan	2 Kasım 1999 - Şubat 2000
Sağlık Bakanı	Hayk Nikogosyan	2 Kasım 1999 - Şubat 2000
Sağlık ve Sosyal Teminat Bakanı	Ararat Mkrtçyan	Şubat 2000 - 2 Mayıs 2000
Adalet Bakanı	David Arutyunyan	2 Kasım 1999 - 2 Mayıs 2000

Dışişleri Bakanı	Vardan Oskanyan	2 Kasım 1999 - 2 Mayıs 2000
Çevre Bakanı	Gevorg Vardanyan	2 Kasım 1999 - 2 Mayıs 2000
Tarım Bakanı	Gagik Şahbazyan	2 Kasım 1999 - 2 Mayıs 2000
Sanayi ve Ticaret Bakanı	Karen Çşmarityan	2 Kasım 1999 - 2 Mayıs 2000
Enerji Bakanı	David Zadoyan	2 Kasım 1999 - 2 Mayıs 2000
Eğitim ve Bilim Bakanı	Eduard Kazaaryan	2 Kasım 1999 - 2 Mayıs 2000
Kültür ve Gençlik Meseleleri Bakanı	Roland Şaroyan	2 Kasım 1999 - 2 Mayıs 2000
Savunma Bakanı	Vagarşak Arutyunyan	2 Kasım 1999 - 2 Mayıs 2000
Ulusal Güvenlik Bakanı	Karlos Petrosyan	2 Kasım 1999 - 2 Mayıs 2000
İçişleri Bakanı	Ayk Arutyunyan	2 Kasım 1999 - 2 Mayıs 2000
Ulaşım Bakanı	Ervand Zaharyan	2 Kasım 1999 - 2 Mayıs 2000
Posta ve İletişim Bakanı	Ruben Tonoyan	2 Kasım 1999 - 2 Mayıs 2000
Bayındırlık Bakanı	Hrayr Obanesyan	2 Kasım 1999 - Şubat 2000
Bölgesel Yönetim ve Bayındırlık Bakanı	Leonid Akopyan	Şubat 2000 - 2 Mayıs 2000
Maliye Bakanı	Levon Barhudaryan	2 Kasım 1999 - 2 Mayıs 2000
Ekonomi Bakanı	Armen Darbinyan	2 Kasım 1999 - 2 Mayıs 2000
Özelleştirme Bakanı	Pavel Kaltakhcyan	2 Kasım 1999 - 2 Mayıs 2000
İstatistik Bakanı	Stepan Mnaçakanyan	2 Kasım 1999 - 2 Mayıs 2000
Devlet Gelirleri Bakanı	Smbat Ayvazyan	2 Kasım 1999 - 2 Mayıs 2000
Üretim Altyapısı Bakanı	Vahan Şirhanyan	2 Kasım 1999 - 2 Mayıs 2000
Hükümet Aparatı Başkanı	Şagen Karamanukyan	2 Kasım 1999 - 2 Mayıs 2000

Vazgen Sargsyan hükümeti 11 Haziran 1999-27 Ekim 1999.

Görevi	Adı, soyadı	Göreve başlama ve ayrılma tarihi
Başbakan	Vazgen Sargsyan	11 Haziran 1999 - 27 Kasım 1999
Bölgesel Yönetim Bakanı	Hosrov Arutyunyan	11 Haziran 1999 - 27 Kasım 1999
Sosyal Güvenlik Bakanı	Razmik Martirosyan	11 Haziran 1999 - 27 Kasım 1999
Sağlık Bakanı	Ayk Nikogosyan	11 Haziran 1999 - 27 Kasım 1999
Adalet Bakanı	David Arutyunyan	11 Haziran 1999 - 27 Kasım 1999
Dışişleri Bakanı	Vardan Oskanyan	11 Haziran 1999 - 27 Kasım 1999
Çevre Bakanı	Gevorg Vardanyan	11 Haziran 1999 - 27 Kasım 1999
Tarım Bakanı	Gagik Şahbazyan	11 Haziran 1999 - 27 Kasım 1999
Sanayi ve Ticaret Bakanı	Ayk Gevorkyan	11 Haziran 1999 - 27 Kasım 1999
Enerji Bakanı	David Zadoyan	11 Haziran 1999 - 27 Kasım 1999
Eğitim ve Bilim Bakanı	Eduard Kazaryan	11 Haziran 1999 - 27 Kasım 1999
Kültür ve Gençlik Meseleleri Bakanı	Roland Şaroyan	11 Haziran 1999 - 27 Kasım 1999
Savunma Bakanı	Vagarşak Arutyunyan	11 Haziran 1999 - 27 Kasım 1999
Ulusal İstihbarat Bakanı	Serj Sarkisyan	11 Haziran 1999 - 27 Kasım 1999
İçişleri Bakanı	Suren Abramyan	11 Haziran 1999 - 27 Kasım 1999
Ulaşım Bakanı	Ervand Zakaryan	11 Haziran 1999 - 27 Kasım 1999
Posta ve İletişim Bakanı	Ruben Tonoyan	11 Haziran 1999 - 27 Kasım 1999

Bayındırlık Bakanı	Hrayr Ovannesyan	11 Haziran 1999 - 27 Kasım 1999
Maliye Bakanı	Levon Barhudaryan	11 Haziran 1999 - 27 Kasım 1999
Ekonomi Bakanı	Armen Darbinyan	11 Haziran 1999 - 27 Kasım 1999
Özelleştirme Bakanı	Pavel Kaltakhçyan	11 Haziran 1999 - 27 Kasım 1999
İstatistika Bakanı	Stepan Mnaçakanyan	11 Haziran 1999 - 27 Kasım 1999
Devlet Gelirleri Bakanı	Smbat Ayvazyan	11 Haziran 1999 - 27 Kasım 1999
Acil Durum Bakanı	Leonard Petrosyan	11 Haziran 1999 - 27 Kasım 1999
Üretim Altyapısı Bakanı	Vahan Şirhanyan	11 Haziran 1999 - 27 Kasım 1999
Hükümet Aparatı Bakanı	Şagen Karamanukyan	11 Haziran 1999 - 27 Kasım 1999

Armen Darbinyan hükümeti 11 Nisan 1998-11 Haziran 1999.

Görevi	Adı, soyadı	Göreve başlama ve ayrılma tarihi
Başbakan	Armen Darbinyan	11 Nisan 1998 - 11 Haziran 1999
Bölgesel Yönetim Bakanı	David Zadoyan	11 Nisan 1998 - 11 Haziran 1999
Sosyal Güvenlik Bakanı	Gagik Eganyan	11 Nisan 1998 - 11 Haziran 1999
Sağlık Bakanı	Gagik Stambolçyan	11 Nisan 1998 -
Adalet Bakanı	David Arutyunyan	11 Nisan 1998 - 11 Haziran 1999
Dışişleri Bakanı	Vardan Oskanyan	11 Nisan 1998 - 11 Haziran 1999
Çevre Bakanı	Sargis Şahazizyan	11 Nisan 1998 - 11 Haziran 1999
Tarım Bakanı	Vladimir Movsisyan	11 Nisan 1998 - 11 Haziran 1999
Sanayi ve Ticaret Bakanı	Garnik Nanagulyan	11 Nisan 1998 - 11 Haziran 1999
Enerji Bakanı	Gagik Martirosyan	11 Nisan 1998 - 11 Haziran 1999
Eğitim ve Bilim Bakanı	Levon Mkrtçyan	11 Nisan 1998 - 11 Haziran 1999
Kültür ve Gençlik Meseleleri Bakanı	Roland Şaroyan	11 Nisan 1998 - 11 Haziran 1999
Savunma Bakanı	Vazgen Sargsyan	11 Nisan 1998 - 11 Haziran 1999
İçişleri ve Ulusal Güvenlik Bakanı	Serj Sarkisyan	11 Nisan 1998 - 11 Haziran 1999
Ulaşım Bakanı	Ervand Zaharyan	11 Nisan 1998 - 11 Haziran 1999
Posta ve Haberleşme Bakanı	Artak Vardanyan	11 Nisan 1998 - 11 Haziran 1999
Bayındırlık Bakanı	Feliks Pirumyan	11 Nisan 1998 - 11 Haziran 1999
Maliye ve Ekonomi Bakanı	Edvard Sandoyan	11 Nisan 1998 - 11 Haziran 1999
Özelleştirme Bakanı	Pavel Kaltakhçyan	11 Nisan 1998 - 11 Haziran 1999
İstatistika Bakanı	Stepan Mnaçakanyan	11 Nisan 1998 - 11 Haziran 1999
Ekonomik ve Yapısal Reformlar Bakanı	Vagram Avanesyan	11 Nisan 1998 - 11 Haziran 1999
Hükümet Aparatı Acil Durum Başkanı	Şagen Karamanukyan	11 Nisan 1998 - 11 Haziran 1999

ÖZ GEÇMİŞ

1983 yılında Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde doğdum. İlkokula günümüz Ermenistan'ının Vardenis ili Nerimanlı köyünde başladım, daha sonra Azerbaycan'ın ezeli toprağı olan Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'ın işgal ermesi üzerine Azerbaycan ile yaşanan savaş sırasında Türk olmamız nedeniyle doğduğum ana vatanımdan Ermenistan hükümeti tarafından zorla göç ettirildik ve Azerbaycan'ın Gence kentine yerleştik. Liseyi Gence kentinde bitirdim.

2000 yılında Bakü Devlet Üniversitesi'nin Tarih Bölümünü kazandım ve 2004 yılında mezun oldum. 2004 yılında Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesinde yüksek lisans programına başladım ve 2006 yılında "Irak Türkmenlerinin Sosyal, Ekonomik ve Siyasi Durumu" konulu tezini savunarak Bakü Devlet Üniversitesi'nden Yakın ve Orta Doğu Tarihi alanında yüksek lisans derecesi aldım.

2012 tarihinde Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih anabilim dalında başlamış olduğum "19. Yüzyıl Sonlarından Günümüze Ermeni Siyasi Düşüncesi ve Siyasi Partiler" adlı doktora tezi çalışmalarına başladım. Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi (Parlamento) üyesiyim. İyi seviyede İngilizce ve Rusça bilmekteyim.

Nagif HAMZAYEV